

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

Tom XIII

DARŁOWO

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

T. XIII

DARŁOWO

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM XIII

DARŁOWO

Redakcja:

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO–DARŁOWO 2019

Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka (eds.), *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. 13: *Darłowo* [History and Culture of the Sławno region, vol. 13: Darłowo – the town]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno 2019, pp. 327, figs 48, tables 18. ISBN: 978-83-947670-7-5. Polish texts with German summaries.

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2019

© Copyright by Authors

Na okładce: Otto Kuske, *Zamek w Darłowie*, olej. 1941, 100 × 150 cm,
Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Tłumaczenia na język niemiecki: *Brigida Jerzewska*

Redaktor: *Katarzyna Muzia*

Skład i łamanie komputerowe: *Eugeniusz Strykowski*

Publikację wydano przy finansowym wsparciu Urzędu Miejskiego w Darłowie
oraz Starostwa Powiatowego w Sławnie

Wydawca/Herausgeber: Fundacja „Dziedzictwo”,
76-100 Sławno, ul. Mielczarskiego 7/5

ISBN 978-83-947670-7-5

Druk/Druck: Drukarnia „BOXPOL”, 76-200 Słupsk, ul. Wiejska 25
tel. 48 59 8424371 email: boxpol@post.pl, www.boxpol.pl

Spis treści

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Przeszłość jako potencjał – wprowadzenie</i>	7
KACPER PENCARSKI (Słupsk), <i>Źródła do dziejów Darłowa w latach 1800–1945 w archiwach polskich i niemieckich. Przegląd zawartości informacyjnej akt</i>	17
RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań), <i>Kartuzi w Darłowie i ich związki z otoczeniem</i>	63
WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), WIESŁAW MAŁKOWSKI (Warszawa), LIDIA WRÓBLEWSKA (Darłowo), <i>Klasztor kartuzów w Darłowie: perspektywa kartograficzno-teledetekcyjna i jej nieoczywistość</i>	83
NATALIA NAMIEL, WACŁAW FLOREK, MAREK MAJEWSKI (Słupsk), <i>Zmiany sieci rzecznej w okolicach Darłowa w świetle analiz materiałów kartograficznych</i>	107
EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin), <i>Rozwój urbanistyczny Darłowa do 1945 roku w świetle dawnych planów miasta</i>	125
KONSTANTY KONTOWSKI (Darłowo), <i>Widoki Darłowa do 1945 roku</i>	147
JADWIGA KOWALCZYK-KONTOWSKA (Szczecinek), <i>Kościoty Darłowa. Funkcje i znaczenie średniowiecznej architektury sakralnej</i>	179
KRYSTYNA RYPNIEWSKA (Koszalin), <i>Oszklenie i witraże w zabytkowych kościołach Darłowa</i>	211
JÓZEF LINDMAJER (Słupsk), <i>Zapiski o ludności Darłowa w dobie nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem drugiej połowy XVIII wieku</i>	227
RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań), <i>Karl Wilhelm Rosenow i jego związki z muzeum w Darłowie</i>	259
ZBIGNIEW SOBISZ, KRZYSZTOF STRZAŁKOWSKI, EWA SZMYT (Słupsk), <i>Dendroflora terenów zieleni Darłowa</i>	269
JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Zestawienie publikacji w serii Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej</i>	301
Indeks osób i nazw osobowych	313
Lista adresowa autorów	325

Przeszłość jako potencjał – wprowadzenie

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań)

„Ruegenwalde, po polsku Dyrłow al. Dzierzlów, dok. z 1205 Dtrlov, 1271 Rugenwolde, Rugenwaldt, Rugewolde, Ruyenwalde, Ruyemoolde, miasto portowe w Pomeranii, pow. sławieński, nad rzeką Wieprzem (Wipper), z którą się ta łączy rzeka Grabów i nad Bałtykiem. W 1884 r. było tu 5442 mk., prze-ważnie ewang., trudniących się żeglarstwem, rybołówstwem, rolą i hodowlą bydła. Wysyłają masło, tłuste gęsi i łososie; zboże i drzewo wywożą do Danii. R. 1887 posiadało miasto 47 statków handlowych, obejmujących 16,084 ton. W r. 1875 przybyło tu 323 okrętów, opuściło zaś port 313. Tuż nad morzem w Muende, czyli Ruegenwaldermnende są kąpiele morskie, w których bywa około 200 gości. W mieście urząd poczt. II klasy, sąd okr., główny urząd celny, prowincjonalny zakład dla obłąkanych, st. kol. wiodącej na Szczecinek do Poznania i t. d. Gleba gliniasta, położenie niskie, niezdrowe. R. 1270 był tu panem ks. Wsław II z Rugii. W 1277 r. sprzedał on tutejszą ziemię margrabiom brandeburskim Ottonowi i Konradowi („*terram Zlaunensem cum castris suis et civitate Ruyenwolde*”; ob. Perlbach, P. XI. B., str. 243). B. 1368 dostało się miasto ks. pomorskim, których członkowie nieraz tu rezydowali. Gdy r. 1637 ostatni ks. pomorski Bogusław XIV umarł, jego małżonka Elżbieta, szleswicko-holsztyńsko-gluecksburskiej linii, dostała zamek w dożywocie i rezydowała tu aż do śmierci (1659). Część zamku, która już od dawna jest rozebrana, zawierała ozdobny kościół św. Elżbiety, wystawiony przez wspomnianą księżniczkę. W kościele par. BT. M. P. znajduje się jeszcze familijny grobowiec książąt pomorskich, a w nim drewniana trumna Eryka I, króla Danii, Szwecji i Norwegii (1412–1435), który tu umarł w 78 r. życia. Dalej spoczywają tam zwłoki księżniczki Elżbiety i Jadwigi, małżonki ks. Ulryka pomorskiego, w cynowych trumnach. Kościół Bf. M. P. został zbudowany w XIV w. w stylu ostrołukowym; główny ołtarz sprawiony przez ks. Eilipa II. Ostrołukowa kazalnica znajduje się w kościele św. Gertrudy, pochodzącym z XIV w. Dawniej mieli tu kartuzianie swój klasztor, założony r. 1407 i zwany Marien-Krone” (Chlebowski, Walewski 1888: IX, 953).

Powyższy cytat pochodzi ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* wydane go w 1888 roku i jest bardzo zsyntetyzowanym opisem wielowiekowej historii miasta (i poprzedzającej go osady) pojawiającego się w źródłach pod różnymi nazwami. Ale gdyby zapytać mieszkańców Darłowa o ich wiedzę na temat historii miasta, to... pewnie byłaby jeszcze bardziej 'syntetyczna'.

1. Potrzeba przeszłości (?)

Przypuszczalną sondaż wśród mieszkańców Darłowa mógłby być przesłanką do stwierdzenia, że przeszłość jest nikomu niepotrzebna. Kariera rozmaitych projektów muzealnych, festynowych, rekonstrukcyjnych itp. zdaje się przeczyć takiej opinii. Zatem zderzamy się z paradoksem, w którym z jednej strony przeszłość wydaje się bezwartościowa, a z drugiej strony warta uwagi, zainteresowania, inwestowania. I wydaje się, że taki paradoks to jest już symptom zmian kulturowych, z jakimi mamy do czynienia w społeczeństwie, które jest określane jako ponowoczesne. Część poglądów wynika z tradycji ukształtowanej przez dziesięciolecia, a część z otwarcia na świat, nieograniczonego dostępu do mediów, stałego konfrontowania się ze światem zewnętrznym, dużej swobody wypowiedzi. W kulturze ponowoczesnej w kontekście przeszłości pojawiło się zjawisko, które można określić jako 'demokratyzacja'. Oznacza ono, że powszechny dostęp do różnych obrazów przeszłości prowadzi do kształtowania bardzo zróżnicowanych opinii i wypowiedzi o niej (Pawleta 2016: 54–58). W konsekwencji obserwujemy różnorodność poglądów, opinii, wyobrażeń, które sytuują się w rozmaitych miejscach skali pomiędzy tradycją a ponowoczesnością.

Analizując dotychczasowe społeczne funkcjonowanie przeszłości (Pawleta 2016), można sformułować pogląd, że przeszłość w większym lub mniejszym stopniu zawsze była potrzebna, choć te potrzeby różnie się kształtowały. W kulturze nowożytnej przeszłość została zawłaszczona przez świat naukowy. To badacze przeszłości (historycy, archeolodzy) przypisywali sobie wyłączne kompetencje dotyczące wypowiedzi na temat przeszłości. W ten sposób budowali własny status społeczny, stając się ekspertami od przeszłości, jej badania i wypowiedzi na temat, jaka ta przeszłość była. Tym samym stwarzali wrażenie, że przeszłość jest poznawalna i była taka, jak ją badacze przedstawiają. Wynikało to z paradygmatu obowiązującego w nauce (też w naukach historycznych) w XIX i początkach XX wieku. Ten pozytywistyczny paradygmat budował prze-

konanie o niezależności badacza od kontekstu społeczno-kulturowego, w którym żył i pracował (Zybertowicz 1995). Rzeczywistość nie była tak piękna, jak to wyglądało. Współczesne spojrzenie na praktyki badawcze historyków i archeologów ujawniają, jak bardzo ‘niezależni i obiektywni’ badacze przeszłości byli i są uwikłani w konteksty społeczno-kulturowo-ideologiczne. Szczególnie wyraźnie ujawniło się to w połowie XIX wieku wraz z rozwojem w Europie ruchów narodowowyzwoleńczych. Przeszłość stała się potrzebna, by uzasadniać, legitymizować prawo narodów do własnego terytorium, stworzenia własnego państwa czy autonomii. Takie traktowanie przeszłości stało się zjawiskiem bardzo rozpowszechnionym (por. Díaz-Andreu, Champion 1996).

Zatem przeszłość jest potrzebna jej badaczom (sankcjonuje to, czym się zajmują) oraz politykom do kreowania narracji, które pozwolą realizować ich idee. Tym samym przeszłość traktowana jest w sposób instrumentalny, a jedni i drudzy roszczą sobie pretensje do dysponowania jedynym prawdziwym jej obrazem. Demokratyzacja otwiera przeszłość na różnorodne interpretacje, często równoległe czy konkurujące z sobą. Dotychczasowi ‘depozytariusze prawdziwej wiedzy o przeszłości’ nagle znaleźli się w sytuacji, gdy muszą konkurować z nowymi, pozaakademickimi narracjami na temat przeszłości. Istotnym elementem tego procesu jest, z jednej strony, poszerzenie spektrum osób i grup wypowiadających się na temat przeszłości, a z drugiej strony zmiana tematów będących przedmiotem zainteresowania. O ile dotąd dominowała narracja na temat wielkich procesów historycznych, to w wyniku procesów demokratyzacji pojawiło się większe zainteresowanie mikrohistorią (np. Domańska 1999). To właśnie mikrohistorie otwierają ogromny potencjał dla lokalnych badaczy przeszłości. Są oni w stanie w dziejach wsi, miasta, regionu znaleźć interesujące poznawczo wątki, które będą atrakcyjne i perswazyjne.

2. Przeszłość w wersji akademickiej

Przeszłość jako tradycyjna domena świata akademickiego bardzo często jawi się jako odhumanizowana, gdyż istotne są wielkie procesy, a zwykły człowiek jest tylko ich przedmiotem. W konsekwencji też rzadko takie społeczności, które zamieszkiwały okolice Sławna czy Darłowa, znajdowały się w orbicie zainteresowań badaczy. Wystarczy spojrzeć na opis ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, by się zorientować, że właściwie dopiero lokacja miasta stała się

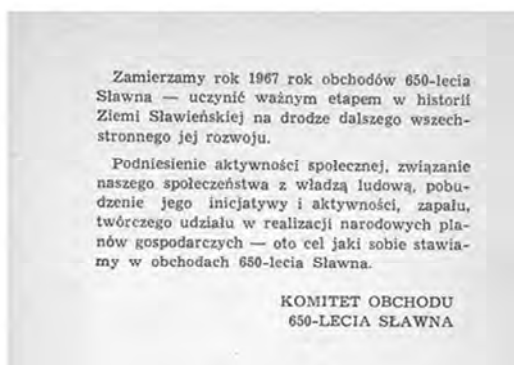
na tyle istotnym wydarzeniem, że warto było poważniejszej wzmianki. To jest też mankament w podejściu historyków, że budują obraz przeszłości oparty na wzmiankach znajdujących się w źródłach pisanych. Ile zjawisk z przeszłości 'nie było godnych' zapisania i tym samym zniknęło z potencjalnego obszaru zainteresowania? Podobnie jest z archeologią – jeżeli coś nie zostało znalezione, to... tego nie było. Spoglądając na liczne odkrycia archeologiczne z okolic Darłowa i szerzej (np. Skrzypek 2004; Kabaciński, Terberger, Ilkiewicz 2007; Kuczkowski 2014), widać, że jest ogromny potencjał wynikający z zasobów relikwów przeszłości, które już zostały rozpoznane. A ile jest jeszcze do odkrycia? To samo dotyczy czasów historycznych. Ciągłe trzeba zadawać nowe pytania, a wówczas jest szansa na znalezienie odpowiedzi. Nie można sprowadzać historii Darłowa do tylko kilku wątków: lokacji miasta, książąt pomorskich i ich zamku, wojny 30-letniej czy tzw. wyzwolenia Darłowa w 1945 roku. Zarówno miasto, jak i jego mieszkańcy stanowią znacznie większy potencjał dla nauki akademickiej (zob. teksty Lindmajera, Witkowskiego i Pencarskiego w tym tomie).

3. Przeszłość dla władzy

Władza, reprezentowana głównie przez polityków, manipuluje wszystkim i wszystkimi, gdyż taka jest jej inherentna cecha. Przeszłość jest jednym z aspektów doświadczania władzy, choć z pewnością nie najważniejszym. Jednak w relacjach komunikowania się ze społeczeństwem politycy nad wyraz często odwołują się do przeszłości. Przeszłość jest potrzebna, by tworzyć mity założycielskie, których potrzebuje każda władza. Tworzenie 'polityki historycznej państwa' to właśnie taki proces narzucania pewnego wyobrażenia o przeszłości, a... 'odkłamywanie przeszłości' jest... w rzeczywistości zaprzeczeniem wyjściowej idei. Praktycznie żaden polityk nie ma kompetencji profesjonalnego badacza przeszłości, więc z definicji takie wypowiedzi są manipulacją. Co więcej, taki narzucający typ narracji prowadzi do budowania podziałów społecznych, dyskredytowania jednych, a nobilitowania innych. W świecie, w którym przeszłość się demokratyzuje przez dopuszczanie wielogłosowości, narzucanie jednego obowiązującego obrazu przeszłości jest próbą totalizacji wypowiedzi i kwestionowaniem wszystkiego i wszystkich, którzy mają odrębny pogląd.

Totalizujący dyskurs na temat przeszłości często jest bezrefleksyjny. Politycy manipulujący przeszłością i ją przywołujący przy każdej nada-

rzającej się okazji, zapominają, że... ukształtowani zostali w określonym kontekście społeczno-kulturowym i przebija się on w ich myśleniu, w wypowiedziach. Niech jako bliski przykład posłuży retoryka związana z obchodami nadania praw miejskich Sławnu. W 1967 roku obchody 650-lecia nadania praw miejskich organizowało Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (Ryc. 1). Nie może dziwić, że przywołano w związku z obchodami związki ze średniowiecznym państwem polskim oraz jeszcze wcześniejszą tradycją słowiańską. Miało to służyć pogłębianiu integracji tzw. ziem odzyskanych z Polską po 1945 roku.

Ryc. 1. Fragment broszurki wydanej z okazji 650-lecia Sławna zawierającej cele i założenia obchodów 650-lecia nadania praw miejskich miastu Sławno 1317–1967, wydanej przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Sławnie

Ten aspekt był jeszcze bardziej wyraźny w odezwie zapraszającej mieszkańców do udziału w obchodach:

Obywatele Sławna i Ziemi Sławieńskiej!

W dniach od 13 do 16 maja 1967 roku uroczyste obchodzić będziemy 650-lecie nadania praw lokacyjnych naszemu miastu. Dlatego pragniemy, by to ważne wydarzenie dotarło do świadomości każdego obywatela powiatu i stało się powodem emocjonalnego przeżycia zacieśniającego naszą więź z dziedzictwem piastowskim.

(Apel Powiatowego Komitetu Frontu Jedności Narodu, który znalazł się w broszurze wydanej przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Sławnie, s. 23)

O ile sens przywoływania związków Sławna z państwem Piastów w roku 1967 można politycznie uzasadnić (właśnie kwestia sprawiedliwości dziejowej i powrotu Pomorza do państwa polskiego), to sytuacja, która miała miejsce 50 lat później może zaskakiwać. Otóż w związku z obchodami 700-lecia Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Andrzej Duda w swoim adresie do mieszkańców i władz Sławna napisał takie zdanie: „Mało jest w Polsce miast mogących poszczycić się równie długą, bogatą historią, która sięga czasów polskiego państwa wczesnopiastowskiego”¹. Można postawić pytanie, czemu miała służyć taka retoryka, wprost nawiązująca do czasów PRL-u, w 2017 roku?

4. Przeszłość na poziomie lokalnym

Na poziomie lokalnym również mamy podział na władzę (lokalnych polityków) i społeczność. Odnieść można wrażenie, że lokalne władze jeszcze bardziej po macoszemu traktują przeszłość. Sprowadzana jest ona do dorocznych obchodów. Czasem organizowane są dodatkowe imprezy typu festyny, których celem jest unaocznianie przeszłości i/lub jej doświadczanie. Działa to na starej rzymskiej zasadzie, że ludowi potrzeba ‘chleba i igrzysk’. Temu służą doroczne obchody związane z, np. lokacją miasta (niezależnie czy wiadomo, kiedy ta lokacja była – zob. dyskusję o niejednoznacznych datach lokacji miast na Pomorzu Środkowym – Popielas-Szultka 2018). W innych obszarach działań władz lokalnych przeszłość jest często elementem niepotrzebnym, przeszkadzającym (zob. np. Stefanowski 2002; Wróblewska 2008). Kojarzy się często ze zmaganiem z konserwatorami zabytków (por. Rączkowski 2006). Z reguły nie ma

¹ <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/inne/art,394,list-prezydenta-do-uczestnikow-uroczystej-sesji-rady-miasta-w-slawnie.html> [dostęp: 27.08.2019].

pomysłów na to, by na trwałe włączyć ją w działalność codzienną, w stałą politykę rozwojową.

Brak większego zaangażowania lokalnych władz w budowanie zainteresowania mikrohistoriami jest wyraźnie czytelny też na poziomie edukacji szkolnej. W programach nauczania historii dominują wielkie procesy historyczne i niewiele jest odniesień do zdarzeń czy miejsc ważnych dla ludzi mieszkających w danym regionie w przeszłości. Wiedza na temat przeszłości nie wykracza zasadniczo poza zakres hasła encyklopedycznego otwierającego ten tekst.

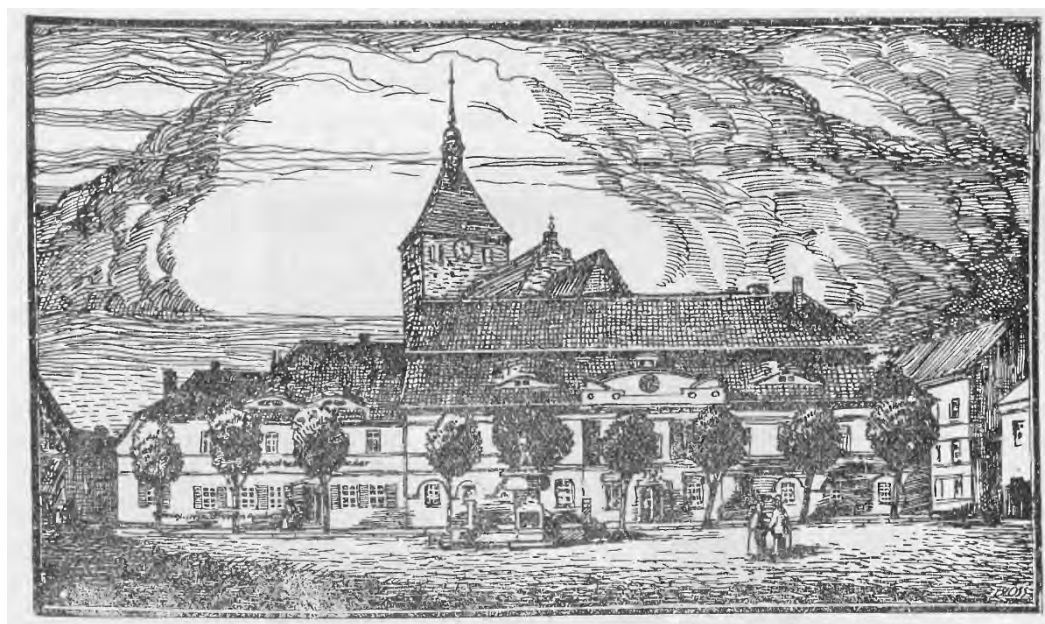
Taka atmosfera negacji przeszłości przekłada się również na działalność lokalnych liderów. Nie znajdują oni wsparcia we władzach lokalnych, a to w sposób zdecydowany utrudnia im działania (por. np. Migdałski, Iwańczak 2017). W dalszym ciągu daleko nam do takiej sytuacji, w jakiej działał Karl Rosenow głównie w latach 20. i 30. XX wieku w Darłowie (np. Łysiak 2002; Witkowski w tym tomie). Rozmach jego działań na rzecz Darłowa i ziemi sławieńskiej jest przytłaczający i choć niewątpliwie to efekt jego cech osobowościowych, to bez sprzyjającego klimatu społecznego (w tym władz miasta) takie wyniki byłyby trudne do osiągnięcia. To właśnie działania Karla Rosenowa mogą być wzorem do naśladowania w kwestii wykorzystywania przeszłości na potrzeby budowania lokalnej tożsamości.

5. Przeszłość Darłowa jako potencjał

Musimy zdać sobie sprawę z tego, że dzieje Darłowa mają nieprzebrany potencjał rozmaitych historii, które mogą stać się impulsem dla nowych inicjatyw, odmiennego spojrzenia na przeszłość miasta i okolic. Dzieje to efekt działań ludzkich i może warto na chwilę skupić się na kupcach, rzemieślnikach, marynarzach, mnichach, plebsie itp. To oni tworzyli historię miasta. Zapomnijmy na chwilę o książętach, dowódcach wojskowych, politykach. Oczywiście ich rola była ważna, ale nie byli jedynymi twórcami dziejów miasta. Może warto chwilę poświęcić tym, którzy sporadycznie tu przybywali – artyści, turyści. Oni także współtworzyli klimat społeczny, swoją obecnością inspirowali do różnych działań. Jerzy Topolski (1978) w swoim myśleniu o dziejach zwracał uwagę na to, że ludzie działają racjonalnie, czyli zgodnie ze swoim rozumieniem świata i określonymi potrzebami. Skutki podejmowanych działań zaś mogą być dalekosiężne i wpływać na kolejne możliwe decyzje. Spójrzmy tylko na plan miasta. Darłowo uzyskało swój układ przestrzenny jako efekt decyzji lokalizacyjnej księcia Wisława II. Ta decyzja zaowocowała tym, że do

Ryc. 2. Erich Bahr, Darłowo, widok na kościół Mariacki, rysunek ołówkiem, 1878, 11 × 18 cm
(Sroka 2016: 11)

Ryc. 3. Heiner Bloss, Rügenwalde, Markt, rysunek (Bloss 1927: 73)

dziś miasto ma regularny układ przestrzenny. Ówczesna decyzja określała pole działania kolejnych pokoleń. Nie wątpię, że Wiśław II lokując Darłowo na prawie lubeckim, nie przewidywał, że kilkaset lat później jego decyzja będzie miała wpływ na nasze dyskusje o dziejach miasta lub średniowieczny plan będzie punktem odniesienia dla nowych decyzji w planowaniu przestrzennym. A ile decyzji podejmowali mieszkańcy miasta przez te setki lat? Ile z nich miało skutki doraźne, a ile dalekosiężne? Ile jest wspaniałych miejsc wiążących z sobą elementy architektury, która przetrwała i losów ludzi z nią powiązanych (Ryc. 2 i 3)? To niewątpliwie fascynujące wątki dla darłowskich mikrohistorii. Ogranicza nas tylko wyobraźnia dotycząca pytań, jakie można zadać. Tylko... żeby się ‘chciało chcieć’.

Podsumowanie

Z Darłowem i ziemią sławieńską wiąże się wiele wątków pozwalających na wieloaspektowe pisanie o przeszłości. (Mikro-)historie z atrakcyjnymi intrygami nie muszą mieć wyłącznie akademickiego wymiaru. Istotna jest perswazyjność, atrakcyjność wyводу, wpisanie się w oczekiwania odbiorcy. A te się dynamicznie zmieniają. Hermetyczność świata akademickiego powoduje, że nie nadąza on za zmieniającym się światem. Tym samym potrzebne jest wpisanie przeszłości, lokalnych historii w budowanie społeczeństwa obywatelskiego. Oznacza to potrzebę tworzenia lokalnych liderów, którzy będą w stanie podnosić i podtrzymywać społeczne zaangażowanie na poziomie regionalnym. Tylko takie społeczeństwo obywatelskie będzie mogło z dystansem i krytycznie podchodzić do narracji narzucanych przez polityków. Mamy nadzieję, że kolejny tom *Historii i kultury Ziemi Sławieńskiej* wpisuje się w ten nurt i współtworzy warunki rozwoju świadomego siebie i swoich potrzeb społeczeństwa obywatelskiego.

Bibliografia

- BLOSS H. 1927. [rysunek w:] *Heimatkalender für Stadt und Land Neustettin 1928*, Neustettin: Norddeutsch Presse.
- CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W. 1888. Ruegenwalde, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 953.
- DÍAZ-ANDREU M., CHAMPION T. (red.) 1996. *Nationalism and Archaeology in Europe*, London: UCL Press.

- DOMAŃSKA E. 1999. *Mikrohistorie. Spotkania w mikroświatach*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- KABACIŃSKI J., TERBERGER T., ILKIEWICZ J. 2007. Archeologiczne badania późnomezolitycznego osadnictwa w Dąbkach, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. VI: *Gmina Darłowo*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja Dziedzictwo, 47–55.
- KUCZKOWSKI A. 2014a. *Ziemia sławieńska – kraina skarbów. Przewodnik archeologiczny*, z. I: *Darłowo*, Darłowo: Muzeum – Zamek Książąt Pomorskich.
- KUCZKOWSKI A. 2014b. *Ziemia sławieńska – kraina skarbów. Przewodnik archeologiczny*, z. II: *Sławno i okolice*, Darłowo: Muzeum – Zamek Książąt Pomorskich.
- ŁYSIAK W. 2002. Karl Rosenow – wielki regionalista, badacz i miłośnik Ziemi Sławieńskiej, [w:] *Sławno i Ziemia Sławieńska – historia i kultura*, t. I, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 49–57.
- MIGDAŁSKI P., IWAŃCZAK W. (red.) 2017. *Regionalne towarzystwa w Polsce w epoce globalizacji*, Chojna–Wodzisław Śląski: Wydawnictwo Templum.
- PAWLETA M. 2016. *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- POPIELAS-SZULTKA B. 2018. Lokacja Sławna na prawie lubeckim, *Scripta Historica* 24: 31–44.
- RĄCZKOWSKI W. 2006. Bezżyteczna przeszłość, [w:] *Komu potrzebna jest przeszłość?*, D. Minta-Tworzowska, Ł. Olędzki (red.), Poznań: KNSA, 34–43.
- SKRZYPEK I. 2004. Z najdawniejszych dziejów gminy Postomino, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. III: *Gmina Postomino*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja Dziedzictwo, 35–74.
- SROKA J. 2016. *Powiat sławieński w malarstwie i grafice*, Sławno: Fundacja Dziedzictwo.
- STEFANOWSKI W. 2002. Zasoby środowiska kulturowego w polityce gminy Sławno, [w:] *De rebus futuris memento: przyszłość przeszłego krajobrazu kulturowego Ziemi Sławieńskiej*, W. Rączkowski, J. Sroka, (red.), Sławno: Fundacja Dziedzictwo, Sławieński Dom Kultury, 115–122.
- TOPOLSKI J. 1978. *Rozumienie historii*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- WRÓBLEWSKA L. 2008. „Sobota na grodzisku”... kłopotliwy podarunek?, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. VII: *Gmina Sławno*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja Dziedzictwo, 327–340.
- ZYBERTOWICZ A. 1995. *Przemoc i poznanie. Studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Źródła do dziejów Darłowa w latach 1800–1945 w archiwach polskich i niemieckich. Przegląd zawartości informacyjnej akt

KACPER PENCARSKI (Słupsk)

Wprowadzenie

Dzieje Darłowa stanowią nierozzerwalną część historii Pomorza Zachodniego. Jest jednakże rzeczą wyjątkową w skali regionu, że o ile zabytkowa tkanka miasta przetrwała do dziś, nosząc ślady jedynie koniecznej ingerencji wynikającej z upływającego czasu, o tyle najważniejsza grupa akt o znacznej wartości informacyjnej do dziejów miasta – akta dawnego magistratu – nie zachowały się. Składa się na to wiele czynników, poczynwszy od kierunków i zasad kształtowania zasobu archiwalnego przez pruską i niemiecką służbę archiwalną przed 1945 rokiem, działania wojenne w Darłowie i na ziemi sławieńskiej w 1945 roku, skończywszy na mniej lub bardziej udanych próbach kompletowania poszczególnych ocalałych z wojny zespołów archiwalnych w warunkach ich niemal całkowitego rozproszenia. Utrudnia to próby odtworzenia całościowej historii miasta lub jego wybranych aspektów. Możliwość prowadzenia badań nad innymi niż magistrackie źródłami archiwalnymi równoległymi czasowo nie stawia na straconej pozycji inicjatyw i zamierzeń badawczych. Naturalny jest więc fakt, że w innych zespołach archiwalnych archiwów krajowych i zagranicznych odnaleźć można informacje o charakterze uzupełniającym, jak i wręcz pierwszorzędnym, odnoszące się do historii Darłowa. Największy zasób informacji dotyczący dziejów miasta znajduje odzwierciedlenie w aktach przechowywanych w archiwach państwowych w Koszalinie i Szczecinie oraz w Landesarchiv w Greifswaldzie (Niemcy).

W tym tekście podjąłem się próby zestawienia zawartości najważniejszych zespołów archiwalnych odnoszących się bezpośrednio do dziejów Darłowa, wykorzystując aktualny stan zgrupowania materiałów XIX- i XX-wiecznej proveniencji (do 1945 roku). W niniejszym zestawieniu ująłem bogaty materiał archiwalny z poszanowaniem układu akt w zasobie archiwów, gdzie znajdują się zespoły archiwalne o dużej i znacznej przydatności informacyjnej odzwierciedlającej przebieg procesów polityczno-społecznych i gospodarczych Darłowa.

1. Archiwum Państwowe w Szczecinie

W Archiwum Państwowym w Szczecinie znajdują się przedstawione poniżej zespoły archiwalne, które zawierają źródła do dziejów Darłowa.

1.1. Administracja państwowa i samorządowa

Archiwum Domen w Koszalinie (Domänenarchiv zu Köslin) z lat 1512–1824 (opisy domen oraz wizytacje i komisje, przepisy o dzierżawach zarządu domeny w Darłowie) (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 43–44); Urząd Domenalno-Rentowy w Darłowie (Domänenrentenamt Rügenwalde) z lat 1692–1884 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 98; Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej w Szczecinie (Oberpräsidium von Pommern in Stettin) z lat 1632–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 46–51); Archiwum Sejmików Komunalnych Pomorza (Kommunal-Landtag und die Landstube von Altpommern und Kommunalstände von Neuvorpommern) z lat 1660–1880 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 188–189); Francuskie Władze Okupacyjne w Szczecinie (Französische Okkupation in Stettin) z lat 1798–1842 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 194–195); Związek Samorządu Prowincji Pomorskiej (Verwaltung des Provinzialverbandes) z lat 1800–1944 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 189–191); Pomorski Sejmik Miejski (Pommersche Städtetage) z lat 1875–1932 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 191–192); Pomorski Sejmik Powiatowy (Landkreistag in Pommern) z lat 1922–1936 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 192–194); Starostwo Powiatowe w Sławnie (Landratsamt Schlawe) z lat 1806–1874 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 75–76); Wydział Powiatowy w Sławnie (Kreisausschuss Schlawe) z lat 1826–1931 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 205); Akta miasta Darłowa (Magistrat Rügenwalde) z lat około 1700–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 291–292); Akta miasta Sianowa (Magi-

strat Zanow) z lat 1777–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 265–268); Akta miasta Sławna (Magistrat Schlawe) z lat 1783–1943 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 268–269).

1.2. Administracja sądowa

Sąd Obwodowy w Darłowie (Amtsgericht Rügenwalde) z lat 1804–1942 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 356); Sąd Obwodowy w Sławnie (Amtsgericht Schlawe) z lat 1671–1945¹.

1.3. Administracja policyjna

Prezydium Policji w Szczecinie (Polizeipräsidium in Stettin) z lat 1852–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 60–62).

1.4. Administracja skarbowa

Naczelna Dyrekcja Cel Prowincji Pomorskiej w Szczecinie (Oberzolldirektion für die Provinz Pommern in Stettin) z lat 1786–1929 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 141–143); Główny Urząd Celny w Darłowie (Hauptzollamt Rügenwalde) z lat 1816–1923 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 144); Krajowy Urząd Skarbowy w Szczecinie (Landesfinanzamt in Stettin) z lat 1819–1928 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 143–144).

1.5. Administracja szkolna

Kolegium Szkolne Prowincji Pomorskiej w Szczecinie (Provinzialschulkollegium für die Provinz Pommern in Stettin) z lat 1815–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 180–181); Szkoła Miejska w Darłowie (Stadtschule zu Rügenwalde) z lat 1826–1939 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 418); Szkoła Kupiecka w Darłowie (Kaufmännische Berufsschule in Rügenwalde) z lat 1933–1939 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 418).

1.6. Administracja kościelna

Akta kościołów ewangelickich pomorskiej prowincji kościelnej – zbiór szczątków zespołów z lat 1541–1943 (Gaziński, Gut, Szukała 2002:

¹ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=dar%C5%82owo%20XTYPEro:zesp&rpp=15&order=&page=4> [dostęp: 1.02.2019].

391–392); Konsystorz Ewangelicki (Stettiner Evangelisches Konsistorium) z lat 1556–1844 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 381–385); księgi metrykalne z Darłowa: kościoła zamkowego z lat 1665–1805 (urodzenia), 1668–1804 (śluby), 1668–1805 (zgony) i 1794–1808 (konfirmacje) (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 392–393).

1.7. Administracja specjalna

Archiwum Państwowe w Szczecinie (Staatsarchiv Stettin) z lat 1826–1945 (w tym materiały dotyczące depozytów akt poszczególnych instytucji działających przed 1945 rokiem w Darłowie) (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 83–86); Zarząd Budowy Dróg na Pomorzu (Strassenbauverwaltung Pommern) z lat 1938–1944 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 90); Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie (Denkmalamt in Stettin) z lat 1895–1944 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 122–123); Okręgowa Dyrekcja Ziemstwa w Słupsku (Landschaftsbezirksdirektion in Stolp) z lat 1780–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 446–448); II Okręg Wojskowy w Szczecinie (Wehrkreisverwaltung II in Stettin) z lat 1934–1944 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 186).

1.8. Partie i stowarzyszenia, organizacje cechowe

Zarząd Okręgowy NSDAP na Pomorzu Zachodnim (NSDAP Gauleitung Pommern) z lat 1934–1944 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 437–438); Gildia Rolników Miejskich w Darłowie (Baugilde Zunft und Ackerbürger Verein in Rügenwalde) z lat 1788–1908 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 441); Związek Rolniczy w Darłowie (Landwirtschaftlicher Verein Rügenwalde) z lat 1891–1914 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 441); Generalna Dyrekcja Związku Handlu Morskiego w Berlinie (Generaldirektion der Seehandlungssozietät in Berlin) z lat 1701–1943 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 444–445); Cechy miasta Darłowa (Innungen Rügenwalde) z lat 1614–1937 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Bractwo Kurkowe (Schützengilde) z lat 1680–1891 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Bednarzy (Böttcherinnung) z lat 1857–1888 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Budowlanych i Murarzy (Bau- und Mauerinnung) z lat 1675–1853 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Garncarzy (Töpferinnung) z lat 1739–1854 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Kowali i Ślusarzy (Schmiede- und Schlossinnung) z lat 1749–1937 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Krawców (Schneiderinnung)

z lat 1614–1886 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Młynarzy (Müllerinnung) z lat 1749–1923 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Płócienników (Leinweberzunft) z lat 1646–1883 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Rzeźników (Fleischerinnung) z lat 1746–1848 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Stolarzy (Tischelinnung) z lat 1752–1934 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Sukienników (Tuchermacherinnung) z lat 1761–1885 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605); Cech Szewców (Schuhmacherinnung) z lat 1805–1855 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 605).

1.9. Stowarzyszenia i organizacje oraz archiwa rodowo-majątkowe

Pomorskie Towarzystwo Ekonomiczne (Pommersche Ökonomische Gesellschaft) z lat 1839–1863 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 438, 440); Archiwum rodu Dewitz-Meesow (Familienarchiv von Dewitz-Mewitz) z lat 1469–1838 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 459–460); Zbiór Samuela Gottlieba Loepera z lat 1606–1730 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 476–478); Rękopisy i spuścizny (XVI wiek–1943) (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 478–482).

1.10. Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych (Siegel und Stempel) z lat 1800–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 486–487).

1.11. Zbiór planów i rysunków technicznych Archiwum Państwowego w Szczecinie lat 1774–1988².

1.12. Zbiór kartograficzny z lat 1544–1945 (Gaziński, Gut, Szukała 2002: 487–489).

2. Archiwum Państwowe w Koszalinie

2.1. Administracja państwowa

Rejencja Koszalińska (Regierung Köslin) z lat [1579–1815] 1816–1945 (Chlistowski 2005: 26–27).

² <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=dar%C5%82owo%20XTYPEro:zesp&rpp=15&order=&page=4> [dostęp: 2.02.2019].

2.2. Administracja specjalna

Urząd Rentowy Książąt Hohenzollernów w Koszalinie (Fürstlich Hohenzollernsches Rentamt Köslin) z lat [1550–1872] 1873–1945 (Chlistowski 2005: 29), Naczelna Dyrekcja Poczty w Koszalinie (Oberpostdirektion Köslin) z lat [1710–1778, 1849] 1850–1938 (Chlistowski 2005: 91–92), Naczelny Urząd Ubezpieczeń w Koszalinie (Oberversicherungsamt Köslin) z lat 1910–1941 (Chlistowski 2005: 138).

2.3. Administracja szkolna

Inspektorat Szkolny w Darłowie (Schulinspektor in Rügenwalde) z lat 1883–1917³; Powiatowy Inspektorat Szkolny w Sławnie (Kreisschulinspektion Schlawe) z lat [1846] 1872–1885⁴.

2.4. Administracja kościelna, opieka społeczna

Superintendentura w Darłowie (Superintendentur zu Rügenwalde) z lat 1735–1938; Akta parafii ewangelickiej kościoła Mariackiego w Darłowie (Marienkirche) z lat 1680–1945 (Chlistowski 2005: 230); Akta parafii ewangelickiej kościoła św. Gertrudy w Darłowie (Gertrudskirche) z lat 1701–1916⁵; Akta szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie z lat 1632, 1637–1939, 1709–1872⁶; Opisy historyczne parafii ewangelickich synodu w Darłowie z lat 1840–1886⁷.

2.5. Zbiory kartograficzne

Mapy topograficzne, plany i szkice katastralne z lat 1740–1943 (Chlistowski 2005: 267).

³ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=dar%C5%82owo%20XTYPEro:zesp&rpp=15&order=&page=1> [dostęp: 2.02.2019].

⁴ <https://szukajwarchiwach.pl/26/820/0/?q=Kreisschulinspektion+XTYPEro:zesp&wynik=12&rpp=15&page=1#tabZesp> [dostęp: 3.02.2019].

⁵ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=dar%C5%82owo%20XTYPEro:zesp&rpp=15&order=&page=1> [dostęp: 2.02.2019].

⁶ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=dar%C5%82owo%20XTYPEro:zesp&rpp=15&order=&page=1> [dostęp: 2.02.2019].

⁷ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=dar%C5%82owo%20XTYPEro:zesp&rpp=15&order=&page=1> [dostęp: 1.02.2019].

3. Archiwum Państwowe w Koszalinie Oddział w Słupsku

3.1. Administracja katastralna

Urząd Katastralny w Sławnie (Katasteramt Schlawe) z lat 1763–1944⁸.

3.2. Administracja specjalna

Okręgowa Dyrekcja Ziemstwa w Słupsku (Landschaftsbezirksdirektion in Stolp) z lat 1702–1945⁹.

3.3. Zbiory kartograficzne

Mapy topograficzne, plany i szkice katastralne z lat 1801–1945¹⁰.

4. Landesarchiv Greifswald

Zbiory archiwalne Landesarchiv Greifswald charakteryzują się szerokim przekrojem informacyjnym zgromadzonych tu akt, co jest konsekwencją działań zabezpieczających, jakie przeprowadziło pruskie Archiwum Państwowe w Szczecinie w ostatnich miesiącach II wojny światowej. Znajdują się tu najcenniejsze, najstarsze dokumenty wystawione przez darłowski magistrat bądź związane z magistratem osoby fizyczne i prawne, jak i materiały stanowiące szczątki bądź części zespołów głównie w archiwach państwowych w Koszalinie i Szczecinie. Do pozostałych zespołów (bądź ich części lub cechujących się bogactwem informacji o Darłowie) zaliczyć należy poniższe akta.

4.1. Administracja państwowa i samorządowa

Archiwum Wojenne (Kriegsarchiv) w Koszalinie z lat 1634–1835 (Wartenberg 2008: 53–54), Naczelny Prezydent Prowincji Pomorskiej

⁸ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=XDSTOPz%3A%5B%20TO%201945%5D%20XARCHro%3A27&order=> [dostęp: 3.02.2019].

⁹ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=XDSTOPz%3A%5B%20TO%201945%5D%20XARCHro%3A27&order=> [dostęp: 3.02.2019].

¹⁰ <https://szukajwarchiwach.pl/search?q=XDSTOPz%3A%5B%20TO%201945%5D%20XARCHro%3A27&order=> [dostęp: 3.02.2019].

w Szczecinie (Oberpräsident von Pommern) z lat 1815–1934 (Wartenberg 2008: 55), Związek Samorządu Prowincji Pomorskiej (Landeshauptmann und Verwaltung des Provinzialverbandes Pommern) z lat 1826, 1873–1946 (Wartenberg 2008: 63), Rejencja Koszalińska (Regierung Köslin) z lat 1820–1945 (Wartenberg 2008: 59). Samodzielne Organy Administracji Samorządowej Prowincji Pomorskiej i jej Powiatów (Kommunalständische Vertratungen, Selbstverwaltungsorgane der Provinz und der Kreise) z lat 1820–1877 (Wartenberg 2008: 63); Magistrat w Darłowie (Stadtverwaltung Rügenwalde) z lat 1540–1874 (Wartenberg 2008: 88–89).

4.2. Administracja specjalna

Dyrekcja Kolei Państwowej w Szczecinie (Reichsbahndirektion Stettin) z lat 1850–1945 [1957] (Wartenberg 2008: 66–67); Dyrekcja Budowy i Utrzymania Dróg Wodnych w Szczecinie (Wasserbaudirektion) z lat 1770–1945 (Wartenberg 2008: 58–59); Prowincjonalny Konserwator Zabytków (Provinzialkonservator und Landesdenkmalamt) z lat około 1890–1945 (z dokumentacją fotograficzną) (Wartenberg 2008: 64); Izba Przemysłowo-Handlowa w Szczecinie (Industrie- und Handelskammer/Gauwirtschaftskammer) z lat 1927–1945 (Wartenberg 2008: 91–92).

4.3. Administracja szkolna

Kolegium Szkolne Prowincji Pomorskiej w Szczecinie (Provinzialschulkollegium für die Provinz Pommern in Stettin) z lat 1809–1930 (Wartenberg 2008: 55–56).

4.4. Administracja sądowa i instytucje wymiaru sprawiedliwości

Sąd Nadworny (Hofgericht) z lat 1274–1834 (Wartenberg 2008: 45, 69), Wyższy Sąd Krajowy (Oberlandesgerichte) w Koszalinie z lat 1808–1849 (Wartenberg 2008: 70); Sąd Krajowy w Koszalinie (Landesgericht Köslin) z lat 1864–1945 (Wartenberg 2008: 70), Sąd Apelacyjny w Koszalinie (Appellationsgericht Köslin) z lat 1865–1866 (Wartenberg 2008: 70), Sąd Obwodowy w Darłowie (Amtsgericht Rügenwalde) z lat 1758–1871 (Wartenberg 2008: 71).

4.5. Administracja kościelna

Konsystorz ewangelicki w Koszalinie (Konsistorium Köslin) z lat 1747–1815 (Wartenberg 2008: 87).

4.6. Zbiory kartograficzne

Mapy topograficzne, plany i szkice z lat 1800–1945 (Wartenberg 2008: 96).

5. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie

W Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie znajdują się akta stanowiące najczęściej części zespołów przechowywanych w innych archiwach.

5.1. Administracja państwowa i samorządowa

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Ministerium des Innern) z lat 1786–1944 (Wartenberg 2008: 196); Archiwum Domeny Wojenno-Skarbowej w Koszalinie z lat 1801–1880 (Wartenberg 2008: 202), Rejencja Koszalińska z lat 1814–1945 (Wartenberg 2008: 203); magistrat w Darłowie z lat 1920–1940 (Pommern. Städte und Gemeinden. Rügenwalde) (Wartenberg 2008: 202).

5.2. Administracja

Wyższy Sąd Krajowy (Oberlandesgericht) w Koszalinie z lat 1887–1945 (Wartenberg 2008: 203); Sąd Krajowy w Koszalinie (Landesgericht) z lat 1935–1944 (Wartenberg 2008: 203); Sąd Obwodowy w Darłowie (Amtsgericht Rügenwalde) z lat 1936–1937 (Wartenberg 2008: 203); „Anex P Geheime Staatspolizei Köslin z lat 1934–1936” (Wartenberg 2008: 196); Francuski Departament Kolonijny (Französisches Koloniedepartement) (Wartenberg 2008: 197).

5.3. Zbiory kartograficzne

Zbiór map i planów (Karten) (Wartenberg 2008: 201–202).

6. Univeritätsbibliothek Greifswald

6.1. Zbiory kartograficzne

Zbiór map i planów (Kartensammlung) (Wartenberg 2008: 185).

7. Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów

W Instytucie Pamięci Narodowej w Warszawie – Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów znajdują się akta Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej, Kierownictwa Okręgu Pomorze (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Gauleitung Pommern) z lat 1932–1944 (Bednarek, Leśkiewicz 2009: 85) i Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej, Oddziałów Szturmowych, Dywizji Pomorze (Sturmabteilungen der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei. Gruppe Pommern) z lat 1933–1939 (Bednarek, Leśkiewicz 2009: 96).

8. Archiwum Krajowe w Berlinie (Landesarchiv Berlin)

W Archiwum Krajowym w Berlinie (Landesarchiv Berlin) znajdują się księgi metrykalne z Darłowa, które do 2013 roku znajdowały się w zasobie Urzędu Stanu Cywilnego I w Berlinie (Standesamt I Berlin): 1 stycznia 1945–5 marca 1945 roku (urodzenia, zgony), 1 stycznia–2 marca 1945 roku (małżeństwa) (Bednarek, Leśkiewicz 2009: 256)¹¹.

9. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

W Archiwum Akt Nowych znajdują się akta Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Szczecinie z lat [1921] 1922–1939 (Bednarek, Leśkiewicz 2009: 277–278) oraz mapy topograficzne przedstawiające Darłowo i powiat sławieński w skalach 1 : 25 000–1 : 100 000 w zespole „Zbiór map topograficznych XIX i XX w.” (Kołodziej, Bieńkowska, Nowożycki 2009: 257).

¹¹ http://www.landesarchiv-berlin.de/lab-neu/03_10.htm [dostęp: 1.02.2019].

10. Archiwum Państwowe w Olsztynie

10.1. Zbiory kartograficzne

Mapy topograficzne w skalach 1 : 25 000 – 1 : 200 000 (Korejwo 2007: 388).

ANEKSY

Na opis jednostki archiwalnej składają się następujące części: sygnatura, tytuł teczki (poszytu) lub odpowiednik jej zawartości w języku polskim, podany w nawiasach kwadratowych, oraz daty skrajne zawartości teczki (poszytu).

Aneks 1

Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole „Rejencja Koszalińska” w Archiwum Państwowym w Koszalinie

- Sygn. 220, Anlegung einer Maschinen-Fachsspinnerei zu Rügenwalde, 1841–1843.
Sygn. 621, Wahl und Bestätigung des Bürgemeisters und der Beigeordneten der Stadt Rügenwalde, 1852–1868.
Sygn. 691, Aufnahme der Irren und Siechen in die Provinzial Irren- und Siechenanstalt zu Rügenwalde, 1842–1856.
Sygn. 692, Der sich in der Irrenanstalt zu Rügenwalde befindende Rittmeister von Kirschy, 1843–1846.
Sygn. 1209, Einführung der Städteordnung und vorzunehmende neue Ratswahl in der Stadt Rügenwalde. Vol. IV, 1828–1833.
Sygn. 1210, Einführung der Städteordnung und vorzunehmende Ratswahl in der Stadt Rügenwalde. Vol. V, 1833–1836.
Sygn. 1211, Einführung der Städteordnung und vorzunehmende Ratswahl in der Stadt Rügenwalde. Vol. VI, 1836–1841.
Sygn. 1212, Einführung der Städteordnung und vorzunehmende Ratswahl in der Stadt Rügenwalde. Vol. VII, 1841–1846.
Sygn. 1213, Organisation eines Land- und Stadtgerichts zu Rügenwalde. Vol. I, 1818–1875.
Sygn. 1468, Privatfeuerversicherungsgesellschaften und deren Agenten im Schlauer Kreise imgleichen die Städte Rügenwalde, Schlawe, Zanow, Pollnow. Vol. I, 1854–1858.

- Sygn. 1469, Privatfeuerversicherungsgesellschaften und deren Agenten im Schlauer Kreise, imgleichen die Städte Rügenwalde, Schlawe, Zanow, Pollnow, 1858–1892.
- Sygn. 1475, Brandhilfsverein im Amte Rügenwalde, imgleichen Errichtung eines besonderen Feuersozietätverbandes, Viehversicherung gegen Branschäden. Vol. I, 1823–1877.
- Sygn. 1483, Bau und Unterhaltung der Schleusen auf dem Grabow- und Wipper-Strom, Amts Rügenwalde, imgleichen Aufräumung des Grabow Flusses. Vol. II, 1821–1849.
- Sygn. 1484, Bau und Unterhaltung der Schleusen auf dem Grabow- und Wipper-Strom, Amts Rügenwalde, desgleichen Stiffbarmachung des Grabow Flusses. Vol. III, 1849–1860.
- Sygn. 1491, Tabellen über den beobachten Wasserstand am Pegel im Hafen zu Rügenwaldermünde. Vol. I, 1848–1867.
- Sygn. 1492, Tabellen über den beobachten Wasserstand am Pegel im Hafen zu Rügenwaldermünde. Vol. II, 1867–1878.
- Sygn. 1493, Tabellen über den beobachten Wasserstand im Wipperflusse an dem Pegel bei Rügenwaldermünde. Vol. I, 1867–1878.
- Sygn. 1648, Die von dem Weissgerber Ruhnke zu Rügenwalde beabsichtigte Anlage einer Weissgerberei daselbst, imgleichen Lademacher, 1816–1835.
- Sygn. 1649, Badeanstalt des Doktors Büttners in Rügenwalde. Spezialakten. Vol. I, 1816–1820.
- Sygn. 1650, Badeanstalt des Doktors Büttners in Rügenwalde. Spezialakten. Vol. II, 1820–1847.
- Sygn. 1651, Ärzte und Stadtchirurgen in Rügenwalde. Spezialakten. Vol. I, 1816–1858.
- Sygn. 1987, Anlegung einer Tuch- und Kaschmirfabrik in Rügenwalde, 1819–1821.
- Sygn. 1988, Gast- und Schankwirtschaft in Rügenwalde. Vol. I, 1826–1869.
- Sygn. 1989, Errichtung einer Maschinenflachsspinnerei zu Rügenwalde. Vol. I, 1842–1843.
- Sygn. 1990, Gewerks- und Innungsangelegenheiten der Stadt Rügenwalde, imgleichen Gesellenverbindungen. Vol. I, 1848–1851.
- Sygn. 1991, Gewerks- und Innungsangelegenheiten der Stadt Rügenwalde, imgleichen Gesellenverbindungen. Vol. II, 1851–1854.
- Sygn. 1992, Gewerks- und Innungsangelegenheiten der Stadt Rügenwalde, imgleichen Gesellenverbindungen. Vol. III, 1854–1856.
- Sygn. 1993, Gewerks- und Innungsangelegenheiten der Stadt Rügenwalde, imgleichen Gesellenverbindungen. Spezialakten. Vol. IV, 1856–1875.
- Sygn. 1994, Gewerblichen Anlagen zu Rügenwalde. Vol. I, 1850–1862.
- Sygn. 1995, Loh- und Walkmühle zu Rügenwalde, desgleichen Regulierung des Wasserstandes bei [...] an der Wipper belegenen Rügenwalder Mühlenwerken [...]. Spezialakten. Vol. I, 1854–1863.
- Sygn. 2053, Anlagen von Glas-, Ziegel-, Kalk- und Gipsöfen sowie Metallgiesereien im Schlauer Kreise, einschliesslich der Städte Schlawe, Pollnow, Rügenwalde und Zanow, 1873–1873.

- Sygn. 2054, Anlagen von Schlächtereien, Gerbereien und Abdeckereien im Schlauer Kreise, einschliesslich der Städte Schlawe, Pollnow, Rügenwalde und Zanow, 1875–1879.
- Sygn. 2055, Anlagen von Dampfkesseln im Schlauer Kreise, einschliesslich der Städte Schlawe, Pollnow, Rügenwalde und Zanow, 1872–1877.
- Sygn. 2056, Stauanlagen für Wassertriebwerke im Schlauer Kreise, einschliesslich der Städte Schlawe, Pollnow, Rügenwalde und Zanow, 1873–1880.
- Sygn. 2104, Errichtung der Elementarschiffahrtsschule zu Rügenwaldermünde. Specialia. Vol. I, 1852–1854.
- Sygn. 2134, Acta commissionis des Herrn Geheimen Regierungsrats von Hern betreffend die Hafengeldtarif und Organisation des Lotsenwesens für swn Hafen zu Rügenwaldermünde, 1839–1839.
- Sygn. 2136, Instruktion für die Lotsen in den Häfen zu Kolbergermünde, Rügenwaldermünde und Stolpmünde, 1878–1878.
- Sygn. 2152, Aufnahme der hydrographischen Karten von den Häfen zu Rügenwalde und Stolpmünde Generalakten, 1810–1812.
- Sygn. 2153, Instandsetzung des Rügenwalder Hafens und der Dünen in dieser Gegend. Vol. I, 1816–1825.
- Sygn. 2154, Instandsetzung des Rügenwalder Hafens und der Dünen in dieser Gegend. Vol. V, 1832–1837.
- Sygn. 2155, Instandsetzung des Rügenwalder Hafens. Vol. VI, 1840–1841.
- Sygn. 2156, Anstellung eines Hafenbauschreibers zu Rügenwalde, desgleichen eines Bauwächters. Vol. I, 1841–1878.
- Sygn. 2157, Prozess des Hafenfiskus (von Rügenwaldermünde) vertreten durch die Königl. Regierung zu Köslin wider die Hausbesitzer Oberlotse Brandhoff und Lotsenruderer Brandhoff [...], 1867–1870.
- Sygn. 2158, Stolpmünder Hafen und Rügenwaldermünder Hafen. [Portowe urządzenia budowlane] Vol. I, 1840–1843.
- Sygn. 2228, Reparatur der Wege, Brücken und Dämme auf dem Rügenwalder Stadtfundo. Vol. I, 1816–1879.
- Sygn. 2273, Unterhaltung der Brücke auf der Strasse von Rügenwalde nach Stolp, welche einerseits von der Feldmark der Dorfschaft Kannin begrenzt wird. Vol. I, 1839–1839.
- Sygn. 2289, Reparatur und Instandsetzung der Nemitzer-Zollbrücke über den Grabow-Strom im Amt Rügenwalde, 1780–1804.
- Sygn. 2295, Unterhaltung der Wipper-Brücke bei Alt Krakow im Schlauer Kreise auf der Rügenwalder-Stolper Landstrasse. Vol. I, 1849–1874.
- Sygn. 2362, Chaussierung der Strassen von Kolberg nach Körlin, von Rügenwalde nach Karwitz und von Stolp nach Stolpmünde. Vol. I, 1834–1836.
- Sygn. 2409, Prozesssache der Stadt Rügenwalde wider Chaussee-Fiskus wegen 51 Rtlr. 20 Sg. für die verkauften Alleebäume a. d. Chaussee von Rügenwalde nach der Münde, welche die Stadt als ihr Eigentum beansprucht. Vol. I, 1859–1860.
- Sygn. 2450, Chausseeaufseherstelle an der Karwitz-Rügenwalder Chaussee zu Damshagen. Vol. I, 1874–1877.

- Sygn. 2532, Schlichtungssache zwischen dem Verband der Fabrikarbeiter Deutschlands, Zahlstelle Köslin, dem Deutschen Verkehrsbunde, Bezirksverwaltung Stolp, und dem Arbeitgeberverband Rügenwalde. Vol. I, 1921–1921.
- Sygn. 2601, Schlichtungssache zwischen dem Gesamtverbande der Arbeitnehmer der öffentlichen Betriebe und des Personen- und Warenverkehrs, Ortsgruppenverwaltung Stolp, und dem Arbeitgeberverband Rügenwalde. Vol. I, 1932–1932.
- Sygn. 2738, Stilllegung der Maschinenfabrik Franz Pirwitz Nachfolger in Rügenwalde. Vol. I, 1923–1923.
- Sygn. 2940, Scharfrichterei zu Rügenwalde. Vol. I, 1819–1908.
- Sygn. 2983, Berechtigung des Besitztitels und des Hypotheken-Zustandes der zur Forst-Inspektion Rügenwalde gehörigen Frost-Reviere Alt und Neu Krakow [...]. Specialia. Vol. I, 1818–1828.
- Sygn. 3153, Anstellung des Hafenbauschreibers zu Rügenwalde, desgleichen eines Bauwächters. Vol. II, 1878–1896.
- Sygn. 3325, Organisation eines Landes- und Stadtgericht zu Rügenwalde. Vol. II, 1882–1914.
- Sygn. 3472, Fischereigenossenschaft August Gaedtke und Genossen zu Rügenwaldermünde, 1891–1905.
- Sygn. 3473, Fischereidarlehn für Gustav Tramborg, Hugo Tramborg und Paul Fabricius in Rügenwaldermünde. Vol. I, 1909–1910.
- Sygn. 3474, Fischereidarlehn für August Mollau in Rügenwaldermünde, 1910–1917.
- Sygn. 3475, Reichsdarlehen für die Fischereivereinigung Bernhard Hasse und Genossen in Rügenwaldermünde. Bd. I, 1911–1921.
- Sygn. 3476, Reichsdarlehen der Fischereivereinigungen: Helmuth Pagel in Vietzkerstrand; Karl Pagel, Max Holz in Rügenwaldermünde; Karl Schwarz, Karl Brandhoff in Rügenwaldermünde [...]. Bd. I, 1911–1921.
- Sygn. 3477, Reichsdarlehn für die Fischer August Gaedtke und Franz Gaedtke in Rügenwaldermünde. Bd. I, 1911–1917.
- Sygn. 3478, Fischereidarlehn Bernhard Blum in Rügenwaldermünde, 1911–1920.
- Sygn. 3480, Fischereidarlehn Albert Holz und Ferdinand Pretzel in Rügenwaldermünde (Fischer Robert Bonness in Kolberg) Bd. I, 1910–1921.
- Sygn. 3481, Gewährung eines Reichsdarlehns an die Fischereigenossenschaft Gebrüder Richert zu Rügenwaldermünde, 1887–1894.
- Sygn. 3482, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer Erdmann und Tietz zu Rügenwaldermünde, 1888–1902.
- Sygn. 3483, Gewährung eines Reichsdarlehns an die Genossenschaft August Mollau und Bliese zu Rügenwaldermünde, 1888–1904.
- Sygn. 3484, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer August Wilhelm und Franz Chinnow zu Rügenwaldermünde, 1888–1906.
- Sygn. 3485, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer August Schulz und Franz Schmiedeberg zu Rügenwaldermünde, 1888–1903.
- Sygn. 3487, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer August Liskow, Wilhelm Liskow und Hermann Nelke zu Rügenwaldermünde, 1888–1899.

- Sygn. 3488, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer Pawelke und Ratzmann zu Rügenwaldermünde Specialia, 1889–1922.
- Sygn. 3489, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer Siebert und Dolleske zu Rügenwaldermünde, 1890–1898.
- Sygn. 3490, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer Fröhlich und Malchow zu Rügenwaldermünde, 1890–1901.
- Sygn. 3491, Bewilligung eines Reichsdarlehns an die Fischer: Pasewalt und Madsen zu Rügenwaldermünde (nicht zur Auszahlung gekommen); Johann und Hellmuth Engler und den obigen Hugo Madsen, 1891–1902.
- Sygn. 3493, Bewilligung eines Darlehns an den Fischer Friedrich Schmiedeberg zu Rügenwaldermünde, 1891–1896.
- Sygn. 3494, Bewilligung eines Darlehns an den Fischer Franz Wendt zu Rügenwaldermünde, 1891–1905.
- Sygn. 3495, Darlehn der Fischereivereinigng Eduard Delleske, Ferdinand Milahn und Hermann Ratzmann in Rügenwaldermünde. Vol. I, 1892–1898.
- Sygn. 3496, Darlehn der Fischereivereinigng Friedrich Fabricius, Karl Manke und Louis Uhlmann in Rügenwaldermünde, 1892–1895.
- Sygn. 3498, Darlehn der Fischereivereinigng Otto Richert und Franz Luck zu Rügenwaldermünde. Specialia. Vol. I, 1900–1908.
- Sygn. 3499, Reichsdarlehn für den Räucherer Friedrich Berg zu Rügenwaldermünde. Specialia. Vol. I, 1903–1917.
- Sygn. 3500, Fischereidarlehn für Wilhelm und Meta Liskow zu Rügenwaldermünde. Specialia. Vol. I, 1905–1916.
- Sygn. 3501, Fischereidarlehn der Fischereivereinigng Albert Scharping, Franz Rades und Richard Parnow in Rügenwaldermünde. Specialia. Vol. I, 1909–1919.
- Sygn. 3502, Fischereidarlehn der Fischer Rutzen und Parnow in Rügenwaldermünde, 1920–1922.
- Sygn. 3565, Von den Bootsenruderern in Kolbergermünde, Rügenwaldemünde und Stolpmünde im Interesse der Seefischerei zu leistenden Nachtwachen. Vol. I, 1884–1909.
- Sygn. 3576, Einrichtung von Fischräucheranstalten in Rügenwaldermünde Specialia, 1892–1911.
- Sygn. 3756, Tabellen über den beobachteten Wasserstand am Pegel im Hafen zu Rügenwaldermünde. Vol. III, 1878–1897.
- Sygn. 3757, Tabellen über den beobachteten Wasserstand am Pegel im Hafen zu Rügenwaldermünde. Specialia. Vol. IV, 1897–1911.
- Sygn. 3831, Anträge der Witwe Gerth in Rügenwalde wegen Aufräumung der Wipper unterhalb der Schlossmühle daselbst. Specialia, 1886–1888.
- Sygn. 3972, Bau einer Kreis-Chaussee von Rügenwalde nach Bahnhof Schübben-Zanow. Vol. I, 1881–1898.
- Sygn. 3980, Bau einer Chaussee von Stolp über Mützenow bis zur Rügenwalde-Stolpplmünder Chaussee. Specialia. Vol. I, 1883–1891.
- Sygn. 4128, Städtische Sparkasse in Rügenwalde. Vol. III, 1897–1909.
- Sygn. 4148, Bürgermeister Junge zu Rügenwalde, 1870–1908.

- Sygn. 4261, Strassenpflasterung und Erleuchtung in Rügenwalde. Vol. I, 1868–1902.
- Sygn. 4280, Beschwerden gegen die Polizeiverwaltung in Rügenwalde. Vol. IV, 1865–1933.
- Sygn. 4298, Lokalpolizeiliche Verordnungen zu Rügenwalde. Bd. II, 1911–1931.
- Sygn. 4316, Feuerlöschwesen in Rügenwalde. Vol. II, 1909–1924.
- Sygn. 4852, Bandemer Julius – Rügenwaldermünde, 1922–1922.
- Sygn. 4953, Bönke Friedrich Wilhelm Lebrecht – Rügenwalde, 1853–1853.
- Sygn. 5162, Dubberke Richard – Rügenwalde, 1904–1927.
- Sygn. 5256, Gatz Ferdinand Heinrich – Rügenwalde, 1859–1866.
- Sygn. 5263, Gaulke Franz David Julius – Rügenwalde, 1854–1864.
- Sygn. 5290, Gillmann Michael Ernst – Rügenwalde, 1851–1869.
- Sygn. 5291, Gillmann – Rügenwalde, 1866–1872.
- Sygn. 5314, Götzke Karl Gottfried Heinrich – Rügenwalde, 1853–1863.
- Sygn. 5438, Heidemann Johann Julius Heinrich – Rügenwalde, 1853–1855.
- Sygn. 5463, Herrfahrdt – Rügenwalde, 1857–1864.
- Sygn. 5564, Jaffke Bernhard – Rügenwalde, 1920–1922.
- Sygn. 5605, Junge Klara – Rügenwalde, 1906–1921.
- Sygn. 5606, Junge Helene – Rügenwalde, 1900–1919.
- Sygn. 5713, Kohls Friedrich Ferdinand August – Rügenwaldermünde, 1851–1859.
- Sygn. 5747, Kramp Hermann Friedrich – Rügenwalde, 1896–1921.
- Sygn. 5820, Kusanke Johann – Rügenwalde, 1863–1865.
- Sygn. 5836, Kühl Johannes Gottlieb – Rügenwalde, 1908–1921.
- Sygn. 6300, Papenfuss Martin – Rügenwalde, 1854–1858.
- Sygn. 6447, Raske Karl Wilhelm – Rügenwalde, 1850–1850.
- Sygn. 6724, Schwerdtfeger Wilhelm – Rügenwalde, 1859–1864.
- Sygn. 6844, Teich – Rügenwalde, 1852–1852.
- Sygn. 6873, Timm Julius Edmund – Rügenwalde, 1856–1862.
- Sygn. 7002, Warsow – Rügenwalde, 1851–1854.
- Sygn. 7150, Ziemer Karl Otto August Ferdinand – Rügenwalde, 1858–1861.
- Sygn. 9041, Acta commissionis des Bandes und Stadtgerichtsdirektors Matthias zu Rügenwalde betreffend die Vererbpachtung der Pfarrkossätenhöfe zu Alt Järshagen, 1823–1826.
- Sygn. 9090, Reparatur des Predigerwitwenhauses der Kirche- und Pfarrgebäuden zu Barzwitz, Amts Rügenwalde, 1743–1782.
- Sygn. 9094, Bau und Reparierung der Kirche- und Turms- auch Pfarrgebäude zu Damerow im Amte Rügenwalde item Schulhaus daselbst und Küsterei, 1729–1785.
- Sygn. 9114, Reparatur der Pfarrgebäude zu Eventin Amts Rügenwalde, 1766–1777.
- Sygn. 9137, Beschwerden des Bauers Martin Wolter zu Lanzig, Amts Rügenwalde wider die Pfarre daselbst wegen des in Anspruch genommenen Pfarrwinkels, 1802–1806.
- Sygn. 9170, Acta commissionis des Königlichen Land- und Stadtgerichtsdirektors Matthias zu Rügenwalde betreffend die Kombination der Pfarre zu Pustamin mit der Pfarre zu Marsow etc., 1817–1824.

- Sygn. 9171, Bauten und Reparaturen den Kirchen- und Pfarr- auch Schulgebäuden zu Rügenwalde. Vol. I, 1816–1822.
- Sygn. 9172, Bauten und Reparaturen an den Kirchen- und Pfarr- auch Schulgebäuden zu Rügenwalde. Vol. II, 1822–1826.
- Sygn. 9173, Bauten und Reparaturen an den Kirchen-, Pfarr- und Schulgebäuden zu Rügenwalde. Vol. III, 1826–1857.
- Sygn. 9174, Acta consistorialia betreffend die Reparatur beim St. George Hospital zu Rügenwalde, 1780–1780.
- Sygn. 9175, Acta consistorialia wegen Reparatur des Kirchendachs auf der Gertrud-Kirche zu Rügenwalde, 1779–1779.
- Sygn. 9176, Benutzung der Kirchensitze in specie des Fürstenhors in der Pfarrkirche zu Rügenwalde, 1878–1880.
- Sygn. 9177, Bauten und Reparaturen an der St. Marienkirche zu Rügenwalde und an der dazu gehörigen sogenannten Schlosskapelle. Vol. I, 1845–1896.
- Sygn. 9178, Restauration der Sarkophage und der Fürstengruft in der St. Marienkirche zu Rügenwalde, 1884–1889.
- Sygn. 9179, Acta consistorialia wegen Reparatur der Schlosspredigerwohnung zu Rügenwalde, 1776–1791.
- Sygn. 9180, Bauten und Reparaturen an der Schloss- oder Elisabeth- Kirche zu Rügenwalde, 1851–1851.
- Sygn. 9181, Verkauf der Dienstwohnung des 3 Prediger zu Rügenwalde, 1838–1841.
- Sygn. 9182, Dienstwohnung des Küsters und Organister zu Rügenwalde, 1854–1867.
- Sygn. 9184, Beschwerde der Ältesten der separiertlutherischen Gemeinde Hinterpommerns Friedrich Köpke zu Warbelow und Stephan Bottke zu Coccejendorf wider den Bürgermeister und Polizeianwalt Schilke in Rügenwalde, 1851–1854.
- Sygn. 9194, Aufbauung abgebrannten Pfarre zu Rützenhagen im Amte Rügenwalde, 1763–1793.
- Sygn. 9195, Wiederaufbauung der abgebrannten Pfarrgebäude zu Rützenhagen im Amte Rügenwalde, 1764–1779.
- Sygn. 9221, Die den Kirchen und Schulen in der Synode Rügenwalde gemachten Geschenke, 1842–1873.
- Sygn. 9295, Acta consistorialia wegen Reparatur der Küsterei zu Damerow, Rügenwalde Synode, 1779–1784.
- Sygn. 9314, Acta Commissionis des Königlichen Stadtgerichts zu Rügenwalde in Untersuchungssachen wider den Küster und Schulhalter Schroeder zu Grupenhagen wegen angeschuldigten unsittlichen Lebenswandels, 1818–1819.
- Sygn. 9315, Acta Commissionis des Stadtrichters Matthias in Rügenwalde in der fiskalischen Untersuchungssache wider den Küster und Schulhalter Schroeder zu Grupenhagen [...], 1819–1820.
- Sygn. 9318, Acta consistorialia wegen Reparatur der Küsterei und Schulwohnung zu Grupenhagen, Rügenwalde Synode, 1779–1779.

- Sygn. 9413, Schulwesen und die Schullehrer zu Rügenwalde. Vol. IX, 1858–1863.
- Sygn. 9414, Schulwesen und die Schullehrer zu Rügenwalde. Vol. X, 1863–1869.
- Sygn. 9415, Schulwesen und die Schullehrer in Rügenwalde. Vol. XV, 1896–1901.
- Sygn. 9416, Unterricht der Soldatenkinder zu Rügenwalde, 1810–1814.
- Sygn. 9418, Schule und die Schullehrer zu Rügenwaldermünde. Vol. I, 1849–1894.
- Sygn. 9419, Untersuchung wider den Kantor- und Lehrer- Stachel zu Rügenwalde, 1839–1851.
- Sygn. 9420, Schuldeputation zu Rügenwalde, 1854–1902.
- Sygn. 9421, Acta des Konsistoriums betreffend die Besetzung des Kantorats zu Rügenwalde, 1784–1807.
- Sygn. 9422, Acta des Konsistoriums wegen Wiederbesetzung der Kanroratstelle zu Rügenwalde, imgleichen des Diakonats und der Rektorstelle daselbst, 1785–1808.
- Sygn. 9423, Acta des Konsistoriums wegen der Küster- und Schulmeisterstelle zu Rügenwalde, 1784–1784.
- Sygn. 9469, Streitsache der Stadtgemeinde Rügenwalde contra Schulgemeinde Zizow, 1890–1899.
- Sygn. 9483, Acta consistorialia wegen Wiederbesetzung eines Administratores piorum corporum zu Rügenwalde, 1766–1766.
- Sygn. 9484, Acta des Konsistoriums wegen der von dem verstorbenen Brauer und Baumann Johann Wilhelm Vehlauer zu Rügenwalde desiger St. Marienkirche legierten 100 Rtlr, 1803–1803.
- Sygn. 9485, Die aus der Stadt Rügenwalde einzusendenden Tabellen der Stipendien des Kasper Havemann, des Ludeloff, des Drewke, der Anne Havemann, des Tottinsachen Stipendiums und der 5 kleineren Stipendien für Studierenden. Vol. I, 1816–1846.
- Sygn. 9486, Die aus der Stadt Rügenwalde einzusendenden Tabellen der Stipendien. Vol. II, 1847–1903.
- Sygn. 9487, Konsens zur Abschreibung der auf den Rügenwaldschen Eigentums-Dörfern eingetragenen, den geistlichen Stiftungen zu Rügenwalde gehörigen Kapitalien, als 100 Rtlr gelöscht bei Suckow, 1830–1830.
- Sygn. 9488, Das von verstorbenen Gutsbesitzer Jakob Immanuel Krolow zu Kosowiczka bei Kulm letztwillig der Pfarrkirche in Rügenwalde ausgesetzte Legat von 1000 Rtlr, 1864–1865.
- Sygn. 10466, Arrondierung der Grenzen der Domänen-Vorwerke im Amte Rügenwalde, imgleichen Abtretung von Forsgrundstücken an die Domänen Buckow, Büssow, Petershagen, 1866–1872.
- Sygn. 10550, Ablösung der Servituten in den Forsten der Aemter Rügenwalde und Schmolsin. Vol. I, 1809–1811.
- Sygn. 10551, Ablösung der Servituten in den Aemtern Rügenwalde und Schmolsin. Vol. II, 1816–1822.
- Sygn. 10552, Abfindung des zur Forsthütung berechtigten Kossäten Martin March zu Neuenhagen Amts Rügenwalde. Nr. 1, 1773–1811.
- Sygn. 10553, Abfindung der Hütungsberechtigten Dorfschaften im Alt Krakower Revier, Amts Rügenwalde. Nr. 2, 1810–1810.

- Sygn. 10983, Ablösung der Brennholzberechtigung der Pfarren zu 1. Schlawin, 2. Petershagen, 3. Zizow, 4. Malchow, der Superintendentur zu Rügenwalde, der Küsterei zu Petershagen, 1869–1893.
- Sygn. 11287, Zeitverpachtung einiger Forstgrundstücke im Amte Rügenwalde. Vol. IV, 1828–1835.
- Sygn. 11288, Zeitverpachtung einiger Forstgrundstücke in den Forstrevieren des Amts Rügenwalde. Vol. V, 1835–1838.
- Sygn. 11324, Akten des Königlichen Domänen-Justizamtes Rügenwalde betreffend die Veräußerung der Gebäude und Dienstgrundstücke der eingegangenen Unterförsterei zu Masselwitz im Amte Rügenwalde, 1810–1813.
- Sygn. 11325, Wegen der von einigen Individuen im Amte Rügenwalde nachgesuchten Überlassung von Forstgrundstücken. Vol. I, 1822–1825.
- Sygn. 11326, Wegen der von einigen Individuen im Amte Rügenwalde nachgesuchten Überlassung von Forstgrundstücken. Vol. III, 1826–1827.
- Sygn. 11327, Wegen der von einigen Individuen im Amte Rügenwalde nachgesuchten Überlassung von Forstgrundstücken. Vol. VII, 1831–1832.
- Sygn. 11328, Wegen der von einigen Individuen im Amte Rügenwalde nachgesuchten Überlassung von Forstgrundstücken. Vol. VIII, 1832–1833.
- Sygn. 11329, Wegen der von einigen Individuen im Amte Rügenwalde nachgesuchten Überlassung von Forstgrundstücken. Vol. IX, 1833–1835.
- Sygn. 11330, Wegen der von einigen Individuen im Amte Rügenwalde nachgesuchten Überlassung von Forstgrundstücken. Vol. X, 1835–1865.
- Sygn. 11531, Die zum Chausseebau von Karwitz nach Rügenwalde abgetretenen Forstgrundstücke, 1836–1838.
- Sygn. 11938, In Sachen des Forstfiskus wider den Zimmermeister I.L. Rüdlin zu Rügenwalde wegen 37 Rtlr 21 Sgr 10 Pf, 1871–1871.
- Sygn. 12091, Bau einer Eisenbahn von Neustettin nach Schlawe und Rügenwalde, 1871–1876.
- Sygn. 12112, Herrstellung zweier Chausseen resp. von Schlawe und von Stolp nach Rügenwalde-Stolpmünder Chaussee, Kannin. Vol. II, 1864–1912.
- Sygn. 12740, Grundbuchblatt von den zu dem ehemaligen Rentamt in Rügenwalde gehörigen Grundstücken in der Feldmark Rügenwalde. Vol. I, 1877–1899.
- Sygn. 13533, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Köpnitz im Amte Rügenwalde, 1816–1851.
- Sygn. 13534, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Beelkow im Amte Rügenwalde, 1809–1810.
- Sygn. 13535, Besetzung des Freischulzenhofes zu Natzmershagen im Amte Rügenwalde, 1816–1855.
- Sygn. 13539, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Eventin im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1840.
- Sygn. 13540, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Eventin Amts Rügenwalde. Vol. II, 1841–1847.
- Sygn. 13542, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Böbbelin Amts Rügenwalde, 1810–1810.

- Sygn. 13543, Die den Freischulzen und Freileuten im Amte Rügenwalde zu erteilende Konfirmation über ihre Lehn- und Katenbriefe, auch wegen Ansetzung der Schulzen u. deren Beschwerden über zu hohe Abgaben bei Verwaltung ihres Amts [...]. Vol. IV, 1841–1857.
- Sygn. 13544, Remuneration der Schulzen im Amte Rügenwalde, 1857–1916.
- Sygn. 13545, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Abtshagen Amts Rügenwalde, 1808–1815.
- Sygn. 13548, Verkauf des von dem Bauern Zühlecke verlassenen Hofes zu Damshagen Amts Rügenwalde, 1816–1832.
- Sygn. 13549, Besetzung der Bauernhöfe zu Karzin im Amte Rügenwalde, 1814–1814.
- Sygn. 13550, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Schlawin im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1815–1834.
- Sygn. 13553, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Abtshagen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1840.
- Sygn. 13554, Besetzung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Abtshagen im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1842–1850.
- Sygn. 13555, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Beelkow im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1840.
- Sygn. 13556, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Beelkow im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1840–1853.
- Sygn. 13557, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Böbbelin im Amte Rügenwalde, 1816–1847.
- Sygn. 13558, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Järshagen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1842.
- Sygn. 13560, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Karzin im Amte Rügenwalde, 1816–1849.
- Sygn. 13561, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Kopahn im Amte Rügenwalde, 1816–1850.
- Sygn. 13562, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Alt Schlawe im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1827.
- Sygn. 13566, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Natzmershausen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1844.
- Sygn. 13568, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Schönenberg im Amte Rügenwalde, 1816–1851.
- Sygn. 13569, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Rützenhausen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1838.
- Sygn. 13570, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Rützenhausen im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1838–1850.
- Sygn. 13571, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Freetz im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1838.
- Sygn. 13574, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Wieck im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1836.
- Sygn. 13577, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Martinshagen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1844.

- Sygn. 13579, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Damshagen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1818–1838.
- Sygn. 13582, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Altenhagen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1817–1839.
- Sygn. 13584, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Göritz im Amte Rügenwalde, 1818–1853.
- Sygn. 13585, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Malchow im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1818–1839.
- Sygn. 13586, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Malchow im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1841–1853.
- Sygn. 13589, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Scheddin im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1820–1841.
- Sygn. 13590, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Scheddin im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1841–1850.
- Sygn. 13607, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Sternitz im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1822–1841.
- Sygn. 13608, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Sternitz im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1839–1853.
- Sygn. 13609, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Barzwitz im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1822–1841.
- Sygn. 13610, Besetzung und erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Barzwitz im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1841–1851.
- Sygn. 13611, Bauern- und Kossätenhöfe zu Barzwitz im Amte Rügenwalde. Vol. III, 1851–1851.
- Sygn. 13612, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe im Dorfe Panknin im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1822–1839.
- Sygn. 13614, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Pribstow im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1822–1841.
- Sygn. 13615, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Pribstow im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1841–1866.
- Sygn. 13616, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Damkerord im Amte Rügenwalde, 1823–1823.
- Sygn. 13617, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Abtshagen im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1823–1836.
- Sygn. 13620, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Damerow im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1824–1850.
- Sygn. 13622, Erbliche Überlassung der Bauern- und Kossätenhöfe zu Neuenhagen Abtei im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1823–1844.
- Sygn. 13635, Beschwerden über Burg- und Baudienste im Amt Rügenwalde. Vol. II, 1835–1841.
- Sygn. 13636, Ablösung der Burg- und Baudienste im Amt Rügenwalde. Vol. III, 1841–1844.
- Sygn. 13637, Ablösung der Burg- und Baudienste im Amt Rügenwalde. Vol. IV, 1844–1844.

- Sygn. 13638, Ablösung der Burg- und Baudienste im Amt Rügenwalde. Vol. V, 1844–1845.
- Sygn. 13665, Anfuhr des Deputat-Brennholzes für die Schule, Geistlichen und Schulbeamten zu Rügenwalde, 1841–1877.
- Sygn. 13671, Höllenberge bei Drösenthin Amts Rügenwalde, 1843–1843.
- Sygn. 13680, Ablösung der Reallasten in Folge des Gesetzes vom 2. März 1850 in dem Domänenrentamte Rügenwalde. Vol. I, 1850–1857.
- Sygn. 13681, Ablösung der Reallasten nach dem Gesetz vom 2. März 1850 in dem Domänenrentamte Rügenwalde. Vol. II, 1857–1877.
- Sygn. 13682, Ablösung der Reallasten nach dem Gesetz vom 2. März 1850 in dem Domänenrentamte Rügenwalde. Vol. III, 1877–1899.
- Sygn. 13683, Ablösung der Reallasten nach dem Gesetz vom 2. März 1850 in dem Domänenrentamte Rügenwalde. Vol. IV, 1899–1924.
- Sygn. 13752, Ablösung der Reallasten nach dem Gesetz vom 2. März 1850 in Schlosshof-Rügenwalde, 1866–1866.
- Sygn. 13807, Ablösung der Bauremissionsberechtigungen im Amte Rügenwalde, 1866–1870.
- Sygn. 13814, Ablösung der fiskalischen Anfuhr von 4 Klafterholz für den Pastor primarius in Rügenwalde und der dafür gewährten Rente von 7 Rtlr 6 Sgr 4Pf, 1870–1877.
- Sygn. 14223, Anlegung eines Deposit-Gewölbes und der Gefängnisse in Rügenwalde, sowie Sitzgebühren, Heizung und Alimente pp. Specialia, 1822–1854.
- Sygn. 14280, In Sachen der Dorfschaft Böbbelin Amts Rügenwalde wider Fiskus wegen präntendierter Befreiung v. der Pflicht zur Herstellung u. Erhaltung der Grenzgrabenbrücke zwischen Böbbelin und Sukow, 1826–1829.
- Sygn. 14386, In der Prozesssache des Fiskus wider die Erben des Schiffskapitains Gohrband zu Rügenwalde wegen Bezahlung der Defekte am Lachsbrink pp., 1837–1840.
- Sygn. 14394, In Sachen des Kaufmanns Johann Friedrich Riensberg in Rügenwalde und de Fischers Priebe in Neuwasser contra den Mühlenbesitzers Gerth in Rügenwalde, 1865–1866.
- Sygn. 14401, Verwaltungsstreitsache der Frau Mühlenbesitzerin Gerth zu Schlosshof-Rügenwalde wider den Königlichen Domänenfiskus wegen Aufräumung der Wipper. Vol. I, 1887–1888.
- Sygn. 14402, Prozess der verwitweten Frau Mühlenbesitzerin Gerth in Rügenwalde wider den Königlichen Domänenfiskus wegen Aufräumung der Wipper. Vol. II, 1888–1890.
- Sygn. 14408, In Sachen wider den Brauereipächter Hasse zu Rügenwalde wegen rückständiger Kaufgelder für das Superinventarium und für Bestände an Getreide, Branntwein, Essig pp. Vol. I, 1821–1827.
- Sygn. 14409, In Sachen wider den Brauereipächter Hasse zu Rügenwalde wegen rückständiger Kaufgelder für das Superinventarium und für Bestände an Getreide, Branntwein, Essig pp. Vol. II, 1827–1837.
- Sygn. 14435, In Sachen der Dorfschaft Alt Järshagen Amts Rügenwalde wider den Fiskus wegen Benutzung der Dorfstrasse, 1822–1828.

- Sygn. 14442, In Sachen der Dorfschaft Körlin Amts Rügenwalde wider den Fiskus in Betreff der sogenannten Kniephörn Wiese, 1824–1828.
- Sygn. 14449, In Sachen der Erben des Arrendator Kratz zu Wunneschin wider das Domänenamt Rügenwalde wegen sich gerühmter Ansprüche an das Neuenhäger Höfchen, 1816–1823.
- Sygn. 14453, In Sachen der Dorfschaft Kopahn Amts Rügenwalde wider den Fiskus wegen Benutzung der Dorfstrasse, 1822–1828.
- Sygn. 14500, In Sachen der Dorfschaft Malchow Amts Rügenwalde wider den Fiskus wegen verweigerter Eintreibung der Schafe in das Hurtenlager des Vorwerks Malchow, 1823–1834.
- Sygn. 14520, Klage des Königlichen Domänenfiskus gegen die Fischer Gottfried Mollan und Genossen in Rügenwaldermünde wegen Anerkennung einer Fischereiberechtigung vor und neben der Wippermündung in die Ostsee. Vol. I, 1902–1906.
- Sygn. 14553, In Sachen des Mühlenbesitzers Mielcke zu Buckow wider die Dorfschaft Pribstow Amts Rügenwalde wegen Entrichtung des Metzkorns, 1828–1833.
- Sygn. 14585, In der Prozesssache des Domänenfiskus wider die Stadt Rügenwalde wegen 67 Rtlr 16 Sgr 11 Pf nebst 5 Prozent Zinsen seit dem Juni 1856, 1856–1859.
- Sygn. 14591, Verwaltungsstreitsache der Stadt Rügenwalde gegen den Domänenfiskus wegen Auseinandersetzung bezüglich Schlosshof und Rügenwalde. Vol. I, 1899–1905.
- Sygn. 14635, In der Prozesssache der bäuerlichen Wirte zu Stemnitz Amts Rügenwalde wider den Domänenfiskus wegen Zurückzahlung von Erbstandsgeldern für 2 Dorfstrassenflecke und des dafür gezahlten Kanons, 1841–1844.
- Sygn. 14649, In der Prozesssache des Fiskus wider den Bürger und Hausbesitzer Joachim Schulz zu Rügenwalde wegen Verabreichung des erforderlichen Unterkommens und des nötigen Unterhalts an seine Mutter [...], 1850–1853.
- Sygn. 14651, In der Prozesssache der verwitweten Mühlenbesitzer Stengel zu Rügenwalde, Klägerin, wider den Fiskus und Genossen wegen Besitzstörung, 1853–1854.
- Sygn. 14658, In Sachen des Kaufmanns A.J. Schwarze zu Rügenwalde wider den Domänenfiskus, vertreten durch die Königliche Regierung zu Köslin, wegen 1/2 Morgen, 1860–1861.
- Sygn. 14761, Scharfrichterei zu Rügenwalde. Vol. II, 1837–1884.
- Sygn. 14781, Statuten für den Brandschadenhüfls- und Mobiliarversicherung-Verein der Amts- und Abteiseite des Domänenrentamtes Rügenwalde Generalia, 1844–1844.
- Sygn. 14983, Bau und Reparierung des Hafens zu Rügenwalde. Vol. I, 1664–1689.
- Sygn. 14984, Bau und Reparierung des Hafens zu Rügenwalde. Vol. II, 1690–1717.
- Sygn. 14985, Bau und Reparierung des Hafens zu Rügenwalde. Vol. III, 1718–1735.
- Sygn. 14986, Bau und Reparierung des Hafens zu Rügenwalde. Vol. IV, 1738–1755.

- Sygn. 14987, Bau und Reparatur des Hafens zu Rügenwalde. Vol. V, 1755–1769.
- Sygn. 14988, Bau und Reparatur des Hafens zu Rügenwalde. Vol. VI, 1769–1784.
- Sygn. 14990, Bau und Reparatur des Hafens zu Rügenwalde. Vol. VII, 1784–1786.
- Sygn. 14992, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XI, 1839–1840.
- Sygn. 14993, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XII, 1841–1842.
- Sygn. 14994, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XIII, 1842–1843.
- Sygn. 14995, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XIV, 1843–1845.
- Sygn. 14996, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XV, 1845–1847.
- Sygn. 14997, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XVI, 1847–1850.
- Sygn. 14998, Büdner im Amte Rügenwalde. Vol. XVII, 1851–1860.
- Sygn. 14999, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XI, 1829–1831.
- Sygn. 15000, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XIII, 1836–1840.
- Sygn. 15001, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XIV, 1840–1843.
- Sygn. 15002, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XV, 1843–1846.
- Sygn. 15003, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XVI, 1847–1855.
- Sygn. 15004, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XVII, 1855–1860.
- Sygn. 15005, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XVIII, 1860–1864.
- Sygn. 15006, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XIX, 1864–1871.
- Sygn. 15007, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XX, 1871–1881.
- Sygn. 15008, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XXI, 1882–1905.
- Sygn. 15009, Unterhaltung der Brücken, Wege und Dämme im Amte Rügenwalde. Vol. XXII, 1905–1924.
- Sygn. 15012, Bau und Reparatur der Vorwerksgebäude zu Palwitz, Amts Rügenwalde. Vol. I, 1816–1824.
- Sygn. 15013, Bau und Unterhaltung der Vorwerksgebäude zu Palwitz, Amts Rügenwalde. Vol. II, 1824–1834.
- Sygn. 15019, Bau und Reparatur der Vorwerksgebäude zu Petershagen, Amts Rügenwalde. Vol. I, 1816–1820.
- Sygn. 15020, Bau und Unterhaltung der Vorwerksgebäude zu Petershagen, Amts Rügenwalde. Vol. II, 1821–1840.
- Sygn. 15021, Bau und Unterhaltung der Vorwerksgebäude zu Petershagen, Amts Rügenwalde. Vol. III, 1841–1864.
- Sygn. 15025, Bau und Reparatur der Vorwerksgebäude zu Buckow, Amts Rügenwalde. Vol. I, 1816–1825.

- Sygn. 15037, Bau und Reparierung der Amts- und Vorwerksgebäude zu Schlosshof, Amts Rügenwalde. Vol. I, 1816–1817.
- Sygn. 15038, Bau und Reparierung der Amts- und Vorwerksgebäude zu Schlosshof, Amts Rügenwalde. Vol. II, 1818–1821.
- Sygn. 15039, Bau und Reparierung der Amtsvorwerksgebäude zu Schlosshof, Amts Rügenwalde. Vol. III, 1821–1827.
- Sygn. 15046, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-Wohnung, ferner die Vermietung des Polizeigefängnisses [...]. Vol. X, 1870–1875.
- Sygn. 15047, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-Wohnung. Vol. XI, 1876–1879.
- Sygn. 15048, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-Wohnung. Vol. XII, 1879–1883.
- Sygn. 15049, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-Wohnung. Vol. XIII, 1883–1891.
- Sygn. 15050, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-Wohnung. Vol. XIV, 1891–1899.
- Sygn. 15051, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-erwohnung. Vol. XV, 1899–1909.
- Sygn. 15052, Bauten und Reparaturen der fiskalischen Gebäude und Bauwerke zu Schlosshof-Rügenwalde auch die Vermietung der ehemaligen Amtsdienner-Wohnung. Vol. XVI, 1907–1922.
- Sygn. 15053, Bau und Reparturen der Vorwerksgebäude zu Neuenhagen, im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1832.
- Sygn. 15063, Bau und Unterhaltung der Vorwerksgebäude zu Büssow im Amte Rügenwalde. Vol. I, 1816–1823.
- Sygn. 15064, Bau und Unterhaltung der Vorwerksgebäude zu Büssow im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1823–1826.
- Sygn. 15070, Reinigung der Schornsteine in den Gebäuden des Vorwerks Schlosshof im Amte Rügenwalde, 1823–1837.
- Sygn. 15071, Reinigung der Gräben im Amte Rügenwalde. Bd. 1, 1823–1921.
- Sygn. 15072, Bau und Unterhaltung der Schleusen im Amte Rügenwalde. Vol. III, 1841–1845.
- Sygn. 15073, Bau und Unterhaltung der Schleusen im Amte Rügenwalde. Vol. IV, 1846–1872.
- Sygn. 15074, Bau und Unterhaltung der Schleusen im Amte Rügenwalde. Vol. V, 1882–1890.
- Sygn. 15075, Einrichtung des Amtsbrau- und Brennereigebäudes in Rügenwalde zu einem Renteietablisement. Vol. I, 1839–1841.

- Sygn. 15076, Einrichtung des Amtsbrau- und Brennereigebäudes in Rügenwalde zu einem Renteietablisement und die Denunziation des Hauptamtsdieners Raschke gegen den Baron von Tschammer wegen Benutzung des Schlossplatzes [...]. Vol. II, 1841–1858.
- Sygn. 15077, Einrichtung des Amtsbrau- und Brennereigebäudes in Rügenwalde zu einem Renteietablisement und Bau der grossen Lachsschleuse und anderer Bauwerke zu Rügenwalde. Vol. III, 1858–1892.
- Sygn. 15081, Herstellung der vom Hofe des Mühlenbesitzers Gerth in den Schlosskeller in Rügenwalde führenden Eingangstür nach deren Vermauerung durch den Gerth und Anlegung eines Schwimmbaums in der Wipper, 1871–1876.
- Sygn. 15082, Inventarium des domänenfiskalischen Teils der Gebäude in Schlosshof Rügenwalde. Vol. I, 1874–1883.
- Sygn. 15083, Inventarium des domänenfiskalischen Teils der Gebäude in Schlosshof Rügenwalde. Vol. II, 1885–1889.
- Sygn. 15085, Unterhaltung des Schlosses zu Rügenwalde (Dienstwohnung für einen Grenzaufseher). Vol. I, 1883–1916.
- Sygn. 15086, Grenzaufseherwohnung im Schloss zu Rügenwalde. Vol. I, 1826–1909.
- Sygn. 15187, Auflösung des Königlichen Domänenrentamts zu Rügenwalde Generalia, 1873–1884.
- Sygn. 15198, Bestellung eines Nachtwächters für Schlosshof-Rügenwalde Specialia, 1870–1899.
- Sygn. 15218, Anstellung eines Domänenrentmeisters im Amte Rügenwalde. Vol. III, 1865–1872.
- Sygn. 15219, Anstellung eines Amtsdieners im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1845–1875.
- Sygn. 15239, Erbauung von Spritzremisen und Anschaffung von Feuerlöschgeräten im Amte Rügenwalde. Vol. II, 1842–1898.
- Sygn. 15268, Hypotheken-Zustand und Berichtigung des Besitztitels vom Domänengute Rügenwalde Specialia, 1816–1833.
- Sygn. 15278, Verteilung der öffentlichen Armenlast im fiskalischen Gutsbezirk Schlosshof-Rügenwalde Specialia, 1883–1894.
- Sygn. 15314, Anfertigung des Spezial-Domänenetats vom Amte Rügenwalde, der dabei vorkommenden Veränderungen und der über denselben zu berechnenden Gefälle. Vol. II, 1841–1865.
- Sygn. 15333, Ansprüche des Fiskus an erblose Nachlassmassen im Kreisgerichtsbezirk Schlawe, incl. Kommissionen Pollnow, Rügenwalde. Vol. I, 1856–1872.
- Sygn. 15334, Ansprüche des Fiskus an erblose Nachlassmassen im Kreisgerichtsbezirk Schlawe, incl. Kommission in Pollnow und Deputation in Rügenwalde. Vol. II, 1873–1876.
- Sygn. 15335, Ansprüche des Fiskus an erblose Nachlassmassen im Kreisgerichtsbezirk Schlawe, incl. Kommission in Pollnow und Deputation in Rügenwalde. Vol. III, 1876–1889.

- Sygn. 15336, Ansprüche des Fiskus an erblose Nachlassmassen in den Amtsgerichtsbezirken Schlawe, Pollnow und Rügenwalde. Vol. IV, 1889–1896.
- Sygn. 15346, Karten- und Vermessungsregister vom Amte Rügenwalde. Vol. I, 1821–1840.
- Sygn. 15347, Karten- und Vermessungsregister vom Amte Rügenwalde. Vol. II, 1845–1864.

Aneks 2

Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole „Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej w Szczecinie” w Archiwum Państwowym w Szczecinie

- Sygn. 974, Angelegenheiten des Schlauer Kreises. Vol. I, 1824–1876.
- Sygn. 975, Angelegenheiten des Schlauer Kreises. Vol. II, 1877–1885.
- Sygn. 976, Angelegenheiten des Schlauer Kreises. Vol. III, 1885–1890.
- Sygn. 977, Angelegenheiten des Schlauer Kreises. Vol. IV, 1891–1901.
- Sygn. 978, Angelegenheiten des Schlauer Kreises. Vol. V, 1902–1909.
- Sygn. 979, Angelegenheiten des Schlauer Kreises. Vol. VI, 1909–1923.
- Sygn. 980, Beschwerden gegen den Landrath Bilfinger über die Finanzverwaltung des Kreises Schlawe, 1831–1833.
- Sygn. 981, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. I, 1884–1889.
- Sygn. 982, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. II, 1890–1896.
- Sygn. 983, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. III, 1896–1901.
- Sygn. 984, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. IV, 1902–1907.
- Sygn. 985, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. V, 1908–1913.
- Sygn. 986, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. VI, 1913–1921.
- Sygn. 987, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. VII, 1921–1924.
- Sygn. 988, Vorlagen zu den Kreistagen und Beschlüsse aus dem Kreise Schlawe, Vol. VIII, 1924–1927.
- Sygn. 1157, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. I, 1841–1855.
- Sygn. 1158, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. II, 1855–1859.
- Sygn. 1159, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. III, 1859–1861.
- Sygn. 1160, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. IV, 1861–1863.

- Sygn. 1161, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. V, 1863–1865.
- Sygn. 1162, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. VI, 1865–1867.
- Sygn. 1163, Angelegenheiten der Landgemeinden Kreis Schlawe, Vol. VII, 1867–1873.
- Sygn. 1220, Die Prozesssache der Stadt Rügenwalde wider die Irren- und Sicken-Anstalt daselbst, 1849–1849.
- Sygn. 1315, Besteuerung der Lebensmittel der Seeschiffen beim Eingang in preussischen Häfen, 1828–1844.
- Sygn. 1557, Stadtische Sparkasse in Rügenwalde, Vol. I, 1847–1930.
- Sygn. 1558, Stadtische Sparkasse in Rügenwalde, Vol. I, 1931–1931.
- Sygn. 1567, Kreissparkasse in Schlawe, Vol. I, 1856–1930.
- Sygn. 1568, Kreissparkasse in Schlawe, Vol. II, 1930–1933.
- Sygn. 1757, Errichtung einer Maschinen-Flachs-Spinnerei zu Rügenwalde, 1841–1842.
- Sygn. 1813, Handelsverbindungen zwischen Ostseehäfen und reihnischwestfälischen Provinzen, 1829–1830.
- Sygn. 1884, Der Hafen zu Rügenwalde und Regulierung der Hafenabgaben, 1824–1896.
- Sygn. 1962, Chausseebau von der Rügenwaldermünde bis zur Zanow, 1833–1865.
- Sygn. 2018, Chausseebau im Schlauer Kreise, Vol. I, 1842–1858.
- Sygn. 2019, Chausseebau im Schlauer Kreise, Vol. II, 1858–1902.
- Sygn. 2388, Anträge und Gesuche um Aufnahme in die Irren-Anstalt zu Rügenwalde, Vol. III, 1869–1883.
- Sygn. 2389, Anträge und Gesuche um Aufnahme in die Irren-Anstalt zu Rügenwalde, Vol. IV, 1884–1888.
- Sygn. 2701, Referat für Wohlfahrtspflege Schlawe, 1920–1927.
- Sygn. 3068, Schlauer Kreisblatt, 1838–1848.
- Sygn. 3364, Landesherrliche Bestätigung der von dem Magistrat zu Rügenwalde eingerichteten Statuten für die dortige Sterbekassen-Gesellschaften, 1836–1898.
- Sygn. 3521, Der Windmühlen-Versicherungsverein für die Kreise Schlawe und Stolp, sowie der Windmühlen-Versicherungsverein für den Regierungs Bezirk Köslin, 1884–1930.
- Sygn. 3997, Beratung für Kriegerehrung Kreis Schlawe, Vol. I, 1917–1925.
- Sygn. 4273, Wiedereinführung des Bollhagenschen Gesangbuchs in Rügenwalde, 1854–1855.
- Sygn. 4310, Wiederherstellung der Fürstengruft der St. Marienkirche zu Rügenwalde, 1883–1891.
- Sygn. 4335, Kontrolle über die Anstellung der Geistlichen in Folge des Gesetzes vom 11. Mai 1873 im Kreise Schlawe, 1873–1874.
- Sygn. 4837, Umschuldung der Notstandskredite Kreis Schlawe, Vol. I, 1934–1934.
- Sygn. 5339, Fischerei-Häfen, 1929–1934.
- Sygn. 5411, Juden Angelegenheiten der Synagogen Gemeinde Rügenwalde, 1858–1902.
- Sygn. 5997, Sammelakten des Kreises Schlawe, 1942–1945.

- Sygn. 5998, Siedlungsobjekte im Kreise Schlawe, 1932–1940.
Sygn. 5999, Bildung von Wald und Landgütern gemäss Zwangsaufhebungsordnung im Kreise Schlawe, 1923–1937.
Sygn. 6000, Umlegung der Wipperwiesen Kreis Schlawe, 1922–1924.

Aneks 3

Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole „Superintendentura w Darłowie” w Archiwum Państwowym w Koszalinie

- Sygn. 1, Kurrende-Anschreiben Vol. XXVII, 1896–1907.
Sygn. 3, [Dziennik podawczy superintendenty w Darłowie] Vol. V, 1842–1843.
Sygn. 4, Journal über die Geschäftsführung des Superintendenten der Synode Rügenwalde in Kirchen-, Pfarr- und Schulangelegenheiten, 1851–1855.
Sygn. 5, Superintendentur-Tagebuch, 1932–1938.
Sygn. 6, Wohltätige Anstalten Vol. II, 1868–1888.
Sygn. 7, Mitglieder des Zweigsvereins Rügenwalde des Evangelischen Bundes, 1910–1913.
Sygn. 8, Kollekttenbuch der Synode Rügenwalde, 1926–1936.
Sygn. 9, Ausbildung der Schullehrer, 1789–1896.
Sygn. 10, [Wykazy zakrystianów i kościelnych zatrudnionych w szkołach synodu], 1764–1823.
Sygn. 11, [Zestawienia statystyczne i finansowe szkół synodu darłowskiego], 1857–1860.
Sygn. 12, [Sprawy szkolne], 1822–1864.
Sygn. 13, [Stan majątkowy kościołów synodu darłowskiego], 1857–1860.
Sygn. 14, [Parafia św. Jerzego (St. Georgen Kirche) w Darłowie], 1799–1856.
Sygn. 15, [Parafia św. Gertrudy (St. Gertrudt Kirche) w Darłowie], 1846–1856.
Sygn. 16, [Parafia Najświętszej Marii Panny (St. Marien Kirche) w Darłowie], 1801–1801.

Aneks 4

Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole „Akta kościoła Mariackiego w Darłowie” w Archiwum Państwowym w Koszalinie

- Sygn. 6, Taufregister, Vol. XIII vom 1. Juli 1876–alt 1890, 1876–1890.
Sygn. 7, Taufregister der St. Marien Kirche zu Rügenwalde Vol. XIV vom 1. Januar 1891 bis 31/12.1904, 1891–1904.

- Sygn. 8, Taufregister der Kirchengemeinde Rügenwalde 1897–1907. Duplicat, 1897–1907.
- Sygn. 9, Taufregister der Kirchengemeinde Rügenwalde 1905–1920 bis d. 30. Juni, 1905–1920.
- Sygn. 10, Confirmandenregister von 1891–1910, 1891–1910.
- Sygn. 11, Confirmandenregister von 1910 ab [1929], 1910–1929.
- Sygn. 12, Konfirmandenverzeichnis, 1929–1945.
- Sygn. 13, [Księga metrykalna małżeństw z lat 1893–1943], 1893–1943.
- Sygn. 14, [Leichenbuch von der Haupt- und Pfarrkirche St. Marien zu Rügenwalde angefangenen des 29ten Julius im Jahre 1787], 1787–1806.
- Sygn. 15, Vol. VI. Leichenbuch der Pfarrkirche zu Rügenwalde angefangen im Jahre 1827, 1827–1845.
- Sygn. 16, Vol. X. Sterberegister vom 1. Januar 1892–1906, 1892–1906.
- Sygn. 17, Totenregister vom Jahr 1907 ab bis 1927 incl., 1907–1927.
- Sygn. 18, Sterberegister der Kirchengemeinde Rügenwalde. Duplicat ab 1910, 1910–1940.
- Sygn. 19, Getaufte und Versorbene, 1783–1884.
- Sygn. 20, Aufgebotene und Getaufte, 1755–1884.
- Sygn. 21, Duplicat zur Sct. Marien Pfarrkirchenrechnung in Rügenwalde auf das Jahr 1798, 1798–1798.
- Sygn. 24, Auszulegende Gräben in den Kirchenländern und deren Entwässerung, 1868–1868.
- Sygn. 25, Beerdigungsscheine der Leichen die freies Grab haben als Beilage zur Jahresrechnung 1867, 1867–1867.
- Sygn. 26, Beerdigungsscheine der Leichen die freies Grab haben als Beilage zur Jahresrechnung 1868, 1868–1868.
- Sygn. 27, Beerdigungsfreischeine von Nr. 1–16 pro 1884, 1884–1884.
- Sygn. 28, Beerdigungsfreischeine der Leichen die freies Grab haben als Beilage zur Jahresrechnung 1870, 1870–1870.
- Sygn. 29, Duplicat. Rechnung der Sct. Marien Pfarrkirche in Rügenwalde 1812, 1812–1812.
- Sygn. 33, Duplicat. Rechnung der Sct. Marien Pfarrkirche in Rügenwalde 1809, 1809–1809.
- Sygn. 38, Beläge zur Jahresrechnung der Sct. Marien Kirchenkasse Rügenwalde für das Etatsjahr 1916, 1916–1916.
- Sygn. 43, Die Pharre Tit. III die Pfarrgebäude Nr. 2. Reparaturen der Pfarre, 1782, 1845, 1847, 1852–1854, 1864–1865, 1880, 1885.
- Sygn. 47, Beerdigungsfreischeine pro 1875, 1875–1875.
- Sygn. 52, Beerdigungsfreischeine pro 1879, 1879–1879.
- Sygn. 54, Beerdigungsfreischeine, 1872–1872.
- Sygn. 55, Belaege zur Sct. Marien Pfarrkirchenrechnung in Rügenwalde 1809, 1809–1809.
- Sygn. 62, [Sprawy sądowe gminy], 1845, 1862–1879.

- Sygn. 64, [Protokolarz posiedzeń parafialnej rady kościelnej i organów kościelnych], 1914–1928.
- Sygn. 65, Protokollbuch für die Sitzungen des Gemeidenkirchenrats und des kirchlichen Organe. Anfangen 1918, 1918–1932.
- Sygn. 66, Beerdigungsscheine der Leichen die freies Grab haben als Beilage zur Jahresrechnung 1869, 1869–1869.
- Sygn. 67, D. Kirchendiener Tit. I Anstellung Rechte Pflichten – derselben Nr. 2 Cantor und Organist, 1840, 1844, 1863, 1875–1876, 1879, 1887.
- Sygn. 69, Belaeg zur Jahresrechnung der St. Marien Kirchenkasse Rügenwalde für Rechnungsjahr 1920, 1920–1920.
- Sygn. 70, Belaeg zur Jahresrechnung der St. Marien Kirchenkasse Rügenwalde für das Etatsjahr 1923, 1923–1923.
- Sygn. 71, Entwurf. Etat der I und II Pfarrstelle in Rügenwalde vom 1. 4. 1928 bis 1. 4. 1929, 1928–1929.
- Sygn. 73, Die Verpachtung der Anker und Wiesen und dafür einkommende Zahlungen pr. 1847, 1847–1847.
- Sygn. 74, Die Kirche Tit. II Vermgen der Kirche u. Dessen Verwaltung No. 1 betreffend das Kapitalvermögen und deren Verwaltung. Küsterhaus, Prediger-Witwenhaus, 1885, 1899, 1907, 1909–1930.
- Sygn. 77, [Rachunki parafii i związanych z nią etatów], 1809–1810.
- Sygn. 79, Beerdigungsfreischeine von Nr. 1–31 pro 1880, 1880–1880.
- Sygn. 80, Ausstellung Einkommen das Hülfspredigers, 1792, 1822, 1824, 1854, 1881, 1894, 1904, 1910.
- Sygn. 82, Die gegen den Baumann Joachim Sielaff angestreuten Klagen wegen rückständiger Ackerpacht, der gepachten Parzelle No 8 von Michaelis 1852 bis 1856 im Betrage von 19 rthl 26 sg 9 d pro Jahr 1854, 1852–1856.
- Sygn. 84, Beerdigungsfreischeine, 1800–1800.
- Sygn. 85, Duplicat zur Sct. Marien Pfarrkirchenrechnung in Rügenwalde auf das Jahr 1800, 1800–1800.
- Sygn. 87, Registrum Templi Mariani de Anno 1746 Neujahr bis Neujahr Anno 1747, 1746–1747, 1910.
- Sygn. 88, Beerdigungsfreischeine pro 1881 von Nr. 1 bis 19, 1881–1881.
- Sygn. 89, [Sprawy dotyczące służi Bielow], 1848, 1851–1853.
- Sygn. 91, Jahresrechnung 1933, 1933–1933.
- Sygn. 92, [Lista podatków za lata 1924–1925], 1924–1925.
- Sygn. 93, Kirchensteuer 1. 4. 1927–1. 4. 1928, 1927–1928.
- Sygn. 94, Kirchensteuer 1926, 1926–1926.
- Sygn. 95, Verzeichnis der Kirchensteuerpflichtigen Personen der Gemeinde See Suckow. Rechnungsjahr 1926, 1926–1928.
- Sygn. 96, Jahresrechnung der St. Marienkirchenkasse in Rügenwalde für das Etatsjahr 1928, 1928–1928.
- Sygn. 97, Etat der St. Marien Kirchenkasse zu Rügenwalde für das Jahr vom 1. April 1933 bis dahin 1934, 1933–1934.
- Sygn. 98, [Sprawy związane z podatkiem kościelnym], 1933–1934.

- Sygn. 99, Verzeichnis der kirchensteuerpflichtigen Personen der Stadt Rügenwalde. Rechnungsjahr 1924, 1924–1924.
- Sygn. 100, Einnahmebeläge zur Kirchenkassenrechnung, 1933–1933.
- Sygn. 106, Rechnung der Sct. Marien Pfarrkirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1810, 1810–1810.
- Sygn. 107, Jahresrechnung der Sct. Marien Kirchenkasse Rügenwalde für das Etatsjahr 1916, 1916–1916.
- Sygn. 108, Jahresrechnung der Sct. Marien Kirchenkasse Rügenwalde für das Etatsjahr 1916 [2], 1916–1916.
- Sygn. 109, Protokollbuch, 1874–1899.
- Sygn. 110, Belaage zur St. Marien Kirchenkassenrechnung pro 1875 von Nro 1–117 usg., 1875–1875.
- Sygn. 111, Tagesordnung für die Satzungen der Gemeindegemeinderats, 1875–1880.
- Sygn. 113, Protokollbuch für die Satzungen des kirchlichen Körperschaften zu Rügenwalde, 1899–1918.
- Sygn. 115, Beerdigungsfreischeine pro 1847, 1847–1847.
- Sygn. 122, Rechnung der Sct. Marien Pfarrkirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1811, 1811–1811.
- Sygn. 131, Acta des Gemeindegemeinderats zu Rügenwalde, 1861–1890.
- Sygn. 132, Beerdigungsfreischeine pro 1876, 1876–1876.
- Sygn. 144, Belaage zur Jahresrechnung der Sc. Marien Kirchenkasse für 1917, 1917–1917.
- Sygn. 146, 1928 Kirchensteuer von Einkommensteuer, 1928–1928.
- Sygn. 147, Verzeichnis für 1910 der Mitglieder des ev. Bandes, Zweigverein Rügenwalde, 1910–1910.
- Sygn. 148, Beerdigungsfreischeine pro 1878, 1878–1878.
- Sygn. 150, [Sprawy związane z dzierżawą ziem należących do kościoła Mariackiego], 1842, 1855–1857, 1868, 1871–1872.
- Sygn. 153, Beläge zur St. Marien Pfarrkirchenrechnung zu Rügenwalde p. 1849, 1849–1849.
- Sygn. 154, Beerdigungsscheine der Leichen die freies Grab haben als Beilage zur Jahresrechnung 1871, 1871–1871.
- Sygn. 155, Beerdigungsfreischeine pro 1882, 1882–1882.
- Sygn. 156, Vol. III Proclamationsbuch der Pfarrkirche zu Rügenwalde angefangen im Jahr 1827, 1827–1827.
- Sygn. 157, [Dodatki do rachunków kościoła Mariackiego w Darłowie za rok 1811], 1811–1811.
- Sygn. 158, Bau Etat von der Sct. Marien Pfarrkirche und deren Gebäuden zu Rügenwalde auf das Jahr 1812, 1812–1812.
- Sygn. 160, [Sprawy dotyczące dzierżaw ziem kościoła Mariackiego oraz szpitala św. Jerzego w Darłowie], 1848–1853, 1862–1864.
- Sygn. 161, [Dochody kościoła Mariackiego w Darłowie], 1896, 1899–1901.

Aneks 5
Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących
Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole
„Akta kościoła św. Gertrudy”
w Archiwum Państwowym w Koszalinie

- Sygn. 1, [Skargi w sprawie dostępu do ogrodu graniczącego z cmentarzem kościelnym], 1851, 1860.
- Sygn. 2, Beläge zur St. Gertrud Kirchenkassen-Rechnung pro 1883 Einnahme Beläge von Nr. 1 bis 4. Ausgabe Beläge von Nr. 1 bis 26., 1883–1883.
- Sygn. 3, Beläge zur Sct. Gertrudt-Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde des Jahres 1839, 1839–1839.
- Sygn. 5, Beläge zur Sct. Gertrudt-Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1844, 1844–1844.
- Sygn. 6, Rechnung der Sct. Gertudt Kirchen zu Rügenwalde 1822, 1822–1822.
- Sygn. 8, Register der Sct. Gerthrudten Kirche zu Rügenwalde über Einnahme und Ausgabe von Neu-Jahr Anni 1773 bis Neu-Jahr Anni 1774, 1842–1842.
- Sygn. 9, Rechnung der Sct. Gertudt Kirchen zu Rügenwalde auf das Jahr 1842, 1842–1842.
- Sygn. 13, Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1802, 1802–1802.
- Sygn. 16, elaege zu der Sanct Gertruden Kirchen Rechnung auf das Jahr 1803, 1803–1803.
- Sygn. 17, Beläge zur Sct. Gerthrudt Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1800, 1800–1800.
- Sygn. 18, Beläge zur St. Gertrud Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1849, 1849–1849.
- Sygn. 19, Belaege zur St. Gertrud Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde p. 1850, 1850–1850.
- Sygn. 20, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1834, 1834–1834.
- Sygn. 21, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1834, 1834–1834.
- Sygn. 22, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen Rechnung in Rügenwalde auf das Jahr 1840, 1840–1840.
- Sygn. 23, Beläge zu dem Gertrudten Kirchen Register de Anno 1754, 1754–1754.
- Sygn. 25, Duplicat Rechnung zur Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1806, 1806–1806.
- Sygn. 27, Unicat Rechnung der Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1817, 1817–1817.
- Sygn. 28, Belaege zur Sct. Gertruden Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1816, 1816–1816.
- Sygn. 29, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1815, 1815–1815.

- Sygn. 30, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde 1820, 1820–1820.
- Sygn. 32, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1817, 1817–1817.
- Sygn. 35, Belaeye zu der Sanct Gertruden Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1802, 1802–1802.
- Sygn. 36, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1814, 1814–1814.
- Sygn. 40, Rechnung der Sct. Gertrud Kirche Casse zu Rügenwalde 1850, 1850–1850.
- Sygn. 41, Unicat. Rechnung zur Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1801, 1801–1801.
- Sygn. 42, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1823, 1823–1823.
- Sygn. 43, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1822, 1822–1822.
- Sygn. 44, Duplicat. Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde 1812, 1812–1812.
- Sygn. 46, Rechnung zur Sct. Gertrudt Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1800, 1800–1800.
- Sygn. 49, Belaeye zur Sct. Gertruden Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1810, 1810–1810.
- Sygn. 50, Duplicat. Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde 1811, 1811–1811.
- Sygn. 59, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1811, 1811–1811.
- Sygn. 61, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1812, 1812–1812.
- Sygn. 62, Duplicat. Rechnung der Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde 1808, 1808–1808.
- Sygn. 63, Belaeye zur Sct. Gertrud Kirchen-Rechnung in Rügenwalde 1808, 1808–1808.
- Sygn. 64, Rechnung der Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1813, 1813–1813.
- Sygn. 65, [Dodatki do rachunku Kościoła św. Gertrudy w Darłowie za rok 1813], 1813–1813.
- Sygn. 66, Rechnung zur Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1804, 1804–1804.
- Sygn. 69, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde für das Jahr 1844, 1844–1844.
- Sygn. 71, Duplicat. Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1810, 1810–1810.
- Sygn. 73, Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1818, 1818–1818.
- Sygn. 75, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1840, 1840–1840.

- Sygn. 76, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde für das Jahr 1841, 1841–1841.
- Sygn. 77, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1815, 1815–1815.
- Sygn. 80, Duplicat. Rechnung der Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde 1807, 1807–1807.
- Sygn. 81, Triplicat. Rechnung zur Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1807, 1807–1807.
- Sygn. 83, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1820, 1820, 1898–1900, 1903.
- Sygn. 85, [Dodatki do rachunku kościoła św. Gertrudy w Darłowie za rok 1804], 1804–1804.
- Sygn. 86, Unicat. Rechnung zur Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1805, 1805–1805.
- Sygn. 92, Duplicat zur Sct. Gerthrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1843, 1843–1843.
- Sygn. 94, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1843, 1843–1843.
- Sygn. 98, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde des Jahres 1832, 1832–1832.
- Sygn. 99, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1831, 1831–1831.
- Sygn. 104, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1839, 1839–1839.
- Sygn. 108, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde 1809, 1809–1809.
- Sygn. 109, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde für das Jahr 1846, 1846–1846.
- Sygn. 111, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1833, 1833–1833.
- Sygn. 114, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirchen-Kaße zu Rügenwalde für das Jahr 1843, 1843–1843.
- Sygn. 115, Belaeye zur Sct. Gertrudt Kirchen-Kaßen-Rechnung zu Rügenwalde 1845, 1845–1845.
- Sygn. 116, Belaeye zur St. Gertrud Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde p. 1854, 1854–1854.
- Sygn. 119, Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde auf das Jahr 1814, 1814–1814.
- Sygn. 121, Belaeye zu der Sanct Gertruden Kirchen-Rechnung auf das Jahr 1805, 1905–1905.
- Sygn. 122, Belaeye zu der Sanct Gertruden Kirchen-Rechnung auf das Jahr 1806, 1906–1906.
- Sygn. 123, Register der Sct. Gertraudten Kirche zu Rügenwalde über Einnahme und Ausgabe von Neu-Jahr Anni 1780 bis Neu-Jahr Anni 1781, 1780–1781.

- Sygn. 124, Duplicat zur Sct. Gerthrudt Kirchen Rechnung in Rügenwalde auf das Jahr 1798, 1798–1798.
- Sygn. 125, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1843, 1843–1843.
- Sygn. 126, Duplicat. Rechnung der Sct. Gertruden Kirche in Rügenwalde 1816, 1816–1816.
- Sygn. 127, Beläge zur Sct. Gerthrudt Kirchen-Rechnung in Rügenwalde auf das Jahr 1798, 1798–1798.
- Sygn. 128, Duplicat zur Sct. Gerthrudt zu Rügenwalde auf das Jahr 1818, 1818–1818.
- Sygn. 129, Rechnung der Kirche Sct. Gerthrudt zu Rügenwalde auf das Jahr 1818, 1818–1818.
- Sygn. 130, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1818, 1818–1818.
- Sygn. 131, Belaege zur Sct. Gertrud Kirchen-Rechnung in Rügenwalde 1807, 1807–1807.
- Sygn. 132, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirchen Kaße zu Rügenwalde auf das Jahr 1841, 1841–1841.
- Sygn. 134, Belaege zur Sct. Gertrudt-Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde des Jahres 1842, 1842–1842.
- Sygn. 135, Beläge zur Sanct Gertruden Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1801, 1801–1801.
- Sygn. 138, Rechnung zur Sanct Gertruden Kirche in Rügenwalde 1803, 1803–1803.
- Sygn. 141, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1833, 1833–1833.
- Sygn. 142, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde des Jahres 1832, 1832–1832.
- Sygn. 144, Rechnung der Sct. Gertruden Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1819, 1819–1819.
- Sygn. 145, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1819, 1819–1819.
- Sygn. 148, Rechnung der Sct. Gertrudt Kirche zu Rügenwalde 1821, 1821–1821.
- Sygn. 188, Beläge zur Jahres Rechnung der Sct. Gertrud Kirchenkasse für das Etatsjahr 1916, 1916–1916.
- Sygn. 189, Jahres Rechnung der Sct. Gertrud Kirchenkasse für das Etatsjahr 1916, 1916–1916.
- Sygn. 190, St. Gertrud-Kirche Einnahme – Journal angefangen 1. Januar 1886 bis 31 März 1897, 1886–1887.
- Sygn. 195, Belaege zur Sct. Gertrudt Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde des Jahres 1821, 1821–1821.
- Sygn. 197, Gertrud. Kirchen Acta wegen derer jährlichen an das Königl. Consistorium einzusendenden Kirchen Tabellen. Vol. II, No. 10, 1805–1840.
- Sygn. 198, Duplicat Rechnung der Sct. Gertruden Kirchen in Rügenwalde 1809, 1809–1809.

Aneks 6
Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących
Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole
„Akta szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha
w Darłowie” w Archiwum Państwowym w Koszalinie

- Sygn. 1, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1821], 1821–1821.
- Sygn. 2, Die Verpachtung der Aecker pp und dahin einkommende Zahlungen, 1846–1847.
- Sygn. 3, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1828], 1828–1828.
- Sygn. 8, Belaeye zur Sct. George Hospital und Heil Geist Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1824, 1824–1824.
- Sygn. 12, Belaeye zur Sct. George n Hospital und Heil Geist Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1820, 1820–1820.
- Sygn. 13, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1831], 1831–1831.
- Sygn. 17, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heiligen Geist Kirchen-Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1827, 1827–1827.
- Sygn. 23, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1834, 1834–1834.
- Sygn. 24, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1833, 1833–1833.
- Sygn. 26, Rechnung der Sct. Georgen Hospital u. Heil Geist Kirche zu Rügenwalde 1844. Beläge, 1844–1844.
- Sygn. 27, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1811, 1811–1811.
- Sygn. 29, Etat des St. Georgen Hospitals und der Heil Geist Kirche zu Rügenwalde vom 1ten Januar 1807 bis elf. December 1812, 1807–1812.
- Sygn. 37, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde 1828, 1828–1828.
- Sygn. 45, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1832], 1830–1832.
- Sygn. 46, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital u. Heil Geist Kirchen Rechnung in Rügenwalde des Jahres 1829, 1829–1829.
- Sygn. 47, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde des Jahres 1830, 1830–1830.
- Sygn. 48, Duplicat der Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung de 1800, 1800–1800.
- Sygn. 51, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1806], 1805–1806.
- Sygn. 52, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1826, 1826–1827.
- Sygn. 53, Eintheilung des Hospital Gartens 1866, 1864–1866.

- Sygn. 57, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1836, 1836–1836.
- Sygn. 58, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital u. Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde des Jahres 1837, 1837–1837.
- Sygn. 59, Belaeye zur St. Georgen Hospital Kassen Rechnung 1868, 1868–1868.
- Sygn. 60, Die Sct. Georgen Hospital und der Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde de 1808, 1808–1808.
- Sygn. 61, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1814, 1814–1814.
- Sygn. 68, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1817, 1817–1817.
- Sygn. 69, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1815, 1815–1815.
- Sygn. 70, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1835, 1835–1835.
- Sygn. 71, Erbauung des an der Strasse nach der grossen Freiheit vor dem Ripperthore belegenen Wohnflügels des St. Georgen Hospitals und Heiligen Geist Stifts, 1842, 1846, 1854–1856.
- Sygn. 72, St. Georgen Hospital Kirchen innerer Ausbau, 1856–1869.
- Sygn. 73, Die Umgestaltung des durch den Abbruch des alten Hospitalflügels gewonnenen Raumes in Gartenland, 1864–1865, 1875.
- Sygn. 74, Anschlag zum Bau eines neuen Hospital-Flügels zu Rügenwalde, 1863–1863.
- Sygn. 77, Bau Etat der Heilgeist Kirche und der St. Georgen Hospital zu Rügenwalde auf das Jahr 1801, 1801–1814.
- Sygn. 78, Rechnung des Sct. George Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde auf das Jahr 1829, 1829–1829.
- Sygn. 88, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung auf das Jahr 1818, 1818–1818.
- Sygn. 89, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1809, 1809–1809.
- Sygn. 91, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1823, 1823–1823.
- Sygn. 95, Rechnung der Sct. Georgen Hospital u. Heil Geist Kirchen-Kaße zu Rügenwalde für das Jahr 1845, 1845–1845.
- Sygn. 101, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirchen-Kaße zu Rügenwalde für das Jahr 1846, 1846–1846.
- Sygn. 108, Belaeye zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1819, 1819–1819.
- Sygn. 109, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde des Jahres 1833, 1833–1833.
- Sygn. 110, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde des Jahres 1832, 1832–1832.
- Sygn. 111, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde des Jahres 1834, 1834–1834.

- Sygn. 112, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde des Jahres 1831, 1831–1831.
- Sygn. 113, Rechnung des Sct. Georgen Hospitals und Heil Geist Kirche zu Rügenwalde des Jahres 1830, 1830–1830.
- Sygn. 117, Belaege zur Sct. Georgen Hospital und Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde auf das Jahr 1825, 1825–1825.
- Sygn. 122, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1816], 1816–1816.
- Sygn. 125, [Dodatki do rachunku szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie za rok 1802], 1802–1802.
- Sygn. 129, Die im das Königl. Consistorium einzusendenden Kirchen Tabelle. Vol. II, N./Nr. 7 de Anno 1805, 1805–1844.
- Sygn. 130, Belaege zur Sct. Georgen Hospital und der Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1808, 1808–1808.
- Sygn. 132, Hospital Protocoll Buch de Anno 1820, 1820–1820.
- Sygn. 145, Belaege zur Sct. Georgen Hospital der Heil Geist Kirchen Rechnung zu Rügenwalde 1811, 1811–1811.
- Sygn. 148, [Pisma do administratora kościelnego w sprawie szpitala św. Jerzego i kościoła św. Ducha w Darłowie], 1862–1872.
- Sygn. 149, [Sprawy dotyczące pacjentów szpitala św. Jerzego w Darłowie], 1803, 1805.

Aneks 7

Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole „Inspektorat Szkolny w Darłowie” w Archiwum Państwowym w Koszalinie

- Sygn. 1, Acta der K[öni]glichen Kreisschulinspektion Rügenwalde I betreffend Verfügungen, 1905–1917.
- Sygn. 2, Acta der Kreisschulinspektion Rügenwalde I. Verzeichniß der zu Kreislehrerbibliothek in Rügenwalde gehörigen Bücher, 1883–1897.

Aneks 8

Wykaz jednostek archiwalnych dotyczących Darłowa (i Darłówka), przechowywanych w zespole „Sąd Obwodowy w Darłowie” w Archiwum Państwowym w Szczecinie

- Sygn. 1, Grundakten von der Scheune vor dem Steinthor Nr. 1, 1805–1898.
- Sygn. 2, Grund Acta von der Scheune Nr. 4 vor dem Steinthor, 1821–1917.
- Sygn. 3, Grund Acta von der Scheune Nr. 5 vor dem Steinthor, 1807–1917.

- Sygn. 4, Grund Acta von der Scheune Nr. 6 vorm Steinthor, 1835–1917.
- Sygn. 5, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche von Rügenwalder Scheunen vor dem Steintor Bd. I Blatt Nr. 7 verzeichnete Grundstück, 1776–1939.
- Sygn. 6, Grund Acta von der Scheune Nr. 8 vor dem Steinthor, 1815–1939.
- Sygn. 7, Grundakten von der Scheune Nr. 12 und Garten Nr. 275, 1793–1941.
- Sygn. 8, Grund und Hypotheken Acten betreffend das Erbpachtsgrundstück Nr. 20 daselbst, 1847–1939.
- Sygn. 10, Grund Acten von dem Scheunhofe nebst Koppel rechts von Russhäger Damm, sub Nr. 34, 1832–1880.
- Sygn. 9, Grund Acten von der Scheune Nr. 32 vor Wipper Thor, 1805–1859.
- Sygn. 11, Grund und Hypotheken Akten von der Scheune Nr. 37 vor dem Wipperthore, 1834–1891.
- Sygn. 12, Grund Akten betreffend das Grundstück Bd. II Blatt Nr. 38 des Grundbuches von Rügenwalder Scheune vor Wippertor, Bd. I, 1817–1923.
- Sygn. 13, Beilage Acten zur Hypothequen Buch Bd. I fol. 576 wegen der Scheune Nr. 40 vor dem Wipperthor. Besitzer ist Tischler Wunder, 1813–1859.
- Sygn. 14, Grund Acten von dem Scheunhof nebst Koppel vor dem Wipperthor Nr. 42, 1829–1852.
- Sygn. 15, Beilage zum Hypothekenbuch Bd. I fol. 579 wegen der Scheune vor dem Wipperthor Nr. 43. Besitzer die Wittwe des Lohgerber Friedrich Rosen, modo den Schönfärber Ludwig David Kunde, 1808–1859.
- Sygn. 16, Grund und Hypoteken Akten von der Scheune Nr. 44 vor dem Wipper Thor, 1804–1853.
- Sygn. 17, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche von Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Bd. II Blatt Nr. 44 verzeichnete Grundstück, 1806–1943.
- Sygn. 18, Beylage Acta zum hypotheckenbuch Bd. I fol. 583 wgene der Scheune vor Wipperthor Nr. 47. Besitzer Becker Carl Friedrich Blasendorff, 1818–1859.
- Sygn. 19, Grund Acta von der Scheune Nr. 48 vor dem Wipper. Besitzer Schumacher Gottfried Schulz, 1848–1892.
- Sygn. 20, Grund Akten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche von Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Bd. I Blatt Nr. 49 verzeichnete Grundstück, 1809–1933.
- Sygn. 21, Grund Acten von der Scheune Nr. 66 vor dem Wipperthor. Besitzer Carl Ludwig Reepschlägermeister Bonness, 1846–1930.
- Sygn. 22, Grund Acta von der Scheune Nr. 67 vor dem Wipperthor. Besitzer Fleischer Bindemann, modo Baumann Gottlieb Albrecht Wittwe, 1816–1942.
- Sygn. 23, Beilage Acta von der vor dem Wipperthor belegenen Scheune sib Nr. 76. Besitzer Chönfärber Carl David Kunde modo dessen Wittwe und deren Kinder; Baumann Gottlieb Harnisch, 1804–1858.
- Sygn. 24, Beilage zum Hypothekenbuch Bd. I fol. 614 wegen Scheune von dem Wipperthor Nr. 78 a et b Besitzer Lieutenant Friedrich Wilhelm Fischer, Baumann Gottlieb Jahnke, Baumann David Sielaff, 1820–1839.

- Sygn. 25, Grund Acten von dem Hause Nr. 79 Beilage Acte zum Hypothequen Buche Bd. I fol. 92 von dem Hause no 79 Besitzer Frachtfuhrmann Tribsch, 1806–1911.
- Sygn. 26, grund Acta von der Scheune Nr. 79 vor dem Wipperthor nebst Koppel, 1837–1859.
- Sygn. 27, Grundakten betreffend das im Rügenwalde belegene im Grundbuche von Rügenwalde Scheune vor dem Wippertor Bd. III Blatt Nr. 80 verzeichnete Grundstück, 1806–1941.
- Sygn. 28, Grund Acta von der Scheune Nr. 81 a vor dem Wipperthor, 1823–1859.
- Sygn. 29, Beilage Acta wegen des Gartens und Koppel vor dem Wipperthor Nr. 82 (eigentlich eine Scheunestelle) Besitzer Kaufmann Knötzelein, 1822–1847.
- Sygn. 30, Beylage Acta zum Hypothekenbuche Bd. I fol. 619 von der Scheune und Koppel Nr. 83 vor dem Wipperthor. Besitzer Kaufmann Riensberg modo Kaufmann Knötzelein, 1808–1859.
- Sygn. 31, Grund Acta betreffend die Nr. 84 vor dem Wipperthor belegene Koppel Besitzer Wittwe Schweder, Dorothea Louise Kissner, Maria Bertha Kissner modo Schmacher Carl Vehlow, 1825–1859.
- Sygn. 32, Grund Acta von der Scheune Nr. 86a vor dem Wipperthor, 1845–1889.
- Sygn. 33, Grund Acta von der vor dem Wipperthor belegenen kleinen Scheune nebst durchfahrt Nr. 86b. Besitzer Johann Sielaff, 1852–1879.
- Sygn. 34, Grund Acta von der Scheune Nr. 86b heer vor dem Wipperthor, 1863–1889.
- Sygn. 35, Grund Acta von der Scheune Nr. 88 vor dem Wipperthor, 1842–1941.
- Sygn. 36, Grund Acta von der Scheune Nr. 92 vor dem Wipperthor Besitzer Baumann Johann Gottlieb Mierow, 1843–1928.
- Sygn. 37, Beilage Acta zum Hypothekenbuch Bd. I fol. 629 wegen der Scheune vor dem Wipperthor Nr. 93a Besitzer Frachtfuhrmann Ulecht modo Heinrich David Sielaff modo Tischlermeister Carl Dumke, 1813–1941.
- Sygn. 38, Grund Acta von derm Scheunehofe Nr. 94a vor dem Wipperthor, 1844–1867.
- Sygn. 39, Grund Acta von dem halben Scheunehof Nr. 94b hierselbst Besitzer Schuhmacher Christian Plath, 1859–1867.
- Sygn. 40, Grund Acten betreffend Bd. III Blatt Nr. 96 des Grundbuchs von den Rügenwalder Scheunen vor dem Wipperthor, 1815–1941.
- Sygn. 41, Grund Acta von der Scheune Nr. 102 vor dem Wipperthor, 1804–1941.
- Sygn. 42, Beilage Acta in der Hypotheken Sache wegen der 1/2 Scheune vor dem Wipperthor Nr. 105B Besitzer Arbeitsmann Martin Scheil, 1819–1936.
- Sygn. 43, Grund Acta von der Scheune vor dem Wipperthor Nr. 106 Besitzer Tischlermeister Heinrich Mielk, 1855–1941.
- Sygn. 44, Grund Acta betreffend die Scheune vor dem Wipperthor Nr. 112 Besitzer Tischlermeister Mierow, 1811–1894.
- Sygn. 45, Grund Acta von der Scheune Nr. 113 vor dem Wipperthor, 1844–1942.

- Sygn. 46, Grund Acta vor dem Wipperthor Nr. 114a belegenen Scheune, 1824–1867.
- Sygn. 47, Acta in der Hypothekensache der vor dem Wipperthor hieselbst gelegenen halb Scheune nebst dazu gehörigen gartens sub Nr. 114b, Besitzer ist der hiesige Bürger und Tagelöhner Johann Pagel, 1824–1941.
- Sygn. 48, Beilage Acten von der vor dem Wipperthor belegenen Scheune sub Nr. 116 Besitzer der Baumann David Vanselow, 1811–1861.
- Sygn. 49, Grund Acta von der Scheune Nr. 119 vor Wipperthor Besitzer der Baumann Busse, 1807–1941.
- Sygn. 50, Grund Acta von der 1/4 Scheune Nr. 1 vor dem Wipperthor Besitzer der Baumann Busse, 1814–1943.
- Sygn. 51, Grund Acta von der Scheune Nr. 34 vor dem Wipperthor Besitzer Schuhmacher Martin Heinrich Friedrich Schweder, 1869–1942.
- Sygn. 52, Grund Acta von dem Antheile an den Parzellen Nr. 11 bis 15 inclusiv [...] mit Haus, Scheune, und Stallzimmer Nr. 27 der Dorfstrasse und der Parzelle Nr. 16 mit Ausschluss der Baustelle von circa 15 Quadratruthen, des Freischulzenhofes Nr. 1 in Malchow Nr. 51 Besitzer 1. Scheider Ernst Bluhm, 2. der Budnersohn Friedrich Ferdinand Lüttschwager, Eigenthümer Otto Lüttschwager, 1838–1935.
- Sygn. 53, Acta betreffend die hieselbst vor dem Wipperthor Nr. 51 belegene Scheune Besitzer Baumann Martin Völker, 1799–1869.
- Sygn. 54, Acta betreffend die hieselbst vor dem Wipperthor Nr. 51 belegene Scheune Besitzer verehelichte Zimmermeister Strchlow, 1847–1859.
- Sygn. 55, Beilage Acta ad Bd. I fol. 589 wegen der Scheune vor dem Wipperthor Nr. 53 Besitzer Schmidt Martin Parten, 1815–1884.
- Sygn. 56, Beilage Acta zum Hypothekenbuch Bd. I fol. 590 von der Scheune und Koppel Nr. 54 vor dem Wipperthor Besitzer Ackersmann Emanuel Kieselbach modo Gastwirth Ernst Strelow; Glaubiger Buer Peter Schwarz in Abtshagen modo Justizamtman Henning, 1806–1877.
- Sygn. 57, Grund Acta von dem Scheunenhof rechts dem Damm vor dem Wipperthor Nr. 56 Besitzer Schmidt Johann Werner, Schneider Ferdinand Knop, 1861–1908.
- Sygn. 58, Beilage Acta wegen der Scheune vor dem Wipperthor Nr. 55 Besitzer Drevhslermeister Wagner modo Lohderber F. Brandt modo Lohgerber Schiele, 1819–1855.
- Sygn. 59, Grund Acta von der vor dem Wipperthor sub Nr. 57 belegenen Scheune, 1833–1859.
- Sygn. 60, Grund Akten betreffend das Scheunegrundstück Bd. I Blatt Nr. 58 des Grundbuchs von den Scheunen, 1821–1939.
- Sygn. 61, Grund Acten von der Scheune Nr. 60, 1832–1934.
- Sygn. 62, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche vom Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Bd. II Blatt Nr. 61 verzeichnete Grundstück, 1829–1930.

- Sygn. 63, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche vom Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Bd. II Blatt Nr. 62 verzeichnete Grundstück, 1841–1930.
- Sygn. 64, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche vom Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Bd. II Blatt Nr. 65a verzeichnete Grundstück, 1828–1931.
- Sygn. 65, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche vom Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Bd. II Blatt Nr. 65b verzeichnete Grundstück, 1889–1930.
- Sygn. 66, Grund Acten betreffend von der Scheune Nr. 123 vor dem Wipperthor, 1805–1941.
- Sygn. 67, Grund Acten betreffend von der Scheune Nr. 124 vor dem Wipperthor, 1821–1889.
- Sygn. 68, Grund Acta betreffend den vor Wipperthor belegenen Scheunhof nebst Garten sub Nr. 128, 1871.
- Sygn. 69, Grund Acta von der Hinterscheune Nr. 101/130, 1847–1879.
- Sygn. 70, Grund Acta von dem Scheunengrundstücke Nr. 131, 1852–1879.
- Sygn. 71, Grund Acta von dem Scheunengrundstück Nr. 132, 1854–1877.
- Sygn. 72, Grund Acta [Bd. III Blatt 134, Rügenwalde Scheune vor dem Wippertor], 1864–1908.
- Sygn. 73, Grund Akten betreffend die Scheune Nr. 137 vor dem Wippertor Bd. III Blatt Nr. 137 des Grundbuchs von Rügenwalde Namen Register der Eigenthümer: Ackerbürger Gustav Heinrich Völker in Rügenwalde, 1879–1941.
- Sygn. 74, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene Grundbuch von Rügenwalde Scheune vor dem Wippertor Bd. III Blatt Nr. 142 verzeichnete Grundstück, 1928–1941.
- Sygn. 75, Grund Acta von dem Garten Nr. 151, 1803–1939.
- Sygn. 76, Beilage Acten zum Hypotheckenbuch Bd. II. Vol. 1 von Garten Nr. 152 fol. 155 [vor Neuem Thor], 1804–1937.
- Sygn. 77, Beilage Acten zum Hypotheckenbuch Bd. II fol. 157 wegen des Gartens vor dem neuen Thor Nr. 154, Besitzer Apothequer Schadorff, 1815–1890.
- Sygn. 78, Grund Acta vom dem Garten Nr. 155, 1844–1876.
- Sygn. 79, Grund Akten betreffend den Garten Bd. II Blatt 156 des Grundbuchs Rügenwalde, 1806–1933.
- Sygn. 80, Beilage zum Hypoteckenbuch Bd. II fol. 160 wegen des Gartens vor dem neuen Thor Nr. 157, 1817–1933.
- Sygn. 81, In den Beilage Acten zum Hypotequen Buch Bd. II fol. wegen des Gartens Nr. 159 Besitzer Nagelschmidt Pauly, 1807–1941.
- Sygn. 82, Beilage Acten zum Hypotequen Buch Bd. II fol. 162 wegen des Gartens vor dem neuen Thor Nr. 159a Besitzer Nagelschmidt Pauly, 1866–1941.
- Sygn. 83, Grund Acten von dem neuen Thor Nr. 159b belegenen Garten, 1807–1866.
- Sygn. 84, Grund Acten von dem Garten Nr. 160 Besitzer Hauptzollamtsdiener Schwarz, 1838–1866.

- Sygn. 85, Grund Acta von der Scheune Nr. 161 vor dem Wipperthor Besitzer verwittwete Baumann David Carl Friedrich Davst, 1815–1841.
- Sygn. 86, Beilage Acta zum Hypothekenbuch Bd. II fol. 165 wegen des Gartens vor dem neuen Thor Nr. 162 Besitzer Kämmerer Kutschersche Erben, 1823–1864.
- Sygn. 87, Grund Akten betreffend das Grundstück Bd. IIa Blatt Nr. 104 des Grundbuchs von Rügenwalde Gärten, 1813–1892.
- Sygn. 88, Beilage Acta wegen des Gartens Nr. 167, 1807–1879.
- Sygn. 89, Grund Acta von den Garten Nr. 168, 169, 170 und 173, 1811–1866.
- Sygn. 90, Grund Acta von den Garten Nr. 171 vor dem neuen Thor, 1843–1879.
- Sygn. 91, Grund Acta von den Garten Nr. 175, 1848–1941.
- Sygn. 92, Beilage Acten zum Hypothequen Buch Bd. II fol. 175 wegen des Gartens Nr. 172, 1878–1879.
- Sygn. 93, Grund Akten betreffend das Grundstück, Garten Bd. II Blatt Nr. 177 des Grundbuchs von Rügenwalde, 1806–1941.
- Sygn. 94, Grund Acten von dem Garten vor dem Neuen Thor Nr. 178, 1812–1941.
- Sygn. 95, Grund Acta von dem Garten Nr. 179, 1812–1941.
- Sygn. 96, Grundakten betreffend das zu Rügenwalde belegene im Grundbuche von Rügenwalder Garten Bd. 2 Blatt 180 verzeichnete Grundstück, 1806–1937.
- Sygn. 97, Grund Acta vom den Hause Nr. 191, 1804–1899.
- Sygn. 98, Grund Acta von dem Hause Nr. 194, 1805–1895.
- Sygn. 198, Beilage Acta zum Hypothekenbuch Bd. I fol. 722 wegen ehemaligen Thorschreiber Hauses am Wipperthor sub. Nr. 551 Besitzer Schumachermeister Carl Friedrich Vehlow, Töpfermeister Carl Ludwig Hartwig, 1821–1861.
- Sygn. 199, Grund Akten betreffend das zu Wilhelmine belegene im Grundbuch von Wilhelmine Bd. V Blatt Nr. 267 Verzeichnete, 1903–1937.
- Sygn. 200, Grund Akten betreffend das zu Wilhelmine belegene im Grundbuch von Wilhelmine Bd. V Blatt Nr. 260 Verzeichnete Grundstück, 1901–1940.
- Sygn. 201, Nachlass der verwittweten Lieutenant von Heidenreich geborenen Schwarz hieselbst, 1844–1845.
- Sygn. 202, Grundbuch von Rügenwalde Scheune vor dem Wippertor Kreis Schlawe Bd. II Blatt Nr. 142, 1928–1941.
- Sygn. 203, Grundbuch von Rügenwalde Gärten Kreis Schlawe Bd. III Blatt Nr. 276, 1912–1934.
- Sygn. 204, Grundbuch von Rügenwalde Scheunen vor dem Wippertor Kreis Schlawe, Bd. IV Blatt Nr. 161, 1941.
- Sygn. 205, Grundbuch von Rügenwalde Garten Bd. IV Blatt Nr. 290, 1938–1938.
- Sygn. 206, Grundbuch von Rügenwalder Häuser Bd. 14 Blatt Nr. 857, 1939–1941.
- Sygn. 207, Hypotheken Buch der veräusserten Domainen Güther 2. Bd., 1819–1881.

Bibliografia

- BEDNAREK J., LEŚKIEWICZ R. (red.) 2009. *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku)*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- CHLISTOWSKI W. 2005. *Archiwum Państwowe w Koszalinie. Informator o zasobie archiwalnym*, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych – Wydział Wydawnictw.
- GAZIŃSKI R., GUT P., SZUKAŁA M. 2002. *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku*, Warszawa–Szczecin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych – Wydział Wydawnictw.
- KOŁODZIEJ E., BIENKOWSKA W., NOWOŻYCKI B. (oprac.) 2009. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, t. I, Warszawa: Archiwum Akt Nowych.
- KOREJWO M. 2007. *Archiwum Państwowe w Olsztynie. Informator o zasobie archiwalnym*, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych – Wydział Wydawnictw.
- WARTENBERG H. 2008. *Archivführer zur Geschichte Pommerns bis 1945. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Bd. 33, München, Oldenbourg: Wissenschaftsverlag.

Darłowo im staatlichen Archivbestand Polens und der BRD

Zusammenfassung

Die Verschiedenheit und der Reichtum der aufgezeichneten Quellen, die Darłowo betreffen, der Bestand der vorhandenen archivlen Akten von staatlichen und kommunalen Institutionen, auch öffentlichen wirtschaftlichen, kirchlichen und konfessionellen Organisationen u. ä., ist ungeheuer reichhaltig. Die in der Vergangenheit unternommenen Schritte in Sachen Darłowo sind nicht ohne Echo geblieben, der geschichtliche Nachlass ist heute eine dankbare Informationsquelle für die Untersuchungen über die Stadt und ihre Umgebung. Viele der heute auftretenden Probleme ist das Ergebnis der nicht immer zutreffenden Untersuchungen in der Vergangenheit. Die Akten sind zu spät sichergestellt worden, woran die Politik der verschiedenen Aufbewahrung auch nicht schuldlos ist. Noch dem Jahre 1831 hat das Königliche Staats-Archiv in Stettin die Aufgabe der Aktenaufbewahrung professionell gelöst, aber nicht immer im Rahmen einer Regionalisierung, was den Wissenschaftlern jedoch hilfreich gewesen wäre für ihre Untersuchungen. Es geht hier vor allem um Akten, die staatliche und öffentliche Institutionen, die die archivalen Materialien ehrenamtlicher und wirtschaftlich Organisationen widerspiegeln könnten. In drei Archiven (Szczecin, Koszalin, Greifswald) befinden sich sehr viele verschiedenartige archive

Akten, die Darłowo betreffen. Die nach 1831 vom Königlichen Staats-Archiv in Stettin eingeführte Art der Aufbewahrung der Akten, die bis Mitte des 20. Jh. eingehalten wurde, bestimmt auch heute die Möglichkeit der Verwertung der Materialien über die Stadt Darłowo. Sie ermöglicht die Analyse einiger Erscheinungen und geschichtlicher Prozesse dieses Ortes, Manchmal aus unsicheren Quellen. Der Ausbruch des 2. Weltkrieges und die Konsequenzen der Zerstreuung des archivalen Materials über Darłowo in Landes – und ausländischen Archiven erschwert zwar wissenschaftliche Untersuchungen, ist jedoch nicht unmöglich. Sie bilden nur kleine Hindernisse, um die historische Entwicklung der Institutionen, Verbände und Betriebe zu untersuchen.

In diesem Referat wird nur ein kurzer chronologischer Auszug aus dem 19. und 20. Jh. (bis 1945) dargestellt. Er betrifft nur die Richtung und die Gestaltung der Akten Darłowo betreffend. Die vorgestellten Beispiele zeigen, was mit den Akten geschah, zeigen historische Quellen und Materialien, auf welche Weise sie gesichert wurden und wie sie heute aufbewahrt werden. Das Thema verlorengegangener Akten wird ebenfalls berührt.

Im letzten Teil dieses Referates wurden Materialien anhand von ausgewählten archivalen Gruppen besprochen.

Kartuzi w Darłowie i ich związki z otoczeniem

RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań)

Wprowadzenie

W historii każdej wspólnoty zakonnej wskazać można kilka wyraźnie odmiennych okresów jej dziejów. Są one zbieżne z historią większości innych klasztorów, choć w poszczególnych przypadkach różny jest czas ich trwania (Lawrence 2005). W początkowej fazie istnienia klasztoru, w historiografii często nazywanej okresem „zakorzeniania się”, większość wysiłków zakonników oraz ich benefaktorów skupiała się wokół budowy kościoła i klasztoru oraz organizacji materialnych i prawno-ekonomicznych podstaw życia zakonnego. Kontakty zakonników z otoczeniem w tej pierwszej fazie skupiały się na osobie fundatora (niekiedy jego rodziny lub kręgu dworskiego) oraz na określonej grupie rzemieślników, którzy zaangażowani byli w budowę kompleksu klasztorowego. Często rzemieślnicy pochodzili z odległych stron, a ich umiejętności zdobyte w jednym miejscu wykorzystywane były w innym.

Po fazie „zakorzenienia się” przychodził okres nawiązywania coraz intensywniejszych kontaktów z bezpośrednim otoczeniem i rozszerzania kręgów wzajemnego oddziaływania. W tej fazie malało znaczenie fundatora i jego rodziny, pojawiały się inne grupy społeczne, które często zastępowały lub uzupełniały fundatora w jego obowiązkach i prawach. Po ustabilizowaniu się sytuacji materialnej klasztor w naturalny sposób nawiązywał kontakty gospodarcze z sąsiadującym miastem i innymi ośrodkami handlowymi. Taki równomierny i stały rozwój pozycji klasztoru był przerywany przez naturalne kataklizmy i wydarzenia losowe (np. powodzie, burze, powodzie) lub wydarzenia polityczne (wojny), a na horyzoncie pojawiały się inne grupy benefaktorów.

W schyłkowej fazie istnienia klasztoru często odnotować można zjawiska gwałtowne i nagle, będące przejawem agresji wobec wspólnoty klasztornej, a dawni benefaktorzy stawali się wrogami życia zakonnego (por. Rymar 1971, 1996, 2002a, 2010a, 2010b).

Specyfika życia zakonnego, do której zaliczyć można w kontekście dziejów średniowiecznych fakt, że w murach klasztoru przebywali ludzie piśmienni, zrodziła dwa rodzaje źródeł często uzupełniających się: nekrologi klasztorne oraz księgi uposażeń. Wśród średniowiecznych wspólnot zakonnych z Pomorza Zachodniego klasztor kartuzów w Darłowie znajduje się w sytuacji szczególnej, albowiem opublikowany został zarówno nekrolog klasztorny, jak i księga uposażeń tego klasztoru.

Nekrolog jest jednym z podstawowych źródeł umożliwiających dogłębne poznanie przeszłości danej wspólnoty religijnej (klasztoru, opactwa itp.). Wpisywano do niego informacje o zmarłych zakonnikach, a także dobroczyńcach i osobach pozostających w bliskich kontaktach z daną wspólnotą, często wywodzących się z różnych stanów społecznych. Księga uposażeń (nazywana niekiedy księgą nadań lub księgą beneficjów) zawierała nie tylko wykaz osób, sum pieniężnych lub dóbr materialnych ofiarowanych danemu klasztorowi, ale także ułatwiała prowadzenie działalności gospodarczej przez klasztor. Biorąc pod uwagę niezwykle bogaty zbiór informacji zawartych w tych źródłach, ich opracowanie i przekład na język polski, wydają się wskazane dla głębszego poznania przeszłości regionu. Podobne idee przyświecały wydawcom polskiego przekładu cysterskiej kroniki, napisanej przez opata cysterskiego Stanisława (1330–1356), który rezydował w opactwie w Oliwie pod Gdańskiem (Śliwiński 2008).

Innym przykładem popularyzacji wiedzy może być udostępnienie szerszemu gronu odbiorców kroniki protestanckiej parafii w Darłowie z lat 1891–1926. Składa się ona z dwóch części. Pierwszą napisał ówczesny pastor Friedrich Karl Leesch (1891–1913), a drugą jego następca pastor Gottfried August Franz Nebel (1914–1926) (Kalicki 2009). W kronice opisano życie miasta, którego struktura społeczna i etniczna zmieniła się radykalnie. Dzięki takim inicjatywom oryginalne teksty historyczne, dostępne początkowo tylko dla wąskiego grona historyków, mogą stać się powszechnym elementem budującym tożsamość historyczną i kulturową mieszkańców regionu.

1. Nekrolog kartuski i jego losy

Jak wspomniałem, z obszaru średniowiecznego Pomorza zachowały się nieliczne nekrologi klasztorne. Badania nad pomorskimi źródłami nekrologicznymi zapoczątkował Friedrich Ludwig Karl von Medem

(1799–1885), który w 1835 roku ogłosił drukiem kalendarz z zapiskami nekrologicznymi kapituły katedralnej w Kamieniu (Medem 1835; też Rymer 2002b: 95–151). W 1877 roku Rodgero Prümers (1852–1921) opublikował kalendarze z nekrologami dwóch klasztorów cysterskich: w Kołbaczu (Prümers 1877: 467–496) i w Neuenkamp (Prümers 1877: 499–518). Informacje o kalendarzu kościelnym biskupstwa kamieńskiego Hermann Grotenfend (1845–1931) włączył do swego obszernego studium o średniowiecznej i wczesnonowożytnej chronologii z obszaru Rzeszy Niemieckiej (Grotenfend 1892: 79–82; zob. uwagi krytyczne – Jensen 1933–1936).

Nekrolog z klasztoru kartuzów w Darłowie¹ jest tym cenniejszy, ponieważ zawiera także zapiski z kalendarza liturgicznego, jaki używany był na obszarze diecezji kamieńskiej w średniowieczu. W początkach XVI wieku wydano dwukrotnie brewiarz kamieński (*Breviarium Caminense* – po raz pierwszy w 1505 roku we Frankfurcie nad Odrą i po raz drugi w 1521 roku w Bazylei), gdzie zamieszczono także zapisku o kalendarzu liturgicznym (por. Weidenbach 1855; Grotenfend 1898: 79–82; Włodarski 1957: 140–145; Jansen 1933–1936). Wydaje się jednak, że nekrolog kartuski zawiera wcześniejszą wersję kalendarza liturgicznego, używanego w diecezji kamieńskiej przed początkiem XVI wieku (Rymar 2002b)².

Nekrolog kartuski wpisany był do średniowiecznego kodeksu zawierającego również „Księgę uposażeń” (*Liber beneficiorum*), której pełne wydanie zapowiadał już w 1876 roku Hugo Lemcke (1835–1925) (Solarska 2001) na łamach czasopisma „Baltische Studien”³. W tymże roku Lemcke wydał kalendarz i nekrolog kartuzów darłowskich (Lemcke 1875, 1919), który został przedrukowany blisko pół wieku później w wydaniu *Liber beneficiorum* tego klasztoru, choć, biorąc pod uwagę liczbę korekt, dzieło to powinno mieć dwóch wydawców (Lemcke 1919: 155–168)⁴.

¹ O różnych aspektach dziejów kartuzji darłowskiej por. Witkowski 2011 (tam wcześniejsza literatura), 2004.

² E. Rymar przedstawił uwagi krytyczne oraz reedycję kalendarza diecezjalnego; do tej pory wykorzystywano kalendarz liturgiczny zapisany w kartuskim nekrologu w badaniach nad rekonstrukcją późnośredniowiecznego kalendarza używanego w diecezji kamieńskiej, ale zupełnie niezagospodarowanym obszarem badań pozostaje porównanie kartuskiego kalendarza z innymi kartuskimi kalendarzami znanymi z Europy Środkowej z tego okresu.

³ Wydaje się, że Hugo Lemcke nie był pierwszym historykiem, który zamierzał wydać ten rękopis, albowiem wyraźnie zapowiadał to już Friedrich Wilhelm Barthold (1842: 552): *Die nähere Beschreibung des Codex, dessen Veröffentlichung ich auf den Rath des verewigten Dr. Klempin unternommen, behalte ich mir ebenfalls bis zu der gedachten Gelegenheit vor.*

⁴ Tam także na s. XXXIII–XXXIV uwagi krytyczne i poprawki do wydania Lemckiego, jakie przygotował Otto Grotenfend; por. reedycję tekstu łacińskiego w Witkowski 2012.

Rękopis zawierający „Księgę uposażeń” (*Liber beneficiorum*) oraz nekrolog powstał w klasztorze kartuskim w Darłowie. Uwzględniając charakter obu dzieł oraz specyfikę życia zakonnego, można przyjąć, że rękopis ten został zapoczątkowany tuż po osiedleniu się zakonników w Darłowie, tj. w 1407 roku, ale najwcześniejsza datowana zapiska w nekrologu pochodzi dopiero z 24 stycznia 1430 roku. Wcześniejsze zapiski pochodzą z „Księgi uposażeń”, ale niestety dokładna analiza kodykologiczna rękopisu nie jest możliwa, albowiem nie wiadomo, gdzie znajduje się obecnie.

Po kasacie kartuzji rękopis trafił do prywatnych zbiorów Johanna Carla Conrada Oelrichsa (1722–1799), który przebywał w Szczecinie w latach 1752–1773. Wykładał tam prawo w gimnazjum akademickim, zbierając jednocześnie obszerne materiały do swoich prac historycznych o przeszłości Pomorza i Brandenburgii. Poszukiwał informacji do prac dotyczących historii Pomorza, rozwoju prawa pomorskiego, drukarstwa, rodziny książęcej czy reliktyw języka słowiańskiego używanego jeszcze w końcu XVIII wieku na Pomorzu. Prawdopodobnie wówczas wszedł w posiadanie rękopisu. Ten wybitny uczony, z pewnością zasługujący na dokładniejsze opracowanie, zgromadził imponujący księgozbiór, który po śmierci Oelrichsa, wraz z innymi jego rękopisami, trafił do księgozbioru gimnazjum Joachimsthal w Berlinie (Wendt 2004; Erb 2013). Wydany drukiem dwutomowy katalog biblioteki Johanna Carla Conrada Oelrichsa zawierał książki drukowane, ale Hugo Lemcke podał, że w katalogu rękopisów Oelrichsa znajdował się manuskrypt nr 9, w którym zamieszczono *Liber beneficiorum* oraz nekrolog (*Nr 9 der Mss in quarto der bibliotheca Oelrichsiana*).

Zanim rękopis trafił w posiadania Oelrichsa, musiał znajdować się w rękach Johanna Christiana Schöttgena (1687–1751) (Gautsch 1878: 348; Eigenwill 1987: 71), który wykorzystał go w swoim artykule o kartuzji darłowskiej. Wykształcony na uniwersytecie w Lipsku, gdzie zgłębiał teologię i języki orientalne, pracował później jako rektor szkoły gimnazjalnej we Frankfurcie nad Odrą (1716–1719), a następnie jako profesor w Collegium Groeningianum w Stargardzie (1719–1727). Tam wydawał bodaj pierwsze na Pomorzu czasopismo historyczne pt. „Altes und neues Pommerland”⁵. W 1721 roku ukazały się trzy jego tomy, a w roku następnym dwa. Od roku 1728 aż do śmierci w 1751 roku pracował w Gymnasium zum Heiligen Kreuz w Dreźnie. Swoje naukowe zainteresowania skupiał na historii Saksonii. W pierwszym tomie wspomnianego czasopis-

⁵ *Altes und neues Pommerland, oder gesammelte Nachrichten von verschiedenen zur pommerschen Geschichte gehörigen Stücken*, Bd. 1–5, Stargard in Pommern 1721–1722.

ma „Altes und neues Pommerland” Schöttgen zamieścił artykuł o dziejach kartuzji w Darłowie.

Johann Oelrichs w jednym ze swoich dzieł, zatytułowanym *De Pomeraniae ducum Rugiaeque principum sepulcris libellus...*, wydanym w Rostoku w 1759 roku, wskazał miejsca pochówku pomorskich władców. W jego spisie jedynym pochowanym w kartuzji darłowskiej (*Rugenwaldiae in Carthusia*) był książę Bogusław IX (albo inaczej XI), zmarły w 1448 roku. W kościele zamkowym (*in templo arcis*) spocząć mieli: (1) król Eryk I, władca Danii, Szwecji i Norwegii (zm. w 1459 roku), (2) Jadwiga, córka Henryka, księcia Brunszwiku (zm. w 1650 roku) oraz (3) Elżbieta, żona księcia Bogusława XIV (zm. w 1653 roku). Johann Oelrichs nie powoływał się jednak na jakiegokolwiek konkretne źródła, na podstawie których przygotował swoje zestawienie.

W 1937 roku nowy wykaz miejsc pochówku członków pomorskiej rodziny książęcej opublikował Martin Wehrmann (1861–1937) (Wehrmann 1937: 107). Kartuzję jako miejsce spoczynku (*Marienkrön. Kloster bey Rügenwalde*) wskazał dla pięciu członków rodu: (1) Adelajdy, córki księcia Ernesta z Braunschweigu (zm. 3 maja 1406 roku) (Lemcke 1919: 10, nr 124), (2) Bogusława IX, syna księcia Bogusława VIII (zm. 7 grudnia 1446 roku) (Lemcke 1919: 167); (3) Aleksandry, córki księcia Bogusława IX (zm. w 1451 roku) (Lemcke 1919: 90, nr 1455), (4) Marii, córki księcia Ziemowita Mazowieckiego (zm. 18 lutego 1454 (?) roku) (Lemcke 1919: 157) oraz (5) Kazimierza, syna księcia Eryka II (zm. między 8 a 15 września 1474 roku) (Lemcke 1919: 108, nr 1802). Dwukrotnie powołał się na notki z nekrologu kartuskiego (w przypadku księcia Bogusława IV i Marii, córki księcia Ziemowita Mazowieckiego), a trzykrotnie na zapiski w *Liber beneficiorum*. Wydaje się, że Martin Wehrmann oparł swoje przypuszczenia na nie zawsze przemyślanych przesłankach, albowiem w *Liber beneficiorum* nie znajdziemy żadnej wzmianki o pogrzebie Adelajdy, Aleksandry i Kazimierza w murach kościoła klasztornego, a jedynie o donacjach na rzecz kartuzów. W nekrologu kartuskim, cytowanym przez Wehrmanna w drugim wydaniu, odnotowano śmierć Marii, ale również bez jakiegokolwiek sugestii o jej pochówku w kościele klasztornym. Jedynym władcą pomorskim, którego miejsce pogrzebu zostało dokładnie stwierdzone w nekrologu kartuskim, jest książę Bogusław IX. Wymieniając jego zasługi dla klasztoru, stwierdzono, że został pochowany w kartuzji (*Obiit illustrissimus princeps dux Bugslaus dominus huius terre nobiscum sepultus* [podkr. RW]). Jego śmierć nastąpiła 7 grudnia 1446 roku. Zwyczajowe zapiski kommemoracyjne w nekrologu albo w księdze uposażeń o śmierci władców danej ziemi nie muszą być tożsame ze wskazywaniem miejsca pochówku, ale trudno wyjaśnić, dlaczego

sami kartuzi mieliby „ukrywać” fakt, że w murach ich kościoła (kartuzji (?)) pochowany został władca księstwa. Wydaje się, że jedynym władcą pomorskim, który z pewnością spoczął w kościele klasztorным był książę Bogusław IX (Rymar 1975, 1983, 2005).

Jak wspomniałem, Hugo Lemcke opublikował nekrolog kartuski dwukrotnie. Nie są to jednak edycje takie same. W pierwszym wydaniu nekrologu, zamieszczonym w czasopiśmie „Baltische Studien”, Lemcke opuszczał oznaczenia skrótu *O.* (= obiit), wpisywane bez imienia ofiarodawcy. Oznaczał on osobę, która poczyniła na rzecz kartuzji pewne nadania, ale nie zapisywano jej imienia, najczęściej dlatego, że pochodziła z niższych warstw społecznych. W drugim wydaniu takie adnotacje pojawiają się, a każdego miesiąca w kartuskim nekrologu zapisano około 50 takich skrótów. Niekiedy zapiski w poszczególnych dniach składają się tylko z zapisanych „o”, jak np. 11 stycznia (Lemcke 1919: 155) czy 7 kwietnia (Lemcke 1919: 158). Kilka razy w drugiej edycji, zamieszczonej razem z *Liber beneficiorum*, Hugo Lemcke (czy raczej Otto Grotefend (?)) zmieniali przypisy, na przykład przypis dotyczący wpisu pod datą 31 marca, nadający mu nieco inną formę stylistyczną czy dodający opuszczone słowa w pierwszym wydaniu. Pod datą 17 maja w drugim wydaniu dopisano nazwisko: *Katherina Wolders* (Lemcke 1919: 160). W pierwszym wydaniu Lemcke opuścił pod datą 9 lipca zapis: *Dominica proxima post octauas visitationis erit dedicatio huius ecclesie* (Lemcke 1919: 161). W drugiej edycji Lemcke stosował odmienny zapis nazw miejscowych, np. *Treptou* zamiast *Treptow* (jak w pierwszym wydaniu).

2. Parę uwag o treści nekrologu kartuskiego

W nekrologu zamieszczano imiona zmarłych członków konwentu, dzięki czemu z różnych form zapisu można ustalić ich miejsce we wspólnocie lub wręcz przynależność do zakonu. Każde z pojęć: *pater* (ojciec), *frater* (brat), *conversus* (konwers), *oblatus* (oblat), *donatus* (donat), *prebendarius* (prebendarz), *hospes* (gość), *hospes secularis* (świecki gość) oznacza osoby o nieco odmiennym pozycji prawnej wśród kartuzów. Dla przykładu, termin *pater* zarezerwowany był dla zakonników, którzy mieli święcenia kapłańskie, a *frater* dla zakonnika bez święceń kapłańskich. Niżej w hierarchii klasztornej znajdowali się konwersi, oblaci oraz donaci, którzy nosili nieco inne habity, nie byli zobligowani do uczestnictwa we wszystkich modlitwach, a większość czasu poświęcali na zabezpieczenie materialnego bytu kartuzji. Trzy ostatnie grupy oznaczają *de facto* osoby świeckie, ale związane z kartuzją osobistymi przyrzeczeniami

(*promissio*), a nie ślubami (*professio*). Zwyczajowo pewne zawody lub funkcje określone były stosownym przymiotnikami, np. jeśli zapisywano imię konwersa (*conversus*), to był on zawsze określany mianem *utilis* (pożyteczny).

Oprócz władców ziemi w nekrologach zapisywano imiona możnych i przedstawicieli duchowieństwa diecezjalnego. Zastanawia brak imion lokalnych biskupów, oprócz jednego, który zatwierdził jedno nadanie, ale za to pojawiły się imiona papieży. Wśród benefaktorów klasztoru wymieniono mieszczan z miast nadbałtyckich (Gdańsk, Lubeka, Koszalin, Słupsk, Gryfia). Niektórzy z nich odegrali istotną rolę, jak np. Henryk *de Sundis*, który ufundował kościół i refektarz. Każdego roku do kartuzji w Darłowie docierała tzw. karta kapituły generalnej, w której zapisywano imiona przyjętych do modlitw zakonu władców i możnych benefaktorów. W ten sposób do darłowskiego nekrologu trafiły imiona dobroczyńców całego zakonu, np. królowa francuska Joanna czy sławny kartuski kardynał Nicolo Albergati. Często pojawiały się także imiona rodziców czy rodzeństwa darłowskich kartuzów, a nade wszystko nazwiska darłowskich (i pomorskich) mieszczan i duchowieństwa, którzy tworzyli bezpośredni krąg dobroczyńców kartuskich. Nekrolog zawiera także informację o dacie świętowania rocznicy poświęcenia kościoła: *w najbliższą niedzielę po oktawie Nawiedzenia będzie [święto] poświęcenia tego kościoła*.

Pełniejszy zbiór informacji o kręgu oddziaływania darłowskich kartuzów będzie możliwy dopiero po zestawieniu zapisów z nekrologu i „Księgi uposażeń”. Przekład tego drugiego dzieła ukaże się w 2020 roku.

3. Nekrolog kartuzji *Domus Coronae Mariae* w Darłowie

W niniejszym tłumaczeniu nekrologu pominąłem zapiski z kalendarza klasztornego, albowiem zostały one wyczerpująco omówione przez Edwarda Rymara (2002b). Liczby podane w nawiasach kwadratowych odnoszą się do numeracji stron w pierwszym wydaniu nekrologu (Lemcke 1875).

[119]

5 Styczeń

Zmarł Euert Kunow. Zmarł Jan Weneri ze swoją żoną. Zmarł brat Jakub, konwers tego domu.

7 Styczeń

Zmarł Jerzy, przeor tego domu. Zmarł Claus Bandemer. Zmarł Jurgen Krummel. Zmarł Berndt van dem Bernde z Lubeki.

8 Styczeń

Zmarł ksiądz Klemens, pleban w Lubawie⁶. Zmarł Henryk Ceruentyn z Lubeki.

15 Styczeń

Zmarł Claus Zasse z żoną i córką w roku [14]78. [120]

17 Styczeń

Tricennarium⁷ za księdza kardynała Thailaranda z Perigeux⁸. Zmarł ksiądz Mikołaj Kope, archidiakon. Zmarł Mikołaj Lemmeke, mnich.

24 Styczeń

Zmarł Henning Sluter, jeden z pierwszych dobrodziei naszego klasztoru oraz Tybbe, jego żona⁹.

31 Styczeń

Zmarł ksiądz Kasper kapłan, jego brat Albert i jego syn Albert, zwani Getzkowen, rycerze wasalni z Prus¹⁰. [121]

3 Luty

Zmarła Vringhuuische z Trzebiatowa. Zmarł Piotr Struuink z Gdańska z żoną.

5 Luty

Wspomnienie księżnej Adelajdy, fundatorki tego domu¹¹.

9 Luty

Zmarł brat Jan Gruter, konwers z Arnsboke¹², który tutaj zbudował dwa kamienne eremy i wyświadczył wiele innych dobrych uczynków. Zmarł pan Jan Leue z Gdańska, który darował klasztorowi 47 grzywien pruskich.

11 Luty

Zmarł przewielebny książę [i] pan Bogusław¹³, książę tej ziemi, z żoną swoją Zofią¹⁴, fundator tego domu, wraz ze wspomnianą wyżej swoją matką Adelajdą. Zmarł Marcin Strelow, pleban w Darłowie.

⁶ Lubawa (niem. Lubau), w oryginale *Lupaue*, miasto w Prusach.

⁷ *Tricenarium* – trzydzieści mszy odprawianych codziennie w intencji zmarłego; por. Cange 1887: kol. 179c.a.

⁸ Prawdopodobnie Raimond de Pons, kardynał i biskup Perigeux (*Petragoricensi*) w latach 1220–1233.

⁹ Patrz pod rokiem w 1430 w „Księdze uposażeń”.

¹⁰ Prusy, tutaj w znaczeniu ziemie pomorskie pozostające pod rządami zakonu krzyżackiego.

¹¹ Adelajda, córka księcia Ernesta z Braunschweig-Grubenagen, żona księcia Bogusława V od 1362 roku, zmarła 3 maja 1406 roku.

¹² Kartuzja *Domus Templi Mariae* założona w 1397 roku w Ahrensböck w prowincji Schleswig-Holstein.

¹³ Bogusław VIII, książę pomorski, zmarł w 1418 roku.

¹⁴ Zofia, żona księcia Bogusława VIII, zmarła prawdopodobnie w 1448 roku.

14 Luty

Zmarł pan Henryk Ketlist, który wraz ze swoim bratem Arnoldem ofiarował IX grzywnien czynszu, co zatwierdził ksiądz biskup. Zmarł Hintze Ketlist, ojciec tych braci. [122]

18 Luty

Zmarła księżna pani Maria¹⁵ i jej niezamężna córka Aleksandra¹⁶. Zmarł ojciec Piotr Detloui, mnich i profes tego domu.

20 Luty

Zmarł najprzewielebniejszy w Chrystusie ojciec i pan, papież Marcin V¹⁷.

23 Luty

Zmarł papież Eugeniusz¹⁸.

25 Luty

Zmarł ojciec Jan Moldenhauer mnich tego domu [i] profes.

26 Luty

Zmarł pan Mikołaj Zwartekop.

1 Marzec

Tricennarium za panią Joannę, królową Francji¹⁹.

3 Marzec

Zmarł ojciec Grzegorz, przeor tego domu.

4 Marzec

Zmarł ojciec Hartung, niegdyś rektor tego domu. Zmarł Eberhard Alstede, obywatel miasta Gdańska, który wyświadczył nam dobrych uczynków. [123]

6 Marzec

Zmarł brat Maciej, konwers tego domu. Zmarł pan Herman Czarenstorp, Claus Westual i Jakub Berlyn ze Słupska.

10 Marzec

Zmarł brat Mikołaj Suleke, konwers tego domu.

11 Marzec

Zmarł Piotr Kokemester w Kołobrzegu. Zmarł pan Jakub Smarzowe. Także zmarł ksiądz Mikołaj Netzel, pleban w Kołobrzegu.

12 Marzec

Zmarł ojciec Stefan, mnich [i] profes tego domu.

¹⁵ Maria, córka księcia Ziemowita Mazowieckiego, od 1433 roku żona księcia Bogusława IX, zmarł 1 lutego (?) 1453 roku.

¹⁶ Aleksandra, córka księcia Bogusława IX i Marii, zmarła po 1451 roku.

¹⁷ Papież Marcin V rządził w latach 1417–1431.

¹⁸ Papież Eugeniusz IV zmarł w 1447 roku.

¹⁹ Joanna I z Nawary (ur. 1271, zm. 4 kwietnia 1305), królowa-regentka Nawary i królowa Francji, była córką króla Henryka I z Nawary i Blanche z Artois.

- 13 Marzec
Zmarł ojciec Jakub, mnich [i] profes tego domu.
- 16 Marzec
Zmarł Hans Karith, nasz gość²⁰ w Kołobrzegu z żoną.
- 17 Marzec
Zmarł brat Hartman, konwers tego domu.
- 18 Marzec
Zmarł ojciec Jan, senior [i] mnich tego domu.
- 19 Marzec
Zmarł ojciec Bartłomiej Pressir, senior, profes i przeor tego domu. [124]
- 25 Marzec
Zmarł papież Mikołaj V²¹. Zmarł Mildes, donat tego domu.
- 31 Marzec
Zmarł Nitze Bertelt z żoną Gertrude, rodzice brata Jakuba. W szpitalu przy kościele św. Jerzego zmarł Claus Smid²².
- 2 Kwiecień
Zmarł ojciec Henning Plaw, mnich [i] profes tego domu. [125]
- 11 Kwiecień
Zmarła wielbicielka naszego klasztoru Kunne, żona pana Wolteri Oldach²³ z Gdańska, wcześniej żona Piotra de Water, którzy wiele dóbr przekazali naszemu domowi w czynszach i w innej formie. Zmarł Michał Rogghenpan.
- 16 Kwiecień
Zmarł brat Jan Stuue, konwers tego domu.
- 17 Kwiecień
Zmarł ojciec Stanisław Lepel, profes tego domu. Zmarł Ghert Lepel i jego żona Małgorzata, rodzice tegoż Stanisława, z synem.
- 23 Kwiecień
Zmarł brat Jan, syn młynarza²⁴, donat w Prusach.

²⁰ W tekście łacińskim wyraz *hospes* oznaczał osobę świecką, która przekazywała na rzecz klasztoru swój majątek w zamian za określone świadczenia (głównie żywność).

²¹ Papież Mikołaj V rządził w latach 1447–1455.

²² Zapiska ta została umieszczona na poprzednio wymazanej; Hugo Lemcke odczytał jeszcze wcześniejszą zapiskę: [...] *Albertus Rodenborgh* [...] *pater extitit domus in Arnsboeken eciam multa bona fecit domui nostre; apud S. Georgium*; kościół św. Jerzego został zbudowany w XV wieku na Przedmieściu Wieprzańskim poza murami miejskimi jako budowla gotycka jednonawowa, wchodząca w skład dawnego szpitala św. Ducha dla trędowatych (por. Kowalczyk-Kontowska w tym tomie).

²³ Walter Oldach był rajcą rady miejskiej Gdańska od 1416 roku, zmarł w 1438 roku; por. Simson 1913: 177.

²⁴ W tekście łacińskim *Johannes Molendinatoris*.

24 Kwiecień

Zmarł Hans Tenghele w Koszalinie z żoną Małgorzatą.

25 Kwiecień

Tricennarium za pana Amblarda, biskupa Maurienne²⁵.

27 Kwiecień

Zmarł pan Jan Ghize, prebendarz. Zmarła pani Lenzynsche w Słupsku.

29 Kwiecień

Zmarł Piotr Czymmeke ze swoimi rodzicami. [126]

2 Maj

*Zmarł Lambert, mnich [i] profes tego domu. Zmarł pan Jan Hilghe-
man burmistrz w Gryfii ze swoją żoną Mechtildą, za sprawą których
otrzymaliśmy 40 dukatów angielskich²⁶.*

4 Maj

Zmarł Henning Zantze i jego syn Henning.

8 Maj

Zmarł brat Swantes, donat tego domu.

9 Maj

*Zmarł najprzewielebniejszy w Chrystusie ojciec [i] ksiądz Mikołaj,
kardynał św. Krzyża w Rzymie, pochodzący z naszego zakonu²⁷.*

10 Maj

Zmarł Tilze Scherersche.

11 Maj

*Zmarł ojciec Mikołaj Bale, prokurator i profes tego domu. Zmarł brat
Ertmar, konwers tego domu.*

12 Maj

Zmarł Arnd Bakker w Gdańsku z żoną. [127]

13 Maj

*Zmarł ksiądz Jan Molitoris, niegdyś prepozyt w Koszalinie. Na po-
czątku istnienia naszego klasztoru ofiarował nam czynsz ośmiu dukatów
angielskich.*

15 Maj

Zmarł ojciec Henning Becowe, prokurator tego domu.

31 Maj

Zmarł Ludeke Went, donat tego domu. [128]

²⁵ Amblard d'Entremont, biskup Maurienne, fundator kartuzji w Currière w 1296 roku.

²⁶ Greifswald, miasto w Meklemburgii; por. Lemcke 1919: nr 428, 497.

²⁷ Niccolo Albergati, ur. w 1357 roku w Bolonii, wstąpił do zakonu kartuzów w 1394 roku; został mianowany biskupem Bolonii, a później kardynałem w 1426 roku, zm. 9 maja 1443 roku w Sienie.

- 5 Czerwiec
Zmarł Gerard Stulmaker, przeor i senior, profes tego domu.
- 9 Czerwiec
Zmarł ksiądz Henryk Zabelli, kapłan w Gryfii, który ofiarował nam czynsz. W dniu jego wspomnienia konwent otrzymuje wino na pocieszenie²⁸.
- 16 Czerwiec
Zmarł Merten Tegheler, oblat tego domu. Zmarł Mikołaj Wuczech, donat tego domu. Zmarł Stefan Klunder, donat tego domu.
- 20 Czerwiec
Zmarli pewni benefaktorzy. Zmarł pewien kapłan w Koszalinie ze swoimi [najbliższymi].
- 22 Czerwiec
Zmarł Jan Halfridder, burmistrz w Gryficach, i jego żona Gerta. [129]
- 24 Czerwiec
Zmarł brat Jan Were, konwers tego domu.
- 2 Lipiec
Zmarł ksiądz Teodoryk Went, prepozyt w Kołobrzegu.
- 5 Lipiec
Zmarł ojciec Jan Zeleghe, przeor tego domu.
- 9 Lipiec
Zmarł Piotr, donat tego domu.
- 10 Lipiec
Zmarł brat Rudolf, konwers profes tego domu, który był bardzo użyteczny w wielu sprawach. Zmarł Claus Wulff, burmistrz w Darłowie z żoną. Zmarł Hermen Strellyn z żoną. Zmarł Jan Bantzyn z żoną. [130]
- 14 Lipiec
Zmarł Merten Eddeler ze Słupska.
- 16 Lipiec
Zmarł Hintze Streuelowe i jego żona Mette.
- 19 Lipiec
Zmarł ojciec Henryk Plaue, przeor tego domu.
- 20 Lipiec
Zmarł Jan, donat tego domu.
- 24 Lipiec
Zmarł brat Tydeman, konwers tego domu.
- 26 Lipiec
Zmarł papież Paweł II²⁹. Zmarł papież Innocenty VIII³⁰. [131]

²⁸ Henry Sabell; por. Lemcke 1919: nr 430, 509, 1788.

²⁹ Papież Paweł II, zm. 1471 roku.

³⁰ Papież Innocenty VIII rządził w latach 1484–1492.

- 30 Lipiec
Zmarła Elżbieta, żona Jana Słefa w Kołobrzegu.
- 31 Lipiec
Zmarł Laffrentz Ketelhut w Trzebiatowie³¹ z żoną.
- 6 Sierpień
Zmarł papież Kalikst³².
- 11 Sierpień
Zmarł brat Henryk Koel, konwers tego domu, przebywając wówczas w nowicjacie. Ofiarował nam swój testament.
- 14 Sierpień
Zmarł papież Pius II³³. Zmarł Joachim, donat tego domu. [132]
- 16 Sierpień
Zmarł ojciec Seweryn, przeor i profes tego domu.
- 17 Sierpień
Zmarł ojciec Teodoryk, przeor tego domu.
- 18 Sierpień
Zmarł brat Jan Plate, konwers tego domu. Zmarł papież Aleksander VI³⁴.
- 19 Sierpień
Zmarł papież Sykstus IV³⁵. Zmarł Tidericus donat tego domu, był przydany, od niego otrzymaliśmy około 70 grzywien w Szczecinie.
- 21 Sierpień
Zmarł Hans Zuwe, oblat tego domu.
- 24 Sierpień
Zmarł Jan Streuelow, mnich i profes tego domu. Zmarł Jakub Rogghenpan z żoną. Zmarł Henryk Westual, nasz gość³⁶ w Sławnie.
- 26 Sierpień
Zmarł ksiądz Mikołaj Panstorp, prebendarz i wielki dobrodziej tego domu.
- 27 Sierpień
Zmarł brat Bernard, konwers profes tego domu, który służył naszemu klasztorowi w wielce użyteczny sposób. Zmarł ojciec Piotr, przeor tego domu. [133]

³¹ Treptow (Trzebiatów), miasto na Pomorzu.

³² Papież Kalikst III rządził w latach 1455–1458.

³³ Papież Pius II, zm. W 1464 roku.

³⁴ Papież Aleksander VI rządził w latach 1492–1503.

³⁵ Papież Sykstus IV rządził w latach 1471–1484.

³⁶ W tekście łacińskim *hospes noster*.

31 Sierpień

Zmarł Mikołaj Welant z Królewca, Marek sołtys w Siedlcach³⁷, Ertmund i Brugghentredersche w Gdańsku. Zmarł Claus Langhe, oblat tego domu. Zmarł w Lubece Hermen van der Linden z żoną.

1 Wrzesień

Zmarła Elżbieta, żona Vritzen w Trzebiatowie.

2 Wrzesień

Zmarł pan Herman Krolow.

5 Wrzesień

Zmarł ksiądz Jan Boytin, pleban w Łobzie. Pamięć niech będzie zachowana o jego rodzicach i jego rodzie.

7 Wrzesień

Zmarł Tilse Buschen w Świdwinie³⁸. Zmarł Jan Kusslyn ze swoją żoną i synem.

9 Wrzesień

Zmarł pan Jan Gutman i Bertram w Lubece, pani Vlesce, pan Mikołaj Neczel, Lemmeke Pruuesank. [134]

12 Wrzesień

Zmarł ojciec Paweł, przeor tego domu.

13 Wrzesień

Zmarł Egghert Wustranze, mieszczanin w Kołobrzegu, ze swoją żoną Hezeken.

14 Wrzesień

Zmarł brat Mikołaj Meszwerder, konwers tego domu.

15 Wrzesień

Zmarł ksiądz Mikołaj Brugehane, pleban w Darłowie i kanclerz księży, benefaktor i nasz przyjaciel przez wiele lat, ze swoimi siostrami Agatą i Małgorzatą. Zmarł pan Jan Clukow, Michał burmistrz w Trzebiatowie, Munster, Clawes Smelink.

20 Wrzesień

Zmarł ojciec Jan Gledenstede, mnich, kapłan i profes tego domu. Zmarł Henning, nasz kucharz [i] prebendarz, który wiernie służył naszemu domowi od wieku chłopięcego.

21 Wrzesień

Zmarł ojciec Mateusz, mnich [i] profes tego domu. [135]

³⁷ Schidlitz (Siedlce), obecnie dzielnica Gdańska; por. wpis w Lemcke 1919: 92, nr 1479: *Item obiit yn der Schiddelitze prope Gdansk quidam scultetus dictus Marcus, qui dedit domui xlij m. prut. exiles, pro cuius anima fideliter oretur, sicut promissum est ei et bene meruit.*

³⁸ Schivelbein (Świdwin), miasto w Nowej Marchii, gdzie założona została kartuzja w 1443 roku.

23 Wrzesień

Zmarł ojciec Henryk Dorre, wikariusz tego domu, lecz nie profes.

24 Wrzesień

Zmarła przestawna pani i pani Zofia, księżna tej ziemi, wielka dobrodziejka³⁹. Zmarł przestawny książę Eryk, książę tej ziemi⁴⁰. Zmarł brat Jan Vogelke, profes tego domu, który spędził 50 lat w zakonie.

25 Wrzesień

Zmarł Henryk de Sundis wyjątkowy benefaktor tego domu, który zbudował kościół, kaplicę i refektarz.

26 Wrzesień

Zmarł Mikołaj Sartoris z żoną Małgorzatą, nasz gość w Słupsku, i z księdzem Janem, kapłanem, ich synem.

28 Wrzesień

Zmarł Wolterus Oldach, rajca w Gdańsku, wielki benefaktor, i Elżbieta, jego druga żona⁴¹. Zmarł pan Tidericus Sukowe, doktor obojga praw. [136]

4 Październik

Zmarł ojciec Jan Parchem mnich [i] profes tego domu. Zmarła Sanna Slutowe z Trzebiatowa, która wiele ofiarowała klasztorowi.

6 Październik

Zmarł Hincze Wend, niegdyś burmistrz w Słupsku, tutaj pochowany, i Katarzyna, jego żona, wielcy benefaktorzy.

9 Październik

Zmarł Otto Werdermann w Słupsku z żoną. Zmarł Colemey, mieszczanin z Koszalina, od którego klasztor otrzymał znaczną sumę, zakupił czynsz, a tegoż wsparł znacznie podwójną dożywotnią rentą. Zmarł brat Jan, donat [i] konwers tego domu.

14 Październik

Zmarł ojciec Konrad Swake, przeor tego domu.

17 Październik

Zmarła Luninghesche w Gdańsku. Zmarła Katarzyna Schiremundes w Kamieniu. [137]

26 Październik

Zmarł ojciec Jan Mast, mnich tego domu.

31 Październik

Zmarła Małgorzata, żona Franciszka ze Słupska, wielka benefaktorka i pobożna wielbicielka tego domu. Wiele nam ofiarowała i dostarczyła. Zmarł Jakub Langhe z Lubeki.

³⁹ Zofia, żona księcia Bogusława IX, zm. w 1497 roku.

⁴⁰ Eryk I, król Danii, Szwecji i Norwegii w latach 1397–1439, zm. w 1459 roku.

⁴¹ Por. Simson 1913: 177; por. też zapiskę datowaną na 11 kwietnia.

1 Listopad

Zmarł pan Albert Hasenvoet rycerz z Kołobrzegu, z żoną swoją Metten, którzy ofiarowali 60 grzywien wiecznego czynszu.

10 Listopad

Zmarł pan Tomasz Swuchow ze Słupska.

15 Listopad

Zmarł brat Piotr Scheue, konwers tego domu.

16 Listopad

Zmarł czcigodny ojciec Jan de Hoya, pierwszy rektor tego domu.

18 Listopad

Zmarł Jan de Niden, donat tego domu.

19 Listopad

Zmarł Herbord Ellingsen i jego brat Jan.

20 Listopad

Zmarł brat Mikołaj z klasztoru Raj Maryi⁴².

21 Listopad

Zmarł ojciec Hartwicus, niegdyś przeor tego domu. [139]

24 Listopad

Zmarł brat Mattes, konwers tego domu.

26 Listopad

Zmarł ksiądz Jan Steen, pleban w Świdwinie. Zmarł ojciec Filip, przeor tego domu.

28 Listopad

Zmarł ojciec Marcin, wikariusz tego domu.

30 Listopad

Zmarł brat Jan Romelowe, konwers [i] profes tego domu.

2 Grudzień

Zmarł brat Marcin Reben, konwers tego domu. Zmarł Nickel, świecki gość⁴³ i krawiec.

4 Grudzień

Zmarł Wincenty Holk, burmistrz w Kołobrzegu, z żoną. Także Wincenty, jego syn ze swoją żoną Wobben. Także Hans Holk i jego siostra Ghese i ich syn.

6 Grudzień

Zmarł ojciec Kerstian Koslyn, przeor i profes tego domu. Zmarł Herman Swarte, donat i piekarz tego domu. [140]

⁴² Nicolas Metzener, kartuz z kartuzji położonej koło Gdańska (Raj Maryi), zm. w 1464 roku.

⁴³ W tekście łacińskim wyrażenie *hospes secularis*.

7 Grudzień

Zmarł jaśnie wielmożny książę Bogusław, pan tej ziemi, pochowany razem z nami⁴⁴. Zmarł ojciec Bartłomiej w Świdwinie, profes tego domu. Zmarł ojciec Leonard, mnich i profes tego domu.

8 Grudzień

Zmarł Tilse van deme Bernde z Lubeki.

10 Grudzień

Zmarł ojciec Henryk Ysermengher, wikariusz i senior tego domu.

12 Grudzień

Zmarł ojciec Jan Westual, przeor i profes tego domu.

13 Grudzień

Zmarł Henryk Blume z Lubeki. Zmarł wieloebny ojciec Jan Schumaker, przeor tego domu w roku 1504. [141]

20 Grudzień

Zmarł brat Mikołaj Hakkebard, konwers [i] profes tego domu. Zmarł brat Piotr, konwers tego domu.

21 Grudzień

Zmarł ojciec Jan Graue, przeor tego domu.

24 Grudzień

Zmarł ojciec Henryk Parkentyn, mnich [i] profes tego domu.

29 Grudzień

Zmarł Claus Reymer z żoną.

Podsumowanie

Informacje zawarte w nekrologu są pozbawione kontekstu historycznego, albowiem przynoszą wiadomość najczęściej o imieniu (i niekiedy nazwisku) osoby, która była związana z kartuzami. Dopiero w uzupełnieniu z innymi dokumentami i zapiskami można dokładniej odtworzyć powiązania zakonników z otaczającym ich światem. Specyfika życia zakonnego kartuzów wykluczała ich z duszpasterstwa, jak czynili to – dla przykładu – franciszkanie lub dominikanie. Nie zamykała ich jednak całkowicie na innych ludzi, którzy szukali wsparcia religijnego w cichych murach kartuzji, co poświadcza się w źródłach pochodzących z innych późnośredniowiecznych klasztorów kartuzów rozrzuconych w Europie.

⁴⁴ Bogusław IX (ur. około 1407, zm. 7 grudnia 1446 roku), książę Pomorza, syn księcia Bogusława VIII.

Bibliografia

- BARTHOLD F.W. 1842. *Geschichte von Rügen und Pommern*, Bd. 3, Hamburg: Verlag Perthes.
- CANGE DU CH. 1887. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, conditum a Carolo du Fresne, domino du Cange, auctum a monachis ordinis S. Benedicti cum supplementis integris D.P. Carpenteri, adalungii aliorum, suisque digessit G.A.L. Henschel, sequitur Glossarium Gallicum, tabula, indices auctorum et rerum, disertationes, editio nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorium a Léopold Favre, Membre de la Société de l'Histoire de France et correspondant de la Société des Antiquaires de France, t. 8, Niort: L. Favre, Imprimeur-Éditeur.
- EIGENWILL R. 1987. Johann Christian Schöttgen – ein bedeutender sächsischer Historiker, *Jahrbuch zur Geschichte Dresdens* 23: 68–71.
- ERB A. 2013. Oelrichs, Johann Carl Konrad (1722–1798), [w:] *Biographisches Lexikon für Pommern*, Bd. 1, D. Alvermann, N. Jörn (hrsg.), Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 208–211.
- GAUTSCH K. 1878. Der sächsische Geschichtsschreiber und Rector an der Kreuzschule zu Dresden M. Johann Christian Schöttgen, *Archiv für die sächsische Geschichte*, NF 4: 338–351.
- GROTEFEND H. 1892. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Abt. 1: Kalender der diöcesen Deutschlands, der Schweiz und Skandinaviens, Hannover: Hahn'sche Buchhandlung.
- GROTEFEND H. 1898. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Abt. 2: Ordenskalender. Heiligenverzeichnis. Nachträge zum Glossar, Hannover und Leipzig: Hahn'sche Buchhandlung.
- JANSEN F. 1933–1936. Studien am Kamminer Kalender, *Wichmann-Jahrbuch des Diözesangeschichtsvereins Berlin* 4/6: 14–61.
- KALICKI J. (red.) 2009. *Kronika kościoła Mariackiego w Darłowie* [tłum. A. Heinrich], Koszalin: Muzeum w Koszalinie.
- LAWRENCE C.H. 2005. Monastycyzm średniowieczny: Formy życia religijnego w średniowiecznej Europie Zachodniej, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- LEMCKE H. v. (hrsg.) 1875. Calendarium und Necrolog des Carthäuser-Klosters Marienkron bei Rügenwalde aus dem Liber Beneficiorum desselben Klosters, *Baltische Studien* AF 25: 116–141.
- LEMCKE H. v. (bearb.) 1919. *Liber beneficiorum Domus Corone Marie prope Rugenwold 1406–1528* (Quellen zur pommerschen Geschichte, V. 5), Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung.
- MEDEM F. (opr.) 1835. Calendarium ecclesiae Cathedralis Caminensis, [w:] *Allgemeines Archiv für die Geschichtskunde des Preussischen Staates*, Bd. 18, L. v. Ledebur (hrsg.), Berlin–Posen–Bromberg: Druck und Verlang von E.S. Mittler, 97–117.
- PRÜMERS R. v. (hrsg.) 1877. Annalen des Klosters Colbatz, [w:] *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 1, Abt. 2, Stettin: In Commission von Th. von der Rahmer.
- RIEMER N. 2005. „Der Rabbiner” – Eine vergessene Zeitschrift eines christlichen Hebraisten, *PaRDeS. Zeitschrift der Vereinigung für Jüdische Studien e. V* 11: 37–67.
- RYMAR E. 1971. Opactwo cysterskie w Bierzwniku. Rozwój uposażenia i osadnictwa, *Przegląd Zachodniopomorski* 15(3), 37–62.
- RYMAR E. 1975. Kilka uzupełnień do genealogii książąt zachodniopomorskich w XV–XVI wieku, *Przegląd Zachodniopomorski* 2: 175–186.
- RYMAR E. 1983. Miejsce pochowania książąt pomorskich (XII–XVII w.), *Materiały Zachodniopomorskie* 29: 145–207.

- RYMAR E. 1996. Opactwo cysterskie w Mironicach k. Gorzowa, cz. 2, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 3: 57–69.
- RYMAR E. 2002a. Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232–1540), *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 9: 11–36.
- RYMAR E. 2002b. *Biskupi, mnisi reformatory. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- RYMAR E. 2005. *Rodowód książąt pomorskich*, Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica.
- RYMAR E. 2010a. Klasztor chojeńskich augustianów, *Rocznik Chojeński. Pismo historyczno-społeczne* 2: 6–25.
- RYMAR E. 2010b. Franciszkanie drawscy na tle przedreformacyjnej parafii miejskiej Drawska, [w:] *Drawsko Pomorskie i okolice poprzez wieki. Studia i szkice*, E. Krasucki (red.), Szczecin: Wydawnictwo Kadruk, 7–20.
- SIMSON P. 1913. *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1, Danzig: A.W. Kafemann.
- SOLARSKA A. (red.) 2001. *Hugo Lemcke 1835–1925. Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej 5 grudnia 2000*, Szczecin: Książnica Pomorska.
- ŚLIWIŃSKI B. (opr.) 2008. *Kronika oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku* [tłum. D. Pietkiewicz], Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
- WEIDENBACH A.J. 1855. *Calendarium historico-christianum medii et novi aevi*, Regensburg: Manz.
- WEHRMANN M. 1937. Die Begräbnisstätten der Angehörigen des pommerschen Herzogshauses, *Baltische Studien* 39: 100–118.
- WENDT E. 2004. *Stettiner Lebensbilder (= Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern. Reihe V, Bd. 40)*, Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 351–353.
- WITKOWSKI R. 2004. Darłowo/Rügenwalde, [w:] *Monasticon Cartusiense*, Bd. 2, G. von Schlegel, J. Hogg (hrsg.), Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg, 768–772.
- WITKOWSKI R. 2011. *Predicare manibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku. Predicare manibus. The Carthusian Order in Central Europe from the Beginning of the Fourteenth to the Middle of the Sixteenth Century*, Vol. 1–2, Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg.
- WITKOWSKI R. (red.) 2012. *Sources on the History of the Carthusian Order in Central Europe*, Part 2: *Carthusian Necrologies*, Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg.
- WŁODARSKI Z. 1957. *Chronologia polska*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kartäuser aus Darłowo und ihre Verbindungen zur Umwelt

Zusammenfassung

Der Nekrolog des Kartäuserklosters in Darłowo (Rügenwalde), der zweimal vom pommerschen Historiker Hugo Lemcke veröffentlicht wurde, ist eine sehr wertvolle Quelle und zeigt die Kontakte zwischen den Mönchen und

der Welt. Unter den Begünstigten des Klosters befanden sich auch Vertreter der Herzogsfamilie, Bürger aus verschiedenen baltischen Städten, Vertreter ritterlicher Familien, Geistlichen und sogar Bauern. Dank des Nekrolog erfahren wir auch, wie viele Mönche im Kloster gelebt haben. Der Nekrologes aus dem Kartäuserkloster ist eine der wenigen Quellen im spätmittelalterlichen Pommern.

Tłumaczenie na język niemiecki Autora

Klasztor kartuzów w Darłowie: perspektywa kartograficzno- -teledetekcyjna i jej nieoczywistość

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań),
WIESŁAW MAŁKOWSKI (Warszawa), LIDIA WRÓBLEWSKA (Darłowo)

Wprowadzenie

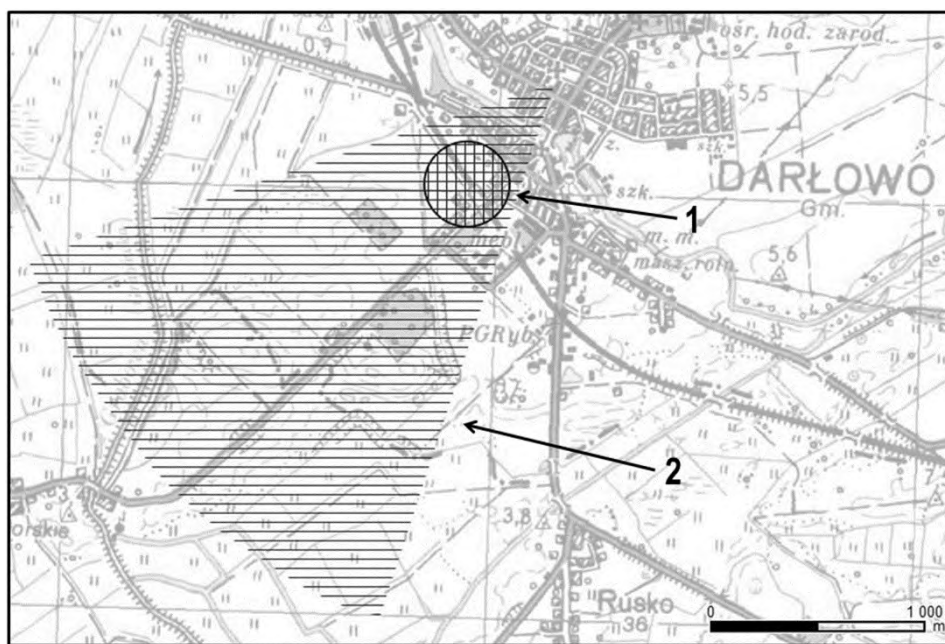
Klasztor kartuzów w Darłowie jest elementem przeszłości, który funkcjonuje w świadomości naukowców (historyków), a także lokalnej społeczności. Jego dzieje wielokrotnie były przedmiotem badań historyków i to zarówno w perspektywie publikacji źródłowych (np. Lemcke 1919), jak i oceny miejsca darłowskich kartuzów w kulturze Pomorza (i też szerzej) od XIV/XV wieku do około połowy XVI wieku (np. Witkowski 2011). Liczba publikacji naukowych poświęconych klasztorowi kartuzów w Darłowie, jak i zakonu jako takiego jest duża (por. Witkowski w tym tomie). Można zatem wnioskować, że mało już jest istotnych kwestii odnoszących się do fundamentalnych problemów darłowskich kartuzów, które wymagają rozwiązania, reinterpretacji.

Klasztor kartuzów w Darłowie to istotny element budowania lokalnej tożsamości i to zarówno w okresie, gdy tereny te znajdowały się w państwie pruskim/niemieckim (por. publikacje Rosenowa i Hoogewega – Ślabig 2002), jak i po II wojnie światowej. Unikatowość kartuzji jako czynnika kulturotwórczego na Pomorzu przyciągała uwagę mieszkańców Darłowa i ziemi sławieńskiej oraz stanowiła jeden z ważniejszych elementów wyróżniających ten region. W konsekwencji wielu miejscowych regionalistów poszukiwało i poszukuje rozmaitych informacji o niej. Tym większym zaskoczeniem było wręcz oczywiste pytanie: Gdzie znajdował się klasztor kartuzów w Darłowie? Kolejne pytanie, też wywodzące się ze środowiska regionalistów darłowskich, dotyczyło możliwości wykorzysta-

nia metod teledetekcyjnych (głównie zdjęć lotniczych) w poszukiwaniu śladów reliktyw klasztoru. Zatem celem niniejszego artykułu jest odpowiedź na następujące pytanie: czy i na ile metody teledetekcyjne w archeologii mogą pozwolić na zidentyfikowanie miejsca, gdzie znajdował się klasztor kartuzów¹.

1. Mapa jako punkt wyjścia poszukiwań

Historycy studiach nad zakonem kartuzów zwykle nie stawiali pytania o szczegółową lokalizację klasztoru, więc trudno w ich tekstach szukać dokładnych informacji na ten temat. Można znaleźć tylko przybliżone informacje/informacje ogólne. Przyjmuje się, że klasztor kartuzów

Ryc. 1. Domniemane rejony, gdzie można oczekiwać obecności reliktyw klasztoru kartuzów. Pokład: mapa topograficzna w skali 1 : 50 000. Źródło: geoportal.gov.pl [dostęp: 28.08.2019]

Legenda: 1 – rejon współczesnego dworca kolejowego, 2 – obszar na południowy zachód od miasta.

¹ Badania zostały zrealizowane w 2012 roku w ramach dwóch projektów: *ArchaeoLandscapes Europe* (2010–1486/001–001) finansowanego przez Komisję Europejską oraz *Archeo-Krajobrazy Europy* (2260/Kultura/2011/2012/2) finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

budowano na odludziu, z dala od szlaków komunikacyjnych (Słabig 2002: 71). Poszukiwania miejsca, gdzie znajdował się klasztor kartuzów, trzeba było prowadzić wokół Darłowa, ale niekoniecznie w bezpośrednim sąsiedztwie miasta. W literaturze niemieckiej (powtarzanej w polskiej – zob. Słabig 2002) pojawiło się kilka sugestii dotyczących charakterystyki miejsca, gdzie znajdował się klasztor. Te wskazania sugerowały miejsce na wzgórzu (Święta Góra, Lisia Góra, Góra Cierniowa, Góra Milczenia), choć nie jest jednoznaczne, czy te określenia dotyczą ostatecznej siedziby zakonu. Ta miała być na południowy zachód od Darłowa (Słabig 2002: 69), choć w innym kontekście wspomina się również o okolicy dzisiejszego dworca kolejowego (Ryc. 1).

Metody teledetekcyjne, czyli takie, które pozwalają identyfikować i badać obiekty z przeszłości bez naruszania ich struktury, są znane w archeologii od końca XIX wieku. Do najczęściej wykorzystywanych należą zdjęcia lotnicze, a współcześnie coraz częściej stosowane są zobrazowania satelitarne (od przełomu lat 60. i 70. XX wieku) oraz lotnicze skanowanie laserowe od początku XXI wieku. Niezależnie od potencjału poznawczego metod teledetekcyjnych w procedurach badawczych archeologii podkreśla się istotność danych historycznych, w tym materiałów kartograficznych. Zatem punktem wyjścia poszukiwań odpowiedzi na pierwsze z pytań była analiza dostępnych materiałów kartograficznych.

Dla Pomorza dysponujemy kilkoma seriami map topograficznych wykonanych po II wojnie światowej w różnych skalach i różnych układach kartograficznych (1942, 1965, 1992). Różnią się one grafiką, symbolami, sposobem odwzorowania powierzchni terenu. Z punktu widzenia możliwości identyfikacji reliktyw klasztoru istotne były mapy w skali 1 : 10 000 oraz 1 : 25 000. Inspekcja informacji zawartej na mapach, zwłaszcza w rejonach wskazywanych przez historyków (lecz nie tylko) (Ryc. 1), nie pozwoliła na jednoznaczne wskazanie lokalizacji klasztoru.

Z podobną sytuacją spotkaliśmy się podczas analizy niemieckiej mapy w skali 1 : 25 000 (takie mapy były wówczas najbardziej dokładne) z serii *Messtischblätter*. Były to mapy wydawane od końca XIX wieku do połowy XX wieku. Ich zasób informacyjny jest inny niż późniejszych map polskich. Wynika to ze zmian, jakie nastąpiły w przestrzeni oraz metodologii kreślenia map (i instrukcji dotyczących treści). Również na tej mapie nie udało się zidentyfikować jednoznacznych informacji na temat klasztoru kartuzów. Na wszystkich wspomnianych mapach wyraźnie widać niewielkie pagórki na południowy zachód od Darłowa, o wysokości do około 13 m n.p.m. (około 5–7 m przewyższenia w stosunku do otaczającego terenu). Na dostępnych mapach nie znajdowały się ich nazwy, więc trudno było je połączyć z nazwami pojawiającymi w opracowaniach historyków.

Najstarszym materiałem kartograficznym zasadniczo spełniającym współczesne wymogi kartograficzne są mapy pruskie w skali 1 : 25 000 z serii *Urmesstischblätter* (Konias 2010; Lorek 2011). Ich grafika znacząco odbiega od map późniejszych, zatem i interpretacja wymaga wnikliwego zapoznania się z legendą. Arkusz mapy z serii *Urmesstischblätter* obejmujący Darłowo datowany jest na 1836 rok. Tym samym mapa powinna zawierać informacje bezpośrednio sprzed tego roku. Na tej mapie wyraźnie wyznaczona jest przestrzeń opisana jako *Ruined: Klosters MariaKron* (Tabl. I: A). Zatem miejsce, gdzie znajdował się klasztor kartuzów, zostało zidentyfikowane przez kartografa i nie było w rejonach sugerowanych w omówionych opracowaniach. Zastanawiające jest to, że na planie Darłowa, który ma być ‘rekonstrukcją’ układu miasta z około roku 1500, przygotowanym przez Boehmera (1900) klasztor nie jest zaznaczony (zob. Gwiazdowska w tym tomie), a na planie z 1791 roku (Radacki 2005: 95) wskazane jest miejsce opisane jako *Ort wie das Kloster Kartaus gestanden hat*. Z tego planu wynika, że klasztor znajdował się na zachód – północny zachód od miasta i Rów Klasztorny (opisany jako *Der neuen Graben-Fluß*) wyznaczał jego południowo-wschodni zasięg.

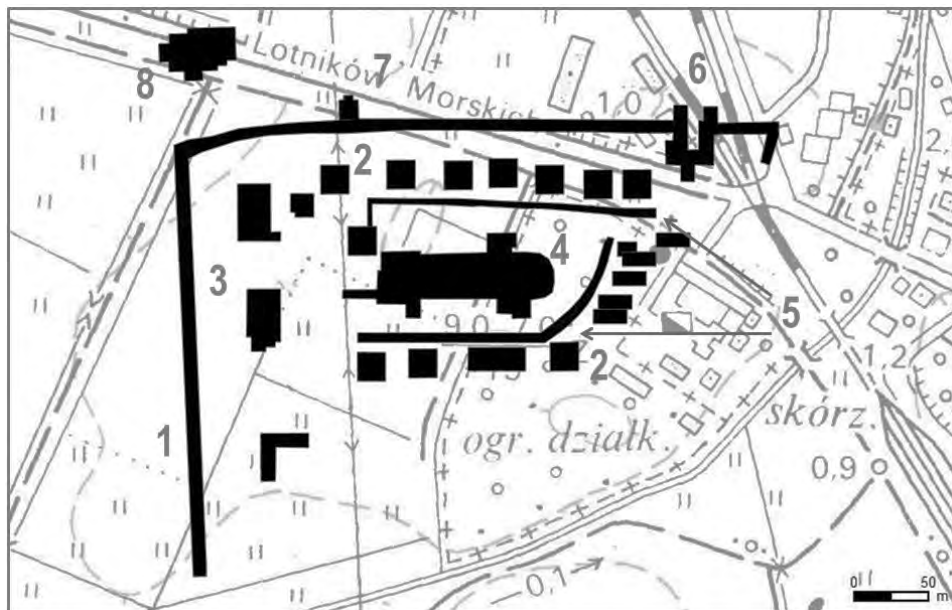
Identyfikacja miejsca klasztoru kartuzów na zachód od Darłowa zasadniczo pozwoliła odpowiedzieć na pierwsze pytanie miejscowych regionalistów. Zmiany topografii terenu od pierwszej połowy XIX wieku do dziś spowodowały, że bardziej precyzyjna lokalizacja wymagała kilku kolejnych kroków, które były również niezbędne do namysłu nad wykorzystaniem metod teledetekcyjnych.

2. Opracowanie danych kartograficznych i ich konsekwencje dla dalszych badań

Jak wspomnieliśmy, pruskie mapy z serii *Urmesstischblätter* traktowane są jako spełniające kryteria kartometryczności, co ułatwia ich współczesne wykorzystywanie, też przy użyciu specjalistycznego oprogramowania typu GIS (Geographic Information System). Jednym z istotnych kroków w przygotowaniu historycznego materiału kartograficznego do współczesnego użycia jest wskazanie punktów wspólnych zarówno na mapie historycznej, jak i współczesnej (tzw. punkty kontrolne – zob. np. Scollar 2003; Motkin 2003). We wszystkich programach typu GIS funkcja georeferencjonowania jest dostępna i została wykorzystana również w celu umieszczenia w przestrzeni darłowskiego arkusza mapy *Urmesstischblätter* z 1836 roku. Problemem było zidentyfikowanie tych samych miejsc na obu mapach (historycznej i współczesnej). Wskazanie 12 punk-

tów kontrolnych pozwoliło na wpisanie historycznej mapy w mapę współczesną z dokładnością około 1 mm w skali mapy, czyli 25 m w rzeczywistości (Tabl. I: B).

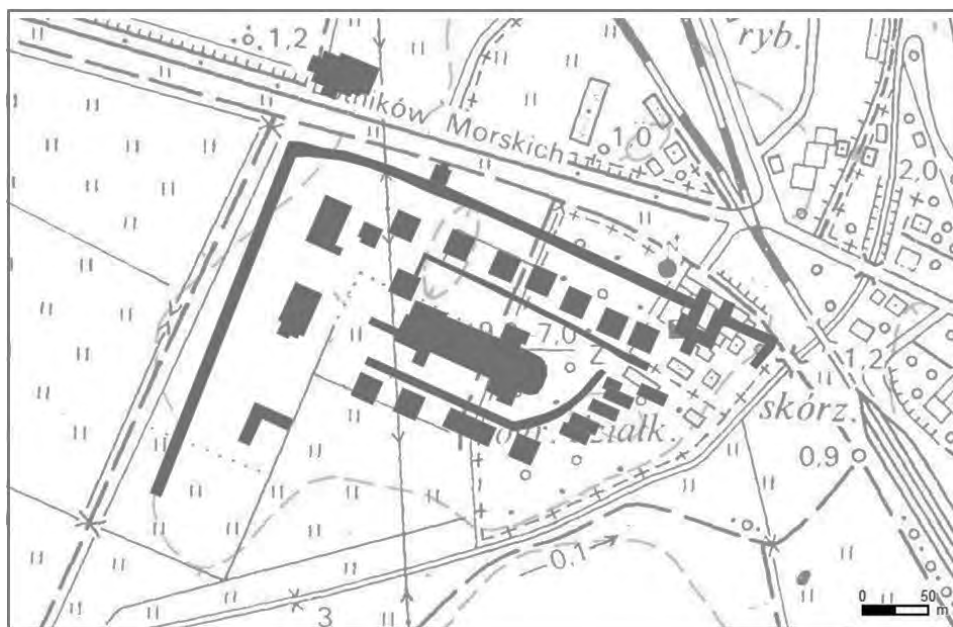
Na mapie *Urmesstischblätter* oprócz etykiety wskazującej na lokalizację klasztoru kartograf podjął próbę rozrysowania jego planu. Wyznaczony jest mur otaczający klasztor, a wewnątrz, czerwonym atramentem, oznaczono poszczególne budynki. Można zidentyfikować pojedyncze cele mnichów zbudowane w układzie liniowym, budynki gospodarcze bliżej muru zachodniego oraz pewne niezbyt czytelne struktury w rejonie, gdzie prawdopodobnie znajdował się kościół. W północno-wschodniej części muru jest brama wejściowa, a bardziej na zachód przypuszczalnie furta. Teren klasztoru otoczony był murem od strony północnej i zachodniej, a od strony południowo-wschodniej jego granicę wyznaczał rów łączący rzekę Grabowa z Wieprzą, zwany *Closter Graben* (zob. Namiel, Florek, Majewski w tym tomie). Bezpośrednio na północ od północno-zachodniego narożnika muru klasztorowego (około 60 m) na mapie zaznaczony jest obiekt opisany jako *Kapellen B.*, który znajdował się na niewielkim wyniesieniu.

Ryc. 2. Próba rozrysowania planu klasztoru kartuzów w Darłowie na podstawie interpretacji mapy *Urmesstischblätter* na tle podkładu mapy 1 : 10 000. Źródło: geoportal.gov.pl [dostęp: 28.08.2019]

Legenda: 1 – mur klasztorny, 2 – cele dla mnichów, 3 – budynki gospodarcze, 4 – kościół, 5 – krużganki, 6 – brama, 7 – furta, 8 – kaplica poza murami klasztoru.

Obraz na mapie na tyle, na ile jest czytelny, nie wyklucza obecności krążganków wzdłuż cel. Ze względu na skalę, jak i sposób zeskanowania mapy nie wszystko jest wyraźnie czytelne. Na podstawie informacji zamieszczonych na mapie nie można wskazać, który z budynków pełnił rolę szpitala, lecz analiza planów innych założeń klasztornych kartuzów (np. w Kartuzach – Czaplewski 1966) powinna w tym pomóc. Wynika to z faktu, że klasztory kartuzów budowane były według dość podobnych planów (choć nie identycznych) (zob. Huber 2008). Trzeba wyraźnie podkreślić, że zaproponowana interpretacja planu klasztoru (Ryc. 2) jest daleka od doskonałości i wynika to z wielu ograniczeń dostępnych danych kartograficznych.

Ryc. 3. Plan klasztoru kartuzów w Darłowie według interpretacji mapy z 1836 roku po wykonaniu obrotu o około 25 stopni w kierunku wschodnim

To, co zwraca uwagę, to niezgodność orientacji założenia klasztornego w stosunku do współczesnej topografii. Oczywiście różnica czasowa między budową klasztoru, mapą z 1836 roku oraz współczesną mapą topograficzną może być wystarczającym wyjaśnieniem. Wydaje się jednak, że przebieg dróg nie powinien zmienić się tak bardzo i droga prowadząca

z Darłowa na łąki nad Grabową w kierunku północno-zachodnim (obecnie ul. Lotników Morskich) miała zasadniczo zbliżony przebieg już w końcu XIX wieku (znajduje się na mapie *Messtischblätter*), a na mapie z 1836 roku znajduje się nawet bardziej na północ od muru klasztornego. Dodatkowo plan ten nie wpisuje się w inne elementy topograficzne (rowy melioracyjne, Rów Klasztorny). Na mapie z 1836 roku to właśnie Rów Klasztorny stanowi wyraźną południowo-wschodnią granicę całego założenia. Próba niewielkiej zmiany orientacji przestrzennej planu powoduje, że zdecydowanie lepiej wpisuje się on w widoczne na współczesnej mapie (też na *Messtischblätter*) elementy topograficzne (Ryc. 3) (nawet uwzględniając brak precyzji mapy XIX-wiecznej).

3. Metody teledetekcyjne w poszukiwaniu reliktyw klasztoru

Podejście do metod teledetekcyjnych w archeologii jest zróżnicowane. Ich ogromną zaletą jest to, że pozwalają badać relikty z przeszłości bez kontaktu z nimi, a to oznacza także brak naruszenia ich (reliktyw) struktury i kontekstu. Z tego powodu często określane są jako nieinwazyjne, choć nie można tych dwóch terminów traktować jako synonimy. Od wielu lat głośno wspomina się o tym, że tradycyjna metoda archeologii, czyli badania wykopaliskowe, niszczy to, co bada, zachowuje substancję zabytkową wyłącznie w formie dokumentacji (opisowej, rysunkowej, fotograficznej, obecnie też chmury punktów). Wykopaliska są zatem eksperymentem, którego nie da się powtórzyć. Każdy popełniony błąd skutkuje bezpowrotną utratą informacji o reliktych przeszłości, a także zniszczeniem tych reliktyw. To właśnie temu problemowi poświęcona jest tzw. konwencja maltańska podpisana w 1992 roku (ratyfikowana przez Polskę w 1996 roku). Wyraźnie akcentuje ona potrzebę pozostawiania dziedzictwa archeologicznego *in situ* i stosowania metod nieinwazyjnych (Kobyliński 1998). Jednak nadal są tacy, którzy uważają, iż metody nieinwazyjne służą głównie do wskazania, gdzie powinny zostać przeprowadzone badania wykopaliskowe (np. Misiewicz 1998).

W poszukiwaniu reliktyw klasztoru kartuzów rolę metod teledetekcyjnych jest, w naszym rozumieniu, określenie szczegółowego planu założenia klasztornego oraz ocena stanu zachowania pozostałości. W ramach projektu wykorzystano dwie metody teledetekcyjne: metodę magnetyczną oraz zdjęcia lotnicze.

3.1. Metoda magnetyczna

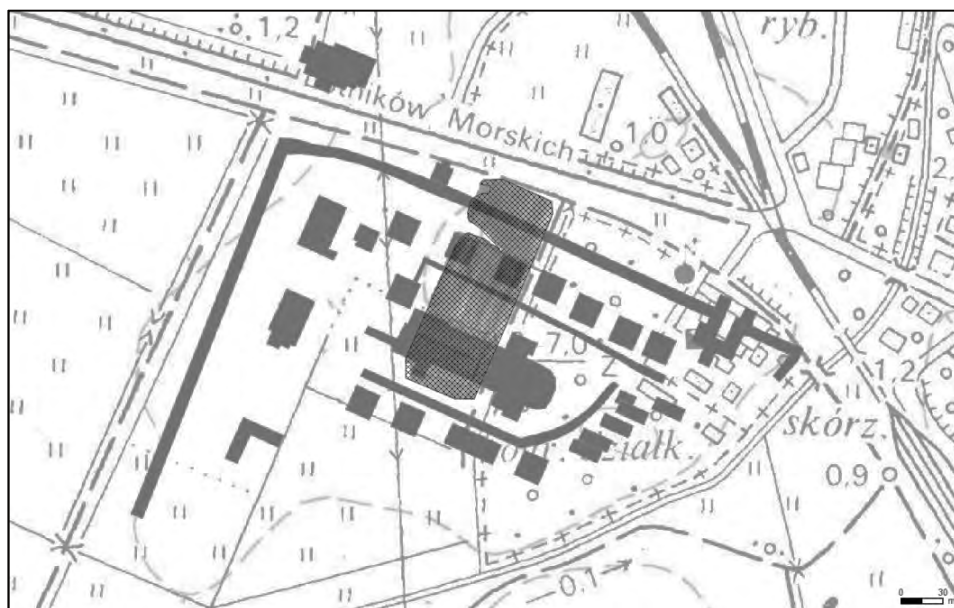
Z analizy materiału kartograficznego wynika rejon, gdzie powinny znajdować się relikty założenia klasztornego (Ryc. 2, 3). Współczesne zagospodarowanie terenu w sposób istotny ogranicza możliwości wykonania badań magnetycznych. We wschodniej części wskazanego terenu znajdują się budynki fabryczne, ogródki działkowe i wysypisko gruzu (Tabl. II: A). W zachodniej części obszaru potencjalnego występowania reliktyw klasztoru znajdowały się pola uprawne i to była okoliczność sprzyjająca wykorzystaniu metody.

Pomiary metodą magnetyczną polegają na rejestracji zmian wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego, co w rezultacie umożliwia wydzielenie anomalii, których źródłem może być obecność obiektów archeologicznych (w tym architektonicznych) (zob. np. Jones 2008; Oswin 2009). Obiekty możliwe do wykrycia przy użyciu metody magnetycznej, czyli takie, które powodują anomalie pola magnetycznego, to np.: piece, paleniska, przedmioty żelazne, konstrukcje kamienne, ale również wypełnienie rowów, jam czy relikty zabudowy mieszkalnej, obronnej lub użytkowej. Należy zaznaczyć, że badania magnetyczne nie dostarczają wprost odpowiedzi na pytanie: jaki rodzaj obiektu powoduje daną anomalię? Analiza morfologii, dynamiki i kontekstu położenia anomalii magnetycznej umożliwia określenie w przybliżeniu, jaki typ obiektu został zarejestrowany wskutek pomiaru. Rozpatrując charakter określonej anomalii, należy też brać pod uwagę to, że rejestrowane zmiany natężenia naturalnego pola magnetycznego Ziemi mogą być efektem różnic w podatności magnetycznej skał i gruntów. Zjawiska te widoczne są jako obniżenia lub podwyższenia notowanych wartości lub są wynikiem magnetyzacji szczątkowej uzyskanej w trakcie różnych sposobów obróbki termicznej. Ta ostatnia wywołuje anomalie z wyraźnie zaznaczoną strukturą biegunową (dipolową) z minimalnymi i maksymalnymi wartościami pojawiającymi się w pobliżu obiektu będącego źródłem opisanych powyżej zmian natężenia pola magnetycznego.

Na polach, gdzie możliwe było zastosowanie metody magnetycznej, można było spodziewać się śladów fundamentów lub nawet pogrzebanych w ziemi dolnych partii murów, a także skupisk cegieł i kamieni jako materiału budowlanego. To dobrze rokowało przygotowywanym badaniom, a ponadto mogło dać odpowiedź na pytanie, czy korekta lokalizacji założenia klasztornego (obrót o około 25 stopni – Ryc. 3) była uzasadniona.

Badania terenowe przeprowadzono w dniach od 4 do 6 kwietnia 2012 roku. Powierzchnia terenu objętego pomiarami geofizycznymi wyniosła 0,8 ha. W założeniu obszar badań objął zasadniczą część kościoła, ewen-

tualne krużganki, dwa eremy oraz część muru klasztornego (Ryc. 4) (według interpretacji planu klasztoru na mapie z 1836 roku). Do badań wykorzystano magnetometr czesowy Geometrics G-858GMagmapper, skonfigurowany w trybie poziomego ustawienia sond. Magnetometr został synchronicznie połączony z odbiornikiem GNSS RTK. Zestaw rejestrował w jednym zbiorze danych wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego oraz lokalizację (X, Y) i wysokości n.p.m. Dzięki takiemu rozwiązaniu zrezygnowano z tyczenia poligonu badań, a prace dopasowano do dostępnego terenu.

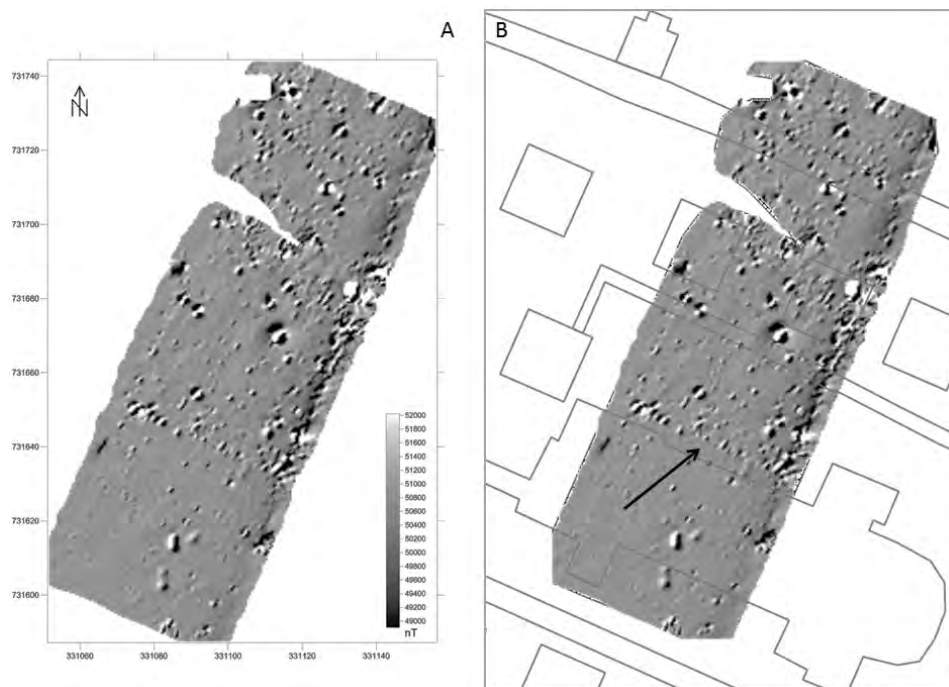

Ryc. 4. Obszar badań magnetycznych (strefa ze szrafem) na tle domniemanego planu klasztoru kartuzów. Podkład: mapa topograficzna w skali 1 : 10 000. Źródło: geoportal.gov.pl [dostęp: 28.08.2019]

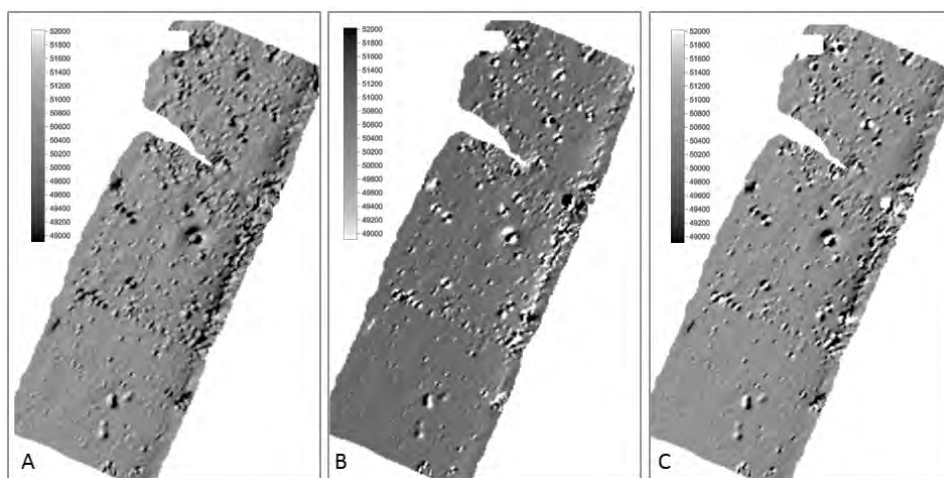
Pomiary magnetometrem przeprowadzono jednokierunkowo w jednometrowych odstępach profili z sondami rozmieszczonymi poziomo w odległości 1 m (Tabl. II: B). Przez taki dobór siatki pomiarowej uzyskano częstotliwość rejestracji wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego 1 m na osi (wschód–zachód) oraz w przybliżeniu 0,1 m na osi (północ–południe). Przybliżenie wynika ze specyfiki pomiaru magnetometrem, którego cykl pomiarowy został ustawiony na 0,1 Hz, czyli 10 razy na sekundę i przy założeniu prędkości średniej pomiaru 1 m/s.

W wyniku prac nie stwierdziliśmy logicznego, geometrycznego układu anomalii magnetycznych mogących świadczyć o regularnych formach architektonicznych zalegających pod powierzchnią terenu (Ryc. 5A). Liczne anomalie dipolowe o charakterze punktowym, zgrupowane w małych, średnich i dużych zespołach, mogą wskazywać na depozyt gruzu lub obiekty metalowe znajdujące się w warstwie przypowierzchniowej w granicach badanego obszaru. Zarejestrowane anomalie liniowe mogą być wynikiem podziału pól (miedze) lub wpływu sieci drenarskiej. Wzrost wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego zlokalizowany liniowo we wschodniej części badanego obszaru jest skutkiem obecności metalowych ogrodzeń. Mogłoby się wydawać, że jedna z linii anomalii (Ryc. 5B) jest zgodna z linią ściany kościoła, lecz... brakuje śladów drugiej ściany. Zatem anomalie te mogą wskazywać na inne zakłócenia pola magnetycznego.

Próby rozmaitego filtrowania danych pozwalających na wzmacnianie lub osłabianie kontrastu przy zastosowaniu różnych algorytmów nie przyniosły rezultatu, który pozwoliłby na inną interpretację uzyskanych wyników (Ryc. 6).

Ryc. 5. Mapa wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego (A) oraz ta sama mapa na tle fragmentu domniemanego planu klasztoru (B). Oprac. W. Małkowski

Ryc. 6. Mapy anomalii magnetycznych przy użyciu różnych filtrów: A – tzw. Lambertian reflection, B – skala negatywowa, C – skala pozytywowa (zob. Helenowska-Peschke 2003). Oświetlenie modeli z kierunku azymut 140 stopni oraz 40 stopni nad horyzontem.
Oprac. W. Małkowski

3.2. Zdjęcia lotnicze

Zdjęcia lotnicze to metoda znana i wykorzystywana w archeologii od końca XIX wieku (Catrianni 2008; Deuel 1984). Przez ponad 100 lat została wypracowana szczegółowa metodyka związana z pozyskiwaniem zdjęć lotniczych, jak i ich obróbką oraz interpretacją (np. Wilson 2000; Braasch 1999). Zidentyfikowano także ograniczenia metody (np. Kolenda, Rączkowski 2018). Nie jest tak, że na każdym zdjęciu lotniczym uda się zidentyfikować zalegające pod powierzchnią ziemi relikty. Jest to efekt złożonych procesów i powiązanych czynników obejmujących: warunki wilgotnościowe, rodzaj upraw, termin, gleby itp., a także stan zachowania reliktyw. Ze względu na takie złożone procesy ujawniania się reliktyw przeszłości w formie wyróżników roślinnych, wyróżników glebowych czy dzięki cieniom warto nie tylko wykonywać regularny rekonesans lotniczy, lecz także sięgać do zdjęć historycznych (por. Cowley, Standing, Abicht 2010; Stichelbaut, Cowley 2016).

Archeologiczny rekonesans lotniczy w rejonie Darłowa prowadzony był w latach 1999 i 2007. W trakcie obu lotów wykonano zdjęcia miasta oraz okolicy, lecz rejon klasztoru kartuzów nie znalazł się w obiektywie. Zatem po raz pierwszy archeologiczne zdjęcia przestrzeni, gdzie istniał klasztor, wykonano 18 maja 2012 roku. Pola uprawne (z wyjątkiem jednego) w tym czasie były porośnięte zbożem, lecz nie ujawniło ono (tzn.

zboże) żadnych struktur (w domyśle fundamentów kościoła, muru czy budynków gospodarczych) zalegających pod powierzchnią ziemi. Jedną z przyczyn takiej sytuacji mogła być dość mokra wiosna, która nie sprzyjała różnicowaniu się warunków wegetacji. W celu konfrontacji obrazu roślinności z potencjalnymi fundamentami budynków klasztornych ukośne zdjęcie zostało zrektyfikowane (wyprostowane) (Tabl. III: A).

Kolejny archeologiczny rekonesans lotniczy w rejonie Darłowa został przeprowadzony 19 lipca 2014 roku. Mimo bardziej zaawansowanej wegetacji upraw i tym razem nie udało się zidentyfikować żadnych reliktyw klasztoru. Natomiast zdjęcie ujawniło, że w zachodniej części założenia klasztornego trwały prace związane z budową obwodnicy Darłowa, a na wysypisku gruzu (na północ od ogródków działkowych) prace związane z wyrównywaniem terenu i przygotowywaniem pod kolejną inwestycję (Tabl. III: B).

4. Dodatkowe metody zastosowane do poszukiwań reliktyw klasztoru kartuzów

Obie zastosowane i omówione metody nie potwierdziły (ale też nie zaprzeczyły) ustaleń wynikających z analizy kartograficznej. W trakcie projektu wykorzystaliśmy jeszcze dwie metody. Jedną z nich były badania powierzchniowe, a drugą wykonanie numerycznego modelu terenu.

4.1. Badania powierzchniowe

W trakcie prac prowadzonych od 4 do 6 kwietnia 2012 roku wykonano tzw. badania powierzchniowe. Jest to metoda znana w archeologii od przynajmniej XIX wieku. Polega na poszukiwaniu na powierzchni ziemi śladów przeszłej działalności człowieka. Tymi śladami najczęściej są fragmenty naczyń ceramicznych czy narzędzi krzemiennych. Zdarza się jednak natrafić na ozdoby metalowe lub szklane, narzędzia kamienne, odpady produkcyjne (por. Mazurowski 1980). Od niedawna jednym z wymogów prowadzenia badań powierzchniowych jest rejestrowanie śladu przejścia za pomocą GPS (por. Pigłas, Rączkowski, Żuk 2014).

Badania powierzchniowe w kwietniu 2012 roku przeprowadziliśmy na całej powierzchni domniemanego założenia klasztornego (Ryc. 7), lecz warunki obserwacji (i tym samym możliwości znalezienia materiału archeologicznego) były różne w strefie zachodniej i wschodniej. W strefie wschodniej ze względu na ogródki działkowe, budynki fabryczne czy wy-

Ryc. 7. Obszar, na którym przeprowadzono badania powierzchniowe na tle domniemanego rozplanowania klasztoru kartuzów. Linia przerywaną zaznaczono ślad przejścia w poszukiwaniu materiału archeologicznego. Podkład: mapa w skali 1 : 10 000. Źródło: geoportal.gov.pl [dostęp: 28.08.2019]

Tabela 1. Chronologiczno-ilościowe zestawienie materiału z badań powierzchniowych*

Lp.	Materiał archeologiczny	Chronologia
1.	2 geofakty	? (epoka kamienia?)
2.	1 fragment ceramiki naczyniowej	OWR (I–IV/V wiek n.e.)
3.	2 fragmenty ceramiki naczyniowej	X wiek (faza D1)
4.	3 fragmenty ceramiki naczyniowej	XIV–XV wiek
5.	10 fragmentów ceramiki naczyniowej	XV–XVI wiek
6.	7 fragmentów ceramiki budowlanej	XV–XVI wiek
7.	1 fragment ceramiki naczyniowej	XVIII wiek?
8.	5 fragmentów kamionki Bolesławiec	XIX wiek
9.	2 fragmenty przedmiotów metalowych	?

* Chronologię określił mgr Andrzej Sikorski z Instytutu Archeologii UAM.

sypany gruz znalezienie jakiegokolwiek materiału było wyjątkowo utrudnione. Jedynie fragmenty cegieł dało się zarejestrować. Dużo lepsze warunki obserwacji były w strefie zachodniej. I tam też zidentyfikowano

najwięcej materiału archeologicznego. Informacje dotyczące zebranego materiału zestawiono w Tabeli 1.

Najwięcej znalezionego materiału wydatowano na czas istnienia klasztoru kartuzów (poz. 4–6). Zróżnicowanie tego materiału na ceramikę naczyniową i materiał budowlany może potwierdzać obecność klasztoru właśnie w tym rejonie. Ze względu na procesy podepozycyjne (np. orka) materiał ten mógł zostać znacznie przesunięty. Zatem jego obecność w konkretnym miejscu nie musi być dowodem na zaleganie reliktywów budynków klasztornych dokładnie w tym miejscu.

4.2. Pomiary geomatyczne

Istotną informację o relikwach przeszłości może dostarczyć także szczegółowa analiza rzeźby terenu. Podstawą dla takich badań musi być numeryczny model terenu (NMT) wykonany ze znacznie większą dokładnością niż mapy topograficzne. Na etapie realizacji projektu w kwietniu 2012 roku dane do stworzenia NMT zostały pobrane w trakcie prowadzenia rozpoznania magnetycznego i dotyczyły tej samej przestrzeni (zatem tylko fragmentu potencjalnego obszaru klasztoru) (Ryc. 4). Pomiary wysokościowe wykonano z zastosowaniem systemu GPS RTK (Tabl. IV: A). Wzajemna konfiguracja dwóch urządzeń (magnetometru z systemem GNSS RTK) pozwoliła na obserwację wyników badań magnetycznych w kontekście szczegółowego ukształtowania terenu oraz analizę map i anomalii magnetycznych w aspekcie form terenowych. W rezultacie korelacja wyników umożliwiła stawianie pytań o stopień wpływu ukształtowania terenu na wyniki badań magnetycznych i określenie genezy części anomalii magnetycznych obserwowanych jednocześnie jako formy terenowe, np. miedze, nasypy, ubytki terenu.

W roku 2012 publicznie zostały udostępnione dane pozyskane przy użyciu lotniczego skanowania laserowego wykonanego w ramach krajowego programu „Informatycznego systemu osłony kraju przed nadzwyczajnymi zagrożeniami” (ISOK – Szadkowski 2012). Jednym z produktów tego projektu jest NMT wykonany ze średnią dokładnością 4 pkt/m². Taki zestaw danych, pomimo mniejszej precyzji niż dane pozyskane przy użyciu systemu GPS RTK w kwietniu 2012 roku, są wyjątkowo przydatne, gdyż obejmują cały interesujący nas obszar. Obróbka danych lotniczego skanowania laserowego i interpretacja uzyskanych wizualizacji rzeźby terenu jest bardzo złożona (zob. Crutchley, Crow 2009; Opitz, Cowley 2013; Banaszek 2015, 2019). Dostępny on-line produkt to NMT cieniowany z jednego kierunku (Ryc. 8). Choć nie jest to optymalna wizualizacja

danych (np. Kokajl, Hesse 2017), to i tak daje podstawowe wyobrażenie o mikrorzeźbie terenu.

Analiza topografii z wykorzystaniem NMT nie ujawnia żadnych mikroform terenowych, które można wiązać z relikdami klasztoru. Ponadto nawet pobieżny ogląd rzeźby terenu pozwala stwierdzić, że ani klasztor, ani kaplica poza jego murami nie były zbudowane na wyniesieniu terenowym, na co wskazywały opisy historyków oraz mapa *Urmesstischblätter*.

Ryc. 8. Plan klasztoru kartuzów według mapy z 1836 roku na tle numerycznego modelu terenu wykonanego w oparciu o dane pozyskane w trakcie lotniczego skanowania laserowego (projekt ISOK). Źródło: geoportal.gov.pl [dostęp: 28.08.2019]

5. Dyskusja wyników

Prezentacja i analiza rozmaitych danych (kartograficznych, geofizycznych, geomatycznych, lotniczego skanowania laserowego, zdjęć lotniczych, badań powierzchniowych) prowadzi do wniosku, że co prawda można wskazać miejsce, gdzie znajdował się klasztor kartuzów, lecz metody teledetekcyjne nie dostarczyły żadnych dodatkowych informacji. Co więcej, właściwie nie potwierdziły też ustaleń wynikających z interpreta-

cji mapy *Urmesstischblätter*. Pierwsza myśl, jaka nasuwa się, to stwierdzenie, że w danych warunkach metody teledetekcyjne nie sprawdziły się, nie są przydatne. Taki sposób myślenia jest bardzo rozpowszechniony wśród archeologów – brak oczekiwanego wyniku oznacza, że metoda jest nieprzydatna (por. Rączkowski 2017). Ale czy takie proste myślenie jest uzasadnione? Może należałoby zadać następujące pytanie: Dlaczego w danym miejscu metody teledetekcyjne nie dostarczyły danych na temat klasztoru kartuzów?

Zatem zastanówmy się, czy dobór metod był uzasadniony i warunki ich zastosowania rokowały pozytywny wynik. Wydaje się, że najważniejszą metodą, która mogła przynieść oczekiwany rezultat, była metoda magnetyczna. Za jej pomocą zarejestrować można materiał zabytkowy zawierający ferromagnetyki (przedmioty z żelaza) czy wypaloną glinę (np. fragmenty naczyń, cegły). W przypadku klasztoru kartuzów to właśnie cegła mogła stanowić najliczniejszy materiał. Zarejestrowane anomalie występują pojedynczo lub w niewielkich skupiskach, co może odpowiadać rozrzuconym ceglom (lub ich fragmentom). Na tym tle wyróżnia się skupisko anomalii zaobserwowanych w południowo-zachodniej części badanego terenu. Tak duży obszar ich występowania może sugerować zaleganie tutaj gruzu ceglanego. Jednak badanie magnetometrem cezowym nie pozwala na stwierdzenie głębokości zalegania obiektów archeologicznych bądź innych powodujących anomalie wartości natężenia pola magnetycznego badanego terenu. Ze źródeł pisanych wiadomo, że kościół i budynki klasztorne były stopniowo rozbierane po 1560 roku, a najbardziej intensywny czas rozbiórki nastąpił po wojnie 30-letniej (1648) (por. Kowalczyk-Kontowska w tym tomie). Nawet gdyby materiał budowlany był wybierany z fundamentów kościoła, to miejsca te powinny być widoczne jako anomalie magnetyczne. Zatem pytanie pozostaje otwarte: Czy w tym przypadku zawiodła metoda?

Przydatność zdjęć lotniczych jest warunkowana bardzo złożonymi procesami. Ujawnienie się wyróżników roślinnych lub glebowych to wynik bardzo wielu czynników, w tym stanu zachowania obiektów archeologicznych. Jeżeli obiekty archeologiczne (tu najpewniej fundamenty budynków) są dobrze zachowane, to powinny ujawnić się jako tzw. negatywny wyróżnik roślinny, natomiast jeżeli materiał budowlany został w dużym stopniu wybrany – jako wyróżnik pozytywny. Fakt, że zdjęcia lotnicze były wykonane wiosną 2012 roku, może negatywnie wpłynąć na wynik. Zdjęcia z 2014 roku zaś były wykonane w optymalnym terminie i w miarę suchym okresie². Oznacza to, że jeżeli na terenie pól

² <http://www.susza.iung.pulawy.pl/arch14/KBW/06/> [dostęp: 23.08.2019].

uprawnych w zachodniej części badanego obszaru są relikty klasztoru, to raczej powinny się ujawnić.

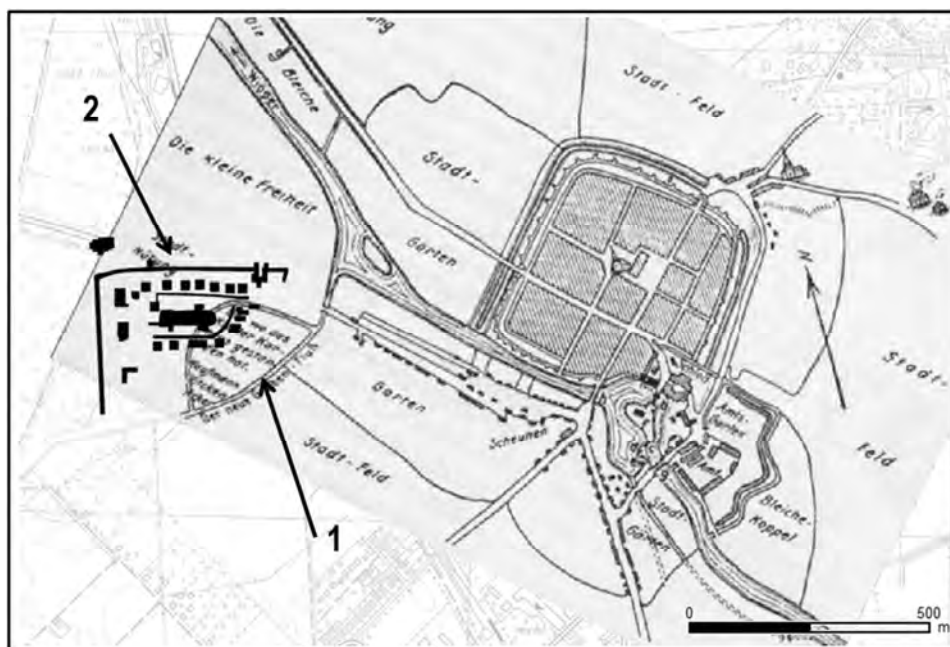
Numeryczny model terenu może nie ujawniać śladów klasztoru, gdyż jego pozostałości raczej nie powinny tworzyć zakłóceń w mikrotopografii. W części zachodniej obszaru może to wynikać z długotrwałej orki, a w części wschodniej ze współczesnego zagospodarowania (ogródki działkowe, zabudowania fabryczne, wysypisko gruzu).

Z powyższych rozważań wynika, że w kontekście poszukiwać relikwów klasztoru kartuzów w Darłowie metody teledetekcyjne okazały się nieprzydatne. Czy można zatem podejść do problemu z innej strony? Martin Heidegger (np. 1994) w swoich rozważaniach nad poznawaniem świata przez byt zwrócił uwagę na to, że pierwsza interpretacja często 'zasłania' świat, co powoduje, że przestajemy dostrzegać inne jego aspekty. Może tak też jest w tym przypadku?

Punktem wyjścia dla naszych rozważań była mapa *Urmesstischblätter* z 1836 roku, na której zaznaczone są ruiny klasztoru (Tabl. I: A). To ona perswazyjnie wpłynęła na cały sposób naszego myślenia i działania. Popatrzmy na tę mapę ponownie i na to, co z niej wynika z perspektywy trzech innych informacji, które pojawiły się w tym tekście: (1) w roku 1560 klasztor został ostatecznie opuszczony i zaczął popadać w ruinę; (2) cegła i kamienie z klasztoru stały się doskonałym źródłem materiału budowlanego dla mieszkańców Darłowa, a proces rozbiórki był szczególnie nasilony w okresie wojny 30-letniej i bezpośrednio po jej zakończeniu (XVII wiek); (3) opis umieszczony na planie z 1791 roku wskazuje na miejsce, gdzie 'był klasztor'. Teraz z perspektywy tych trzech informacji warto jeszcze raz krytycznie spojrzeć na mapę z 1836 roku. Oprócz opisu wskazującego na obecność ruin, kartograf dość szczegółowo narysował plan klasztoru. Pojawia się wątpliwość, czy pomimo stałej rozbiórki budynków klasztornych przez około dwa i pół wieku stan ruin pozwalał kartografowi na 'rekonstrukcję' planu klasztoru. Jak pogodzić informację z planu z 1791 roku (miejsce, gdzie był klasztor) z zapisem na mapie z 1836 roku (ruiny)? Jeżeli nadamy georeferencje planowi z 1791 roku, to dość dokładnie wpisuje się on w plan miasta (Ryc. 9), ale teren byłego klasztoru jest zdecydowanie mniejszy niż na mapie z 1836 roku. Czyżby kartograf umieścił na mapie coś, czego już nie było i w konsekwencji niekoniecznie precyzyjnie?

Zinterpretowany plan klasztoru wpisany we współczesną mapę pozwala na dokonywanie szczegółowych pomiarów (Ryc. 2, 3). I tu pojawia się spore zaskoczenie. Z pomiarów (przybliżonych) wynika, że kościół kartuzów miał... około 115 m długości (!). Dla porównania długość nawy

głównej kolegiaty w Kartuzach to... około 45 m^3 . Zatem kościół kartuzów byłby ponad dwukrotnie większy! Obraz kościoła na mapie z 1836 roku jest słabo czytelny, więc mógł się tu pojawić błąd interpretacyjny. Lepiej czytelne są domy dla mnichów. Według mapy z 1836 roku mają one wymiar około $20 \times 20 \text{ m}$. W Kartuzach zachowany jest jeden erem o wymiarach $8,5 \times 11,5 \text{ m}^4$. Nieprawdopodobna wydaje się taka dysproporcja wielkości eremów w dwóch 'sąsiadujących' z sobą klasztorach kartuzów. Możemy chyba przyjąć założenie, że klasztor kartuzów zaznaczony na mapie z 1836 roku jest... przynajmniej dwukrotnie większy niż mógł być w rzeczywistości (Ryc. 10). Oznacza to, że wyjściowy plan, na podstawie którego przeprowadzono badania geofizyczne, był błędny. Tu pewną wskazówką pozwalającą na korektę może być z plan z 1791 roku (zob. Gwiazdowska w tym tomie), zgodnie z którym klasztor kartuzów byłby wyłącznie we wschodniej części wyznaczonego obszaru (zob. Ryc. 9).

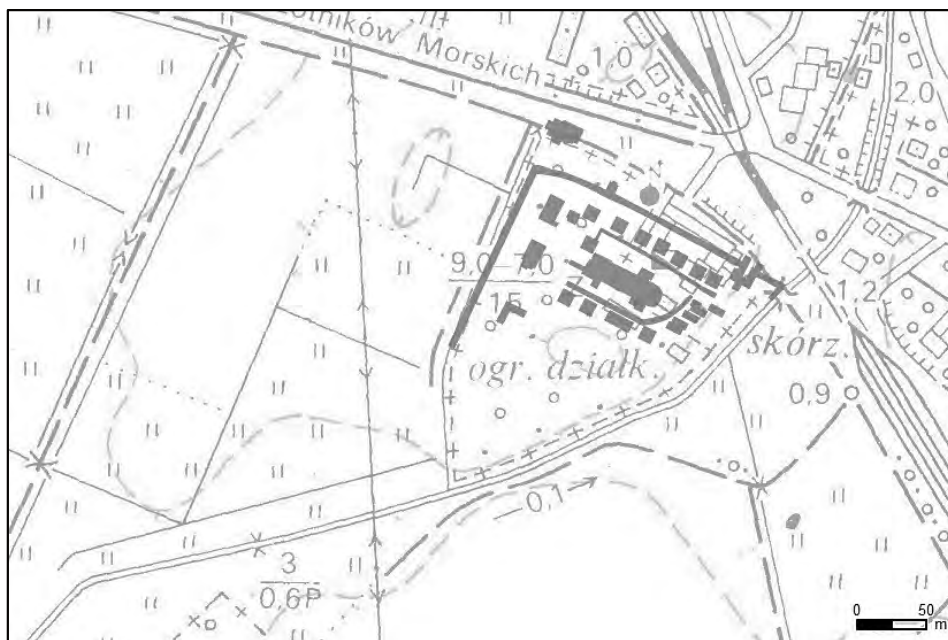

Ryc. 9. Zgeoreferencjonowany plan z 1791 roku na podkładzie mapy 1 : 10 000

Legenda: 1 – Ort wie das Kloster Kartaus gestanden hat, 2 – plan klasztoru według mapy z 1836 roku (bez obrotu o 25 stopni).

³ <https://zamki.rotmanka.com/portfolio/kartuzy-gotycka-kolegiata-wniebowziecia-najswiet-szej-maryi-panny/> [dostęp: 23.08.2019].

⁴ <http://magazynkaszuby.pl/atrakcje/kartuzy-erem-dom-mnichow/> [dostęp: 23.08.2019].

Ryc. 10. Lokalizacja klasztoru kartuzów po korekcie planu powstałego na podstawie mapy z 1836 roku i zmniejszeniu wielkości założenia o 50%. Podkład: mapa 1 : 10 000. Źródło: geoportal.gov.pl [dostęp: 28.08.2019]

Taki obraz wydaje się bardziej realistyczny i... wyjaśniający nieskuteczność zastosowanych metod teledetekcyjnych. Nastawione były one na poszukiwania relikwii klasztoru tam, gdzie ich nie powinno być. W tym sensie... paradoksalnie okazały się one skuteczne, czyli nie (!) pokazały relikwii klasztoru, gdyż ich w tych miejscach nie ma.

Jeżeli dotychczasowe nasze rozważania można przyjąć za słuszne, to pojawia się kolejne pytanie: Czy można wierzyć w informacje na temat klasztoru kartuzów zawarte na mapie z 1836 roku? Wiele wskazuje na to, że na początku XIX wieku klasztor był już całkowicie rozebrany. Zapewne pamięć o nim jeszcze trwała. Wielkość klasztoru wydaje się jednak kreacją kartografa. A jeżeli tak jest, to może i cały plan założenia klasztornego jest jego kreacją? Tu pewnym punktem odniesienia mogą być inne klasztory kartuzów. Wydaje się, że ogólne założenia przestrzenne są zbliżone (kartograf miał wiedzę na ten temat?), lecz nie możemy mieć pewności co do szczegółowego rozplanowania klasztoru w Darłowie (por. Ormiński 2002).

Patrząc z tej perspektywy (Ryc. 10 i Tabl. IV: B) wydaje się, że zasadniczą część klasztoru została zniszczona przez budynki fabryczne oraz

miejsca składowania gruzu (w roku 2014 również nowej inwestycji, która była toczona na wysypisku gruzu). Jest pewne prawdopodobieństwo, że część zabudowań, może też kościół, znajduje się na terenie ogródków działkowych. A co z kaplicą poza murami klasztoru? Żadne inne przekazy nie wskazują na jej obecność, a rzeźba terenu nie pozwala zidentyfikować żadnego wyniesienia w pobliżu założenia klasztornego. Czy to kolejny element kreacji kartografa?

Podsumowanie

„Nie wierz we wszystko co widzisz” to postulat adresowany do współczesnych użytkowników Internetu. Wydaje się, że kwestia manipulowania obrazem jest znacznie starsza niż graficzne programy komputerowe. Pruskie mapy z serii *Urmesstischblätter* uznawane są za wyjątkowo dokładne i stanowią podstawę licznych rozważań na temat zmian krajobrazów w ciągu ostatnich dwóch wieków (np. Łuczak 2015). Nie powinno to oznaczać bezwzględnej wiary w zawartość informacyjną każdego arkusza mapy. Co prawda mapy były rysowane zgodnie ze szczegółowymi instrukcjami, lecz przykład klasztoru kartuzów pokazuje, że było też miejsce na pewną swobodę dla wyobraźni kartografa. Współczesny użytkownik każdorazowo powinien konfrontować daną informację z innymi źródłami.

Wracając do kwestii wykorzystania metod teledetekcyjnych w poszukiwaniu reliktyw klasztoru, pojawia się pytanie: Czy przy obecnej interpretacji lokalizacji klasztoru kartuzów można wykorzystać jakąś metodę? Wydaje się, że metodą, którą można zastosować w danych warunkach jest georadar (GPR). Liczne aplikacje tej metody na różnego typu stanowiskach archeologicznych pokazują, że i w takich warunkach możliwe jest uzyskanie informacji o fundamentach budynków, jak i głębokości ich zalegania. Nie jest wykluczone, że zastosowanie tej metody wymusi po raz kolejny krytyczny namysł nad wszystkimi dotychczasowymi danymi.

Bibliografia

- BANASZEK Ł. 2015. *Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- BANASZEK Ł. 2019. *The Past Amidst the Woods. The Post-Medieval Landscape of Polanów*, Poznań: ad rem.
- BOEHMER F. 1900. *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung (1720)*, Stettin: Verlag von Paul Riekammer.

- BRAASCH O. 1999. Z innego punktu widzenia – prospekcja lotnicza w archeologii, [w:] *Metodyka ratowniczych badań archeologicznych*, Z. Kobyliński (red.), Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 41–100.
- CASTRIANNI L. 2008. Giacomo Boni: a pioneer of the archaeological aerial photography, [w:] *Advances on Remote Sensing for Archaeology and Cultural Heritage Management*, R. Lasaponara, N. Masini (red.), Rome: EARSeL, CNR-IMAA, CNR-IBAM, 55–58.
- COWLEY D.C., STANDRING R.A., ABICHT M.J. (red.) 2010. *Landscapes through the Lens. Aerial Photographs and Historic Environment*, Oxford: Oxbow Books.
- CRUTCHLEY S., CROW P. 2009. *The light fantastic: using airborne laser scanning in archaeological survey*, Swindon: English Heritage.
- CZAPLEWSKI P. 1966. *Kartuzja kaszubska*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- DEUEL L. 1984. *Lot w przeszłość: opowieść o archeologii lotniczej*, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- HEIDEGGER M. 1994. *Bycie i czas*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- HELENOWSKA-PESCHKE M. 2003. Cienie i cieniowanie w grafice komputerowej, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Geometrii i Grafiki Inżynierskiej* 13: 19–23.
- HUBER A.M. 2008. *Silentium continuum. Architektur der Stille Kartäuserklöster in Europa*, Wien: Österreichisches Bundesdenkmalamt.
- JONES D.M. 2008. *Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation*, Swindon: English Heritage.
- KOBYLIŃSKI Z. (red.) 1998. *Międzynarodowe zasady ochrony i konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- KOKAJL Ž., HESSE R. 2017. *Airborne laser scanning raster data visualization: A Guide to Good Practice*, Ljubljana: Institute of Anthropological and Spatial Studies, ZRC SA-ZU.
- KOLENDA J., RĄCZKOWSKI W. 2018. Anatomia pustki: o archeologicznym rekonesansie lotniczym w północno-wschodniej części Dolnego Śląska, *Przegląd Archeologiczny* 66: 283–318.
- KONIAS A. 2010. *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk: Akademia Pomorska w Słupsku.
- LEMCKE H.V. (bearb.) 1919. *Liber beneficiorum Domus Corone Marie prope Rugenwold 1406–1528*, (Quellen zur pommerschen Geschichte, V. 5), Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung.
- LOREK D.J. 2011. *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, Poznań.
- ŁUCZAK A. 2015. Archiwalne mapy jako źródło w badaniach nad dawnym krajobrazem kulturowym. Wykorzystanie narzędzi GIS w ocenie kartometryczności średnioskalowych map topograficznych Śląska z XVIII i XIX wieku, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 57: 271–290.
- MAZUROWSKI R. 1980. *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*, Warszawa, Poznań: PWN.
- MISIEWICZ K. 1998. *Metody geofizyczne w planowaniu badań wykopaliskowych*, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- MOTKIN D. 2003. Using the local stretching function of AirPhoto3 to correct a late-eighteenth century map of the Isle of Wright, UK, *AARGnews* 26: 23–28.
- OPITZ R., COWLEY D. (red.) 2013. *Interpreting Archaeological Topography: 3D Data, Visualisation and Observation*, Oxford: Oxbow Books.
- ORMIŃSKI H. 2002. *Święty Brunon. Patron Kartuz*, Kartuzy: Stowarzyszenie „Kolegiata Kartuska”.

- OSWIN J. 2009. *A Field Guide to Geophysics in Archaeology*, Berlin, Chichester: Springer, Praxis Publishing Ltd.
- PIGLAS M., RĄCZKOWSKI W., ŽUK L. 2014. Przestrzenna baza danych – w hermeneutycznej spirali interpretacji, [w:] *Archeologický výzkum krajiny a aplikace ICT*, A. Hořinková, P. Kováčik, S. Stuchlík (red.), Opava: Slezská univerzita v Opavě, 203–246.
- RADACKI R. 2005. Die Fürstenburg in Rügenwalde/Pommern. Polnische Forschungsergebnisse, *Burgen und Schlösser* 46(2): 93–106.
- RĄCZKOWSKI W. 2017. Praktyki badawcze archeologów: kilka refleksji o wykorzystywaniu metod nieinwazyjnych, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, A. Różański (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 323–342.
- SCOLLAR I. 2003. Local stretch method for fitting old maps or non-optical images to new maps, *AARGnews* 26: 18–22.
- SŁABIG A. 2002. Święta Góra i klasztor Marientron koło Darłowa, [w:] *Sławno i Ziemia Sławieńska. Historia i Kultura*, t. I, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 67–78.
- STICHELBAUT B., COWLEY D. (red.) 2016. *Conflict landscapes and Archaeology from Above*, Farnham: Ashgate.
- SZADKOWSKI A. 2012. ISOK – co znajdziemy w zasobie?, *Geodeta* 7: 14–18.
- WILSON D. 2000. *Air Photo Interpretation for Archaeologists*, Stroud: Tempus.
- WITKOWSKI R. 2011. *Predicaremanibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku. Predicaremanibus. The Carthusian Order in Central Europe from the Beginning of the Fourteenth to the Middle of the Sixteenth Century*, Vol. 1–2, Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg.

Das Karthäuser Kloster in Rügenwalde: Kartographisch-fernerkundungische Perspektive und ihr nicht selbstverständlicher Realismus

Zusammenfassung

Mit dem Karthäuser Kloster in Rügenwalde befassen sich seit langem Historiker und Regionalisten. Die Geschichte des Klosters, das Los der Mönche und ihr Wirken sind Themen, die die wissenschaftliche Literatur weltweit interessiert. Seit einer gewissen Zeit stellt man sich die Frage, wo befand sich das Karthäuser Kloster eigentlich? Könnten vielleicht fernerkundungische Methoden bei der Identifizierung seiner Lokalisierung und räumlichen Anlage behilflich sein? Diese Fragen stellten sich die Autoren und versuchten, sie zu beantworten.

Die Analyse kartografischer Materialien ist der erste Schritt typischer Untersuchungen. Auf den Urmesstischblättern von 1836 sind die Ruinen des Klosters ziemlich genau dargestellt, zusätzlich auch die Umrisseder Bebauung

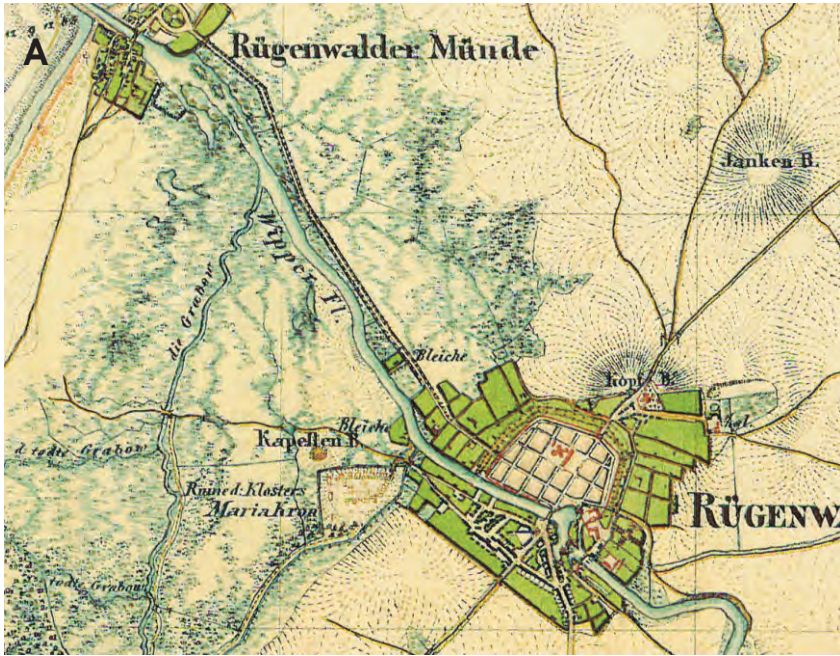
(Wohnklausen, Wirtschaftsgebäude, Kirchen, Mauern und vielleicht Kreuzgänge). Es sieht demnachso aus, als wäre die erste Frage beantwortet. Die Nutzung des Programmes der GIS, ermöglichte das Übertragen der Angaben des alten Blattes auf eine aktuelle Karte. Anhand dessen konnte man die jetzige Bewirtschaftung des Terrains festlegen, sie gaben auch die Möglichkeit einer Anwendung von fernerkundungsmethodischen Methoden.

Die Autoren benutzten aber eine Magnetmethode und Luftaufnahmen. Beide Methoden werden in der Archäologie zum Auffinden von Gebäudefundamenten angewandt. Damit wird die Möglichkeit gegeben, einen genauen Plan der Lage des Klosters anzufertigen. Geophysische Untersuchungen wurden vom 4. bis 6. April 2012 durchgeführt, auch Luftaufnahmen am 18. Mai 2012, ebenso weitere Fotos am 19. Juli 2014. Die geophysischen Erkenntnisse, auch die Luftaufnahmen, haben keine zufriedenstellenden Erkenntnisse über die Relikte des Klosters ergeben. Bedeutet dies vielleicht, dass die fernerkundungsmethodischen Methoden beim Suchen des Karthäuser Klosters in Rügenwaldever sagt haben? Die Antwort ist nur scheinbar möglich.

Kritisch gesehen, hat der Kartograph unseren Untersuchungen nach, 1836 beim Übertragen der Zeichnungen der Ruinen des Klosters einen Fehler begangen. Aus seinen Eintragungen geht hervor, dass das Kloster in Rügenwalde die größte Kollegiatsanlage in diesem Teil Europas gewesen wäre. Die Kirche wäre demnach zweimal größer als die Kollegiatskirche in Karthaus gewesen. Die Karte Rügenwaldes von 1791 suggeriert, dass das Kloster zu der Zeit schon nicht mehr existierte, dass es kleiner gewesen sein musste. Unsere Untersuchungen deutlich die heutigen Devastationen des Areals durch Fabrikgebäude, Müllhalden und Schrebergärten. Es besteht die Hoffnung, dass die Reste des Klosters doch noch mit Hilfe von Georadaren aufzufinden sind.

Die Schlussfolgerung zu den Untersuchungen des Klosters in Rügenwalde sind: Informationen auf Urmesstischblättern müssen kritisch bewertet werden, es können Fehler darin stecken.

TABLICA I

A – Fragment mapy z serii *Urmesstischblätter* z 1836 roku
z zaznaczoną lokalizacją klasztoru kartuzów

B – Arkusz mapy *Urmessstischblätter* z 1836 roku wpisany we współczesną ortofotomapę.
Źródło ortofotomapy: geoportal.gov.pl

TABLICA II

A – Wysypisko gruzu w rejonie domniemanego występowania reliktyw klasztoru kartuzów

B – W. Małkowski w trakcie badań geofizycznych. Fot. W. Rączkowski, 2012

TABLICA III

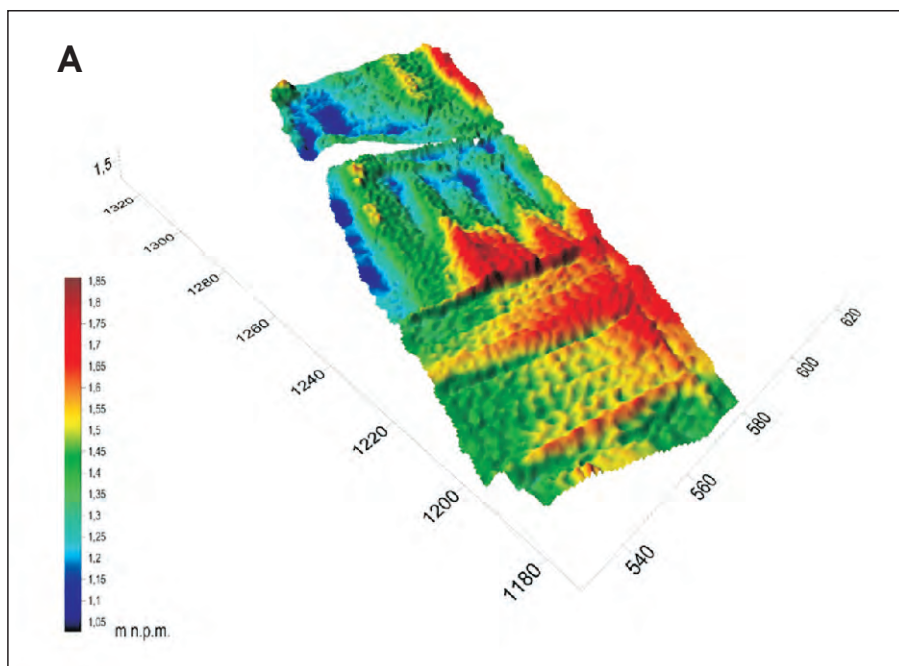

A – Zdjęcie lotnicze z 2012 roku zrektyfikowane i wpisane w mapę 1 : 10 000

B – zdjęcie lotnicze rejonu klasztoru kartuzów z 2014 roku. Fot. W. Rączkowski

TABLICA IV

A – Numeryczny model terenu wygenerowany w oparciu o dane pozyskane w 2012 roku.
Oprac. W. Małkowski

B – domniemana lokalizacja i plan klasztoru kartuzów na tle zrezyfikowanego zdjęcia lotniczego z 2014 roku

Zmiany sieci rzecznej w okolicach Darłowa w świetle analiz materiałów kartograficznych

NATALIA NAMIEL, WACŁAW FLOREK, MAREK MAJEWSKI (Słupsk)

Wstęp

Przemiany sieci rzecznej w ostatnim tysiącleciu są kształtowane głównie przez dwa czynniki. Pierwszym z nich jest bilans procesów erozji i akumulacji rzecznej znajdujący swoje odbicie w: (1) erozyjnym bądź agradacyjnym sposobie rozwoju koryta rzecznoego i doliny rzecznej i (2) działalności człowieka przejawiającej się w regulacji koryt rzecznych, zmianach użytkowania ziemi na obszarze zlewni, zabiegach melioracyjnych i rozwoju zabudowy hydrotechnicznej. Efekty oddziaływania tych czynników dokumentują świadectwa historyczne i geologiczne. Wśród tych pierwszych ważną rolę odgrywają materiały kartograficzne, zwłaszcza w ciągu ostatnich dwustu lat, kiedy to zostały one oparte na pomiarach triangulacyjnych.

Sieć rzeczna, obok sieci osadniczej i dróg, tworzyła od wieków podstawowy komponent dawnych map, dzięki czemu obecnie możliwe jest ich wykorzystanie jako istotne i bogate źródło informacji na temat struktury sieci hydrograficznej. Pozwala to na analizę zmian w układzie i kształcie sieci rzecznej, zachodzących zarówno pod wpływem czynników naturalnych, jak i antropogenicznych (Graf, Kaniecki, Medyńska-Gulij 2008).

W niniejszej pracy przedstawiliśmy zakres zmian sieci hydrograficznej w okolicach Darłowa na podstawie wybranych map wykonanych w ciągu ostatnich czterystu lat. Przedmiotem analizy były zmiany sieci rzecznej obejmującej wody płynące, które dzielą się na cieki naturalne (strugi, strumienie, potoki i rzeki) oraz sztuczne (kanały i rowy). Badaniami objęliśmy dolny odcinek Wieprzy stanowiącej rzekę główną oraz

dolny odcinek Grabowej będącej lewobrzeżnym dopływem Wieprzy. Badany objęto obszar o powierzchni 30 km².

Głównym celem wykonanych badań było dowiedzenie, iż sieć hydrograficzna na tym obszarze uległa w ostatnich czterystu latach znacznym zmianom i były to zmiany wywołane przede wszystkim gospodarczą działalnością człowieka.

1. Krótka charakterystyka fizycznogeograficzna obszaru badań

Obszar objęty badaniami obejmuje rozległą równinę akumulacji mineralno-organicznej tworzącą dolną część doliny Grabowy, ku zachodowi płynnie przechodzącą w równinę nadjeziorną jeziora Bukowo, a ku wschodowi łączącą się z dnem doliny Wieprzy. Od wschodu i od południowego zachodu obniżenia te otaczają wysoczyzny morenowe o słabo zróżnicowanej rzeźbie (Tabl. I: B, Florek 2013). Stanowi to pogranicze wyróżnionych przez J. Kondrackiego (1998) mezoregionów Wybrzeża Słowińskiego (313.41) i Równiny Sławieńskiej (313.43) (określanej dawniej jako Równina Słupska), które są częścią makroregionu Pobrzeże Koszalińskie (313.4) (Tabl. I: A).

Towarzyszące dolinie Grabowy wysoczyzny morenowe płaskie i faliste są zbudowane z ablacyjnych glin piaszczystych barwy brązowej, miejscami zwieńczonych eluwiami tych glin. Pod nimi leżą różnoziarniste osady glacyfluwialne, a także piaski glacialne, glina bazalna oraz kry utworów paleo- i neogeńskich. Osady te wykazują liczne zaburzenia w ułożeniu warstw. Lokalnie, np. na polach na wschód od Jeżyc i Jeżyczek, gliny zawierają znaczne domieszki iłu i przybierają jaskrawe odcienie żółte, zielone lub niebieskie (Florek 2007).

Doliny Wieprzy i Grabowy są przede wszystkim dziełem procesów fluwialnych, choć wykorzystują obniżenia o starszych założeniach: dolin rynnowych i dolin wód roztopowych. Na odcinku ujściowym Grabowy i Wieprzy występuje przekładaniec osadów rzecznych, limnicznych, bagiennych i morskich o miąższości około 12 m (Filonowicz 1987). Najmłodsze górnoholoceńskie osady rzeczne występują w wąskim pasie wzdłuż współczesnych koryt rzecznych.

Jezioro Bukowo otaczają wąskie terasy jeziorne, które przechodzą w rozległe równiny torfowe zajmujące duże obszary na wschód od jeziora oraz w dolinach Grabowej i Bukowej.

Sieć hydrograficzna na obszarze badań składa się z dolnych odcinków Wieprzy i Grabowej oraz strumieni, kanałów melioracyjnych, małych

oczek wodnych, bagien i podmokłości. Wieprza powyżej Darłowa silnie meandruje. Uchodzą do niej lewe dopływy Krupianka i Łękawka. Grabowa uchodzi do Wieprzy na 1,2 km przed jej ujściem do morza. Jej koryto zostało poddane regulacji, a dolina złożonym zabiegom melioracyjnym. Dolny bieg Grabowy łączy z jeziorem Bukowo kanał Nowy Rów, Bagnica zaś traktowana jest jako odnoga Grabowy, która również uchodzi do jeziora Bukowo.

Powierzchnia zlewni Wieprzy wynosi 1637 km², a przepływ przeciętny z wielolecia w profilu Stary Kraków – 14,7 m³/s. Z kolei zlewnia Grabowy ma powierzchnię 536 km², a jej przeciętny przepływ wynosi 6,3 m³/s (profil Grabowo) (Florek 1991). Rzeki te mają reżim hydrologiczny typowy dla odmiany oceanicznej ustroju śnieżno-deszczowego (Dębski 1978). Cechuje je wyrównany rozkład przepływów z niskimi stanami przypadającymi na miesiące letnie (z minimum najczęściej w lipcu), wezbrania zaś są niewielkie i pojawiają się zwykle w marcu, styczniu lub grudniu. W odcinkach ujściowych Wieprzy i Grabowy są to najczęściej wezbrania sztormowe, pozostałe to wezbrania roztopowe lub opadowe (Mikulski 1963).

2. Charakterystyka materiału kartograficznego i zastosowane metody badawcze

Analiza map wydanych w XVII i XVIII wieku polegała na porównaniu sposobu, dokładności i zakresu przedstawienia sieci rzecznej badanego obszaru oraz innych szczegółów wynikających ze specyfiki materiałów źródłowych. Badaniami objęto następujące mapy:

- 1) Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego Eilhardusa Lübbena (Lubinus) z roku 1618 w skali około 1 : 227 000 (*Nova Illustrissimi Principatur Pomeraniae descriptio cum adiuncta principum genealogia et principum veris et potiorum urbium imaginibus et nobilium insignibus*),
- 2) Mapa Gabinetowa Państwa Pruskiego Friedricha Wilhelma Carla von Schmettau z roku 1780, w skali 1 : 50 000 (*Kabinettskarte Preußischen Provinzen*),
- 3) Mapa Pomorza Zachodniego Davida Gilly'ego z roku 1789 w skali 1 : 180 000 (*Karte des Königlische Preußischen Herzogtum Vor- und Hinter-Pommern*).

Mapy wydane w XIX i XX wieku, poza pogładowym przedstawieniem sieci hydrograficznej, dzięki wprowadzeniu siatki geograficznej i wykorzystaniu w pomiarach terenowych triangulacji umożliwiły przeprowadze-

Tabela 1. Występowanie cieków na mapach wykorzystanych w opracowaniu

Miejscowa nazwa cieku	Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego E. Lubinusa (1618)	Mapa Gabinetowa Królestwa Pruskiego wg Schmettau (1780)	Mapa Pomorza Zachodniego D. Gilly'ego (1789)	Urneftischblätt (1836)	Meßtischblätt (1897)	Wojkowska Mapa Topograficzna Sztabu Generalnego WP (1987)
Wieprza	Wipper fluv.	die Wipper	die Wipper	Wipper fl.	Wipper	Wieprza
Grabowa	Grabo flu.	Grabow	die Grabow	die Grabow	Grabow	Grabowa
Lutowa	b/n	der Neue Lietow Canal	Neue Lutow Canal	b/n	X	X
Martwa Woda	X	b/n	b/n	das Todte Wasser	Todtes Wasser	Martwa Woda
Bagnica	b/n	Mühlen Bache	b/n	der Mühlbach	Mühlen B.	Bagienica
Nowy Rów	X	b/n	b/n	der Neue Graben	Neuer Gr.	Nowy Rów
Krupianka	X	b/n	b/n	b/n	Mühlen-Gr.	Krupianka
Łękawica	X	Bach	b/n	Gr. Grupenhagenbach	Lankwitz	Łękawica
Kanał Domasławicki	b/n	Duhter Waldt Graben	X	b/n	b/n	b/n
Dąbrowa Bukowa	X	Mühle Bach	X	Mühlen Bach	Mühlen B.	Dąbrowa Bukowa
Czernica	X	b/n	X	Schwarz Bach	Schwarz B.	Czernica
Rów Klasztorny	X	Closter Graben	der Cart. Grab.	b/n	b/n	b/n

Objaśnienia: b/n – ciek występuje bez nazwy, X – ciek nie występuje.

nie pomiaru kartometrycznego z zadowalającą dokładnością. Były to następujące mapy:

- 1) *Urmeßtischblätter* w skali 1 : 25 000 z roku 1836 (arkusze: *Belkow, Altenhagen, Rügenwalde*),
- 2) *Meßtischblätter* w skali 1 : 25 000 z roku 1891 (arkusze: *Belkow, Altenhagen, Rügenwalde*),
- 3) Mapa Topograficzna Sztabu Generalnego WP w skali 1 : 25 000 z roku 1987 (arkusze: *Domastawice, Darłowo, Bukowo Morskie*).

Cyfrowe wersje map wprowadzono do programu *QuantumGIS* i ujednolicono do układu współrzędnych 1992 (EPSG 2180). Użycie georeferencera umożliwiło porównanie biegu cieków przedstawionych na mapach z lat 1836–1987 oraz dokonanie pomiarów ich długości (Tab. 1). Mapy sprowadzone do wspólnego układu współrzędnych opracowano przy użyciu programu graficznego *CorelDraw*. Dzięki temu powstały mapy gęstości sieci rzecznej w latach 1836, 1891 i 1987.

2.1. Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego Eilhardusa Lübbena (Lubinusa) z 1618 roku

Mapa powstała w krótkim czasie przy wykorzystaniu historycznych źródeł pisanych i kartograficznych oraz po odbyciu przez Lubinusa podróży po Pomorzu. Podczas tej podróży skontrolował stopień dokładności pierwotnego szkicu oraz przeprowadził uzupełniające obserwacje i pomiary. Wykorzystywał do tego astrolabium, kwadrant i laskę Jakuba. Z późniejszych badań wynika, że skala mapy zmienia się od 1 : 225 000 do 1 : 229 000; przyjęto uśrednioną skalę dla całej mapy – 1 : 227 000 (Stelmach 1991). Treść topograficzna mapy jest bogata, czytelna i przejrzysta. Sieć rzeczna jest przedstawiona dość szczegółowo: większe rzeki są wyrutowane podwójną linią i tak jak większe jeziora są podpisane. Sygnaturami zaznaczono młyny wodne, a także niektóre papiernie. Wiele cennych informacji zawiera również opis sporządzony w języku łacińskim. Jest to więc także bogate źródło historyczne (Stelmach 1991).

2.2. Mapa Gabinetowa Państwa Pruskiego Friedricha Wilhelma Carla Schmettaua z 1780 roku

W latach 1767–1787 powstała pod kierownictwem F.W. v. Schulenburg-Kehnerta i F.W.C. Schmettaua mapa znana pod nazwą *Kabinettskarte Preußischen Provinzen*, w skali 1 : 50 000, złożona z 270 sekcji.

Nie było to dzieło jednolite. Wykonane zostało bez należytych podstaw triangulacyjnych i nie było oparte na szczegółowym stolikowym kartowaniu terenowym (Konias 2007). Mapa ta nie została opublikowana. Jej czytelność i interpretacja są dość trudne ze względu na brak odpowiednio szczegółowej legendy. Niemniej mapa ta uważana jest za arcydzieło topografii XVII wieku (Medyńska-Gulij, Lorek 2008). Z przeprowadzonej przez A. Koniasa (2010) oceny dokładności arkusza *Stolp* mapy Schmettaua wynika jej dość niska kartometryczność. Oprócz podstawowego obrazu sieci hydrograficznej (obejmującego rzeki, strumienie, potoki i kanały, z których część opisana jest nazwami własnymi) (Gwiazdowska 2007) na mapę naniesiono lokalizację przepraw (była to mapa przeznaczona do celów wojskowych) oraz tereny zalewane w czasie roztopów i opadów jesiennych. Małe ciekie oznaczono ciemną tonacją niebieskiego, a plastyczność prezentacji jezior i większych rzek podkreślono podkolorowaniem ciemniejszym odcieniem niebieskiego od strony brzegów (Medyńska-Gulij, Lorek 2008).

2.3. Mapa Pomorza Zachodniego Davida Gilly'ego z 1789 roku

Mapa D. Gilly'ego powstała do celów administracyjnych, stąd jej duża staranność w przedstawieniu sieci osadniczej i hydrograficznej (Stelmach 1991). D. Gilly wykorzystał istniejące arkusze map Pomorza w skalach 1 : 25 000, 1 : 50 000 i 1 : 120 000 (Konias 2010). Początkowo miała być sporządzona w skali 1 : 200 000, jednak z uwagi na rozmiary płyty rytowniczej mapę wykonano w skali 1 : 175 000 (późniejszych badaniach wykazano, że wynosi ona 1 : 176 000). Brak na tej mapie siatki kartograficznej. Szczegółowo przedstawiona została sieć rzeczna i liczne jeziora. Dotyczy to również badanego obszaru, choć większość cieków nie została opisana nazwami, co zapewne wynikało z braku miejsca. Ze względu na skalę mapa może służyć przede wszystkim do porównań z mapą Lubinusa.

2.4. Mapa *Urmeßtischblätter* z pierwszej połowy XIX wieku

W wyniku zmian, które dokonały się w pruskiej kartografii wojskowej po objęciu funkcji szefa Sztabu Generalnego przez generała F.K.F. v. Müfflinga w roku 1816 i przejęciu przez niego wszelkich prac pomiarowych (triangulacji, zdjęcia topograficznego i kartografii) podjęto energiczne prace nad przygotowaniem jednolitej mapy wojskowo-topogra-

ficznej Prus w skali 1 : 25 000, które wykonano w latach 30. XIX wieku (Konias 2010). W swoim czasie miały one znaczenie głównie jako materiał źródłowy do sporządzenia map operacyjnych w skali 1 : 100 000, zwanych Generalstabskarte (Konias 2007). Ich niedostatkami jest brak legendy, co do dziś utrudnia interpretację niektórych elementów tych map (Hildebrandt-Radke, Przybycin 2011).

Elementy treści związane z wodami zobrazowane są przez linię brzegową morza, jeziora, stawy, rzeki, strumienie oraz kanały. Obiekty te były kolorowane na niebiesko, z ciemniejszym tonowaniem wzdłuż brzegów większych rzek, jezior i morza. W przedstawieniu rzek i jezior dostrzegalna jest szczegółowość, z zachowaniem zróżnicowania pod względem gęstości, krętości i szerokości. Wszystkie obiekty wodne zostały opisane nazwami własnymi w języku niemieckim. Wśród gruntów wyodrębniono niebieskozielonkawym tłem bagna i tereny podmokłe (Konias 2007).

Mapy Urmeßtischblätter pierwotnie nie były przeznaczone do publikacji ze względu na duży stopień szczegółowości w oddaniu rzeźby terenu, a co za tym idzie – ogromne znaczenie w działaniach wojskowych. Po roku 1868 Sztab Generalny wydał pierwsze zgody na publikację arkuszy tych map z obszaru Saksonii i Turynii, a później kolejnych krajów. Wkrótce jednak, wobec rozpowszechnienia się w przedstawianiu rzeźby terenu metody poziomicowej, podjęto prace nad nowym topograficznym zdjęciem stolikowym (Konias 2010).

2.5. Mapa *Meßtischblätter* z przełomu XIX i XX wieku

W roku 1872 wprowadzono w Niemczech metryczny system miar, który obowiązywał odtąd również we wszelkich pracach geodezyjnych i kartograficznych. Efektem nowo podjętych prac kartograficznych były arkusze pomiarów stolikowych w skali 1 : 25 000, zwane *Meßtischblätter*. Nowa mapa powstała przy użyciu kierownicy topograficznej i została oparta na zagęszczonej sieci triangulacyjnej (Konias 2010). Początkowo za południk zerowy przyjęto Ferro, później już Greenwich. Poszczególne arkusze mapy dla obszaru Polski były wydawane wielokrotnie, a krytyczną analizę jej treści i dokładności można znaleźć w pracy W. Jankowskiego (1961).

Sieć hydrograficzna była bardzo szczegółowa. Rozróżniano wielkość i rodzaj cieków z podziałem na kanały (*Kanal*) i rowy (*Graben*). Rowy dzielono na suche oraz mokre. Na mapie umieszczono także liczne oznaczenia infrastruktury hydrotechnicznej (mosty, kładki, śluzy i wiele innych). Na arkuszach publikowanych w litografii odręcznie kolorowano

wody na niebiesko (Konias 2010). W późniejszych latach Urząd Rzeszy do Pomiaru Kraju (*Das Reichsamt für Landesaufnahme*) doprowadził do wydania map w wersji barwnej: rzeźbie terenu nadano kolor brązowy, a wodom niebieski. Na marginesie naniesione są informacje na temat daty pierwszego wydania arkusza mapy, rok jej aktualizacji (*Berichtigung*) oraz rok uzupełnienia (*Nachträge*) i rok wydania barwnego (Konias 2010).

2.6. Mapa Topograficzna Sztabu Generalnego Wojska Polskiego z roku 1987

Po II wojnie światowej opracowanie map topograficznych przejął Oddział (później Zarząd) Topograficzny Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. W roku 1952 kraje socjalistyczne przyjęły układ współrzędnych „1942”, a jako powierzchnię odniesienia elipsoidę Krasowskiego. Od roku 1966 Służba Topograficzna WP rozpoczęła opracowywanie i wydawanie nowej edycji map topograficznych. Od 1981 roku podawano jedynie rok druku i rok aktualizacji treści. Wykorzystaną w opracowaniu mapę w skali 1 : 25 000 wydano w roku 1987. Charakteryzuje ją wielobarwność, co ma duże znaczenie dla jej czytelności i walorów interpretacyjnych. Zamieszczona na mapie sieć hydrograficzna jest bogata i dość wierne oddaje stan rzeczywisty. Wszystkie ciekі oraz zbiorniki wodne, zarówno naturalnego, jak i antropogenicznego pochodzenia, oznaczono kolorem niebieskim. Elementy infrastruktury hydrotechnicznej zawierają również opis parametrów technicznych, np. kierunek i prędkość prądu (w m/s), długość zapory, wysokość wału ochronnego itp.

3. Historia melioracji obszaru badań

Liczne wojny, które przetoczyły się przez Pomorze w XVII i XVIII wieku (30-letnia 1623–1648, szwedzko-brandenburska 1711–1720 i prusko-szwedzko-brandenburska 1756–1763) spowodowały gospodarczy upadek obszaru. Dotyczyło to również rolnictwa i związanej z nim gospodarki wodnej. Gdy tylko sytuacja polityczna się ustabilizowała, podjęto prace melioracyjne i odbudowę sieci młynów wodnych. W celu osuszenia użytków zielonych rozpoczęto meliorację odwadniającą polegającą na wykonywaniu sieci kanałów melioracyjnych i przekopów. Miało to związek z realizacją programu znanego pod nazwą kolonizacji fryderycjańskiej, czyli na pozyskiwaniu użytków rolnych z terenów podmokłych, a nawet ba-

gien, także przez obniżanie poziomu wody w jeziorach przepływowych (Kończak 1981; Florek 1991). Również w okolicach Darłowa prowadzono systematyczne prace melioracyjne, lecz sieć kanałów odwadniających, wałów przeciwpowodziowych i grobli nie tworzyła zwartego systemu.

Na badanym obszarze najbardziej intensywne prace melioracyjne przeprowadzono w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX. Wiązało się to z rozkwitem gospodarczym Niemiec, który trwał do początku I wojny światowej. W tym okresie dokonano regulacji koryt Wieprzy i Bagnicy polegającej na prostowaniu koryt i odcinaniu zakoli oraz podjęto intensywne prace hydrotechniczne. Spowodowało to zwiększenie spadku rzek i prędkości przepływu wody (por. Florek 1991, 2013). Grabowa w ujściowym odcinku została poprowadzona w wykopanym kanale. Użytki zielone, bagna i trzęsawiska pocięto gęstą siecią kanałów melioracyjnych, które dodatkowo obwałowano.

W latach 20. XX wieku zmieniono prawo wodne, na mocy którego egzekwowano wykonywanie prac związanych z utrzymaniem brzegów jezior i rzek przez ich właścicieli. Uregulowano także kwestie technicznej organizacji melioracji. Powołano Stowarzyszenie Melioracji Rzek, a w roku 1922 podjęto prace regulacyjno-melioracyjne na Wieprzy i Grabowej. Podczas tych prac na szczególne trudności natrafiono w rejonie ujścia Grabowej do Wieprzy, gdzie otoczenie rzek było bardzo często i na dużą skalę zalewane. Opracowano kompleksowy system melioracyjno-irygacyjny obejmujący niezabudowany teren między Darłowem i Darłówką, który uwzględniał także potrzeby portu. Ukończono go na przełomie lat 20. i 30. Dzięki tym pracom uniknięto podtopień znacznej części zabudowy miejskiej Darłowa (Pencarski 2013).

Po II wojnie światowej i ustabilizowaniu się sytuacji politycznej kontynuowano prace melioracyjne, odnawiając stare systemy odwadniające i obejmując tą działalnością nowe powierzchnie użytków zielonych i pól (Plit 2009).

4. Zmiany sieci hydrograficznej okolic Darłowa w ciągu ostatnich 400 lat

Materiał kartograficzny wykorzystany w niniejszym opracowaniu podzieliliśmy na dwie grupy. Pierwszą tworzą mapy małoskalowe, bez naniesionej siatki współrzędnych i cechujące się słabą kartometrycznością. Są to mapy Lubinusa, Schmettaua i Gilly'ego. Dają one pewne wyobrażenie o sieci hydrograficznej obszaru i jej przemianach w latach 1618–1789. Drugą grupę tworzą mapy wielkoskalowe odznaczające się większą karto-

metrycznością i dokładnością. Są to mapy Urmeßtischblätt, Meßtischblätt i Mapa Topograficzna SG z obrazem sieci hydrograficznej w latach 1836–1987.

Warto podkreślić, że – jak zauważyli R. Graf, A. Kaniecki i B. Medyńska-Gulij (2008) – w warunkach polskich za quasi-naturalny stan stosunków wodnych można przyjąć sytuację sprzed XIX wieku. Należy jednak pamiętać, że prace odwodnieniowe na wielu obszarach Pomorza rozpoczęły się już pod koniec XVIII wieku.

4.1. Zmiany sieci hydrograficznej w latach 1618–1789

O trudnościach w identyfikacji położenia obszaru badawczego na mapach powstałych w okresie sprzed zastosowania pomiarów triangulacyjnych i chronometrów pisała już J. Plit (2009). Ich pokonanie było konieczne do dokonania pomiarów długości analizowanych cieków. Wcześniej niezbędne było zidentyfikowanie cieków, które zostały przedstawione na poszczególnych mapach.

Na fragmencie mapy Lubinusa dostrzec można wyraźnie zaznaczony bieg koryt Wieprzy i Grabowej, a także zarys jezior Bukowo i Kopań (Tabl. II: A). Pozostałe cieki są zaznaczone niewyraźnie i nie zostały opisane nazwami własnymi (Tabela 1). Wyróżnia się spośród nich nieistniejąca dziś rzeczka Lutowa, wypływająca z jeziora Kopań i uchodząca do Wieprzy poniżej ujścia Grabowy. Jej koryto było wielokrotnie zasypywane podczas sztormów i wymagało oczyszczania, co było powodem podjęcia w roku 1683 decyzji o przekopaniu kanału (*Neue Lütow Canal*) łączącego jezioro Kopań z Wieprzą, a położonego na południe od Lutowy (Rosenow 1931; Szopowski 1961). On również wymagał udrażniania, na co wskazują dane z 1772 roku, przytoczone przez Z. Szopowskiego (1961) oraz L. Walkiewicza i M. Żukowskiego (2005). Na mapie Lubinusa widoczny jest ciek wpadający do jeziora Bukowo. Jego kształt i położenie wskazują, że jest to Bagnica. Nie ma ona jednak połączenia z Grabową, choć W. Florek (2007) sugerował, że dzisiejszy przebieg Bagnicy stanowi pamiątkę po okresie, kiedy Grabowa uchodziła do jeziora Kopań. Warto przypomnieć opublikowany przez Z. Szopowskiego (1961) szkic obrazujący stan sieci hydrograficznej między jeziorami Bukowo i Kopań oraz Darłowem około roku 1500. Przedstawiono na nim sieci cieków i kanałów biegnących równolegle do linii brzegowej, z trzema połączeniami z morzem. Brak możliwości dotarcia do źródłowego materiału kartograficznego uniemożliwia weryfikację treści tego szkicu.

Na mapie Schmettau (1780) sieć hydrograficzna została przedstawiona bardziej szczegółowo i dokładniej niż na mapie Lubinusa. Licznie

reprezentowane są na niej potoki, strumienie i kanały, z których część ma nazwy własne bądź opis autora mapy (Tabl. II: B, Tabela 1). Rzeki uznane przez autora mapy za główne zostały zaznaczone grubszą linią. Kształt linii brzegowej jezior jest zbliżony do współczesnego, co zwłaszcza w odniesieniu do jeziora Kopań stanowi istotną różnicę w porównaniu z mapą Lubinusa. Bieg rzek uwzględnia ich kręty charakter, np. Grabowa na północ od Porzecza (*Preetz*) tworzy wiele meandrów. Również w biegu Wieprzy licznie występują meandry.

Mapa Schmettaua pokazuje lokalizację cieków związanych z istnieniem w przeszłości klasztorów i młynów. Jednym z nich jest Rów Klasztorny (*Closter Graben*) łączący Grabowę i Wieprzę, powiązany z krótkotrwałym istnieniem klasztoru kartuzów. Pomiędzy Bukowem Morskim (*Buckow*) a Dąbkami (*Neuwasser*) do jeziora Bukowo wpada również ciek o takiej samej nazwie – *Closter Graben*. W tym przypadku nazwa jest pamiątką po klasztorze cystersów, którzy rezydowali w Dąbkach do XVI wieku. Równolegle do tego cieku płynie Bagnica podpisana na mapie jako Strumień Młyński (*Mühlen Bach*). Rów wpadający do Grabowej na północ od Porzecza (*Preetz*) nosi nazwę *Duhter Waldt*. Ma on przebieg zbliżony do dzisiejszego Kanału Domasławickiego. Na mapie Schmettaua odnotowano także rezultaty pierwszych prac melioracyjnych, które wykonano w obrębie kanału współcześnie noszącego nazwę Nowy Rów. Widoczny jest równy przebieg rowu i towarzyszące mu stare, meandrujące koryto. Informacje o charakterze hydrograficznym wnoszą również nazwy użyte na mapie, odnoszące się do obszarów podmokłych, jak *Gross Heyde Bruch* – rozległe mokradła położone na południe od Bukowa czy Szubieniczne Mokradła (*Galgen Bruch*) koło Darłowa (Gwiazdowska 2007).

Ze względu na skalę, wykorzystane materiały i niewielki odstęp czasu od wydania mapy Schmettaua mapa Gilly'ego z 1789 roku ma w niniejszych rozważaniach jedynie znaczenie kontrolne. Obraz sieci hydrograficznej na tej mapie jest zgeneralizowany, a jedynie cztery spośród naniesionych cieków noszą nazwy: Wieprza (*Wipper*), Grabowa (*die Grabow*), Lutowa (*Neue Lütow Canal*) oraz Rów Klasztorny (*der Cart. Grab.*) łączący Grabową z Wieprzą. Widoczny też jest Nowy Rów, ale już o nowym, prostym biegu, bez swojego starego, meandrującego koryta. Na południe od Nowego Rowu zaznaczono nieregularny bieg Bagnicy. Tak jak u Schmettaua na północ od Bobolina (*Boebbelin*) naniesiono ciek o współczesnej nazwie Martwa Woda (Tab. 1). Zaznaczony jest grubszą kreską, przez co wyróżnia się na tle pozostałych (u Schmettaua jest ledwo widoczny). Naniesione są też dopływy Wieprzy wpadające od strony Cisowa (*Zizow*) i od strony południowo-wschodniej – Łakawica i Krupianka. Pomiędzy Darłowem a Darłówkiem w korycie Wieprzy widać śródkorytową łączę (Tabl. II: C). Nawiazuje to do znanych materiałów

historycznych, zgodnie z którymi w drugiej połowie XVII wieku i w XVIII wieku w korycie Wieprzy poniżej Darłowa tworzyły się łachy i wyspy, a samo koryto uległo poszerzeniu i spłyceciu (Szopowski 1961). Na mapie Gilly'ego wyróżnia się kręty bieg wszystkich cieków (z wyłączeniem Nowego Rowu). Trudno stwierdzić, czy jest to rejestracja stanu rzeczywistego, czy efekt manieri rytowniczej.

Na omówionych opracowaniach kartograficznych pokazano stabilny obraz sieci rzecznej na badanym obszarze. Wyjątkiem jest Nowy Rów, którego bieg został wyprostowany w związku z gospodarczą działalnością cystersów bądź w związku z pracami melioracyjnymi zainicjowanymi podczas panowania Fryderyka II, oraz ujściowy odcinek Wieprzy skłonny do dziczenia. To ostatnie mogło być też wynikiem zaniedbań w okresie wojny trzydziestoletniej. Istnieją bowiem dokumenty świadczące o tym, że szlachta była zobowiązana do utrzymywania drożności Grabowy, a zapewne i Wieprzy celem zapewnienia dobrych warunków spławu drewna (Szopowski 1961; Lindmajer 1997, 1999).

4.2. Zmiany sieci hydrograficznej w latach 1836–1987

Począwszy od drugiej ćwierci XIX wieku w kartowaniu sieci hydrograficznej dokonał się znaczący progres, który polegał na wprowadzeniu pomiarów triangulacyjnych, siatek współrzędnych geograficznych na mapach i rozbudowanego systemu oznaczeń elementów hydrograficznych. Umożliwiło to kalibrację wydanych po tym terminie map topograficznych, a w konsekwencji analizę zmian sieci hydrograficznej i wyliczenie długości cieków.

Obliczyliśmy długość dziewięciu najdłuższych cieków bądź ich fragmentów w obrębie badanego obszaru. Większość z nich w latach 1836–1987 się skróciła. W związku z regulacją koryta Wieprzy, podczas której doszło do odcięcia wielu meandrów, jej długość od mostu w Zakrzewie do ujścia skrócona została o 2,52 km, czyli o 19,74% (tab. 2, Tab. III). Znamienne jest świadectwo mapy *Meßtischblätter*, na której część meandrów jest już odciętych; dokumentuje to wstępny etap prac regulacyjnych.

Należy przypomnieć powody, dla których podjęto tak szeroko zakrojone prace regulacyjne nie tylko na rzekach Pomorza, ale niemal całej Europy Środkowej i Zachodniej. Na całym tym obszarze w XIX wieku nasiliły się powodzie. Maksymalne stany zanotowane pod koniec XIX wieku (szczególnie w latach 1888–1892) do dziś na wielu posterunkach (przede wszystkim położonych w dolnych biegach rzek) są najwyższe spośród dotychczas zaobserwowanych (Florek, Jaromij, Skwierawska 2007). Te ekstrema hy-

Tabela 2. Zmiany długości wybranych cieków na mapach z lat 1836, 1897 i 1987

Nazwa ciek	Długości cieków na mapach [km]			Różnica w długości koryta [km]	Zmiana długości koryta [%]	Różnica długości koryta 1836–1987 [km]	Zmiana długości koryta 1836–1987 [%]	Zmiana długości koryta 1897–1987 [%]	Zmiana długości koryta 1836–1987 [%]
	Urneftischblätter (1836)	Meßtischblätter (1897)	Mapa Topograficzna Sztabu Generalnego WP (1987)						
Wieprza	12,78	12,60	10,26	-2,52	-19,74	-2,52	-1,41	-18,58	-19,72
Łękawica	3,54	1,92	1,81	-1,72	-48,73	-1,72	-45,77	-5,73	-48,73
Grabowa	12,20	12,23	10,68	-1,52	-12,48	-1,52	+0,76	-12,78	-12,46
Bagnica	9,81	9,64	8,90	-0,92	-9,33	-0,92	-1,74	-7,68	-9,28
Martwa Woda	2,80	2,32	2,28	-0,53	-18,82	-0,53	-11,15	-1,73	-18,57
Kanał Domasławicki	7,67	7,84	7,43	-0,24	-3,17	-0,24	+2,22	-5,23	-3,13
Krupianka	2,01	1,77	1,88	-0,13	-6,45	-0,13	-11,95	+6,21	-6,47
Nowy Rów	5,11	5,19	5,19	0,08	1,58	+0,08	+1,56	0,00	+1,56
Dąbrowa Bukowa	6,94	7,41	7,54	0,59	8,51	+0,59	+6,77	+1,75	+8,65

drologiczne były związane zapewne z maksimum małej epoki lodowej (długimi i śnieżnymi zimami), ale wpływ miały również prace melioracyjne, a właściwie odwadniające prowadzone od XVII, z maksimum w drugiej połowie XVIII wieku. Już w połowie XIX wieku spowodowało konieczność przeprowadzenia prac regulacyjnych, których efektem miało być ułatwienie odpływu wody w okresie jej nadmiaru. Na rzekach pomorskich prace rozpoczęto w 1860 roku, ale ich największe natężenie przypało na dwie pierwsze dekady XX wieku (Florek 1991).

Na badanym obszarze największemu skróceniu, niemal o 50%, uległ odcinek Łękawicy. W początkach XIX wieku był to naturalny, silnie meandrujący ciek, który pod koniec XIX wieku zmieniony został w prostoliniowe koryto sąsiadujące z krętymi odcinkami koryta starego (Tabl. IV). Te duże zmiany korespondują z wynikami pomiarów W. Florka i E. Nadacznej (1986) przeprowadzonych w środkowym biegu Wieprzy. Na mapie z roku 1987 pokazano jedynie nowe koryto, po starorzeczach nie ma śladu. Płynąca równolegle do Łękawicy, położona na północ, Krupianka na początku XIX wieku płynęła korytem o niewielkiej krętości. Na *Meßtischblätter* z roku 1897 Krupianka dzieli się na dwie odnogi, z których południowa opisana jest jako *Mühlen Gr.*, a północna nie ma nazwy. Prawdopodobnie jest to wynik zmian dokonanych podczas prac regulacyjno-melioracyjnych, wskutek których pod koniec XIX wieku odnoga południowa przejmowała większość płynącej Krupianką wody. W późniejszych latach sytuacja się odwróciła, gdyż na mapie z roku 1987 jako Krupianka opisana jest odnoga północna, odnoga południowa zaś została poprzecinana systemem rowów odwadniających (Tabl. IV).

Bieg Grabowej (Tabl. V: A) nie uległ dużym zmianom. Długość odcinka mierzonego od miejsca, gdzie swój bieg rozpoczyna Bagnica, skrócony został tylko o 12,5% (Tabela 2, Tabl. IV). Znacznym zmianom uległa dolina Grabowej; na kolejnych mapach zauważa się wzrost zagęszczenia rowów melioracyjnych (Tabl. VI). Mają one charakterystyczny, regularny układ, prostoliniowy bieg i są połączone prostopadłymi do nich rowami zbiorczymi. Szczególnie licznie występują w zachodniej części doliny, w pobliżu jeziora Bukowo. Sieć rowów melioracyjnych we wschodniej, prawobrzeżnej części doliny i w dolinie Wieprzy jest zdecydowanie rzadsza i mniej regularna.

Dużym zmianom uległ bieg Martwej Wody (*Todte Wasser*), która obecnie zbiera wodę z całego polderu Martwa Woda (Rastrowa Mapa 2009) (Tabl. VI). Na mapach z lat 1836 i 1897 widoczne jest szerokie koryto z ujściem do Bałtyku. Na mapie z roku 1987 koryto to jest zdecydowanie węższe, prawdopodobnie wskutek budowy w początkach XX wieku systemu rowów odwadniających. Długość koryta tego cieku zmniejszyła

się o 19% (Tabela 2, Tabl. I). Współcześnie ujście Martwej Wody do Bałtyku przez większość roku jest zasypane piaskiem, co zaznaczono na mapie topograficznej z roku 1987 – brak połączenia ciek z morzem.

Swój początkowo kręty bieg zmieniła także Bagnica (*Mühlen Bach*, Bagienica), ciek będący odnogą Grabowej, wpadający do jeziora Bukowo. Jej koryto zostało tylko nieznacznie wyprostowane i skrócone (o 9,5%). Ewenementem jest Dąbrowa Bukowa, która bierze swój początek w torfowisku Słowińskie Błota i płynie przez teren zalesiony. Jej długość zwiększyła się o 8,5%. Ciek ten był i pozostał naturalny. Bagnica wciąż meandruje, a więc najprawdopodobniej wzrost jego długości jest skutkiem nasilonej erozji bocznej w meandrach. Z analizy topograficznych map z XIX i XX wieku wynika, że w tym czasie wzrosła sieć dopływów tego ciek (z kilku do kilkunastu). Ich meandrowy charakter świadczy o tym, że są one pochodzenia naturalnego. Jednak być może to tylko efekt niedokładności *Urmeßtischblätter*.

Najmniej na badanym obszarze zmieniły się Kanał Domasławicki (*Duhter Waldt Graben* – nazwa użyta na mapie Schmettau; na późniejszych mapach pruskich bez nazwy) i Nowy Rów (*Neue Graben*). Budowę sieci rowów połączonych z Kanałem Domasławickim rozpoczęto w drugiej połowie XIX wieku (Tabl. VI). Wcześniej był to ciek naturalny, który od tego czasu został poddany zabiegom regulacyjnym i przekształcony w kanał (Tabl. V: B). Od tego czasu jego koryto skróciło się o niewiele ponad 3% (Tabela 2, Tabl. I). Nowy Rów również nie uległ w tym czasie większym zmianom, gdyż jego regulację przeprowadzono dużo wcześniej, bo w XVIII wieku (por. uwagi w rozdz. 3). Z przeprowadzonych badań wynika, że w latach 1836–1987 Nowy Rów wydłużył się o około 1,6%. Ujście Nowego Rowu do jeziora Bukowo podlega procesowi замуłania materiałem dostarczany przez ten ciek, co przy płaskich brzegach jeziora sprzyja rozrostowi delty i wydłużaniu się jego ujściowego odcinka.

W latach 1836–1987 na badanym obszarze bardzo wzrosła gęstość sieci rowów melioracyjnych. Szczególne ich zagęszczenie widoczne jest w lewobrzeżnej części doliny Grabowej (Tabl. VI). Gęstość sieci hydrograficznej obliczona dla obszaru 4 km², położonego między Martwą Wodą, Grabową i Bagnicą, w 1836 roku wynosiła 2,85 km/km², a do roku 1987 wzrosła aż do 8,69 km/km².

Podsumowanie

Przegląd i analiza materiałów kartograficznych wykonanych w ciągu ostatnich 400 lat różnymi technikami i z różną dokładnością umożliwia ocenę stanu sieci hydrograficznej w okolicy Darłowa zarówno w wie-

ku XVII i XVIII, gdy można ją uznać za quasi-naturalną, jak i w wieku XIX i XX, kiedy podlegała znaczącym przekształceniom w wyniku działalności człowieka.

Wczesne mapy o charakterze przeglądowym, wykonane w małych skalach (Lubinusa i Gilly'ego), stanowią dość bogate źródło informacji o sieci hydrograficznej okolic Darłowa. Jednakże ograniczenia techniczne powodują, że informacje te są niepełne, a źródła historyczne zbyt ubogie, aby uzupełnić istniejące w tym zakresie braki. Dzięki znacząco większej skali wykonania istotny wzrost poziomu informacji o sieci hydrograficznej przynosi mapa Schmettaua, ale jej kartometryczność, ze względu na brak sieci pomiarowej, jest również niezadowalająca. Najciekawszym wydarzeniem hydrograficznym z tego okresu były przekształcenia, a następnie zanik Lutowy, która odprowadzała nadmiar wody z jeziora Kopań.

W pełni kartometryczne są XIX-wieczne topograficzne mapy pruskie oraz XX-wieczna mapa polska. Dzięki ich analizie możliwa była zadowalająca ocena zmian sieci hydrograficznej badanego obszaru, które dokonały się przede wszystkim wskutek regulacji rzek i prac melioracyjnych. Melioracje spowodowały trzykrotny wzrost gęstości sieci hydrograficznej, a regulacja rzek doprowadziła do skrócenia niemal o 50% Łekawicy oraz o około 20% Wieprzy i Martwej Wody.

Podczas prac wykazano również, że zastosowanie do analizy map w pełni kartometrycznych specjalistycznego oprogramowania (w tym przypadku *QuantumGIS*) w znaczący sposób zwiększa możliwości analityczne i interpretacyjne materiału kartograficznego.

Bibliografia

- DEBSKI K. 1978. *Regulacja rzek*, Warszawa: PWN.
- DRZAZGA T. 2007. Jezioro przymorskie Kopań, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. VI: *Gmina Darłowo*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 27–46.
- FILONOWICZ P. 1987. *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1 : 50 000, arkusz Darłowo*, Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne.
- FLOREK W. 1991. *Postglacjalny rozwój dolin rzek środkowej części północnego skłonu Pomorza*, Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- FLOREK W. 2007. Naturalne krajobrazy ziemi sławieńskiej w kontekście geologicznej historii Pomorza, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. VI: *Gmina Darłowo*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 81–108.
- FLOREK W. 2013. Krajobraz gminy Darłowo jako wynik ewolucji środowiska, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. XI: *Ośrodki miejskie*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 13–26.

- FLOREK W., JAROMIJ J., SKWIERAWSKA M. 2007. Zabudowa hydrotechniczna rzek Przymorza jako odpowiedź na XIX-wieczne ekstremalne zjawiska hydrologiczne (przykład górnej Wieprzy), [w:] *Funkcjonowanie geosystemów zlewni rzecznych 4*, A. Kostrzewski, J. Szpikowski (red.), Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 109–122.
- FLOREK W., NADACZNA E. 1986. Zmiany biegu Parsęty i Wieprzy w ciągu ostatnich dwustu lat w świetle analizy materiałów kartograficznych, *Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią* **36A**: 33–52.
- GRAF R., KANIECKI A., MEDYŃSKA-GULIJ B. 2008. Dawne mapy jako źródło informacji o wodach śródlądowych i stopniu ich antropogenicznych przeobrażeń, *Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią* **59**: 11–27.
- GWIAZDOWSKA E. 2007. Krajobraz naturalny i kulturowy gminy wiejskiej Darłowo udokumentowany w ikonografii archiwalnej, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. VI: *Gmina Darłowo*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 237–265.
- HILDEBRANDT-RADKE I., PRZYBYCIN J. 2011. Zmiany sieci hydrograficznej i zalesienia a melioracje regionu środkowej Obrzy (centralna Wielkopolska) w świetle danych historycznych i materiału kartograficznego, *Przegląd Geograficzny* **83**(3): 323–342.
- JANKOWSKI W. 1961. Niemiecka mapa w skali 1 : 25 000 na terenach polskich na wschód od Odry i Nysy, *Przegląd Geodezyjny* **33**(11): 417–462.
- KONDRACKI J. 1998. *Geografia regionalna Polski*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KONIAS A. 2007. Okolice Słupska na pierwszym zdjęciu topograficznym Pomorza z lat 1836–1837, *Słupskie Prace Geograficzne* **3**: 171–189.
- KONIAS A. 2010. *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku.
- KOŃCZAK T. 1981. Gospodarka wodna na Pomorzu Zachodnim w latach 1830–1930 (materiały archiwalne), *Koszalińskie Studia i Materiały* **4**: 183–197.
- LINDMAJER J. 1997. Przyczynek do monografii gospodarczej małych rzek Pomorza Zachodniego na przykładzie Wieprzy w trzecim ćwierćwieczu XIX stulecia, *Rocznik Koszaliński* **27**: 35–53.
- LINDMAJER J. 1999. Rzeki na terenie rejencji koszalińskiej jako szlaki transportu towarowego w okresie od połowy lat czterdziestych do połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku, *Przegląd Zachodniopomorski* **2**: 103–111.
- MARSZ A.A. 1984. Główne cechy geomorfologiczne, [w:] *Pobrzeże Pomorskie*, B. Augustowski (red.), Gdańsk: Ossolineum, 41–62.
- MEDYŃSKA-GULIJ B., LOREK D. 2008. Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku, *Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią* **59A**: 29–42.
- MIKULSKI Z. 1963. *Zarys hydrografii Polski*, Warszawa: PWN.
- PENCARSKI K. 2013. Problemy społeczne i gospodarcze Darłowa i Sławna w latach 1918–1939, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. XI: *Ośrodki miejskie*, W. Rączkowski, J. Sroka J. (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 267–300.
- PLIT J. 2009. Przestrzenne zmiany użytkowania gruntów na Ziemi Sławińskiej w ciągu ostatnich 400 lat, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. IX: *Krajobrazy okolic Sławna*, W. Rączkowski, J. Sroka J. (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 93–112.
- RASTROWA MAPA 2009. *Rastrowa Mapa Podziału Hydrograficznego Polski w skali 1 : 50 000*, Warszawa: Zakład Hydrografii i Morfologii Koryt Rzecznych, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej.

- ROSENOW K. 1931. Von der Lütow, *Aus der Heimat. Beilage zur Rügenwalde Zeitung* **6**.
- STELMACH M. 1991. *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- SZOPOWSKI Z. 1961. *Małe porty Pomorza Zachodniego w okresie do drugiej wojny światowej*, Warszawa: PWN.
- WALKIEWICZ L., ŻUKOWSKI M. 2005. *Darłowo, zarys dziejów*, Darłowo: Darłowski Ośrodek Kultury.

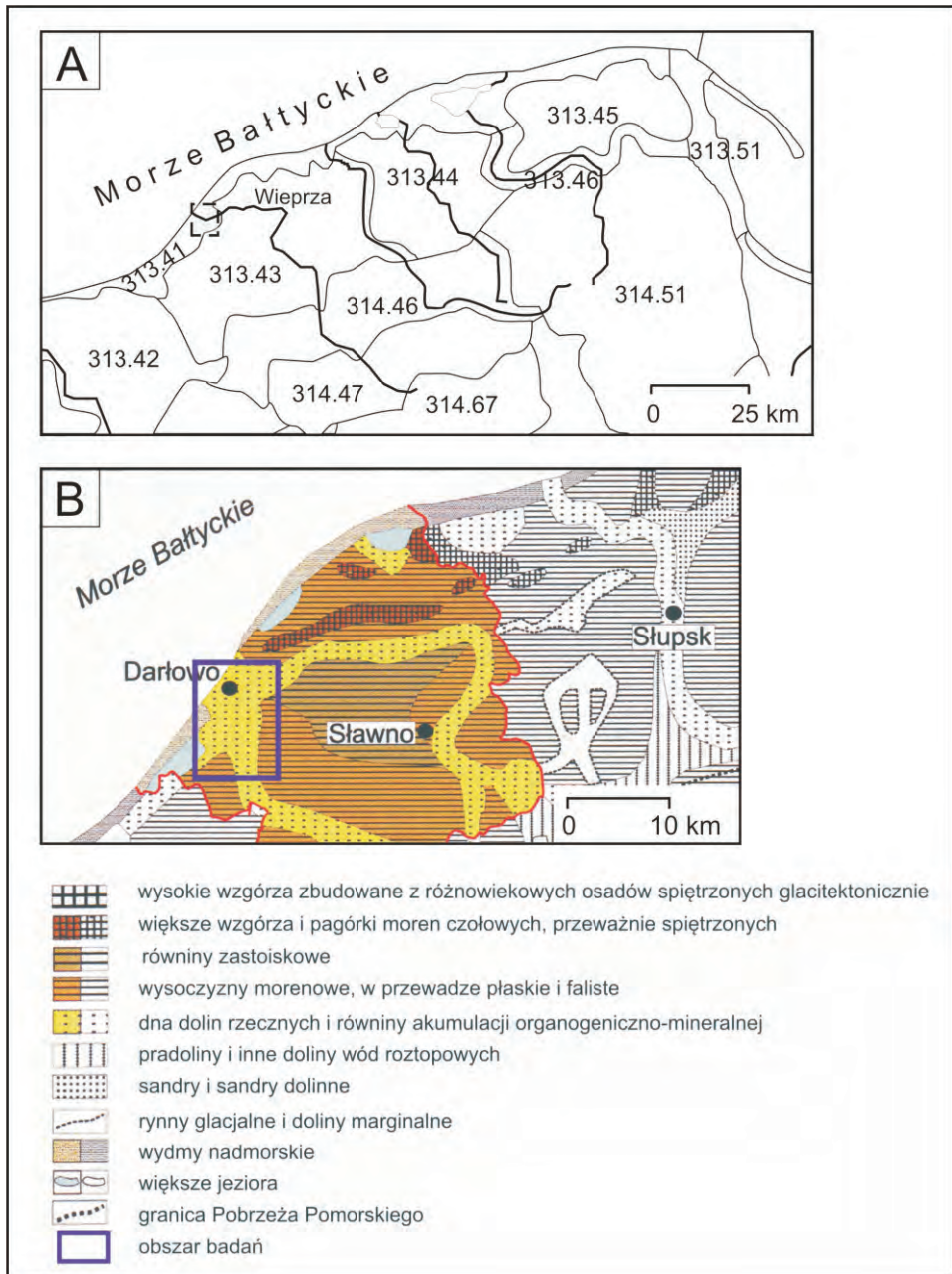
Veränderung des Flussnetzes im Gebiet von Darłowo/Rügenwalde. Analysen des kartografischen Materials

Zusammenfassung

Anhand von Landkarten aus 400 Jahren werden die Veränderung des Flussnetzes im Rügenwalder Gebiet dargestellt. Diese Karten geben zwar eine gute Übersicht und gute gestellt. Diese Karten geben zwar eine gute Übersicht und gute Informationen über das Flussnetz, jedoch durch die technischen Einschränkungen sind sie nicht vollständig. Die historischen Quellen sind ungenau und dadurch oft unglaubwürdig. Es ist daher nicht möglich, die Karten zu verbessern. Zu dem wurden sie auch nur in kleinen Skalen hergestellt (Lubinus, Gilly). Dank der größeren Skalen auf den Karten Schmetthaus, sind die Informationen über das Flussnetz gewachsen, aber das metrische System ist noch ungenügend.

Die preußischen topographischen Karten aus dem 19. Jh. und die polnische aus dem 20. Jh. sind metrisch sehr übersichtlich. In ihrer Analyse wurde die Programmierung „Quantum GIS“ angewandt. Es erlaubte in hohem Masse die analytische und interpretatorische Möglichkeit der Untersuchungen des kartografischen Materials. Dadurch wurde festgestellt, dass dank Meliorationsarbeiten auf dem oben genannten Gebiet, das Flussnetz dreimal dichter geworden ist, und dass dank der Regulierungen es zu einer Kürzung der Flüsse gekommen ist: die Lankwitz bis ca. 50%, Wipper und Todts Wasser bis ca. 20%.

TABLICA I

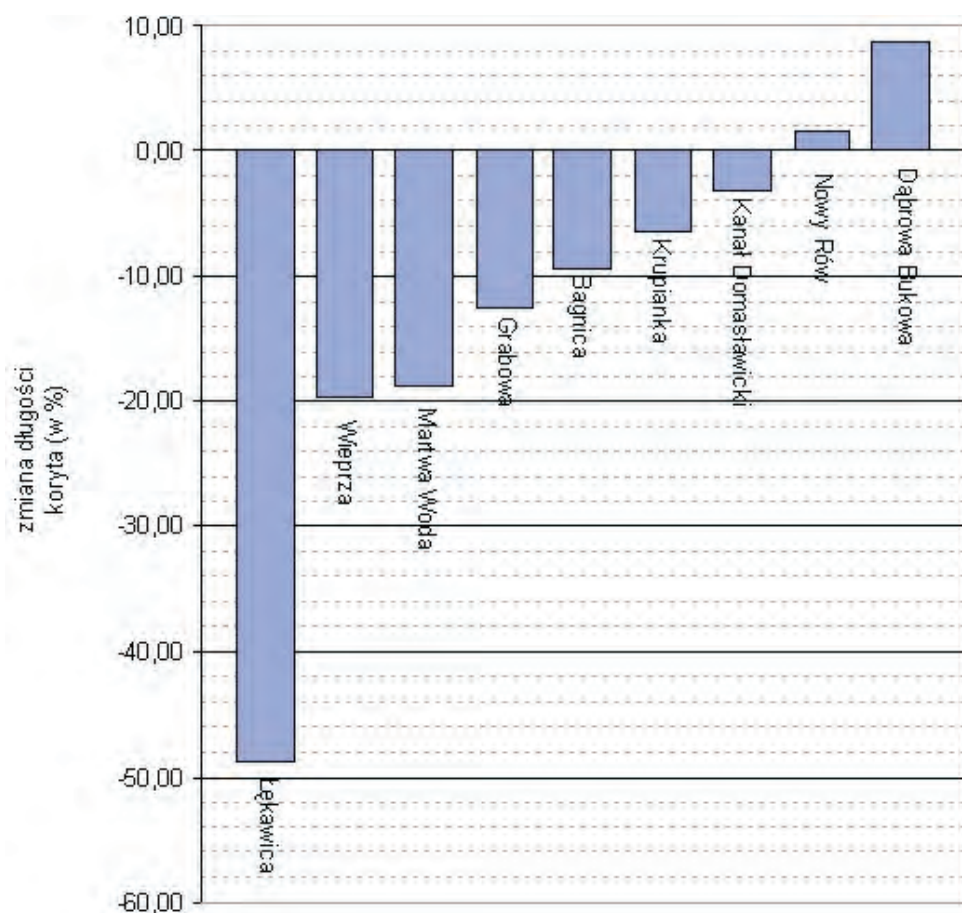
Lokalizacja badanego obszaru na tle: A – podziału na mezoregiony (Kondracki 1998);
B – mapy geomorfologicznej A. Marsza (1984, za Florek 2007)

TABLICA II

Lokalizacja obszaru badań na wybranych mapach historycznych: A – Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego E. Lubinusa, B – Mapa Gabinetowa Państwa Pruskiego F. Schmettau'a, C – Mapa Pomorza Zachodniego D. Gilly'ego

TABLICA III

Zestawienie zmian długości badanych cieków

TABLICA IV

1836

1897

1987

Zmiany sieci hydrograficznej udokumentowane na mapach historycznych:
A – Urmestischblätter, B – Mestischblätter, C – Mapa Topograficzna SG WP

TABLICA V

A – Ujście Grabowej do Wieprzy z widocznym obwałowaniem przeciwpowodziowym.
Fot. N. Namiel, 2015

B – Kanał Domasławicki na odcinku między miejscowościami Rusko i Porzecze.
Widoczny kręty bieg ciekę świadczący o jego naturalnym pochodzeniu.
Fot. N. Namiel, 2015

TABLICA VI

Przekształcenia sieci hydrograficznej okolic Darłowa na mapach z lat: A – 1836, B – 1897, C – 1987

Rozwój urbanistyczny Darłowa do 1945 roku w świetle dawnych planów miasta

EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin)

Wprowadzenie – zasób kartograficzny

Urbanistyczny rozwój Darłowa jest godny uwagi ze względu na polityczno-administracyjne, jak i gospodarcze znaczenie miasta. Było ono własnością pomorskiego rodu możnowładców – Święców, a potem jedną ze stolic książąt pomorskich – Gryfitów – mających tu swoją rezydencję. W Darłowie kwitło życie religijne związane z funkcjonowaniem miejskich domów pomorskich mnichów i bractwa Kaland. Geograficzne położenie ośrodka zaważyło na jego portowej i handlowej roli. Darłowo należało do Hanzy zrzeszającej miasta portowe i inne ważne ośrodki handlowe. W późniejszych przemianach urbanistycznych miasta odzwierciedlało się jego miejsce w sieci połączeń drogowych i kolejowych oraz status miejscowości turystyczno-wczasowej.

Dla badań zmian dawnego kształtu miasta duże znaczenie mają plany, na których przedstawiono Darłowo od XVI wieku po lata 40. XX wieku. Są one źródłem w miarę dokładnego przekazu dotyczącego urbanistycznych dziejów miasta. Wprawdzie brak oryginalnego planu średniowiecznego ośrodka, jednak istnieje 'rekonstrukcja' tego planu opublikowana przez Felixa Boehmera (urodzony w 1851 roku w Szczecinie – zmarły w 1920 roku w Stargardzie), dyrektora sądu powiatowego w Stargardzie¹, oraz jej barwna kopia sporządzona po 1945 roku. Felix Boehmer, prawnik, jest przypuszczalnie autorem dziejów Darłowa oraz wspomnianej 'rekonstrukcji', którą zatytułował *Die Stadt Rügenwalde um 1500* (Boehmer

¹ Za informacje biograficzne o F. Boehmerze dziękuję pani Jolancie Aniszewskiej.

1900: po 446)². Plan Boehmera jest przedrukowywany jako jedyny dokument układu urbanistycznego Darłowa na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych (m.in. Rosenow 1912: 115; Kontowski 2014: 13)³. Temu planowi towarzyszyła mapka okolicy, na której zlokalizowano założenia związane z miastem i mające wpływ na nie, m.in. pokazano położenie klasztoru Marienkron (Boehmer 1900: po 446; Rosenow 1912: 116 – przedruk pomniejszony: *Feldplan der Stadt Rügenwalde um 1500*).

Pierwszy oryginalny plan Darłowa, zachowany w Riksarkivet w Sztokholmie, został sporządzony w trakcie wojny 30-letniej w 1638 roku. Jest to rysunek barwnymi tuszami podmalowany akwarelą, wykonany przez Erika Dahlbergha (urodzony w 1625 roku w Sztokholmie – zmarły w 1703 roku też w Sztokholmie), wojskowego i rysownika (Kontowski 2014: 22)⁴.

Następne plany Darłowa, XVIII- i XIX-wieczne, znane są z pruskich map topograficznych wydawanych od ostatniej ćwierci XVIII wieku na potrzeby wojska i administracji. Plan z 1791 roku jest dokładnym przerysem z mapy z tegoż roku. Wraz z rozwojem przestrzennym miasta, którego podstawą w XIX wieku była reforma administracji miejskiej z 1808 roku (Rączkowski 2017: 265), potrzebne były zapewne częstsze aktualizacje planów. Dzięki nim można obserwować stopniowe zmiany przestrzenne w mieście. Z planu opracowanego i wyrysowanego przez barona von Falkensteina, pruskiego podporucznika 6. Regimentu Ułanów, wiadomo jak wyglądało Darłowo w 1836 roku⁵. Plan ten znajdował się na arkuszu nr 1 mapy w skali 1 : 25 000, tzw. *Urmessstischblätter*. Jeszcze dokładniej przedstawiono miasto na planie z około 1842 roku (Nekanda-Trepka 1992: 372)⁶. W końcu XIX wieku na królewskiej mapie topograficznej

² Kopia różni się od planu F. Boehmera. Sporządzona została z nieznanego pierwowzoru na podkładzie wykonanym techniką fotokopii, podmalowana akwarelą. Oznaczenia cyfrowe naniesiono stemplami z podręcznej drukarki. Przechowywana jest w Zamku Książąt Pomorskich Muzeum w Darłowie. Większość reprodukcji planów omawianych w tym artykule zawdzięcza panom Janowi Sroce i Konstantemu Kontowskiemu, którym za tę pomoc serdecznie dziękuję.

³ W tym miejscu dziękuję serdecznie panu Konstantemu Kontowskiemu za przekazanie katalogu wystawy poświęconej Darłowu.

⁴ Za informację o autorstwie Dahlbergha dziękuję panu Karolowi Matusiakowi.

⁵ Plan na mapie sygn. p.d.: *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1836 von Frh. V. Falkenstein Pr. Lt. Agr. D. 6ten Ul. Reg.* Po l.d. pieczęć własnościowa okrągła niebieska z orłem pruskim w polu i napisem w otoku: KÖN. PREUSS. LANDES-AUFNAHME/KARTOGRAPHISCHE ABTHEILUNG, litografia barwna.

⁶ Oryginał planu w Staatsbibliothek Berlin. Panu Grzegorzowi Soleckiemu dziękuję za udostępnienie reprodukcji tego planu. W Zamku Książąt Pomorskich Muzeum w Darłowie jest przechowywana anonimowa kopia tego planu, różniąca się od oryginału. Podobnie jako kopia planu XVI-wiecznego była wykonana po 1945 roku na podkładzie będącym fotokopią

(Königl.[ische] Preuss.[ische] Landes-Aufnahme, Berlin 1889, arkusz: Wipper-Rügenwalde), tzw. Messtischblätter, zamieszczono plan miasta i okolicy. W następnych dziesięcioleciach ten plan był wielokrotnie wznawiany z pewnymi zmianami, m.in. w latach: 1891, 1897, 1932, 1935, 1936⁷. W 1892 roku Ludwig Böttger (urodzony w 1845 roku w Cönnern – zmarły w 1894 roku w Berlinie), pruski architekt i ministerialny urzędnik budowlany, sporządził plan starego miasta analogiczny do planu XVI-wiecznego (Böttger 1892: 77). Zestawienie obu prac umożliwia porównanie stanu zachowania układu przestrzennego miasta lokacyjnego.

Najdokładniejsze informacje o kształcie przestrzennym Darłowa i jego rozwoju zawarto dopiero na XX-wiecznych planach. Szczególne znaczenie ma plan katastralny wykonany w 1900 roku przez M. Hempla dla Gazowni Darłowo (Gasanstalt Rügenwalde)⁸. Kolejny szczegółowy plan, autorstwa Manfreda Vollacka, pochodzi z 1939 roku. Jest to druk akcydensowy zapewne związany z intensyfikacją ruchu turystycznego, o czym może świadczyć włączenie w kompozycję planu Darłówka (Rügenwalde-Bad) mającego status kąpieliska (Barran 1989: 88–89)⁹. Plan Darłowa znajduje się także na opracowanej w latach 40. XX wieku mapie topograficznej z serii „Deutsche Karte” na arkuszu 66 *Rügenwalde*¹⁰. W 1941 roku został opracowany ujednolicony plan miasta, oparty na częściowych planach katastralnych sprowadzonych do skali 1 : 10 000¹¹.

Na osobnych planach przedstawiano zespół zamkowy. Z przełomu XIX i XX wieku znane są dwie takie prace. Autorem szkicowego planu z roku 1892 był Ludwig Böttger (Böttger 1892: 81), a drugiego, dokładniejszego – Kurt Wrede, radca sądowy ze Sławna, autor historyczno-architektonicznego opracowania zamku przygotowanego na zlecenie Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde (Wrede 1903:

nieznanego pierwowzoru i podmalowana akwarelą. Oznaczenia cyfrowe naniesiono stemplami z podręcznej drukarki.

⁷ Znana mi wersja tego planu z 1889 roku znajduje się w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie, Zbiory Kartograficzne, sygn. 317, ark. 9. Inna wersja z tegoż roku jest w Archiwum Kartograficznym UAM w Poznaniu, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, oznaczenie 15.64. Pozostałe plany na reprodukcjach arkuszy map w zbiorach pana Jana Sroki.

⁸ Rysunek tuszem i akwarelą, sygn. i dat.: *Berlin, den 12 Februar 1900/M. Hempel*.

⁹ Plan powstał przy współpracy E. Ziervogla, J. Havemanna, B. Christoph a S. Parnowa. Druk wielobarwny wykonany przez Kartographie Neide. Atelier für Kartographie (Vollack i in. 1989).

¹⁰ Druk, nie sygn., użytkowany przez geodetów: w p.d. rogu pieczęć okrągła częściowo nieczytelna: [...] FÜR ANGEWANDTE GEODE [...].

¹¹ Mapa w zbiorach Zamku Książąt Pomorskich, Muzeum w Darłowie.

391, il. 1)¹². Zagadnienie to stanowi odrębny problem, którego nie będę tu bliżej omawiać.

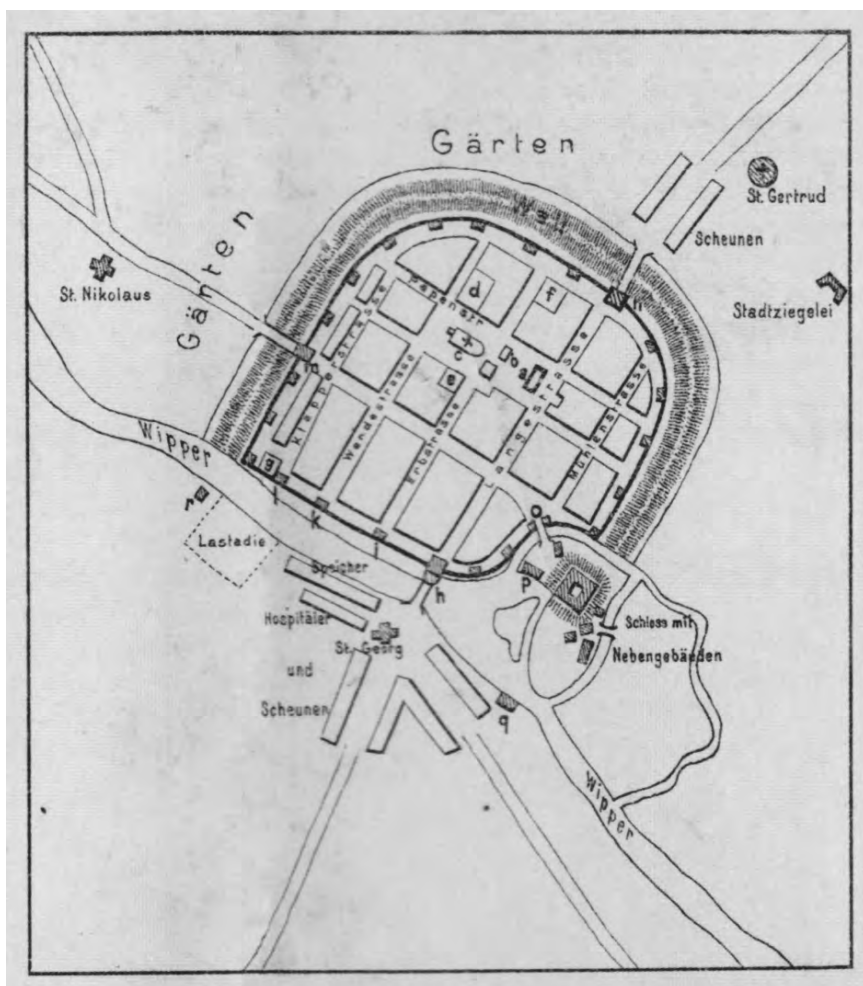
Wymienione plany Darłowa są źródłową bazą kartograficzną umożliwiającą prześledzenie przestrzennego kształtu miasta i jego historycznych zmian.

1. Przestrzeń miasta według planów nowożytnych

Na planie Darłowa, zrekonstruowanym przez Felixa Boehmera bez określenia skali, przedstawiono charakterystyczny układ średniowiecznego miasta lokowanego na prawie niemieckim (Ryc. 1). Jest to układ wprowadzony w ramach drugiej lokacji – na prawie lubeckim – która nastąpiła w 1312 roku. Opis tego planu zamieścił w katalogu wystawy poświęconej Darłowu K. Kontowski (2014: 9, 13). Pierwowzorem tego dokumentu był w rzeczywistości plan sporządzony wiele lat po wprowadzeniu reformacji przez Johanna Bugenhagena w latach 1534–1535 (Rosenow 1912: 113), o czym świadczy zaznaczenie na nim domu wdów po pastorach.

Miasto lokacyjne miało prostokątny kształt z zaokrąglonymi narożami po stronie północnej, a narożami po stronie południowej dostosowanymi do formy terenu. Naroże południowo-zachodnie prostopadle przylegało do rzeki Wieprzy, a naroże południowo-wschodnie było wklęsłe ze względu na obecność po tej stronie wyspy, na której powstało założenie zamkowe sąsiadujące z miastem. Zdaniem J. Nekandy-Trepki badania archeologiczne świadczą o powstaniu systemu obronnego i zamku w tym samym czasie, za panowania Bogusława V Gryfity (urodzony w 1318 roku – zmarły w 1374 roku) (Nekanda-Trepka: 1992: 373). Kształt miasta wyznaczał system obronny złożony z otoczonych wałem ziemnym i podwójną (?) fosą murów miejskich zaopatrzonych w trzy bramy główne, furtę zamkową, dwadzieścia baszt i trzy furty portowe określone przez Boehmera jako bramy. Brama Wysoka, dawna Kamienna (Steintor), zachowana po stronie północnej, wyprowadzała na drogę do Ustki. Za Bramą Wieprzańską (Wippertor) po stronie południowej wiodła droga rozwidlająca się na trakty do Koszalina i Sławna. Brama Nowa (Neues Tor), zbudowana po stronie zachodniej, kierowała na drogę ku ujściu Wieprzy, do obecnego Darłówka (Münde). Furta zamkowa znajdowała się na wschód od Bramy Wieprzańskiej i umożliwiała dostęp na teren założenia zamkowego. Furty portowe wykonane w południowym odcinku murów bieg-

¹² https://digital.zlb.de/viewer/readingmode/15239363_1903/199/ [dostęp: 22.10.2018].

Ryc. 1. Plan Darłowa według wzorca z drugiej połowy XVI wieku (?), druk (Boehmer 1900: po 446)

nącym wzdłuż brzegu Wieprzy otwierały się na nabrzeże portowe. Ich nazwy pochodzą od nazw prowadzących do nich ulic: Erbtor (Dziedziców), Wendetor (Wenedów) oraz Klappertor (Klekot)¹³. Teren miasta podzielony był siatką ulic, krzyżujących się pod kątem prostym, na dwadzieścia kwartałów zabudowy, w większości prostokątnych, niezbyt regularnych. Wzdłuż murów zachodnich kwartały były wąskie i wydłużone, a narożne

¹³ W tym akapicie jako pierwsze podaję nazwy oryginalne, a w nawiasie ich tłumaczenie na język polski.

kwartały wzdłuż północnego odcinka murów zaokrąglone. Siatkę ulic tworzyło pięć traktów biegnących prostopadle do Wieprzy, trzy trakty równoległe do rzeki oraz ulica okrężna wiodąca wzdłuż murów miejskich. Licząc od zamku, ulice skierowane do Wieprzy nazywały się: Mühlenstrasse¹⁴ (ul. Młyńska; prowadziła do młyna pierwotnie miejskiego, wykupionego przez rezydującego na zamku księcia Bogusława V w 1352 roku; Nekanda-Trepka 1992: 372), Langestrasse (ul. Długa, ob. ul. Powstańców Warszawskich), Erbstrasse (ul. Dziedziców, ob. ul. Ratuszowa i ul. Pocztowa; przy tej ulicy mieszkali właściciele dużych domów dziedziczonych wraz z wyposażeniem z ojca na syna; Rosenow 1930: 14), Wendestrasse (ul. Wenedów)¹⁵ i Klapperstrasse (ul. Klekot, ob. ul. Rzemieślnicza)¹⁶. Ulice równoległe do rzeki to: biegnąca od zamku ku Bramie Nowej nienazwana na planie Schloßstrasse (ul. Zamkowa) i jej przedłużenie Münderstrasse (ul. Ujściowa, ob. ul. Podzamecze i ul. Morska; Rosenow 1930: 18)¹⁷ oraz przecznice prowadzące wzdłuż rynku: nienazwana na planie Mönchstrasse (ul. Mnisia) i jej przedłużenie Kleine Mühlenstrasse (ul. Mała Młyńska, ob. ul. Rynkowa i ul. Kościelna¹⁸) oraz następna – Papenstrasse (ul. Klesza, ob. ul. Hotelowa i ul. Franciszkańska – potem Große Papenstrasse (ul. Duża Klesza) i Kleine Papenstrasse (ul. Mała Klesza). Nazwa pochodzi od zamieszkujących tam przed reformacją duchownych katolickich (Rosenow 1930: 16). Z rynku ulice wybiegały z naroży, po dwie. Na wydłużonym, prostokątnym placu rynkowym umieszczonym niesymetrycznie, na prawo od osi biegnącej z zachodu na wschód ulokowano kościół farny pw. Mariackim i ratusz, a pomiędzy nimi halę z kramami, w których handlowano pieczywem i mięsem. Drugi budynek przedstawiony na tym placu mógł być apteką miejską, gdyż Rosenow wspomina, że apteka od 1612 roku mieszcząca się w pobliżu kramów zbudowana została na starszych fundamentach (Rosenow 1930: 13). Na rogu kwartału leżącego na południe od kościoła stał wspomniany dom wdowi (*Wedem*) (Rosenow 1930: 14). Po przekątnej placu, na północ od fary znajdował się miejski teren gospodarczy (Stadthof). W sąsiednim

¹⁴ Obecne polskie nazwy ulic podane według stanu na planie Darłowa aktualnie publikowanym online: <http://www.plan.darlowo.pl/> [dostęp: październik 2018].

¹⁵ Przy tej ulicy mieszkali, według Rosenowa (1930: 15), Słowianie.

¹⁶ Rosenow (1930: 15–16) podaje, że nazwa pochodzi od stukotu warsztatów tkaczy lnu zamieszkujących tę ulicę. Dzieje ulicy odzwierciedliły się w jej pierwszej polskiej nazwie: Lniarska.

¹⁷ Przypuszczalnie w XIX wieku część Münderstrasse przemianowano na Neue Tor Strasse (ul. Nowej Bramy).

¹⁸ Przy ul. Mnisiej były dwa domy miejskie mnichów z klasztoru cystersów w Bukowie, w których mieszkali również mnisi z klasztoru w Marienkron (Rosenow 1930: 16–17).

kwartale od strony murów urządzona była siedziba bractwa religijnego Kaland. Łaźnia miejska była położona przy murach w południowo-zachodnim narożniku miasta. Założenie zamkowe zlokalizowane po stronie południowo-wschodniej, na wyspie poza murami, przedstawiono jako składające się z czworobocznego zamku otoczonego wałem oraz kilku budowli gospodarczych stojących przed i za zamkiem, w tym młyna książęcego.

Poza murami miejskimi znajdowały się także budowle i urządzenia niezbędne do funkcjonowania miasta (sakralne, medyczne, funeralne, handlowe, wytwórcze, magazynowe). Na obu przedmieściach, za bramami Wysoką i Wieprzańską, stały ciągi stodoł miejskich. Na lewym brzegu Wieprzy był port przeładunkowy. Boehmer zaznaczył tam długi spichlerz (*Speicher*) oraz plac towarowy, tzw. Łasztownię (*Lastadie*)¹⁹. Z portem sąsiedował, położony przy drodze do Koszalina, szpital miejski określany też jako szpital dla trędowatych. W jego pobliżu znajdowały się kościół św. Jerzego (*St. Georg*) oraz cmentarz widoczny na planie okolicy miasta. Za Łasztownią stały chałupy pasterzy miejskich (*Lausnitz/Hirtenkaten*). Na wysokości zamku, na lewym brzegu Wieprzy, czynny był miejski folusz służący do produkcji tkanin wełnianych. Na przedmieściu przy Bramie Wysokiej, za stodołami znajdował się cmentarz z kaplicą św. Gertrudy (*St. Gertrud*). Po wschodniej stronie drogi do Ustki funkcjonowała cegielnia miejska (*Stadtziegelei*). Na zewnątrz murów miejskich, od brzegu Wieprzy za Bramą Nową aż do drogi za Bramą Wysoką, rozpościerały się ogrody. Przy rozwidleniu dróg prowadzących w stronę Ujścia (*Münde*, obecnie Darłówko) stał kościół św. Mikołaja (*St. Nikolaus*), zniszczony w czasie wojny trzydziestoletniej. Była to świątynia marynarzy i rybaków.

Kopia omówionego najstarszego planu miasta wykonana po 1945 roku różni się od dzieła Boehmera. Jednakże nie podano, na jakiej podstawie wprowadzono uszczegółowienia. W kwartale na północ od fary zaznaczono szkołę, a na parceli gospodarstwa miejskiego wyróżniono kilku budynków. Naniesiono polskie nazwy ulic – podłużne: Lniarska (ob. Rzemieślnicza), Wenedów, Dziedzictwa (zamiast Dziedziców) i Kalandzka (na pamiątkę dawnego domu bractwa Kaland, stojącego przy tym odcinku ulicy), Długa, Młyńska oraz ulica poprzeczna: Klesza. Na planie brak pasa nabrzeża wzdłuż południowego brzegu murów miejskich, ale prawidłowo przedstawiono sytuację przestrzenną w rejonie muru oddzielającego miasto od terenu zamkowego. Wschodni odcinek ulicy prowadzącej wzdłuż południowych murów kończy się na brzegu fosi zamkowej. Do-

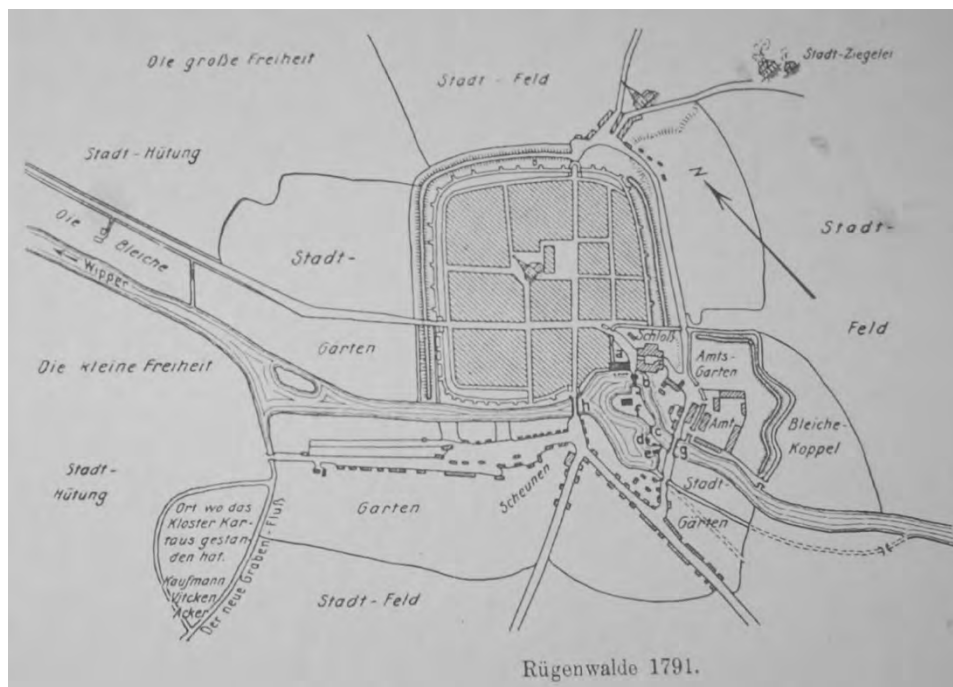
¹⁹ Nazwa pochodzi od terminu „łaszt” – miary objętości towarów sypkich transportowanych statkami.

kładniej, względnie szczegółowo, przedstawiona została okolica zamku i zabudowa poza murami miejskimi oraz zespół wysp i dzieląca je sieć wodna. Na wyspach połączonych kilkoma mostami bądź zastawkami ukazano lokalizację wielu budynków. Za Bramą Wieprzańską zaznaczono tylko jeden zespół stodół na wschód od rozwidlenia dróg do Koszalina i Sławna. Jako bardziej rozbudowane przedstawiono osiedle stodołne przed Bramą Wysoką przy rozwidleniu dróg.

Uzupełniające dane o otoczeniu Darłowa zawierała rekonstrukcja XVI-wiecznej mapy okolicy miasta, opracowana w skali 1 : 100 000. Informowała o położeniu na zachód od miasta klasztoru Marienkron, a także przeciwpożarowego zbiornika wodnego. Na mapie oznaczono zasięg przedmieść za bramami Wieprzańską i Wysoką, a także położenie i zasięg lasu miejskiego. Czerwoną linią wydzielono obszar wiejski należący do Darłowa, obejmujący następujące wsie: Żukowo (Sukow), Rusko (Russhagen), Domasławice (Damshagen), Krupy (Gruppenhagen), Zielnowo (Sellen), Cisowo (Zizow), Darłówko (Münde) oraz chaty rybaków na północ od ujścia rzeki Grabowy.

Plan szwedzki opisany pośrodku terenu zabudowy: *Ruigenwalde. A. 1638*, wykonany przez Erika Dahlbergha zapewne na potrzeby militarne, przedstawiał stan średniowiecznego systemu obronnego, ale jego przebieg nie był dokładny, o czym świadczy porównanie planów XVI-wiecznego i obecnego (Tabl. I: A). Erik Dahlbergh nadał planowi miasta kształt trapezoidalny. Ukazał je otoczone z trzech stron podwójną fosą rozdzieloną wałem. Po stronie północnej fosa była już częściowo sucha. Przejście przez teren fosi do Bramy Wysokiej zaznaczone zostało jako wydzielona droga, a nie most. Przyczyną tego mógł być obniżony stan lustra wody w Wieprzy, względnie zanieczyszczenie fosi śmieciami. Do bram Wieprzańskiej i Nowej oraz furty zamkowej prowadziły mosty. Bramę Wieprzańską wraz z poprzedzającym ją mostem Dahlbergh zaznaczył bardziej na zachód, jakby prowadziła do ul. Dziedziców, a na jej miejscu przedstawił basztę łupinową. Z miasta na teren zamku można było dostać się również przez mostek obok młyna zamkowego. Mury miejskie według Dahlbergha były chronione przez 25 baszt łupinowych i trzy zamknięte. Zamek pokazano jako budowlę otoczoną wodą, za którą znajdował się dziedziniec zabezpieczony wałami z trzema półkolistymi platformami strzelniczymi na narożach. Z zamku prowadził most na wyspę z zabudową gospodarczą złożoną z budynków ustawionych w czworobok i dwóch budynków stojących osobno. Na tę wyspę prowadziły jeszcze dwa mosty, z których jeden łączył się z siatką dróg przedmieścia położonego za Bramą Wieprzańską, a drugi wyprowadzał przypuszczalnie na teren miejskich ogrodów. Poza murami drogi zostały zaznaczone tylko przed

dwoma bramami miejskimi. Droga przed Bramą Wieprzańską umożliwiała bezpośrednią komunikację z terenem gospodarczym na wyspie za zamkiem. Poza tym łączyła się z dwoma traktami przedmiejskimi do Sławna i Koszalina. Druga droga wyrysowana została za Bramą Wysoką. Za Bramą Nową nie zaznaczono żadnej drogi.

Ryc. 2. Plan Darłowa w 1791 roku według planu na mapie z 1791 roku (Radacki 2005), autor anonimowy, druk czarno-biały. Reprodukacja w Muzeum – Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Nowy plan miasta pochodzi z mapy z 1791 roku (Ryc. 2). Anonimowy autor ukazał miasto w uproszczeniu, a bardziej szczegółowo przedstawił przedmieścia. Widoczna na tym planie siatka ulic nie odpowiada tej znanej zarówno z planu XVI-wiecznego, jak i z planów XIX-wiecznych. Te ostatnie potwierdzają, że od XVI wieku układ urbanistyczny Darłowa nie zmienił się i jednocześnie świadczą o niedokładności anonimowego autora omawianego tu planu lub o tymczasowych przekształceniach pierzei kilku ulic. Na planie z 1791 roku brak ul. Dużej Kleszej (Grosse Papenstrasse, ob. Franciszkańskiej), a północno-wschodnie kwartały zabudowy zostały przedłużone. Ulica Mała Klesza (Kleine Papenstrasse, ob. Hote-

lowa) prowadzi tylko na jednym odcinku od strony rynku. Dalsza jej część także została zastąpiona zabudową. Druga ulica, której brak, to Klekot (Klappenstrasse, ob. Rzemieślnicza). Zaktualizowany jest stan zabudowy rynku, gdyż zaznaczono położenie nowego ratusza wzniesionego w pobliżu kościoła w 1725 roku, a opuszczono halę targową. Różnice w porównaniu z planem szwedzkim widać w obrazie średniowiecznego systemu obronnego. W murach zaznaczono aż 33 otwarte baszty rozmieszczone dość regularnie, co sprawia wrażenie, że wykonawca planu nie znał terenu i lokalizację baszt wyrysował schematycznie. Poza tym Brama Wysoka od strony pola pokazana jest jako poprzedzona półbarbakanem. Na odcinku za północno-wschodnim narożem muru miejskiego brak wału rozdzielającego dwie fosy. Woda rozlewa się swobodnie aż do Bramy Wysokiej. Na zachód od tej bramy wyprowadzono z wału w stronę fosy wewnętrznej krótki pomost lub budynek stojący na palach.

Dużej zmianie uległo przedstawienie terenu zamku i jego zaplecza gospodarczego. Widać, że zamek został przebudowany, chociaż nadal był to czworobok otaczający dziedziniec. W skrzydłach zachodnim i wschodnim wyraźne są przejazdy bramne. Zamkowi towarzyszyło kilka niewielkich, nieopisanych budynków, a jego teren po zasypianiu fos został połączony z wyspą na zapleczu. Od tej strony założenie miała chronić podwójna fosa na planie linii łamanej, rozdzielona wałem przypominającym nowożytny wał forteczny. Na wyspie wzniesiono budynki urzędu obwodowego (*Amt*) świadczące o administrowaniu miastem przez pruskie władze państwowe. Nadal kultywowano tam ogrody współcześnie określone jako urzędowe (*Amts-Garten*). Teren poza wałem wykorzystywano do bielenia płótna (*Bleiche Koppel*). Z dawnej zamkowej zabudowy gospodarczej pozostał tylko młyn, który służył za młyn zbożowy (*Die große Mahlmühle beim Schloß*). Obok tego młyna znajdowało się urządzenie (kładka?) z trzema zastawkami (*die Mühlen Freiarche von 3 Schützen*), wiodące na wyspę związaną z gospodarką rybną. Było na niej miejsce do połowu i zbiornik do przechowywania łososi (*der Lachsbring neben dem Lachsheller*). Za służą z kolejnymi zastawkami na łososie (*die Lachsschleuse von 3 Schützen*) znajdował się drugi teren młyński. Był tam czynny młyn do mielenia kory dębowej (*die Lohmühle*) oraz tartak i krupniarnia (*die Schneidemühle nebst der Graupenmühle*).

Omawiany XVIII-wieczny plan Darłowa dokumentuje postępujący rozwój przedmieść. Na przedmieściu za Bramą Wieprzańską przybyło stodoły (*Scheunen*) stojących gęsto przy trzech drogach: jednej równoległej do koryta Wieprzy i dwóch prowadzących do Koszalina i Sławna. Na przedmieściu za Bramą Wysoką zabudowa była skromniejsza, dochodziła tylko do rozwidlenia dróg. Przypuszczalnie w dalszym ciągu tworzyły ją

stodoły, choć brak tam oznaczenia *Scheunen*. Droga boczna wiodąca na północny wschód w dalszym ciągu prowadziła do czynnej cegielni miejskiej (*Stadt-Ziegelei*) za cmentarzem²⁰. Prawie całe miasto otaczały rozległe ogrody (*Stadt-Garten*), za którymi rozciągały się pola miejskie (*Stadt-Feld*). Pola bezpośrednio przylegały do miasta po stronie północno-wschodniej. Na północ i północny zachód od miasta, za ogrodami były pastwiska (*Stadt-Hütung*) i tereny nieadministrowane przez miasto (*Die große Freiheit; Die kleine Freiheit*), a za ogrodami, między nurtem Wieprzy i drogą do Darłówka, druga łąka do bielienia płótna (*Die Bleiche*). Na zachód od miasta zaznaczono teren dawnego klasztoru Marienkron jako otoczone kanałem (*Der neue Graben-Fluß*) pole kupca Vitckena (*Ort wo das Kloster Karthauser gestanden hat. Kaufmann Vitcken Acker*).

Plan z 1791 roku dowodzi gospodarczego rozwoju Darłowa i wzrostu jego bogactwa. Przedstawia przestrzenną organizację miasta. Informuje, jak poszczególne tereny otaczające zabudowę mieszkalną zostały funkcjonalnie zróżnicowane i wyspecjalizowane. Jednocześnie świadczy o tym, że zabudowa mieszkalna skupiona była wewnątrz murów miejskich chroniących członków wspólnoty przed możliwymi niebezpieczeństwami. Znaczenie murów miejskich wciąż jeszcze traktowano nie tylko jako symboliczne, ale i realne zabezpieczenie.

2. Zmiany w urbanistyce Darłowa na planach kartometrycznych

Plan Darłowa zamieszczony na mapie *Urmesstischblätter* wykonanej przez barona von Falkensteina w 1836 roku, bez podanej skali (1 : 25 000), odzwierciedla dalszy rozwój miasta i przekształcenie jego najbliższego otoczenia (Tabl. I: B). Siatka ulic wewnątrz murów miejskich przedstawiona została schematycznie jako dzieląca zabudowę na regularne kwartały. Ponownie widoczne są ulice pominięte na planie z 1791 roku. Miasto otaczają jeszcze średniowieczne mury obronne z bramami, ale nie zaznaczono baszt. Fosy i wał obronny zostały splantowane i zamienione na murawę z aleją spacerową. Obszary zielone otaczające planty, zapewne nadal służące za ogrody, nie są już terenem wspólnym gminy. Podzielone zostały na parcele, a na niektórych z nich widać pojedyncze niewielkie budowle. Można przypuszczać, że jest to początek zmian własnościowych i stopniowego przekształcania ogrodów w kwartały zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Inne zmiany to przebudowa ogrodu zam-

²⁰ Na planie z XVI wieku cegielnia była zaznaczona bardziej na południe.

kowego, który ozdobiono dwiema alejami krzyżującymi się pośrodku założenia.

Z planu z 1836 roku wynika, że dalszej intensywniej rozbudowie uległo przedmieście za Bramą Wieprzańską. Tworzy je siatka ulic – pomiędzy obecnymi ulicami 1-go Maja i Nadbrzezną a Stanisława Wyspiańskiego²¹ poprowadzono trzy przecznice. Przy poszczególnych pierzejach ulicznych wprowadzono zabudowę mieszkalną, o czym świadczy sposób oznaczenia budynków. Na odcinku obecnej al. Wojska Polskiego od mostu do skrzyżowania z obecną ul. Stefana Żeromskiego na poszczególnych parcelach widać zabudowę w czworobok z podwórkami wewnątrz – mogły to być większe założenia mieszkalno-gospodarcze należące do mieszczan zajmujących się rolnictwem. Przy obecnej ul. Stefana Żeromskiego i obecnej al. Wojska Polskiego od skrzyżowania z ul. Żeromskiego w kierunku Sławna widoczna jest zwarta zabudowa z większymi domami, za którymi, oddzielone podwórkami, znajdują się mniejsze budynki gospodarcze. Po wschodniej stronie obecnej al. Wojska Polskiego stanął szereg domów tworzących zwarty, wydłużony blok mieszkalny, a przy skrzyżowaniu z obecną ul. Wyspiańskiego zespół budynków otaczających prostokątną parcelę. Na przedmieściu za Bramą Wysoką ciągi oddzielnie stojących niewielkich budowli to chyba jeszcze tradycyjna zabudowa stodołna. Przy kościele św. Gertrudy jest wyznaczony zasięg cmentarza w formie trójkąta przylegającego do obecnej ul. Ojca Damiana Tynieckiego (Stolpmünderstrasse). Długi odcinek drogi biegnącej za Bramą Nową od połowy terenu ogrodów aż po zabudowę obecnego Darłówka (Münde) przekształcono w aleję²². Przy tej drodze nadal znajdowało się miejsce do bielenia płótna (*Bleiche*).

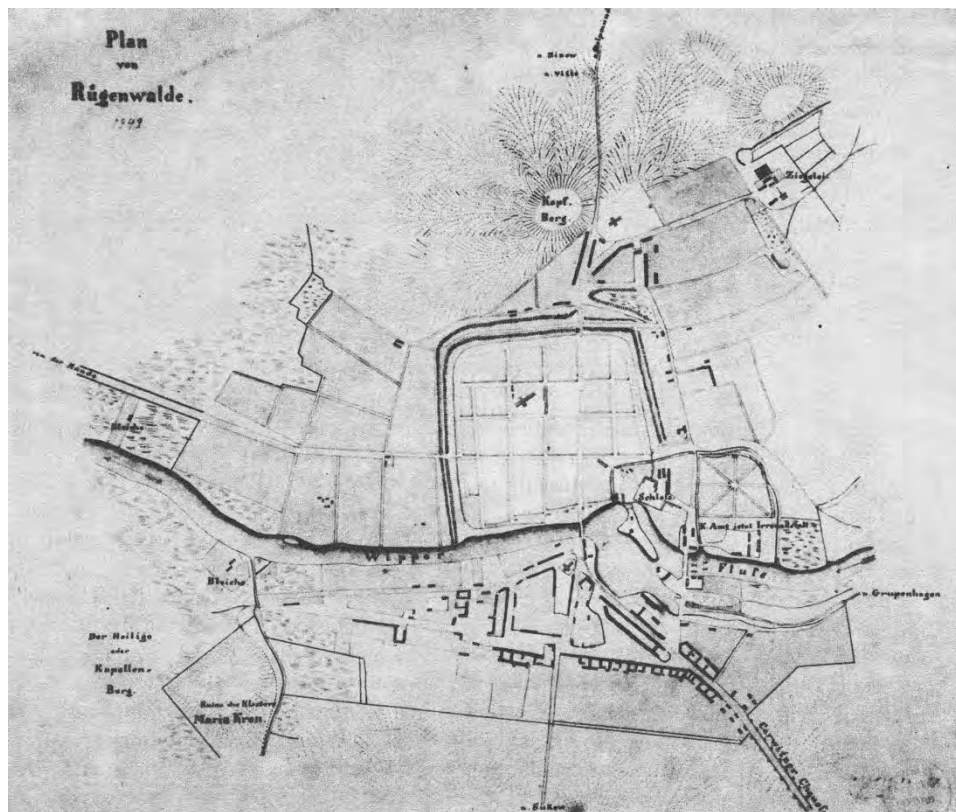
Fakt, że wymieniona mapa powstała w okresie romantyzmu, kiedy doceniono relikty średniowiecznych dziejów, ma swoje odzwierciedlenie w zaznaczeniu miejsca lokalizacji ruin klasztornych (*Ruine d:[es] Klosters Maria Kron*) i pobliskiego Wzgórza Kaplicznego (*Kapellen B.[erg]*). Plan von Falkensteina należy do planów z lat 30. XIX wieku, określonych jako przedstawiające miasta pruskie w fazie przedindustrialnej (Lorek 2009: 185–187).

Autonomiczny plan Darłowa (*Plan von Rügenwalde*), wykonany kilka lat później, w 1842 roku, przez anonimowego autora, przedstawia podobną sytuację, choć stan zabudowy oddany jest mniej klarownie (Tabl. II: A). Dość niejasno przedstawiono na nim odcinek murów miejskich wzniesionych

²¹ Używam polskich nazw, gdyż na planie będącym elementem mapy brak jakichkolwiek nazw.

²² Ta zabytkowa aleja, w dużym stopniu zachowana do dziś, warta jest ochrony konserwatorskiej oraz zasługuje na opiekę i renowację.

wzdłuż Wieprzy. Z planu wynika, że część tych murów od strony wschodniej, od fosy zamkowej do ujścia ul. Dziedziców (ob. ul. Pocztowej), była już rozebrana. Nowym elementem jest zakład dla umysłowo chorych (*Irren-Anstalt*) założony w 1841 roku (Rosenow 1930: 39), usytuowany w miejscu urzędu obwodowego sąsiadującego z zamkiem. Rozbudowane zostało założenie starej cegielni miejskiej po północno-wschodniej stronie miasta.

Ryc. 3. Plan Darłowa z 1842 roku wykonany na bazie mapy z 1836 roku (Nekanda-Trepka 1992: 372). Zbiory: archiwum NID, Oddział w Szczecinie, fot. Grzegorz Solecki

Kopia planu z 1842 roku wykonana po roku 1945 nieco różni się od oryginału, wzbogacając go o szczegóły treści i aktualizując przez podanie nowo nadanych polskich nazw ulic (Ryc. 3). Budynek na przedłużeniu ratusza w stronę południową określony jest w legendzie jako apteka. Oznaczono położenie różnych budowli znanych z XVI-wiecznego planu, ale nieopisanych na oryginalnym planie z 1842 roku, m.in. furt porto-

wych. Na kopii w uproszczony sposób zarysowano brzeg Wieprzy od strony miasta, a zachowany odcinek murów miejskich wyznaczono znacznie bliżej tego brzegu. Naniesione przez kopistę polskie nazwy ulic odpowiadające niemieckim nazwom podanym przez Rosenowa (1930: 9–22) to: Wielka Młyńska (ob. Młyńska), Długa (ob. Powstańców Warszawskich), Dziedzictwa i Kalandy (ob. Poczтова i Ratuszowa), Wenedów, Lniarska (ob. Rzemieślnicza), przecznice: Nowej Bramy, Ujściowa (oba te odcinki to ob. ul. Morska) i Zamkowa z odnogą zwaną Przy fosie Zamkowej (ob. ul. Podzamcze); ul. Kościelna i Mała Młyńska (ob. ta druga to ul. Rynkowa); ul. Wielka Klesza i Mała Klesza (ob. ul. Franciszkańska i Hotelowa). Wzdłuż murów miejskich po stronie południowej: Ślepy Zaulek (Kehrwieder, ob. ul. Krótka), ul. Wielka Kowalska (Große Schmiedestrasse, ob. ul. Kowalska), ul. Mała Kowalska (Kleine Schmiedestrasse, ob. ul. Ścienna). Wzdłuż pozostałych murów – ul. Murna (Wallstrasse, ob. ul. Wałowa). Na terenie dawnych wałów obronnych, od lewej ku prawej: Wał Wieprzański (Wipper Wall, ob. ul. Traugutta), Długi Wał (Langen Wall, ob. ul. Zielona), Wał Ćwiczeń (Turn Wall, ob. bez nazwy), Wał Blocka (Blockschen Wall, ob. nie istnieje). Na obu planach z 1842 roku, oryginalnym i kopii, w północno-zachodniej części parceli kościelnej zaznaczono budynek, nie opisując go.

Kolejne fazy rozbudowy miasta przedstawiają plany zamieszczane na systematycznie aktualizowanych wydaniach mapy topograficznej *Königliche Preussische Landes-Aufnahme*, opracowanej w skali 1 : 25 000 (Tabl. II: B). Na mapie z 1889 roku (arkusz nr 317) zarówno w obrębie Starego Miasta, jak i na przedmieściach dokładnie przedstawiano rzuty budynków. Można to obserwować, porównując ten plan z planem z około 1842 roku, na którym zabudowa była schematycznie oznaczana ciągłą linią. W konsekwencji na Starym Mieście na kilku kwartałach przymurnych, m.in. na północ od fary, widoczny jest obszar niezabudowany (niepokryty szrafowaniem). Ciągła zabudowa zaznaczona jest wokół całego miasta po zewnętrznej stronie linii murów obronnych. Na przedmieściu „Wieprzańskim” dokładnie ukazano zabudowę poszczególnych kwartałów. Wyraźnym przekształceniom uległ kwartał szpitalny, m.in. za kościołem św. Jerzego stanął budynek na planie litery H. Zabudowa mieszkalna, głównie przy południowej pierzei obecnej ul. Stefana Żeromskiego, została przekształcona w kamienice czynszowe obejmujące budynek główny zwrócony fasadą do ulicy oraz oficyn i budynków gospodarczych otaczających podwórko na tyłach budynku głównego.

Ponieważ w 1878 roku do Darłowa doprowadzono linię kolejową kończącą się dworcem na przedmieściu „Wieprzańskim”, plan ukazuje przebieg linii kolejowej, położenie dworca, budynków stacyjnych i pomocni-

czych. W rezultacie siatka ulic w tej okolicy się skomplikowała. Część drogi do Koszalina, prowadzącą do dworca kolejowego, przekształcono w ulicę (ob. ul. Bogusława X). Nastąpił gospodarczy rozwój miasta, o czym świadczą urządzenia zakładane nad Wieprzą. W związku z budową towarowej linii kolejowej po zachodniej stronie miasta w 1878 roku wykopano basen portowy jako odgałęzienie koryta rzeki (Rosenow 1930: 39). Do basenu z dwóch stron doprowadzono tory kolejowe. Umożliwiło to intensyfikację transportu kolejowo-wodnego.

Postępował rozwój przemysłu drzewnego. Na terenie portowym w wiodłach rzeki i basenu portowego oraz przy lewej bocznicy kolejowej postawiono dwa tartaki (*S.M. = Säge Mühle*). Powyżej miasta na lewym brzegu rzeki zbudowano młyn i tartak oraz założono piaskownię? (*Lgr.*) Na południe od przedmieścia, za Bramą Wieprzańską, pośród pól, czynne były trzy cegielnie (*Zgl.*). Do wszystkich tych zakładów doprowadzono drogi. Przedsięwzięcia te świadczyły o dużym ruchu budowlanym w mieście i jego rozwoju industrialno-handlowym. Jeszcze dalej na południe przy drodze do Sławna zaznaczono miejsce, gdzie miał siedzibę Związek Strzelecki (*Schützenverein*). Nieopodal przy drodze bocznej mieściło się schronisko dla bezdomnych psów (*Abdeckerei*).

Plan z 1889 roku pokazuje dokładniej kształt wysp i zagospodarowanie terenu za zamkiem, korygując plan z 1842 roku. Teren ogrodu przy zakładzie dla umysłowo chorych został przeprojektowany i podzielony układem prostokątnych alejek. Rozrosła się zabudowa za Bramą Wysoką, ale inny jej układ sugeruje, że co najmniej niektóre stodoły zostały rozebrane. Nowe budynki to zapewne domy mieszkalne wznoszone na wschód od wymienionej bramy miejskiej. Powiększył się również obszar zajmowany przez cmentarz przy kościele św. Gertrudy, przyjął on kształt prostokąta wydłużonego w stronę północno-wschodnią. Zwiększyła się zabudowa poza wschodnim ciągiem murów miejskich i po stronie zachodniej przy drodze za Bramą Nową, choć wciąż dominowały tam ogrody. Poszczególne parcele ogrodowe obsadzono wzdłuż granic drzewami, zamieniając drogi przecinające ogrody w aleje.

Na wydaniu mapy topograficznej z 1893 roku, opracowanym przez K. Keilhacka²³, wprowadzono niewielkie uszczegółowienia. Symbolem koła młyńskiego zaznaczono miejsca położenia młynów. Oznaczono nowy port: *Hafen*. Przy drodze do Karwic, za cegielniami, opisano dawne założenie Bractwa Strzeleckiego z trzema budynkami i terenami zielonymi: *ehem. Schützenhaus*, nie precyzując, co się tam aktualnie mieściło.

²³ Treść mapy (1 : 25 000) wydanej przez Lithographische Anstalt Leopolda Kraatz w Berlinie wzbogacona została przez K. Keilhacka o lokalizację wierceń agronomicznych.

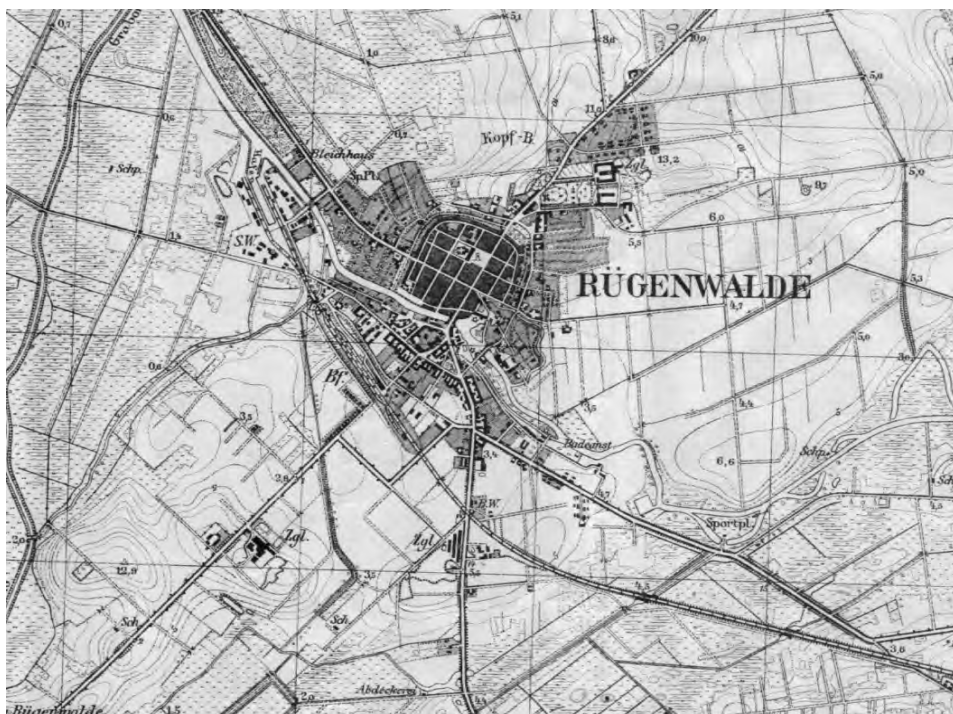
Rok wcześniej (1892) szkicowy plan Ludwiga Böttgera potwierdza rozwój zabudowy na terenie średniowiecznego systemu murów obronnych i na dawnym nabrzeżu portowym. Badacz udokumentował w nim ponadto stan zachowania zabytków architektonicznych. Były to obiekty sakralne: kościoły Mariacki, św. Jerzego i św. Gertrudy, gmachy świeckie: zamek, barokowy ratusz oraz monument obronny (Brama Wysoka). Zaznaczył także, gdzie dawniej wznosiły się nieistniejące już bramy Wieprzańska i Nowa.

Istotne dla poznania szczegółów układu urbanistycznego Darłowa były plany odzwierciedlające nowoczesny rozwój miasta. W 1900 roku powstał ważny plan typu katastralnego opisany jako *Stadt-Rohr-Netz-Plan*, który dokumentował przebieg nowo zakładanej sieci gazowniczej w Darłowie (Tabl. III). M. Hempel objął planem tylko teren, na którym zaprojektowano poprowadzenie gazociągu, czyli Stare Miasto z pobliskimi przedmieściami. Nie uwzględniał urządzeń gospodarczych położonych nieco dalej, a więc także nowego portu. Plan został wykonany w skali 1 : 2000 i pokazuje podział obszaru Starego Miasta na parcele, dzięki czemu dokładnie oddaje aktualną ówczesnie siatkę ulic i stan zabudowy. Dokument ten pozwala zweryfikować kształt zabudowy Darłowa znany z planu zamieszczonego na mapie topograficznej z 1889 roku, jak i z wcześniejszego odrębnego planu z 1842 roku. Umożliwia również, w powiązaniu z ewentualnymi badaniami terenowymi, ustalenie etapów przebudowy prowadzonej na poszczególnych parcelach. Plan obrazuje nieregularności w przebiegu pierzei ulicznych. Potwierdza, że niektóre pierzeje ulic Starego Miasta były zabudowane tylko częściowo. Informuje o powstaniu zwartej zabudowy na terenie dawnego nabrzeża portowego. Szczegółowo przedstawia ówczesny narys zamku, rozproszoną zabudowę związaną z zamkiem, kształt i położenie wysp zamkowych oraz ich zabudowę. Pokazuje nieregularności w starszej zabudowie przedmieścia za Bramą Wieprzańską. Wskazuje, że regularnie zabudowaną pierzeję uliczną tworzy dopiero południowa strona obecnej ul. Stefana Żeromskiego i obecnej al. Wojska Polskiego od skrzyżowania z obecnymi ul. Stefana Żeromskiego i ul. Marii Curie-Skłodowskiej. Według tego planu najsłabiej postępowała zabudowa za Bramą Nową. W dalszym ciągu było tam tylko parę budynków na terenie rozległych ogrodów, podobnie jak po wschodniej stronie miasta. Stagnacja panowała również na przedmieściu za Bramą Wysoką, które pozostawało w starych granicach, kończąc się przy cmentarzu. Na planie naturalnie zlokalizowano nie tylko przebieg rur gazowych, ale i siedzibę zakładu gazowniczego wzniesionego między obecnymi ul. Stanisława Wyspiańskiego, ul. Józefa Sowińskiego i torami kolejowymi.

Kolejny plan Darłowa, zamieszczony w wydaniu mapy topograficznej z 1936 roku (nowy nr arkusza 1564), dokumentuje pojawienie się nowoczesnych trendów w rozwoju miasta – powstawanie osiedli podmiejskich, zakładanie terenów rekreacyjno-sportowych (Ryc. 4). Z drogi do Sławna, obecna ul. Leśna (Waldstrasse), wyprowadzono zaulek (ob. ul. Spokojną) zamknięty placem (Horst Wessel Platz) i zbudowano tam małe osiedle. Ponadto przy obecnej ul. Leśnej, jak i przy obecnej al. Wojska Polskiego (Karwitzer Landstrasse), za skrzyżowaniem z ul. Leśną, wznoszono kolejne budynki. Duże osiedle powstało za cmentarzem św. Gertrudy. Przybyło domów przy drodze prowadzącej do obecnego Darłówka. Poza miastem, w górnym biegu Wieprzy, tam gdzie przedtem był zamiejski młyn i tartak, zorganizowano kąpielisko (*Badeanst.*[alt]), a w pobliskim zakolu starorzecza plac sportowy (*Sport Pl.*). Drugi plac sportowy (*Sp. Pl.*) powstał za Bramą Nową, na tyłach ogrodów. Poza miastem pojawiły się pomniki zachęcające zarówno do wypoczynku jako cel spacerów, jak i do wyrażenia patriotycznej postawy²⁴. Przy obecnym pl. Eryka (Kopf Berg) wzniesiono pomnik upamiętniający ofiary pierwszej wojny światowej. Ten kierunek rozwoju urbanistycznego wyrażał potrzebę mieszkańców, by nawiązać bliski kontakt z naturą. Było to możliwe dzięki „ucieczce” z terenu gęsto zabudowanego, a także dbałości o higienę i zdrowy rozwój dzięki „kąpielom” słonecznym i uprawianiu sportu. Nie zaniedbywano też rozwoju gospodarczego. Rozbudowano nowy port, wznosząc kilka dodatkowych budynków, a także powiększono tartak przy porcie.

Na podstawie planu Darłowa znajdującego się na królewskiej mapie topograficznej wydanej w 1936 roku Manfred Vollack opracował w 1939 roku autonomiczny plan miasta w skali 1 : 7500. Mógł on służyć zarówno mieszkańcom, jak i przyjezdnym, odwiedzającym miasto w sprawach służbowych lub turystycznie (Tabl. IV). Treść tego planu autor zaktualizował, wprowadzając nowe dane, zarówno wynikające z rozwoju tkanki mieszkalnej, jak i ze wznoszenia budynków pełniących funkcje publiczne. Plan M. Vollacka jest ważnym źródłem nazw ulic przedmiejskich. Autor podał także zmiany nazewnictwa wprowadzone ze względów ideologiczno-propagandowych. Na terenie Starego Miasta zmianie uległa obecna ul. Ścienna: Kleine Schmiedestrasse przemianowano na Am Wandrahmen. Ulicę za dawną Bramą Wieprzańską aż do rozwidlenia nazwano Hindenburgstrasse, a droga prowadząca do Darłowa zmieniła nazwę na Adolf-Hitler-Strasse.

²⁴ U wylotu obecnej ul. Stanisława Wyspiańskiego (Bismarckstrasse) do obecnej drogi do Koszalina już wcześniej stał monument upamiętniający wojnę z Austrią (1866) i z Francją (1870–1871).

Ryc. 4. Plan Darłowa na mapie z serii Messtischblätter, Reichsamt für Landesaufnahme, 1936, nowy nr 1564, druk (Vollack 1989: 686)

Na szczegółowym planie M. Vollacka zwraca uwagę powstanie dużego osiedla na wschód od miasta, po części na terenie dawnych ogrodów i poza nimi. Osiedle to, z czasem powiązane z osiedlem nazwanym Przedmieściem Usteckim (Stolpmünder Vorstadt), było kontynuacją zabudowy wznoszonej już w ostatnich dekadach XIX wieku poza murami miasta. Główną drogą prowadzącą do tego zespołu zabudowy było przedłużenie obecnej ul. Podzamcze (Am Schloßgraben), czyli obecnej ul. Fryderyka Chopina (Feldtorstrasse). Domy wzniesiono przy obecnych ulicach: Rynkowej (Gartenstrasse), Mikołaja Kopernika (Fürstin Elisabethstrasse), Królowej Jadwigi (Hansastrasse), Ogrodowej (Gartenstrasse), przy południowym odcinku obecnych ulic: Henryka Wieniawskiego (Herzog-Barnim-Strasse), Stanisława Moniuszki (Fürstin-Hedwig-Strasse) i Karola Szymanowskiego (König-Erich-Strasse). Ulice poprowadzone na północ od tego osiedla, na tzw. osiedlu Usteckim (Stolpmünder Vorstadt), nie miały jeszcze nazw własnych poza Gertrudstrasse biegnącą wzdłuż muru cmentarza w stronę dawnej cegielni. Kolejne osiedle w tej okolicy, udokumentowane na planie z 1939 roku, zwane osiedlem Chełmskim

(Kopfberg-Siedlung) ulokowane było przy obecnych ulicach Ojca Damiana Tynieckiego (Stolpmünder Landstrasse), Emilii Plater (Marienweg), Żwirki i Wigury (Richthofenweg) oraz Kazimierza Pułaskiego (Hufenweg). Budowę tego osiedla rozpoczęto w 1921 roku (Rosenow 1930: 39). Na terenie ogrodów na zachód od miasta przybywało domów przy bocznicach obecnej ul. Morskiej (Adolf Hitler Strasse, wcześniej Münderstrasse) – obecnych ulic Okrężnej (Wallgrund) i Artura Grottgera (Junge-Strasse). Skromne osiedle powstało za dworcem kolejowym. Składało się ono z dwóch szeregów domów przy obecnych ulicach Adama Mickiewicza (Beelkower Landstrasse) i Józefa Chłopickiego (Litzmannstrasse). Ulice wyprowadzające z miasta były przedłużane i wyznaczano poza miastem ich przecznice, jeszcze pozbawione nazw i zabudowy, ale odzwierciedlające dalekowzroczne przygotowania do rozbudowy miasta i rozmach planowania urbanistycznego. Ich przebieg świadczy o tym, że miały służyć także do objazdu Starego Miasta. Po stronie południowej za torami powstała siatka ulic z główną ul. Józefa Sowińskiego (Mackensenstrasse). Łączyły one drogi do Koszalina i Sławna. Po zachodniej i północno-zachodniej stronie miasta budowano ulice na terenach przemysłowych, m.in. obecnych Lotników Morskich (Alter Wieseneg, nieistniejąca Klosterweg), ulice poprzeczne przecinające koryto Wieprzy: bez nazwy²⁵ (An der Hafenbrücke) i obecna Sportowa (Turnvater-Jahn-Strasse). Obecna ul. Wyszyńskiego (bez nazwy niemieckiej) łączyła ogrody, względnie przyszłe osiedle, znajdujące się na północny zachód od miasta z drogą do Ustki, obecną ul. Ojca Damiana Tynieckiego (Stolpmünder Strasse). W kierunku północnym od obecnej ul. Ojca Damiana Tynieckiego poprowadzono następujące obecne ulice: Polną (Vitter Weg), Wiejską (?) (Pappelweg) i Słoneczną (nienazwaną). Najmniej zaawansowana pod względem budowy objazdu wokół Darłowa była południowo-wschodnia część miasta. Brakowało tam przeprawy przez Wieprzę. Ulice na tym terenie kończyły się w polu bądź na brzegu rzeki.

Manfred Vollack zaznaczył bądź nazwał czy dookreślił na planie z 1939 roku wiele obiektów architektonicznych i urządzeń gospodarczych użyteczności publicznej. Na terenie Starego Miasta podał położenie szkoły miejskiej (powstała już w 1836 roku; Rosenow 1930: 38) przy obecnej ul. Franciszkańskiej (Grosse Papenstrasse) oraz fontanny Hanzy (Hansabrunnen) z pomnikiem rybaka, wystawioną na rynku w 1919 roku. W okolicy zamku opisał: przy wjeździe do założenia nowoczesny młyn napędzany energią elektryczną i wodną (El-W. Schloßmühle), szpital (Krankenhaus), tam gdzie wcześniej był zakład dla umysłowo chorych,

²⁵ Tej nazwy brak na internetowym planie Darłowa.

oraz drugą szkołę (Hansaschule) w dawnym ogrodzie zamkowym, wybudowaną w latach 1928–1929 (Rosenow 1930: 39). Dawny zamkowy folusz określił jako folusz (tartak Kasiske) [Walkmühle (Sägewerk Kasiske)]. Młyn po południowej stronie miasta na półwyspie między Wieprzą i Kanałem Młyńskim (Mühlenkanal) oznaczył jako kuźnia (Hammermühle), a ulicę prowadzącą do niego, obecnie Tkacką, jako An der Hammermühle. Zakład gazowniczy, jak wynika z planu Vollacka, został przeniesiony na teren między obecnymi ulicami Stefana Żeromskiego (Bismarckstrasse) i Stanisława Wyspiańskiego (Bugenhagenstrasse). Bliżej dworca, przy obecnej ul. Bogusława X (Bahnhofstrasse) zaznaczono gmachy Urzędu Celnego (Zollamt) i Sądu Obwodowego (Amtsgericht). W zachodniej części obszaru miejskiego, poniżej dworca kolejowego, znajduje się wieża ciśnień (Wasserturm), przy bocznicy kolejowej fabryka łożysk kulkowych (Kugellagerfabrik Borchard & Jeske), a przy bocznicach portowych tartak (Sägewerk E. John) i rzeźnia (Schlachthof) założona w 1900 roku (Rosenow 1930: 39). Nową cegielnię, zbudowaną za cmentarzem, na północ od dawnego zakładu, opisano jako Ziegelei J. Trabandt. Vollack objaśnił istniejące pomniki wojenne (Kriegerdenkmal): na przedmieściu „Wieprzańskim” jako Kriegerdkml (1866 i 1870/1871) i na przedmieściu za Bramą Wysoką jako Kriegerdkml (1914–1918). Po raz pierwszy wprowadzona została informacja o parku publicznym. Tak zwany Roeders Park założono nad dolnym biegiem Wieprzy, za bielnikiem.

Dalszy rozwój i rozbudowę Darłowa w kierunkach uwidoczniionych na planie M. Vollacka potwierdza plan katastralny z 1941 roku. Jest on mniej czytelny, gdyż koncentruje się na przedstawieniu podziału terenu miasta na parcele. Ponadto fakt, że jego opracowanie oparto na kilku planach częściowych sprowadzonych do tej samej skali 1 : 10 000, skutkuje powstaniem pewnych niezgodności w odtworzeniu stanu zabudowy. Przykładowo, w południowej części wschodniego przedmieścia zabudowa przy obecnej ul. Mikołaja Kopernika (Fürstin Elisabeth Strasse) jest inaczej rozmieszczona. Być może ta niezgodność świadczy o tym, że Vollack opracował plan częściowo na podstawie projektów, a plan z 1941 roku oddaje stan faktyczny. Jednakże tę informację musiałyby potwierdzić badania nad późniejszymi źródłami kartograficznymi bądź badania terenowe.

Zakończenie

Przeprowadzona analiza źródeł ikonograficznych dotyczących urbanistycznej formy Darłowa, jej przekształceń i rozwoju dowodzi, że układ miasta był typowy dla ośrodków miejskich lokowanych na Pomorzu

na prawach niemieckich, lubeckim bądź magdeburskim. Uwzględniono także lokalną specyfikę wynikającą z topografii terenu i funkcji administracyjno-rezydencjonalnej miasta w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych. Rozwój miasta zależał od jego położenia względem siatki hydrograficznej i w obrębie sieci drogowej, których następstwem był postęp gospodarczy. W drugiej ćwierci XX wieku w zmianach formy miasta znalazły odbicie nowoczesne kierunki myślenia architektoniczno-urbanistycznego i kształtowania krajobrazu kulturowego w powiązaniu z demograficzną sytuacją miasta. Stosunkowo reprezentatywny zbiór dokumentów kartograficznych poświęconych Darłowu pozwala dość szczegółowo prześledzić dzieje jego urbanistyki oraz dostrzec ich charakterystyczne cechy i tendencje, którym podlegały. Najogólniej mówiąc, zróżnicowanie chronologiczne materiału kartograficznego umożliwia obserwację stopniowego rozwoju przedmieść Darłowa od zabudowy stodołnej i pojedynczych urządzeń gospodarczych przez zakładanie ulic o zwartej zabudowie mieszkalnej i nowych założeń produkcyjnych po budowę osiedli mieszkalnych i rozbudowę zaplecza przemysłowego oraz wypoczynkowego. Plany uwidaczniają zmiany rozmaitych funkcji pełnionych przez tereny otaczające miasto. Przede wszystkim obszary przeznaczone na gospodarkę rolno-hodowlaną ustępowały miejsca zabudowie mieszkalnej i założeniom przemysłowym. Proces ten wiązał się z rozwojem demograficznym ośrodka, przeobrażeniami struktury zawodowej mieszczan, m.in. przeniesieniem funkcji agrarnych w zasadniczym stopniu na mieszkańców osiedli wiejskich oraz generował wzrost roli transportu i handlu produktami spożywczymi. Zwraca uwagę rozwój założeń parkowo-ogrodowych poza przedmieściami, wynikający z kurczenia się i likwidacji terenów zielonych leżących bezpośrednio za murami miasta.

Bibliografia

- BARRAN F.R. 1989. *Städte-Atlas. Pommern*, Leer: Verlag Gerhard Rautenberg.
- BOEHMER F. 1900. *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung (1720)*, Stettin: Verlag von Paul Riekammer.
- BÖTTGER L. 1892. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*. Bd. 1, H. 3: *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe*, Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung.
- KONTOWSKI K. 2014. *Dirlov-Rügenwalde-Darłowo. Miasto nad Bałtykiem*, kat. wystawy stałej, Darłowo: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich.
- LOREK D. 2009. Kartograficzny obraz stanu przedindustrialnego na przykładzie wybranych miast Wielkopolski, *Problemy Ekologii Krajobrazu* 24: 183–188.
- NEKANDA-TREPKA J. 1992. Zamek Bogusława V w Darłowie, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 37(4): 371–384.

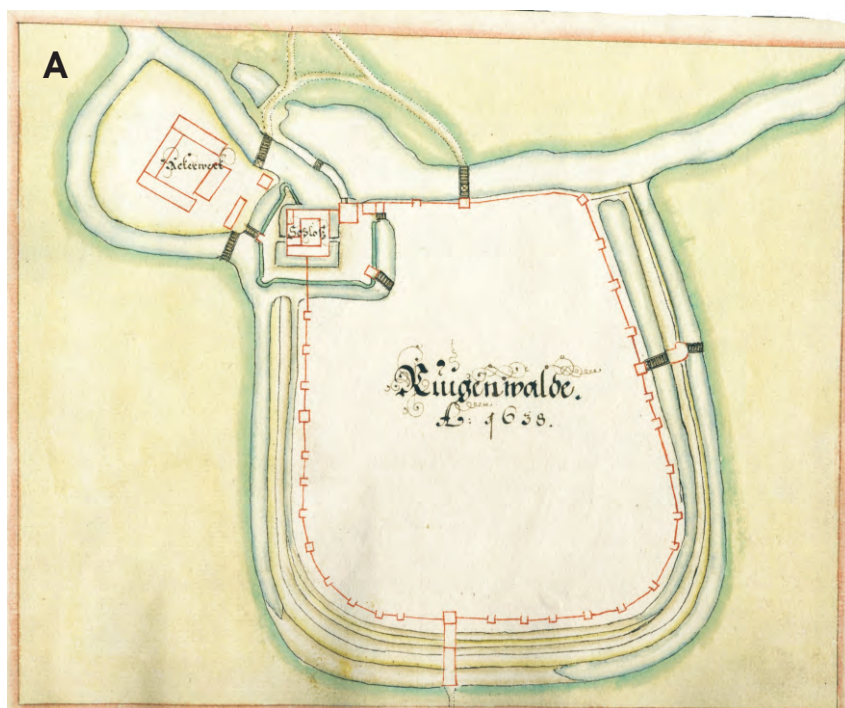
- RADACKI R. 2005. Die Fürstenburg in Rügenwalde/Pommern. Polnische Forschungsergebnisse, [w:] *Burgen und Schlösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* (Europäisches Burgeninstitut. Einrichtung der Deutschen Burgenvereinigung, Philippsburg), nr 2, 93–106.
- RĄCZKOWSKI W. 2017. Historyczne przestrzenie miasta we współczesnym kontekście – spojrzenie z ... dystansu, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. XII: *Miasto Sławno*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 261–285.
- ROSENOW K. 1912. *Rügenwalde. Zur 600-jährigen Jubelfeier der alten Hansestadt*, Rügenwalde: Selbstverlag des Verfassers.
- ROSENOW K. 1930. *Das Stadtbild von Rügenwalde. Eine Ergänzung zur Stadtgeschichte*, 2 Auflage, Rügenwalde: Verlag von Albert Mewes.
- VOLLACK M. (hrsg.) 1989. *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, Husum: Husum Druck- und Verlagsgesellschaft.
- VOLLACK M., ZIERVOGEL E., HAVEMANN J., CHRISTOPH B., PARNOW S. 1989. Rügenwalde, Kartographie Neide. Atelier für Kartographie, [w:] *Städte-Atlas. Pommern*, F.R. Baran (hrsg.), Leer: Verlag Gerhard Rautenberg, 99.
- WREDE K. 1903. Das Schloss der Herzöge von Pommern in Rügenwalde, *Zeitschrift für Bauwesen* 53: 371–401.

Die Städtische Entwicklung Darłowo (Rügenwalde) bis 1945 anhand von Stadtplänen

Zusammenfassung

Mein Referat zeigt die Entwicklung Darłowos von einer mittelalterlichen Stadt, gegründet nach deutschem Recht, bis zu einer neuzeitigen Stadt des 20. Jahrhunderts. Zur Durchführung der Analyse wertete ich rekonstruierte Pläne und alte Originale aus, auch handgezeichnete, wie ebenfalls Ausschnitte aus topografischen Karten. Dank noch erhaltener Pläne aus verschiedenen Jahrhunderten, vor allem aus der 2. Hälfte des 19. Jh., konnte ich die einzelnen Abschnitte der räumlichen Entwicklung der Stadt gut observieren. Vor allem ermöglichte es, den Ausbau der Stadt im Rahmen der Industrialisierung und den Anschluss an das Eisenbahnnetz zu verfolgen. Die Pläne spiegeln die Entwicklung im 20. Jh. wider, besonders die demografische, die mit der urbanistischen Idee streng verbunden ist. Dies zeigt sich im Bau von neuen Wohnvierteln, die am Rande des alten Ortskerns errichtet wurden.

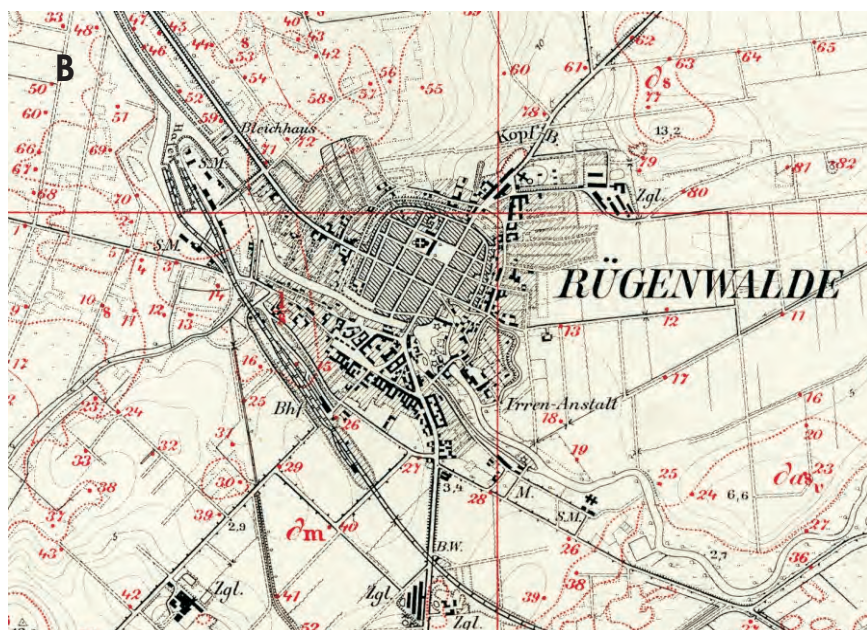
TABLICA I

Plany Darłowa: A – z 1638 roku, rysownik szwedzki, rysunek barwny
(za Kontowski 2014: 22);

B – na mapie serii *Urmessstischblätter* z 1836 roku, druk barwny

TABLICA II

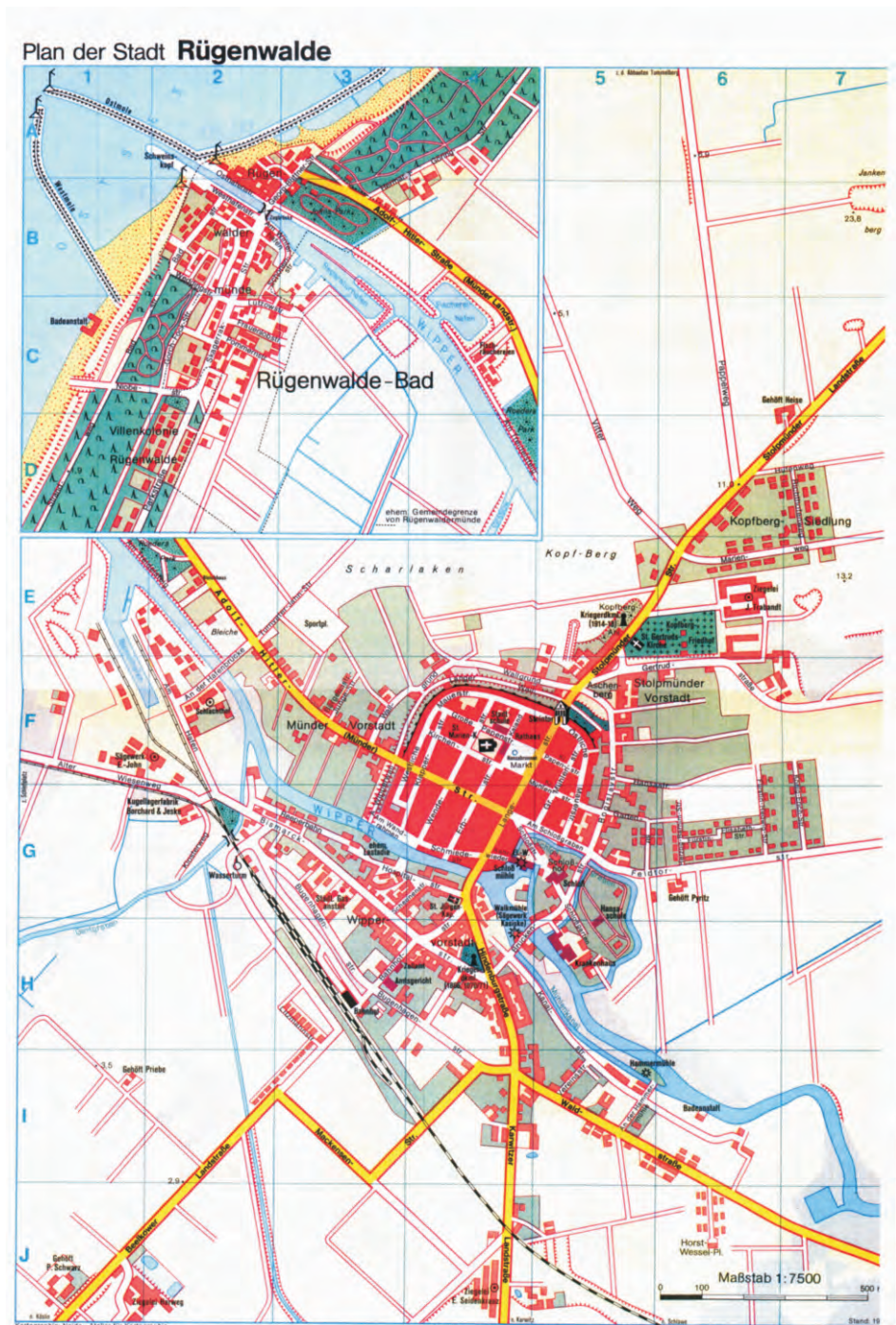
Plany Darłowa: A – z 1842 roku, rysunek barwny (za Nekanda-Trepka 1992: 372);
B – na mapie z serii Messtischblätter z 1889 roku, litografia

TABLICA III

M. Hempel, Plan Darłowa w 1900 roku, tusz, pióro, akwarela, barwne kredki, na fotokopii

TABLICA IV

Widoki Darłowa do 1945 roku

KONSTANTY KONTOWSKI (Darłowo)

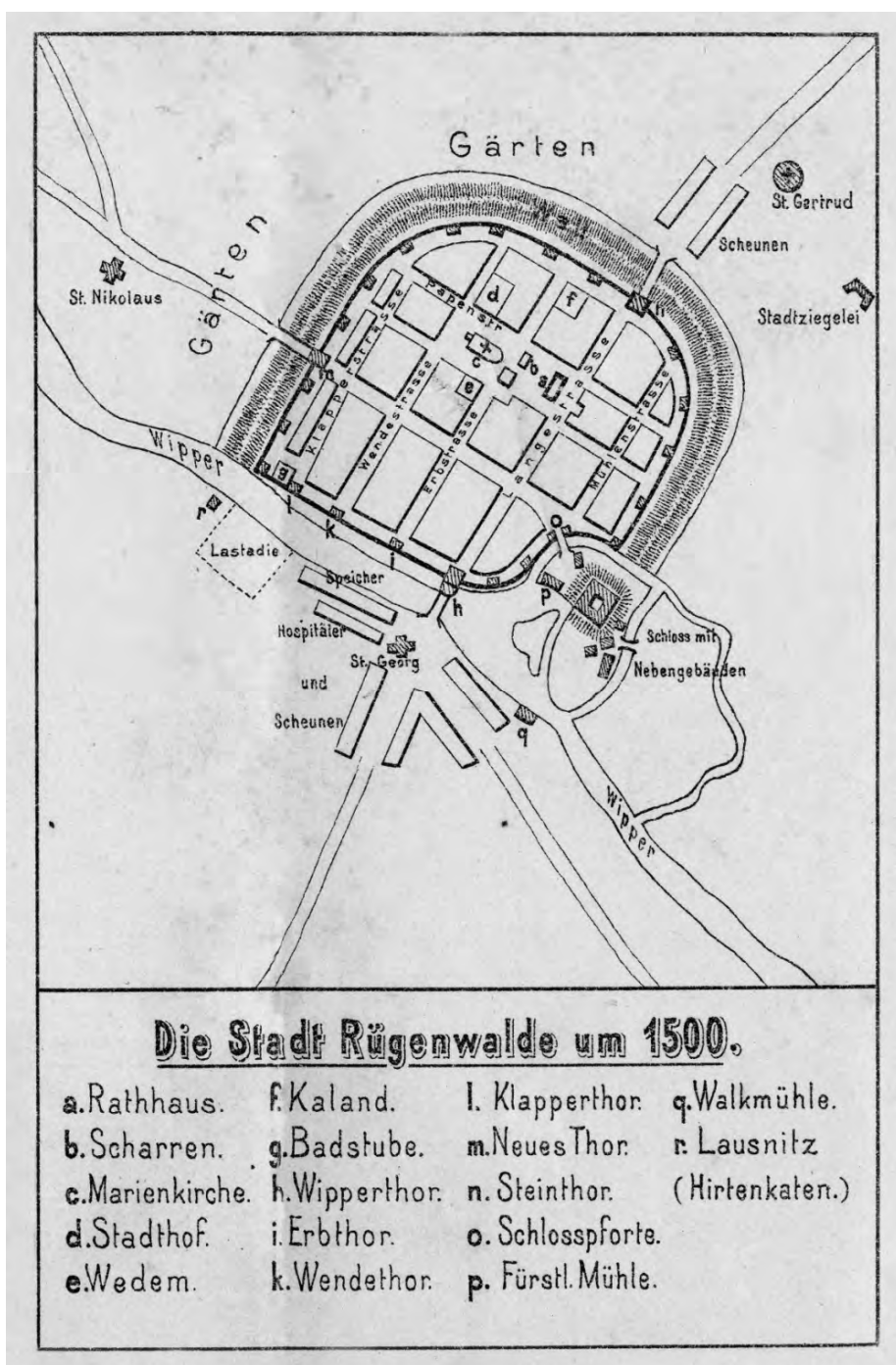
Wprowadzenie

Darłowo należy do najstarszych i najbardziej urokliwych miast Pomorza. Jego rodowód sięga wczesnego średniowiecza, niestety nie zachował się akt lokacyjny. Na najwcześniejszą metrykę miasta wskazuje dokument wystawiony przez Wysława II z 1271 roku. Po raz drugi miasto lokowane było w 1312 roku z rąk Święców. Założyciele zadbali o jego przyszłość, sprowadzając tzw. zasadźców i rzemieślników różnych profesji. W połowie XIV wieku przeszło w ręce książąt pomorskich (Walkiewicz, Żukowski 2005: 26).

Wojna trzydziestoletnia, zalewanie miasta przez sztormy i powódzie, grabieże przez załogi okrętów kaperskich, częste pożary, to wydarzenia, które wyraźnie przyczyniły się do podupadania i ubożenia Darłowa. Po śmierci ostatnich Gryfitów miasto dostało się we władanie Brandenburgii. Ponowny rozwój gospodarczy Darłowa nastąpił dopiero z początkiem XIX wieku, kiedy pojawiły się pierwsze manufaktury, zaczęła się rozbudowa portu i kiedy pojawili się pierwsi letnicy.

Burzliwe losy miasta były przyczyną silnych zmian w przestrzeni jego zabudowy. Na temat wyglądu miasta w średniowieczu źródła ikonograficzne w zasadzie milczą. Wygląd Darłowa z tego okresu znamy jedynie z hipotetycznej rekonstrukcji planu miasta z 1500 roku, opublikowanej w *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung* (Boehmer 1900; por. też Gwiazdowska w tym tomie) (Ryc. 1).

Miasto miało kształt regularnego czworoboku i było otoczone murem obronnym zaopatrzonym w trzy przejazdowe bramy, furtę zamkową oraz baszty. Poza murami znajdowały się: zamek otoczony odrębnym obwarowaniem, sąsiadujący z nim młyn książęcy, określony jako Fürstliche Mühle, kościoły (p.w. św. św. Mikołaja, Gertrudy, Jerzego), nieliczne bu-

Ryc. 1. Hipotetyczna rekonstrukcja planu miasta z 1500 roku według Boehmera (1900)

dynki przemysłowe, spichlerze, stodoły, szpital, cegielnia, przytulki, chaty pasterskie i ogrody. Wewnątrz miasta centralnie położony był czworokątny rynek – główny plac targowy. Od jego boków rozchodziły się ulice prowadzące w kierunku bram i murów miejskich. Przecinały się one pod kątem prostym, tworząc siatkę regularnych kwartałów. Pośrodku rynku znajdował się budynek ratusza, a w kwartale do niego przyległym kościół mariacki (Kontowski 2014: 13).

W tym czasie (a dokładnie w 1497 roku) miała miejsce największa w dziejach miasta powódź nazwana „niedźwiedziem morskim”. Owe groźne wydarzenie opisali mnisi z darłowskiego klasztoru kartuzów:

[...] w Darłównu zostało zniszczone całe nabrzeże portowe, [...] prawie wszystkie domy zostały rozmyte i potonęło wszystko bydło, w Darłowie w spichlerzach było pełno wody i wiele towarów się zmarnowało. W kościele spadała część dachu z wieży, runęło przedbramie Bramy Wieprzańskiej. W klasztorze woda stała do wysokości ołtarzy [...] (Rosenow 1938: 23–24).

Ucierpiało całe miasto. Powódź tak mocno zapisała się w pamięci darłowian, że nawet biblijną scenę potopu z reliefu na korpusie ambony w Kościele Mariackim interpretowano i interpretuje się ją do dzisiaj jako scenę powodzi pamiętnego 1497 roku (Kontowski 2004: 17) (Tabl. I: A).

1. Najstarsze widoki miasta

Najstarszym przetrwałym przedstawieniem ikonograficznym panoramy Darłowa jest widok ogólny miasta, znany z ryciny zamieszczonej na mapie Księstwa Pomorskiego, zatytułowanej „NOVA ILLUSTRISSIMI PRINCIPATUS POMERANIE DESCRIPTIO cum adjuncta Principum Genealogia et Principum veris et potiorum Urbium imaginibus et Nobilium insignibus” [Nowa mapa Najświetniejszego Księstwa Pomorskiego z dodatkiem genealogii książąt i wizerunkami książąt i najważniejszych miast oraz herbami szlachty]. Autorem mapy wydanej w 1618 roku na zamówienie księcia szczecińskiego Filipa II był Eilhardus Lubinus (Eilert Lübben), profesor teologii z Rostoku (Grzelak 2013: 246) (Ryc. 2).

Mapa połączona jest z drzewem genealogicznym pomorskich Gryfitów i przedstawicieli dynastii rugijskiej. Widok Darłowa według rysunku Hansa Wolfartha został wykonany wprawną ręką mistrza miedziorytnika i jednocześnie wydawcy mapy – Nicolausa Geilkerckena, mieszkańca Amsterdamu. Był to czas wzlotów i upadku miasta. Z biegiem lat gród rozrastał się, a jego powierzchnia zabudowy długo jeszcze ograniczona była murami miejskimi z trzema obronnymi bramami. Dwie z nich (Wiep-

Ryc. 2. Panorama Darłowa z ryciny zamieszczonej na mapie Lubinusa. Zbiory Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

rzańska i Kamienna) przedstawione są na rycinie jako strzeliste, kilkukondygnacyjne budowle zwieńczone wielopoziomowym szczytem arkadowym. Brama Nowa, z ostrołukowym przejazdem, znacznie niższa od poprzednich, była zwieńczona dachem namiotowym. Przez długie lata brama ta służyła jako więzienie. Zburzono ją dopiero w 1878 roku. Tę bramę znamy z rysunku Heinera Blossa, zamieszczonego w artykule K. Rosenowa *Das Stadtbild von Rügenwalde* (1929: 18). Poza murami znajdował się jedynie salowy, niewielki kościół św. Jerzego, którego niezmienną gotycka bryła pozostała do dzisiaj. Na sztychu ukazany jest na pierwszym planie. Wyraźnych cech renesansowych nabrał natomiast zamek książęcy, który zmienił swój obronny charakter na wygodną czteroskrzydłową rezydencję. Gruntowny remont, jakiego dokonali ostatni rezydenci, sprawił, że budowla stała się swoistą „świątynią kultury”, gromadzącą bodaj najwybitniejsze dzieła sztuki europejskiego manieryzmu (dzieła Dürerra, Holbeina, Cranacha). W tym czasie ufundowany został srebrny ołtarz zwany darłowskim i ambona, przeznaczone jako wyposażenie nowej kaplicy zamkowej.

W sąsiedztwie zamku widoczny jest kompleks młyński z dwoma kołami na rzece, przylegającymi do murów miejskich. Zza murów wylaniają się strome dachy budynków młyńskich, które przypuszczalnie mogły być spichlerzami i suszarniami ziarna. Z kolei ratusz miejski, ukazany na rycinie między kościołem Mariackim a Bramą Wieprzańską, przedsta-

wiony został jako okazała budowla gotycka z dominującymi elementami architektury nowej epoki, obecnie nieistniejącymi. Podobnymi cechami stylowymi odznaczał się także bazylikowy kościół NMP ukazany w obrębie murów, po prawej stronie ryciny. Jego monumentalna, trójnawowa bryła z wysoką, strzelistą wieżą przykrytą hełmem z sygnaturką dominowała nad miastem i znacznie przewyższała pozostałe gmachy. Charakterystyczną budowlą jest kościół św. Gertrudy. Na sztychu widoczna jest górna część świątyni z wieżą nakrytą dachem kopulastym z wysoką latarnią. Identyczne przykrycie kościoła widać na obrazie w ołtarzu jednego z najstarszych kościołów na Pomorzu – w kościele św. Stanisława we wsi Cisowo koło Darłowa (Tabl. I: B). Dach kościoła św. Gertrudy spłonął w 1620 roku, a zbudowana nowa, zachowana do dzisiaj, konstrukcja to stromy, wielopłaszczyznowy dach namiotowy „przygniatający” niskie ściany budowli. Rycina ukazuje również układ ulic w obrębie murów, przedstawiony jako równoległe ciągi komunikacyjne. Wypełnia je regularna zabudowa szczytowymi kamienicami mieszczańskimi.

Model kamienicy szczytowej ukształtowany został znacznie wcześniej – już w XV wieku. Był to budynek wielokondygnacyjny, posadowiony na wąskiej parceli. Znajdowała się w nim wysoka sień ze schodami prowadzącymi na piętra. W głębi działki zlokalizowano zabudowę gospodarczą. Budulcem konstrukcyjnym domu było łatwo dostępne na tym terenie drewno. Łatwopalność takich siedzib doprowadziła stosunkowo szybko do wydania odpowiednich rozporządzeń zabraniających budowy drewnianych domów i rekomendujących budownictwo murowane. Zabudowa stopniowo ewoluowała ku materiałom bardziej trwałym. Domy drewniane zastępowano szachulcowymi. Ich szkieletową konstrukcję wypełniano gliną, a bogatsi mieszkańcy wykorzystywali do tego cegłę (Kontowski 2014: 14).

Siedemnastowieczna rycina Darłowa z mapy Lubinusa w 1912 roku doczekała się wiernego odwzorowania. Rok ten był doskonałą okazją do świętowania z okazji 600-lecia założenia miasta. Ówczesne władze miejskie upamiętniły to ważne wydarzenie zleceniem wydania kopii tej panoramy, na której, powyżej ryciny, dodano herb miasta pomiędzy datami 1312 i 1912, a u dołu zamieszczono napis: „Ansicht von Rügenwalde im Anfange des 17. Jahrhundlrts”. Rocznicą ta miała jeszcze inny oddźwięk. Paul A. Becker, darłowski artysta (?), spełniając wolę włodarzy miasta, wykonał w czarnym tuszu cykl sześciu rysunków ilustrujących ważne wydarzenia z historii Darłowa. Trzy rysunki tego cyklu przedstawiają sceny, które rozgrywają się na tle masywnie ujętej bryły darłowskiego zamku. Ukazują one rajców miejskich oczekujących na przyjazd króla Eryka do Darłowa, orszak książęcych konnych heroldów dmących w trą-

by i bardzo uroczysty wjazd samego władcy. Trzy pozostałe rysunki ilustrują sceny rodzajowe z życia mieszkańców z tego okresu: sprowadzenie osadników, wznoszenie murów miejskich i wodowanie statku handlowego (Karty katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/814-819). Rysunki miały być szablonami dla rytownika do okolicznościowych rycin miedziorytniczych. Z przyczyn nam niewiadomych ryciny się nie ukazały.

Drugim znanym źródłem ikonograficznym przedstawiającym widoki ogólne Darłowa w ujęciu panoramicznym są dwie akwarele z 1670 roku przypisywane Gottliebowi Samuelowi Pristaffowi, znajdujące się w luźnym zbiorze „Abbildung aller pommersch-und rugianischer Städte, wie sie alters und itzo beschaffen”. Kolekcja składa się z 69 widoków miejscowości z Pomorza Tylnego i Przedniego. Dla każdej miejscowości na odrębnej karcie sporządzono dwa widoki ukazane z tej samej perspektywy w ujęciu pionowym. Ilustrują daną miejscowość w różnych okresach. Przyjmuje się, iż widok zamieszczony w górnej części jest ujęciem z początku bądź połowy XVII wieku, czyli przed albo w trakcie wojny trzydziestoletniej, widok dolny zaś obrazuje okres późniejszy (Chojacka 2013: 190–191) (Tabl. II).

Artysta miasto Darłowo w obu przypadkach ukazał od strony rzeki Wieprzy (podobnie jak na znanym nam sztychu zamieszczonym na mapie Lubinusa) i otoczył je pierścieniem muru obronnego. Zamek w tym czasie miał trzykondygnacyjne skrzydło wieprzańskie i nadbudowane o dwie kondygnacje skrzydło wschodnie. Nad miastem górowała strzelista wieża kościoła farnego, a smukłe sygnaturki zdobiły dachy zabudowy miejskiej.

Widok dolny ikonograficznie niewiele odbiega od ujęcia górnego. Brak tylko ratusza, który został doszczętnie spalony podczas wielkiego pożaru miasta, jaki wybuchł w listopadzie 1624 roku. Spłonęło wówczas niemal całe miasto, zginęło wielu ludzi, dużo bydła i koni. W trakcie pożaru znacznie ucierpiał także zamek i książe młyn. Pożar ten zapoczątkował okres upadku gospodarczego miasta (Walkiewicz, Żukowski 2005: 129).

Gospodarka zaczęła powoli się rozwijać dopiero w następnym stuleciu. W kronikach odnotowano, że pod koniec XVIII wieku w cechach rzemieślniczych zrzeszonych było około 200 mistrzów cechowych. Najbardziej prężnie rozwijała się branża rolno-spożywcza, szczególnie młynarstwo. Znaczenie młynarstwa było tak wielkie, że jego symbol – koło młyńskie zostało uwiecznione na pieczęciach i herbach miejskich. Od połowy XVIII wieku młyn zamkowy stał się królewskim młynem okręgowym i wkrótce został przekazany w dzierżawę dziedziczną. Dzierżawcy mieli obowiązek utrzymania i rozbudowywania młyna. W tym czasie młyn pokrywał zapotrzebowanie na mąkę dla całego regionu. Ponadto produkowano w nim na eksport do Finlandii, Szwecji i do południowych

Niemiec. W końcu tego stulecia młyn miał już nowego właściciela. Zakupił on w 1824 roku grunty obok młyna pod budowę tartaku, a młyn kilkanaście lat później odsprzedał Ernstowi Gerthowi. Od około połowy XIX wieku ważną rolę w historii młyna pełnił zamek, którego skrzydło wschodnie zostało przeznaczone na magazyn zboża (Bielecka, Kontowski 2017: 15).

W 1883 roku w młynie wybuchł pożar, a ponieważ większość budynków młyńskich zbudowana była w konstrukcji szkieletowej, spłonął niemal zupełnie. Został jednak szybko odbudowany i rozbudowany. Konstrukcję szkieletową budynków zastąpiono czerwoną, paloną cegłą. Młyn po rozbudowie zajmował rozległy, zamknięty z czterech stron kompleksem budynków, teren między rzeką Wieprzą, zamkiem a zakolem fosy miejskiej. Nowe potężne, cztero- i pięcio-kondygnacyjne, budynki młynarskie zbudowano wzdłuż rzeki w układzie szeregowym. Jeden z budynków miał przejazd bramny w kierunku miasta. W 1899 roku (datowanie na zachodnim tympanonie budynku) zbudowano okazałą willę dla właściciela młyna, z werandą i tarasem. Otoczono ją metalowym secesyjnym ogrodzeniem. Naprzeciwko willi powstał dwukondygnacyjny budynek stajni ze spichlerzem na górnej kondygnacji.

Przełom XIX i XX wieku to czas, kiedy darłowski młyn miał największe znaczenie w swojej historii. Zwiększono jego zdolności produkcyjne. W młynie przerabiano nie tylko zboża pochodzące z Pomorza, ale także sprowadzane z Prus Wschodnich, Pomorza Zaodrzańskiego, z Niemiec i Danii. Wyroby zaś eksportowano na południe Niemiec i do krajów skandynawskich. Był to największy młyn na Pomorzu Środkowym, w dawnej Rejencji Koszalińskiej (Kontowski 2013: 211). Funkcjonował także po II wojnie światowej aż do ostatniego pożaru w 1964 roku.

To olbrzymie założenie młyńskie zostało uwiecznione na litografii pochodzącej z początku XX wieku, przedstawiającej widok z wieży kościelnej w kierunku południowo-wschodnim (Ryc. 3). Pierwszy plan kompozycji wypełniają szeroko rozłożone zabudowania młynarskie, usytuowane na dawnej wyspie młyńskiej obok zamku. Ustawione są wzdłuż trzech boków czworokątnego placu przegrodzonego pośrodku kamiennym murem, który stanowi granicę między terenem młyńskim a zamkowym. Plac od strony południowej zamyka zamek z wieloma drewnianymi przybudówkami. Z prawej strony kompozycji, w głębi, przy głównym biegu Wieprzy, na całej rozciągłości wyspy widoczne są liczne zabudowania tartaku (hale produkcyjne, suszarnie drewna oraz dach willi właściciela). Tartak stopniowo rozwijał się od drugiej połowy XIX wieku, aby na początku następnego stulecia stać się największym tego typu przedsiębiorstwem w Rejencji (Walkiewicz, Żukowski 2005: 185). Z całego założenia zacho-

wała się tylko willa. Pośrodku rysunku, powyżej młyna, widoczny jest dwuspadowy dach i górna kondygnacja budynku szpitala (zwrócony do patrzącego w ujęciu $\frac{3}{4}$) wybudowanego na początku XX wieku. Budynek istnieje i w dalszym ciągu jest placówką służby zdrowia.

Ryc. 3. Młyn w Darłowie, litografia. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Kolejną panoramą miasta jest litografia D. Brandruppa „Rügenwalde von der Mittags Seite” z 1830 roku. Oryginał zaginął, ale znamy dwie rysunkowe kopie tej grafiki. Są to prace w ołówku autorstwa Richarda Zenke z 1920 roku i M. Fricka z 1930 roku.

Przez M. Fricka miasto zostało ukazane od strony południowej, od tzw. Lisiej Góry. U podnóża tej góry, w dolnej części rysunku, widoczna jest polna droga z czterokonnym zaprzęgiem. Z prawej strony kompozycję zamyka zadrzewiona droga wylotowa z miasta w kierunku Koszalina. Od drogi w stronę zabudowań miejskich równolegle rozciągają się wąskie i bardzo długie połacie pól uprawnych. Zabudowa miasta jest zwarta, niska, z przewagą budownictwa szachulcowego. Ponad dachami budynków góruje kościół Mariacki i czteroskrzydłowa, czterokondygnacyjna bryła zamku. W 1833 roku widoczne na rysunku skrzydło zachodnie zamku wraz z górnymi kondygnacjami skrzydła północnego i łącznika zostały rozebrane do poziomu dziedzińca. W oddali, z lewej strony rysunku, na lekkim wyniesieniu ledwo widoczny jest zarys kościoła w pobliskiej wsi Cisowo, z prawej strony – jezioro Kopań (Ryc. 4).

Nieco później datowaną panoramą miasta jest niewielki rysunek wykonany ołówkiem na brązowym papierze przez Ericha Bahra w 1878 roku, na którym artysta ukazał Darłowo od strony południowo-zachodniej (Sroka 2016: 11). W dole rysunku, w poprzek ujął rzekę Wieprzę płynącą

spokojnym nurtem. Przedstawił ją w miejscu, gdzie wychodząc z zakola, zmieniła bieg w stronę ujścia do morza. Z porośniętego zaroślami brzegu rzeki, nieco w oddali, wylania się centralnie ujęta masywna bryła wieży kościoła NMP, w głębi, w dalszej perspektywie widoczne są dachy Bramy Kamiennej i kościoła św. Gertrudy.

Ryc. 4. M. Frick, Panorama Darłowa. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Widok ogólny miasta utrzymała również Clementine Hahn, malując w 1915 roku obraz olejny zatytułowany „Krajobraz z kościołem”¹. Artystka centralnie umieściła kościół Mariacki widziany od strony północno-zachodniej, otaczając go rozległym pejzażem żółto-zielonych łąk na pierwszym planie i zabudową miejską w głębi.

¹ www.artnet.com/artists/Clementine-Hahn/Landschaft-mit-kirchdorf [dostęp: 28.08.2019].

Widoki ogólne miejscowości były częstym motywem rysunkowym lub malarskim dla wielu artystów. Mogły stanowić szkice do obrazów, być tematem obrazu, ilustracją do artykułu lub winietą czy stroną tytułową okładek czasopism. Znana jest datowana na lata 20. XX wieku „Panorama Darłowa” Richarda Zenke, zamieszczona na stronie tytułowej w *Das Stadtbild von Rügenwalde. Eine Ergänzung zur Stadtgeschichte* Karla Rosenowa (1929). Jest to niewielki szkic obwiedziony konturem, rysowany piórem. Artysta umieścił na nim widok miasta od północy, od strony Darłówka.

W tym samym czasie Rudolf Muchow zaprojektował stronę graficzną okładki sławieńskiego pisma „Heimat-Beilage”, ukazującego się w latach 30. XX wieku. Projekt stanowił szkic rysunkowy przedstawiający widoki Darłowa, Sławna i Polanowa, które autor umieścił obok siebie, rozdzielając je stojącymi postaciami robotników. Poniżej widoków znajdowały się herby tych miast.

Kolejna graficzna panorama miasta posłużyła jako ilustracja do artykułu Karla Rosenowa pt. *Der Kreis Schlawe in Franzosenzeit 1806–1812* zamieszczonego w „Heimat Kalender für den Kreis Schlawe” w roku 1931. Autorem był Heiner Bloss. Artysta przedstawił na pierwszym planie zwartą kolumnę żołnierzy napoleońskich opuszczających miasto, z tyłu, na nienaturalnie wyniesionym terenie, zabudowę miejską. Widok miasta ujął od południa, od strony rzeki Wieprzy. Tłem obrazu są wysmukłe ciemne sylwety kościoła Mariackiego, kościoła św. Gertrudy, Bramy Kamiennej i zamku. Bramę Wieprzańską, dzisiaj nieistniejącą, umieścił z przodu, obok kościoła św. Jerzego. W oddali widoczna jest biała plama morza i kontur kościoła św. Stanisława w Cisowie.

2. Widoki miasta jako ilustracje w wydawnictwach (drukach) lokalnych

W Darłowie (i w Sławnie) już od połowy XIX wieku pojawiła się dość liczna grupa wydawców zajmujących się składem i drukiem prasy, książek, broszur i różnego rodzaju druków na potrzeby lokalne. Pojawiały się tytuły poświęcone wielorakiej tematyce związanej z historią regionu, w których autorami licznych artykułów, opracowań byli tacy regionaliści, jak Karl Rosenow czy Ludwig Böttger. Stroną graficzną do tekstów zajmowali się zwykle miejscowi artyści.

Jednym z artystów, którego ilustracje zamieszczono w wielotomowym wydawnictwie Ludwiga Böttgera, autora *Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungs – Bezirks Köslin*, wydane w 1892 roku, był Gaillard. Arty-

sta w rozdziale poświęconym budownictwu miasta Darłowa zamieścił około 40 rysunków, w tym osiem z widokami najbardziej rozpoznawalnych zabytkowych budowli. Wszystkie prace były numerowane. Spośród nich wymienię następujące: „Brama wysoka” (rys. 83), „Zamek od strony zachodniej” (rys. 84), „Zamek od strony północnej” (rys. 85), „Wieża południowa zamku” (rys. 87), „Na dziedzińcu zamkowym” (rys. 89), „Zamek w Darłowie. Fragment skrzydła z kaplicą” (rys. 90), „Kościół św. Gertrudy” (rys. 96) i „Kościół Mariacki” (rys. 116). Pozostałe rysunki stanowią rzuty i detale architektoniczne. Określa się je jako rysunki inwentaryzacyjne (np. Tabl. III: A).

Erich Kadell był rysownikiem i grafikiem, który mieszkał i tworzył w Sławnie (Sroka 2016: 110). W latach 30. XX wieku współpracował ze sławieńskim „Heimat – Beilage”, comiesięcznym dodatkiem do „Schlauer Zeitung”. Regularnie zamieszczał na stronie tytułowej linoryty i ołwioryty z widokami Darłowa i Darłówka. Jedną z zamieszczonych tam prac jest „Zamek książęcy w Darłowie”, gdzie przedstawił budowlę od zachodu, od strony Wieprzy, z ujętą na pierwszym planie, zachowaną po pożarze, zewnętrzną ścianą dawnego skrzydła wieprzańskiego. Skrzydło to odbudowano do wysokości pierwszej kondygnacji dopiero w latach 80. XX wieku. E. Kadell wykonywał także ilustracje do artykułów Karla Rosenowa o historii miasta.

Artystą, który cieszył się bodaj największym uznaniem wśród wydawców i badaczy historii Pomorza, był darłowski malarz, rysownik i pedagog Richard Zenke. Przyjaźnił się i współpracował z Karlem Rosenowem, założycielem miejscowego muzeum, jak również z innymi miłośnikami przeszłości, takimi jak burmistrz dr Anklam czy dyrektor archiwum miejskiego dr Otto Grotesend, ilustrował widokami Darłowa ich wydawnictwa poświęcone historii regionalnej. Z tego okresu znanych jest kilkanaście rysunków artysty, wiernie oddających urodę rodzinnego miasta, zamieszczonych w „Unser Pommerland” w 1924 roku (UP 1924):

„Darłowo. Zamek” – przedstawia południowe skrzydło wieżowe zamku od strony zewnętrznej przed remontem. Remont przeprowadzono w latach 1929–1935 z przeznaczeniem na siedzibę muzeum,

„Darłowo. Ulica Wenedów” – widok Wendestrasse (ob. ul. Wenedów) od skrzyżowania z Münderstrasse (ob. ul. Morska) w kierunku kościoła,

„Darłowo. Kościół NMP” – ujęty od strony wieży,

„Darłowo. Pomnik rybaka” – rysunek pomnika na tle budynku Urzędu Miasta,

„Darłowo. Stare domy nad Wieprzą” – budynki w konstrukcji szachulcowej rozebrane w latach 60./70. XX wieku (Ryc. 5),

„Darłowo. Kościół św. Gertrudy” – tajemnicza budowla, której budowę przypisuje się Erykowi Pomorskiemu, łącząc ten fakt z jego pielgrzymką do Ziemi Świętej,

„Darłowo. Ulica Murarska” (ob. Młyńska) – fragment ulicy od skrzyżowania z obecną ul. Hotelową w kierunku Bramy Kamiennej.

Ryc. 5. Richard Zenke, Stare domy nad Wieprzą (reprodukcja z UP 1924: 171)

W wydawnictwie tym zamieszczony jest również pastel artysty zatytułowany „Zamek w Darłowie”, w szacie zimowej z widokiem na północne i wschodnie skrzydło zamku ujęte od strony dziedzińca. Identyczne ujęcie zamku (rysunek w tuszu) zamieszczone zostało w 1931 roku dwukrotnie: w „Das Bollwerk” jako „ilustracja do artykułu *Das Kreisheimatmuseum in Herzogschloss zu Rügenwalde* Karla Rosenowa i w „Aus der Heimat”.

Richard Zenke jako uznany już artysta, na początku lat 20. XX wieku, tuż po zakończeniu I wojny światowej, otrzymał od Rady Miasta Darłowa

i gminy Darłówko zlecenie zaprojektowania papierowych bonów, tzw. notgeldów (Kontowski 2001: 109). Lata te były trudnym okresem nie tylko na Pomorzu. Był to czas galopującej inflacji, kiedy pieniądze złote, srebrne czy nawet z najgorszych metali zastępowano papierem. Był on najtańszym materiałem używanym do emisji pieniędzy coraz mniej wartych. Zenke zaprojektował kilkanaście wzorów o różnych nominałach, z obu stron dekorowanych przeważnie widokami Darłowa i reklamą miejscowych wyrobów:

- bony o wartości 5 pf, 10 pf, 50 pf z 1920 roku drukowane na zlecenie Darłowa z widokami budynku banku, zamku od strony jazu łososiowego na Wieprzy, ratusza, apteki „Pod lwem” i kościoła Mariackiego;
- bon 50 pf z 1921 roku drukowany na zlecenie Darłowa z widokiem zamku w partii środkowej, po bokach z sylwetkami rycerzy z włócznią i tarczą. Na odwrocie był herb Darłowa, żaglowiec i postać siewcy;
- bony o wartości 10 pf, 25 pf, 50 pf z 1921 roku wydane na zlecenie gminy Darłówko z widokami awanportu w kierunku główek mola, plaży, żaglowej floty rybackiej i postaci rybaka z przerzuconą przez ramię siecią.

Wymieniony Heiner Bloss był grafikiem, rysownikiem i ilustratorem, który w okresie 20-lecia międzywojennego swoimi licznymi rysunkami dokumentował okoliczne miejscowości ze zlokalizowanymi w nich cmentarzami, kościołami, dworami czy pałacami. Był również ilustratorem wsi pomorskiej z jej typowymi dla regionu zagrodami (Gutsche 2010: 18). Prace publikował m.in. w *Heimatkalender für Stadt und Kreis Neustettin* w latach 1926–1928. W roczniku 1927 tego kalendarza, w autorskim artykule pt. *Rügenwalde ein pommersches Nürnberg* (Bloss 1927: 73–79) zamieścił sześć rysunków, które stanowiły ilustracje „darłowskich miejsc godnych obejrzenia”. Są to: „Rynek miejski z ratuszem i kościołem” z frontальnym ujęciem na zabudowę zachodniej pierzei rynku z nieistniejącą dzisiaj apteką „Pod lwem”, „Kościół św. Gertrudy” z wypełnionym nagrobkami cmentarzem ewangelickim, „Brama Kamienna” ujęta od zewnętrznej strony miasta, „Kościół od ulicy Mariackiej” z perspektywicznie ujętą zabudową ulicy oraz „Zamek nad Wieprzą” i „Dziedziniec zamkowy” widziane od strony rzeki i wieży południowej.

W 1986 roku w Husum ukazało się dwutomowe wydawnictwo *Der Kreis Schlawe* (Vollack 1986), w którym zamieszczone zostały dwa rysunki szczecińskiego rysownika i grafika Bruno Koglina: kościoła w Sławsku i zamku w Darłowie. „Zamek w Darłowie” przedstawia ujęcie od strony rzeki Wieprzy z widokiem na skrzydło wschodnie. Gotycki XIV-wieczny zamek usytuowany został na wyspie utworzonej przez rzekę Wieprzę i kanał młyński, na planie nieregularnego czworoboku z wysoką

wieżą oraz przylegającym do niej południowym skrzydłem mieszkalnym i zewnętrzną klatką schodową. Centralnie ujęte skrzydło wschodnie, nadbudowane w drugiej połowie XVI wieku o dwie kondygnacje, mieści salę reprezentacyjną (z widocznymi oknami ponad koroną drzew) i zespół apartamentów mieszkalnych na kondygnacji wyższej. W tym czasie wzniesiono po zewnętrznej stronie muru obwodowego skrzydło północne (ukazane od szczytu). Skrzydło zachodnie rozebrano w pierwszej połowie XIX wieku do wysokości piwnic (na rysunku przysłonięte drzewami). Rysunek wykonano najpóźniej tuż przed remontem zamku.

Dopełnieniem niniejszej prezentacji jest niewielki rysunek M. John, córki konsula duńskiego i właściciela darłowskiej firmy zajmującej się morskim handlem drewna. Artystka wraz z rodziną na początku XX wieku mieszkała przy darłowskim rynku, w narożnej kamienicy zwanej „Pod okrętem”. Budynek pełnił jednocześnie funkcję handlowo-usługową. Z okien domu M. John miała możliwość oglądania jednego z najładniejszych zakątków miasta – rynku miejskiego z ratuszem, apteką „Pod lwem” i kościołem farnym. Ten widok utrwaliła. Jej rysunek zatytułowany „Rügenwalde 7 III 1901” został wykorzystany przez darłowskich drukarzy jako pocztówka „Gruss” (Buziałkowski 2012: 62).

3. Obiekty miejskie źródłem inspiracji artystów

Prezentowane dotychczas widoki Darłowa stanowiły panoramiczne, ogólne ujęcia miasta z różnych stron, najczęściej od strony rzeki. Znane są również rysunki i grafiki wykorzystywane zwykle jako ilustracje dla miejscowych wydawnictw. Są to widoki ulic z nieistniejącą obecnie zabudową, zaułki, place, jak również najbardziej charakterystyczne budowle miejskie. Oto kilka przykładów:

* Kościół św. Gertrudy był wdzięcznym tematem i źródłem inspiracji dla wielu artystów. Dotychczas znano go z licznych przedstawień prezentujących jego charakterystyczną sylwetkę ukazowaną od zewnątrz, zwykle z widokiem rozległego cmentarza i wieloma nagrobkami ewangelickimi na pierwszym planie. Drugi plan kompozycji i jego tło przeważnie stanowił zabytkowy, przerośnięty drzewostan, pośród którego osadzona była bryła tego kościoła. Z końca XIX wieku znany jest obraz olejny, malowany na płótnie, przedstawiający „Wnętrze kościoła św. Gertrudy”. Autorem obrazu jest Emil Rittmeyer. Artysta ten całe swoje dorosłe życie związał ze Szwajcarią, gdzie pracował jako ilustrator i grafik w firmie ojca (Thieme, Becker 1992: 391). W swoim dziele E. Rittmeyer uchwycił moment oczekiwania przez ze-

branych we wnętrzu kościoła na uroczystość konfirmacji. Przedstawił nadto bogate wyposażenie wnętrza świątyni z licznymi wiszącymi epitafiami i ławami dla wiernych oraz amboną przeniesioną na początku XIX wieku, wyłączoną na mocy dekretu królewskiego „z użytku kościoła zamkowego” (Kalicki 2009). W tym czasie epitafia wisiały na ścianach obejścia świątyni. Na obrazie trudno doczytać się w nich jakichkolwiek treści. Spośród wszystkich przedstawionych szczególną uwagę zwraca XVIII-wieczne epitafium w formie pionowego prostokąta zwieńczonego profilowanym gzymsem. W górnej części znajdują się portretowe przedstawienia trójki dzieci rodziny kapitana Jacoba Ch. Karstena, ponad którymi widnieje oko opatrznosci (Brochocka 2010: 54). Poniżej zamieszczono portret kapitański trójmasztowego żaglowca. Część dolną wypełnia inskrypcja z Księgi Izajasza, odnosząca się do nicości życia ziemskiego. Nieznane są okoliczności powstania tego wspaniałego „malowanego dokumentu” (Tabl. III: B).

* Kościół NMP – budowla dominująca nad miastem; jej gotycki, bazylikowy kształt przypomina ten zachowany obecnie, z trójnawowym korpusem nawowym, wydzielonym prezbiterium i masywną wieżą. Na obrazie Otto Kuskego kościół ukazany został na drugim planie, z tyłu, za budynkiem apteki „Pod lwem”, na tle błękitnego nieba. Widoczna jest górna część bryły tej budowli z wieżą przykrytą dachem namiotowym, dwuspadowym dachem nawy głównej i dachem wielobocznie zamkniętego prezbiterium. Artysta namalował obraz w technice olejnej na płótnie w 1941 roku i podarował go przyjacielowi Karłowi Rosenowowi z okazji 68. rocznicy urodzin (Tabl. IV: A).

* Zamek – ze wszystkich budowli darłowskich ma najbogatszy materiał ikonograficzny, jaki się zachował. Artyści ukazywali budowlę z wielu stron, lecz nie kopiowali znanego już wzoru, tylko aktualizowali go, bacznie obserwując zmieniające się jego formy. Z początku XX wieku znany jest niewielki rysunek tuszem autorstwa Karola Gühle z widokiem na zamek od strony rzeki (karta katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/192). Rysunek obejmuje skrzydło wschodnie i dostawioną do niego na zewnątrz klatką schodową, przykryte wspólnym dachem dwuspadowym. Klatkę nadbudowano o jedną kondygnację i zwieńczono osobnym wielopłosiowym dachem dopiero w latach 30. XX wieku.

Widok zamku od zewnątrz, od strony wieży południowej utrwaliła też kredkami na jasnobrązowym papierze nieznana bliżej Clementine Hahn (karta katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/1736). Wieża zamkowa na obrazie artystki stanowi zamknięcie ulicy ujętej perspektywicznie i zabudowanej po obu stronach. Z lewej strony widać fasadę dwukon-

Ryc. 6. Immanuel Mayer-Pyritz, Zamek w Darlowie (według *Das Malerische Pommern. Skizzen und Zeichnungen*)

dygnacyjnego budynku szkoły dla dziewcząt, obecnie budynku mieszkalnego, a po stronie przeciwnej kalenicowo ustawioną stodołę w konstrukcji szachulcowej, która istniała do końca XX wieku. Ze względu na zły stan

techniczny została rozebrana, a na jej miejscu powstał budynek szkieletowy, który pełni funkcję salonu meblowego. Identyczne ujęcie zamku widnieje na rysunku wykonanym przez Immanuela Mayera-Pyritza w 1939 roku (Ryc. 6).

Zamek darłowski stał się inspiracją również dla Friedricha Walthera, niemieckiego artysty, którego określa się mianem „mistrza wedy”. Artysta w 1925 roku wykonał cykl trzech grafik w technice akwaforty – dwie prace przedstawiają widok na dziedziniec zamkowy z klatką schodową i fragmentem skrzydła północnego oraz wschodniego od strony przejścia bramnego w wieży południowej, a trzecia grafika przedstawia bryłę zamku od strony odnogi Wieprzy w kierunku młyna (karty katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/1802, 528, 1176). Nie ma pewności, czy artysta przebywał w Darłowie i w jakich okolicznościach powstały wymienione widoki.

Dziedziniec zamkowy wzbudził również zainteresowanie u Otta Kuskego. Artysta w 1937 roku wykonał cykl litografii „Z biegiem rzeki Wieprzy”, w którym przedstawił widok z dziedzińca na naroże skrzydła wschodniego z wejściem głównym w kierunku przejścia bramnego w wieży południowej (karta katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/PN/25).

Najbardziej znanym „portretem zamku” są dwa obrazy olejne na płótnie namalowane w 1927 roku przez Richarda Zenke i w 1941 roku przez Otta Kuskego. Zenke przedstawił bryłę budowli ujętą perspektywicznie, widzianą od strony placu zamkowego w kierunku skrzydła północnego (karta katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/556), drugi obraz zaś ukazuje zamek osadzony u podnóża rozległego i zadrzewionego grodu z przepływającą w dole Młynówką (karta katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/185). Obecnie obrazy te stanowią stałe wyposażenie ekspozycji zamkowych.

* Hanseschule powstała w 1909 roku. Od 1928/29 roku funkcjonowała w nowo wybudowanym budynku na terenie parku zamkowego. Obecnie w tym budynku znajduje się Zespół Szkół Morskich. O historii szkoły pisał Karl Rosenow (1929) w artykule *Geschichte der Rügenwalder Lateinschule*, a ilustrację do tekstu wykonał także w 1929 roku darłowski artysta Richard Zenke (s. 4). Przedstawił budynek w ujęciu $\frac{3}{4}$ od strony fasady rozczłonkowanej pionowym przęsłem w formie ryzalitu z gankiem zwieńczonym daszkiem namiotowym i poziomym gzymsem oddzielającym parter od pierwszego piętra. Budynek miał trzy kondygnacje z rozbudowanym użytkowym poddaszem przykrytym dachem naczółkowym. Po wojnie w budynku tym rozpoczęło działalność Państwowe Gimnazjum i Liceum Spółdzielczości Morskiej. Szkoła miała charakter zawodowy i korzystała z pro-

gramów nauczania szkół handlowych, które uzupełniono o przedmioty morskie. W następnych latach otrzymała własny kuter, na którym odbywały się praktyki zawodowe. Zarządzeniem ministra żeglugi w 1953 roku powołano Zasadniczą Szkołę Rybołówstwa Morskiego i przystąpiono do remontu budynku szkoły, dobudowując jedną kondygnację. Dach naczółkowy zastąpiono stropodachem. W latach 70. XX wieku szkoła otrzymała status Technikum Rybołówstwa Morskiego na podbudowie zasadniczej szkoły zawodowej. Obecnie tworzy Zespół Szkół Morskich (Walkiewicz, Żukowski 2005: 272–274).

* Ciekawym przykładem, który może stanowić źródło poznania szachulcowego budownictwa ludowego Darłowa, obecnie nieistniejącego, jest akwarela Petera Möllera sprzed 1945 roku, zatytułowana „Chata na wyspie młyńskiej” (w zbiorach prywatnych). Przedstawia typowy pomorski budynek szachulcowy z wysokim dachem naczółkowym, z powieką. Na obrazie pokazano go obok mostu przełożonego nad Młynówką, na tle parawanu drzew, w ujęciu szerokofrontowym.

4. Widoki Darłówka, portu i morza

Darłówko od czasów średniowiecza stanowi nadmorską część Darłowa. Położone jest u ujścia rzeki Wieprzy do Bałtyku. Wspaniały mikroklimat, piękne widoki, czysta plaża i wiele atrakcji starego, średniowiecznego miasta sprawiły, że już w 1814 roku dzięki staraniom dra Georga Büttnera w Darłówku otwarto kąpielisko morskie z domem zdrojowym i hotelem Friedrichsbad, który w niedługim czasie stał się dużym ośrodkiem rekreacyjno-wypoczynkowym. W drugiej połowie XIX wieku było już znanym ośrodkiem lecznictwa i wypoczynku. Przyjeżdżało tu coraz więcej kuracjuszy. Wtedy budowano i rozbudowywano wiele obiektów, które szybko stały się atrakcją nie tylko dla przyjezdnych letników. Wymienię port, latarnię morską, most zwodzony, wille, pensjonaty, hotele. Powstawały też altany, promenady, parki nadmorskie i mola wiodące ku morzu. Nadto srebrny, szmaragdowy i spokojny Bałtyk, wypełniony łodziami rybackimi i żagłówkami, innym razem wzbudzony i groźny, meandrujące rzeki i przybrzeżne jeziora przyciągały tłumy ciekawskich ludzi. Każdy mógł odnaleźć tu coś dla siebie, zwłaszcza artyści. Wówczas zaczęły powstawać „portrety nadmorskiego Darłówka”.

Za najstarszy znany widok morza, łodzi rybackich i kutrów z okolic Darłówka uważa się rysunek ołówkiem Ericha Bahra z 1878 roku zatytułowany „Kutry rybackie na morzu” (w zbiorach prywatnych). Na spokojnym, lekko pofalowanym morzu artysta umieścił żaglowe łodzie

rybackie i kuter o napędzie silnikowym, poławiające w niewielkiej odległości od portu.

Wspaniałym portrecistą Darłówka wydaje się wymieniony Friedrich Karl Walther, który oprócz poznanych widoków zamku w tym samym czasie wykonał, w trudnej technice akwaforty, pracę zatytułowaną „Wejście do portu w Darłównu” (w zbiorach prywatnych). Jest to ujęcie z mostu zwodzonego na kanał portowy w kierunku mola. Po obu stronach nabrzeża artysta umieścił stacjonujące obok siebie łodzie rybackie. Wschodnie nabrzeże kanału zaś zamknął budynkami administracji portu, budynkami gospodarczymi, spichlerzami i wyłaniającym się fragmentem parterowego budynku stacji pilotów – pierwowzoru późniejszej latarni morskiej. Latarnię uwieczniono bez wieży. Nadbudowana została w 1927 roku. Od tamtej pory wygląd zewnętrzny całej budowli się nie zmienił.

Jako ciekawostkę podam, że pokazany na rysunku Ericha Bahra kuter jest jedną z pierwszych jednostek darłowskiej floty rybackiej o napędzie silnikowym. Silniki w tym czasie produkowano w Danii i Szwecji, a dopiero od początku XX wieku w Niemczech (Szopowski 1962: 245). Małe łodzie z grafiki Walthera były drewnianymi jednostkami bez nadbudówek, z napędem żaglowym i wiosłowym, przystosowanymi jedynie do połowów przybrzeżnych. Jeszcze na początku XX wieku sprowadzano je z Bornholmu, nieco później rybacy z Darłówka zaczęli budować je u siebie (Szopowski 1962: 246).

W 1914 roku rozpoczęła się fascynacja Darłówkiem, zwłaszcza portem, kolejnego artysty – Paula Kuhfussa, który uwielbiał malować morze, nadmorskie pejzaże, rybaków przy pracy, sieci, łodzie rybackie. Tematy te były niemal spełnieniem jego młodzieńczych marzeń o tym, by zostać marynarzem. Prawie każdego roku latem wyjeżdżał nad Morze Północne i Bałtyk w poszukiwaniu nowych tematów. Często bywał w Darłównu. Tutaj, zafascynowany mnogością i pięknem motywów morskich, wykonał czarną kredką i ołówkiem cykl pięciu szkiców rysunkowych ukazujących motywy z życia darłowskiego portu: most zwodzony, przybrzeżne domy rybackie, spichlerze, latarnię morską, a także drewniane żaglowe i motorowe łodzie rybackie zacumowane w kanale portowym. Są one rysowane poprawnie, niemal z fotograficzną dokładnością, dzięki czemu stanowią obecnie dużą wartość dokumentacyjną (Tabl. IV: B).

Widok darłowskiego portu z tych lat utrwalił również szczeciński artysta Heiner Bloss. Jest on autorem linorytu przedstawiającego małą łódź rybacką wychodzącą w morze między główkami awanportu (Bloss 1927: 79). Ten motyw był wielokrotnie wykorzystywany przez wielu artystów. Był inspiracją także dla Ericha Kadella. Ujął on główkę wschodniego mola i dwie rozkołysane łodzie powracające z morza, które być może

zostały zepchnięte blisko falochronu wskutek silnego sztormu. Drzeworyt stał się ilustracją strony tytułowej sławieńskiej gazety². Z kolei Richard Zenke „ożywił” portowy motyw, przedstawiając ciężką fizyczną pracę doкерów podczas rozładunku olbrzymiego parowca stojącego przy nabrzeżu.

Zafascynowany darłowskim portem był także wielokrotnie wymieniany Otto Kuske, pomorski artysta, który często odwiedzał Darłowo i okoliczne wsie. We wspomnianej tece graficznej „Z biegiem rzeki Wieprzy” przedstawił krajobrazy znad Wieprzy od źródeł do ujścia w Darłównu. Ostatnia odsłona tego cyklu nosi tytuł „Wejście do portu w Darłównu” i ukazuje łodzie żaglowe pływające w południowo-zachodniej części awanportu, w bocznym jego basenie, tuż przed główkami (karta katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/PN/26). Po drugiej stronie kompozycji widoczny jest fragment starego mola i maszt z dzwonem przeciwmgielnym. Awanport był na tyle urokliwym miejscem w Darłównu, że każdego lata wypoczywało tam wielu letników. Po dojściu faszystów do władzy zniszczono go, budując w pobliżu basenu stocznię statków żelbetonowych, w której miały być produkowane na potrzeby wojny tankowce i frachtowce. Teren wokół stoczni stał się obozem pracy z drewnianymi barakami dla robotników przymusowych z całej okupowanej Europy.

Obozowy wojenny motyw Darłówna doskonale udokumentował niemiecki żołnierz Alfred Fürbinger, który od 10 listopada 1942 do 14 lipca 1943 roku stacjonował tutaj na poligonie wojskowym. W czasie wolnym od zajęć poligonowych rysował ołówkiem lub tuszem i podmalowywał akwarelą maleńkie „widoczki”, przedstawiając to, co mógł ujrzeć z okna obozowego baraku (karty katalogu naukowego Muzeum Darłowo: MD/AH/1795–1799), czyli elewatory zbożowe, port, morze i budynki obozowe, które już od dawna nie istnieją.

Kolejnym artystą urzeczonym nadmorskim pejzażem Darłówna był Georg Lehmann-Fahrwasser, autor obrazu olejnego przedstawiającego ośnieżony i skuty lodem „Port w Darłównu zimą”. Obraz utrzymany jest w tonacji bieli i błękitu. Prezentuje kanał portowy widziany w kierunku mostu zwodzonego (Tabl. V: A). W twórczości artysty motywy Morza Bałtyckiego były częstym tematem obrazów. Później z zachwytem malował Alpy, a także widoki parków i zamków.

Piękno Darłówna i Bałtyku przyciągało wielu artystów. Przebywał tutaj również pochodzący ze Sławna Günter Machemehl, pomimo że lato zwykle spędzał w Jarosławcu, małej wiosce rybackiej oddalonej o 30 km od Sławna. Spośród jego prac zachowała się jedyna akwarela z motywem darłowskim (Sroka 2016: okładka). Jest to widok na port, perspektywicz-

² *Heimat Beilage. Sonderbeilage der Schlawer Zeitung*, 1930.

nie ujęty wzdłuż kanału w kierunku latarni morskiej. Utrzymany jest w optymistycznym, radosnym nastroju. Czyste, jasne barwy i szybkie, ekspresyjne pociągnięcia pędzla ze świadomą deformacją przedmiotów sprawiają wrażenie kompozycji rozmytej, malowanej na mokrym podłożu, jakby we mgle.

Darłówko urzekło także rumuńskiego malarza Arthura Segala, przyjaciela grupy „Die Brücke”. Artyści mogli spotykać się w Jarosławcu i wspólnie malować, mogli również odwiedzać pobliskie Darłówko. Nazwa grupy artystycznej (tłum. most) mogła także być dla Segala inspiracją do namalowania mostu zwodzonego w Darłówku. Obraz został namalowany w 1925 roku, kiedy artysta zajmował się kubizmem (Tabl. V: B).

Most zwodzony był wdzięcznym tematem nie tylko dla Segala. Stał się inspiracją dla wielu artystów, m.in. dla Immanuela Mayera-Pyritza, artysty malarza i docenta Berlińskiej Akademii Sztuki, który zaprezentował go na ekspozycji „Das Malerische Pommern. Skizzen und Zeichnungen” i umieścił obok darłowskiego zamku w katalogu tej wystawy (DMP 1939). Jest to rysunek ołówkiem z centralnie umieszczonym zamkniętym mostem zwodzonym widzianym od falochronu w kierunku basenu portowego.

Widok mostu, ale otwartego stał się inspiracją dla K. Englera, który w obrazie utrwalił moment, kiedy pod otwartymi przesłami znajduje się powracający z morza kuter rybacki „Damkerort” (zbiory prywatne).

Na zaprezentowanych powyżej dziełach artyści utrwaliли krajobraz nadbałtyckiego Darłówka najczęściej z widokiem na spokojne morze, port rybacki wypełniony łodziami czy dostojny most zwodzony. Byli i tacy twórcy, którzy postrzegali morze nieco inaczej. Widzieli w nim jeden z żywiołów – ten niebezpieczny, nieposkromiony, a jednocześnie wyzywający. Morze miało w sobie coś, co sprawiało, że pomimo niebezpieczeństwa kusiło marynarzy, rybaków, a dla artystów było obszarem poszukiwań twórczych. Obok morza częstym motywem były katastrofy morskie i przeróżne sceny rodzajowe, takie jak naprawy sieci, połowy ryb czy targi rybne.

Mistrzem budowania nastroju, wrażeń, efektów świetlnych i emocji wywoływanych przez przyrodę był berliński artysta Ernst Kolbe. W latach 30. XX wieku podejmował liczne podróże artystyczne nad morze, najchętniej nad Bałtyk, gdzie uwielbiał malować krajobrazy nadbałtyckie, łodzie żaglowe i wnętrza domów rybackich. Odtwarzał je najpierw realistycznie, jak przystało na „akademika”, aby z biegiem czasu spontanicznie, za pomocą wypracowanych przez siebie technik prowadzenia pędzla i za pomocą koloru, utrwalać ulotne chwile odtwarzanej rzeczywistości. Coraz bardziej zbliżał się do natury i zjawisk atmosferycznych.

Być może z tego okresu pochodzą jego realistyczne „Żagłówki w Darłóiku” rzucone potężde żywiołu morskiego (Tabl. VI: A).

Kilka lat później znany nam rysownik M. Frick (autor kopii panoramy miasta z 1930 roku) namalował pełen dramatyzmu obraz „Statek Arthur rozbity u brzegu Darłóika w 1899 roku” (Buziałkowski 2012: 222). Na obrazie przedstawił walkę człowieka z żywiołem podczas wielkiego sztormu, jaki miał miejsce 1 kwietnia 1899 roku. Uwiecznił tę szczególną chwilę, kiedy na wzburzonym, rozfalowanym morzu nieopodal wschodniego falochronu tonął duży trójmasztowy żagłowiec. Potężne fale wdzierały się na pokład okrętu. Burza okazała się jednak silniejsza. Świadcami tego dramat było wielu bezsilnych ludzi. Obraz jeszcze w tym samym roku został zreprodukowany na pocztówce (1.08.1899), na obrzeżach której umieszczono napis: „Nachbildung verboten Strandung des «Arthur» bei Rügenwaldemünde. M. Frick. Rügenwalde. 1.04.1899”.

Wyraźnie wyodrębnioną tematycznie grupę stanowią prace poświęcone przedstawieniu mieszkańców Darłóika podczas pracy. W *Das Malerische Pommern. Skizzen und Zeichnungen* (DMT 1939: 62) umieszczony jest rysunek słupskiego artysty Hansa Joachima Lau zatytułowany „Rybak z Darłóika”. Artysta uwiecznił postać przeciętnego darłóiwskiego rybaka powracającego z morza, który tuż po opuszczeniu łodzi udaje się w kierunku domu ze skrzynią i koszem pełnymi świeżych ryb. Na nabrzeżu portu pozostały jedynie liny i sieci przeznaczone do suszenia i naprawy.

Złowione ryby zwykle sprzedawano bezpośrednio z pokładu łodzi, co gwarantowało, że ryby są świeże i smaczne. Handel odbywał się na nabrzeżu. Po transakcji zakupiony towar różnymi środkami transportu przewożono do miejsca dalszego przerobu. Scenę handlu rybami, rozgrywającą się na tle spichlerzy i domów mieszkalnych usytuowanych po przeciwnej stronie kanału portowego, w 1929 roku uwiecznił polnański artysta Hans Uhl w obrazie zatytułowanym „Targ rybny” (Tabl. VI: B).

Zakończenie

Ze zgromadzonej dotychczas ikonografii wyłania się dość istotny obraz miasta. Darłóiko od zawsze przyciągało artystów. Niektórzy z nich zamieszkali tutaj na stałe, inni spędzali tylko letnie bądź zimowe miesiące, zainspirowani pięknem miasteczka i okolic. Zabytkowa, niepowtarzalna architektura, okoliczny pejzaż i oczywiście morze stanowiły dla nich niewyczerpalne tematy i źródło inspiracji.

W pracy ukazana została twórczość około trzydziestu artystów, którzy uwieczniali darłóiwski krajobraz. Prezentowane obrazy olejne, akwarele,

pastele, gwasze, rysunki i grafiki przyporządkowano do kilku grup tematycznych. Najczęściej były to dzieła przedstawiające widoki miasta, jego ujęcia panoramiczne, pojedyncze obiekty, ciągi ulic. Druga grupa to przedstawienia „nadmorskie” takie jak różnorodne pejzaże z widokami morza, brzegu Bałtyku lub rzeki Wieprzy. Kolejną grupę stanowią przedstawienia „rybackie”. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują przedstawienia portowe, kutrów rybackich lub łodzi w tle darłowskiego pejzażu. Do tej grupy należałoby włączyć także sceny rodzajowe, np. naprawy sieci, targi rybne, powroty z morza.

Zebrana i zaprezentowana ikonografia obejmuje ponad 80 widoków Darłowa. Nie jest to pełen obraz miasta. Jestem przekonany, że istnieją przedstawienia wielu elementów współtworzących jego krajobraz, na które w przyszłości może uda się natrafić i włączyć je do niniejszego zbioru. Sądzę, iż przedstawiony materiał ma duże znaczenie dla poznania dawnego kształtu miasta, który uległ znacznemu przekształceniu na przestrzeni kilkuset lat.

Bibliografia

- BIELECKA E., KONTOWSKI K. 2017. *Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie. Przewodnik po muzeum*, Darłowo: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich.
- BLOSS H. 1927. Rügenwalde ein pommersches Nürnberg, [w:] *Heimatkalender für Stadt und Kreis Neustettin*, Neustettin: Norddeutsch Presse, 73–79.
- BOEHMER F. 1900. *Geschichte der Stadt Rügenwalde*, Stettin: Verlag von Paul Niekammer.
- BÖTTGER L. 1892. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Bd. I, H. 3: *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe*, Stettin: Commissions-Verlag von Léon Saunier's Buchhandlung.
- BROCHOCKA A. 2010. „*Die Blume ist verwelckt*”. *Protestanckie funeralia na Pomorzu od początku XVII do połowy XX wieku. Katalog wystawy*, Słupsk: Muzeum Pomorza Środkowego.
- BUZIAŁKOWSKI J. 2012. *Pozdrowienia z Darłowa i Darłówka. Pocztówki z widokami Darłowa i Darłówka 1892–1918, z kolekcji Marii i Jerzego Buziałkowskich oraz Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie*, Darłowo: DAR-MED.
- CHOJECKA J. 2013. Gottlieb Samuel Pristaff i jego widoki miast pomorskich, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. XI: *Ośrodki miejskie*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Darłowo-Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 183–198.
- DMP 1939. *Das malerische Pommern. Skizzen und Zeichnungen*, Bd. I, Stettin: Verlag von Léon Saunier's Buchhandlung.
- GRZELAK J. 2013. Źródła archiwalne z lat 1610–1622 dotyczące sporządzenia przez Lubinusa mapy Pomorza, [w:] *Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze*, R. Skrycki (red.), Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 223–325.
- GUTSCHE E. 2010. *Malarze, miejscowości i widoki Pomorza zachodniego w pierwszej połowie XX wieku*, cz. 1–2, Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne.

- KALICKI J. (red.) 2009. *Kronika kościoła mariackiego w Darłowie*, Koszalin: Muzeum w Koszlinie.
- KONTOWSKI K. 2001. Richard Zenke, pomorski malarz, rysownik i pedagog, [w:] *Życie dawnych Pomorzan*, t. 1, W. Łysiak (red.), Bytów–Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 109–116.
- KONTOWSKI K. 2013. Z historii młyna zamkowego w Darłowie, [w:] *Sapere aũso. Księga Pamiątkowa poświęcona dyrektorowi Muzeum Pomorza Środkowego, Mieczysławowi Jaroszewiczowi*, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 207–213.
- KONTOWSKI K. 2014. *Dirlov–Rügenwalde–Darłowo. Miasto nad Bałtykiem. Katalog wystawy*, Darłowo: Muzeum Zamek Księżąt Pomorskich w Darłowie.
- KOWALCZYK-KONTOWSKA J., KONTOWSKI K. 2003. Środowisko plastyczne Pomorza Środkowego w latach 1900–1939, [w:] *Życie dawnych Pomorzan. Materiały z konferencji*, t. 2, W. Łysiak (red.), Bytów–Słupsk: Wydawnictwo „Eco”, 175–195.
- ROSENOW K. 1929. *Das Stadtbild von Rügenwalde: eine Ergänzung zur Stadtgeschichte*, Rügenwalde: Albert Mewes.
- ROSENOW K. 1931. Das alte Herzogschloss zu Rügenwalde, *Heimat-Beilage. Sonderbeilage der Schlauer Zeitung, Schlawe* 7(III 1931): 1–4.
- ROSENOW K. 1933. *Geschichte der Rügenwalder Lateinschule: Eine Denkschrift zu ihrem 600 jähr. Jubiläum*, Rügenwalde: Mewes.
- ROSENOW C. 1938. Erdfälle, Erdbeben und Seebären. Beitrag zum Sagenforschung, *Ost-pommersche Heimat* 16: 23–24.
- SROKA J. 2016. *Powiat sławieński w malarstwie i grafice*, Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”.
- SZOPOWSKI Z. 1962. *Małe porty Pomorza Zachodniego w okresie do II wojny światowej*, Warszawa–Poznań: PWN.
- THIEME U., BECKER F. 1992. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 1–37, München: Deutschen Taschenbuch Verlag.
- UP 1924. *Unser Pommerland. Monatsschrift für das Kulturleben der Heimat* 9(4/5).
- VOLLACK M. (red.) 1986. *Der Kreis Schlawe: Ein pommersches Heimatbuch*, Bd 1: Der Kreis als Ganzes. Husum: Heimatkreis Schlawe.
- WALKIEWICZ L., ŻUKOWSKI M. 2005. *Darłowo. Zarys dziejów*, Darłowo: Darłowski Ośrodek Kultury.
- WINTER H. 2007. *Otto Kuske. Ein Pommerscher Maler 1886–1945*, Bonn: Siering.

ANEKS

Widoki miasta – wykaz prac według artystów

Erich Bahr – artysta znany nam jest na przykładzie trzech prac rysunkowych z 1878 roku, ilustrujących miasto:

- * „Darłowo. 9.9.1878”, rysunek ołówkiem, 11 × 18 cm (Sroka 2016: 11).
- * „Rzeka Wieprza w okolicach Darłowa”, rysunek ołówkiem, sygn. dat. Bahr 18.10.(18)78.
- * „Kutry rybackie na morzu”, rysunek ołówkiem, sygn. E. Bahr. Rügenwalde.

Paul A. Becker – nie jest znana jego data urodzin i śmierci, a także miejsce zamieszkania. O artyście wiadomo tylko tyle, że w 1912 roku na okoliczność 600-lecia istnienia miasta wykonał w czarnym tuszu cykl sześciu rysunków ilustrujących najważniejsze wydarzenia z historii Darłowa:

- * „Rajcowie miejscy oczekujący na przyjazd króla Eryka do Darłowa”, rysunek tuszem, sygn. P.A. Becker. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Heroldowie”, rysunek tuszem, sygn. P.A. Becker. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Wjazd króla Eryka do Darłowa”, rysunek tuszem, sygn. P.A. Becker. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Wznoszenie murów miejskich”, rysunek tuszem, sygn. P.A. Becker. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Sprowadzenie osadników”, rysunek tuszem, sygn. P.A. Becker. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Wodowanie statku handlowego”, rysunek tuszem, sygn. P.A. Becker. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Heiner Bloss – grafik, rysownik i ilustrator. W okresie międzywojennym mieszkał i pracował najpierw w Czarnem, później w Szczecinku. Prace publikował m.in. w *Heimatkaler der für Stadt und Kreis Neustettin* w latach 1926–1928. W roczniku 1927 tego kalendarza, w autorskim artykule pt. *Rügenwalde ein pommersches Nürnberg*, wykonał następujące widoki Darłowa:

- * „Rynek miejski z ratuszem i kościołem”, rysunek tuszem, pióro, sygn. Bloss (Bloss 1927: 73).
- * „Kościół św. Gertrudy”, rysunek tuszem, pióro, sygn. (Bloss 1927: 78).
- * „Darłowo, przy Bramie Kamiennej”, rysunek tuszem, pióro, sygn. (Bloss 1927: 74).
- * „Kościół od ulicy Mariackiej”, rysunek tuszem, pióro, sygn. (Bloss 1927: 76).
- * „Dziedziniec zamkowy”, rysunek pióro, tusz, sygn. (Bloss 1927: 75).
- * „W porcie”, rysunek pióro, tusz, sygn. (Bloss 1927: 79).
- * „Darłowo, zamek i Wieprza”, rysunek tuszem, pióro, sygn. Heiner/Bloss/1926 (Gutsche 2012: 35).
- * „Widok Darłowa na początku XIX w.”, rysunek pióro, sygn. HB (Heimat Kalender für den Kreis Schlawa, 1931).

V.D. Brandrupp – autor litografii z 1830 roku przedstawiającej „Darłowo w czasach średniowiecza”. W 1920 roku kopię tej panoramy wykonał Richard Zenke, a w 1930 roku M. Frick.

K. Engler – malarz amator (?), znany z jednego obrazu:

- * „Most zwodzony”, olej/plótno, 29 × 37 cm, sygn. K.E., do 1945 roku. Własność prywatna.

M. Frick – rysownik, malarz. Znany jest z dwóch widoków:

- * „Statek Arthur rozbity u brzegu Darłówka w 1899 roku” (Buziałkowski 2012).

- * „Darłowo w średniowieczu”, kopia wg litografii V.D. Brandruppa z 1830 roku wykonana na papierze kremowym, 21,7 × 29,7 cm. Pod rysunkiem odręczny autorski napis: Rügenwalde von der Mittags Seite. Nach der Natur gez. V.D. Brandrupp (um 1830). Copirt u. vervollkommnet M. Frick 1930. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Alfred Fürbinger – znany nam jest jako niemiecki żołnierz, który stacjonował na poligonie wojskowym w DarłóWKu. Z zamiłowania rysownik i akwarelista:

- * Rügenwalde vom Minenlager aus Pommern 1943 April; na odwrocie: Mole von Rügenwalde vom hotel Friedrichsbad aus Pommern 1943 April, tusz, ołówek, kredka, 20,1 × 15,6 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * Hafenmole/Rügenwalde Münde Ostsee, rysunek ołówkiem, 12,3 × 21 cm, sygn. FA. 43. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * Hafenmole/Rügenwalde Münde mit Haf(e)n mole, akwarela 11,8 × 20,5 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * Rügenwalde/Ostsee Eisenbahn Geschütz/Batterie, akwarela, 13,7 × 19,7 cm, nie sygnowany. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * Blick vom Lager nach Rügenwalde, akwarela malowana po obu stronach, 10,4 × 10,5 cm, sygnatura nieczytelna. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Gaillard – artysta znany jest z rysunków inwentaryzacyjnych do publikacji Ludwiga Böttgera (1892). W rozdziale poświęconym miastu zamieszczonych zostało 38 rysunków, w tym 8 rysunków przedstawiających widoki budowli darłowskich. Rysunek tuszem, przed 1892, sygn.: Gaillard pf. (Böttger 1892: 76–100).

Karol Gühle – autor rysunku piórem „Zamek w Darłowie”:

- * Zamek w Darłowie, początek XX wieku, rysunek 15,8 × 12,5 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Clementine Hahn – urodzona 1866 roku w Dreźnie – zmarła w 1922 roku:

- * „Zamek w Darłowie”. Widok od strony południowej. Rysunek sygn. C. Hahn, początek XX wieku, 45 × 37 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Krajobraz z kościołem”, olej/tektura, 60,5 × 72,5 cm sygn. C. Hahn 1915. Obraz określany jest też jako pejzaż z kościołem w Meklemburgii. Zbiory prywatne.

M. John – córka konsula duńskiego i właściciela Towarzystwa Żeglugowego Eduarda Johna. Znana jest z jednego rysunku Darłowa z widokiem na zabudowę zachodniej pierzei rynku:

- * „Rügenwalde 7 III 1901”. Rysunek ołówkiem, 8,5 × 12,5 cm, sygn. M. John. Zbiory prywatne.

Erich Kadell – rysownik i grafik:

- * „Zamek książęcy w Darłowie”, linoryt, sygn. EK (Heimat Beilage. Sonderbeilage der Schlauer Zeitung, 1930).

- * „W porcie w Darłównu”, drzeworyt, odbitka czarno-biała (Heimat-Beilage. Sonderbeilage der Schlauer Zeitung, 1930).
- * „Darłowski zamek”, odbitka z płyty ołowianej, czarno-biała, sygn. Kadell, 1931 (?) (Rosenow 1931).

Bruno Koglin – urodził się w Szczecinie w 1890 roku. Po II wojnie światowej mieszkał w Hamburgu, gdzie zmarł w 1989 roku. Uprawiał malarstwo, grafikę i rysunek. W okresie międzywojennym dość często przebywał na Pomorzu, odwiedzając okolice Sławna i Darłowa:

- * „Zamek w Darłowie”, rysunek piórem, sygn. BK, od strony rzeki Wieprzy. Zamieszczony w Vollack (1986: strona tytułowa).

Ernst Kolbe – malarz pejzażysta i litograf. Urodził się w 1876 roku w Kwidzynie, a zmarł 17 lipca 1945 roku w Rathenow nad Hawelą. Studiował malarstwo i rysunek w Akademii Sztuk Pięknych w Berlinie, później w Dreźnie:

- * „Żaglówki w Darłównu”, olej/tektura, 34,5 cm × 43,5 cm, sygn. p.d. E. Kolbe. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Paul Kuhfuss – malarz, ilustrator, nauczyciel plastyki, żył w latach 1883–1960. Mieszkał w Berlinie, gdzie w 1907 roku ukończył studia artystyczne w Królewskiej Akademickiej Szkole Artystycznej. Latem, szukając inspiracji, często bywał na Pomorzu. Oprócz Darłówna odwiedzał takie miejscowości, jak: Rowy, Gardna czy Łeba, gdzie tworzyły się kolonie artystyczne, które były miejscem pracy i spotkań wielu artystów. W 1935 roku podczas otwarcia wystawy w zamku Niederschönhausen stanął w obronie żydowskich kolegów artystów, za co został wykluczony ze związku artystów. Po II wojnie światowej w dalszym ciągu pracował jako nauczyciel rysunków:

- * „Most zwodzony”, sygn. Kuhfuss 1914, 38 × 48 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Łodzie rybackie w kanale”, sygn. Kuhfuss 1914, 38 × 48 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Łodzie rybackie”, sygn. Kuhfuss 1914, 38 × 48 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Dwie łodzie rybackie”, sygn. Kuhfuss 1914, 38 × 48 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Łodzie rybackie”, sygn. Kuhfuss 1914, 38 × 48 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Otto Kuske – urodził się 12.12.1886 roku w Dretyniu k. Miastka. W 1907 roku ukończył seminarium nauczycielskie w Koszalinie, a następnie studiował w Królewskiej Akademii Sztuki w Berlinie. Tam zdobył uprawnienia do nauczania plastyki i podjął pracę jako nauczyciel rysunku w szkole w Szamotułach, a w latach 1919–1938 w gimnazjum w Szczecinie. Był członkiem Pomorskiego Związku Artystów, do którego wstąpił w 1919 roku. Od 1938 roku, po przejściu na emeryturę, mieszkał w Koszalinie. W jego spuściźnie artystycznej najliczniejszą grupę stanowią obrazy olejne, grafiki i rysunki poświęcone krajoznawstwu

ziemi pomorskiej. Był miłośnikiem swojej „małej ojczyzny”. Zmarł 10.05.1945 roku w Eberswalde:

- * „Darlówko, wejście do portu”, z cyklu „Z biegiem rzeki Wieprzy”, litografia, sygn. O. Kuske, 1937, 32 × 45 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Rynek z kościołem”, olej/plótno, 85 × 125 cm, sygn. Otto Kuske, 1941. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Zamek w Darłowie”, olej/plótno, 100 × 150 cm, sygn. Otto Kuske, 1941. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Darłowski zamek z XIV w.”, z cyklu „Z biegiem rzeki Wieprzy”, litografia 45 × 32 cm, sygn. O. Kuske, 1937. Repr. 29,7 × 21 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Hans Joachim Lau – urodził się 7.05.1900 roku w Steglitz. Samouk; malarz, rysownik i grafik. Mieszkał i tworzył w Słupsku. W swoich pracach ze szczególną miłością przedstawiał życie Pomorzan:

- * „Rybak z Darłowa”, sygn. H.J. Lau, 1936 (DMP 1939: 62).

Georg Lehmann-Fahrwasser – urodził się w 1887 roku w Gdańsku, pejzażysta, od 1912 roku związany z Berlinem. Zmarł w 1977 roku:

- * „Port w Darłównu zimą”, olej/tektura, 60 × 70 cm sygn. p.d. Lehmann-Fahrwasser. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Günter Machemehl – urodził się w 1911 roku w Sławnie, a zmarł w 1962 roku w Sierksdorf. Studia ukończył w Berlinie w Akademii Sztuk Pięknych. Po studiach wrócił na Pomorze. Należał do Związku Artystów Pomorskich do 1936 roku, kiedy to związek został rozwiązany decyzją władz hitlerowskich. Od 1937 roku miał zakaz wystawiania i sprzedaży swoich prac. Malował i sprzedawał potajemnie. Powstawały wówczas pomorskie pejzaże. Wykonywał także martwe natury i portrety. Po wojnie zamieszkał w Sierksdorf nad Zatoką Łubecką:

- * „Port w Darłównu”, 1934 rok, akwarela, 56 × 76 cm. W: Sroka 2016: strona tytułowa.

Immanuel Mayer-Pyritz – urodził się 16.03.1902 roku w Berlinie, a zmarł w 1974 roku. Historyk sztuki, malarz, grafik i rysownik. Pochodził ze znanej pomorskiej rodziny. Studiował w Berlinie oraz w Monachium. Latem przebywał na Pomorzu, malując jego motywy miejskie i krajobrazy. Zajmował się również monumentalnym malarstwem ściennym, które w większości nie przetrwało, np. w ratuszu w Darłowie (DMP 1939: 96):

- * „Zamek w Darłowie”, rysunek ołówkiem, sygn. bez daty (DMP 1939: 65).
- * „Most zwodzony w Darłównu”, rysunek ołówkiem, sygn. bez daty (DMP 1939: 64).

Peter Möller

- * „Chata na wyspie młyńskiej”, akwarela 40 × 50 cm, sygn. Möller, przed 1945 rokiem. Własność prywatna.

Rudolf Muchow – urodził się w 1889 roku, a zmarł w 1962 we Freiburgu, studiował medycynę, później sztukę w Akademii Sztuk Pięknych w Kassel. W roku 1919 został nauczycielem rysunku w sławieńskim gimnazjum. W tym okresie powstały jego liczne widoki Sławna i okolic, a także cykl 25 litografii przedstawiających pałace i dwory z terenu powiatu sławieńskiego:

* „Widok Darłowa, Sławna i Polanowa”, szkic piórem, sygn. 1924. W latach 30. XX wieku zamieszczany na stronie tytułowej sławieńskiego „Heimat-Beilage”.

Samuel A. Pristaff – urodził się w miejscowości Chociebuż na Łużycach, a zmarł w Anklam w 1736 roku. Był związany z kręgiem historyków z Greifswaldu i Szczecina. Zajmował się poszukiwaniem zabytków przeszłości Pomorza. Podczas częstych wędrówek wyszukiwał dokumenty, kroniki, obrazy, rysunki, mapy. Niejednokrotnie nie mogąc znaleźć zamówionych przez zleceniodawców materiałów, dopuszczał się fałszerstw źródeł historycznych, samodzielnie wykonując „nieznane dotąd” ikonograficzne przedstawienia nieistniejących pomorskich pomników kultury materialnej:

* „Widoki Darłowa”, dwie akwarele, około 200 × 300 mm, 1670 (Chojecka 2013: 390).

Emil Rittmeyer (Gottlob Emil) – urodził się w 1820 roku w Lindau, a zmarł w 1904 w Szwajcarii. Malarz, rysownik i sztycharz. Studiował w Królewskiej Akademii Sztuki w Monachium (uczeń prof. W. Kaulbacha). Po studiach wyjechał do Szwajcarii, gdzie pracował jako ilustrator i grafik w firmie ojca:

* „Wnętrze kościoła św. Gertrudy”, olej/plótno, 51 × 70,5 cm, sygn. E. Rittmeyer, koniec XIX wieku. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Arthur Segal – urodził się Rumunii w 1875 roku. Studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Berlinie oraz w Monachium i Paryżu. Ekspresjonista, kubista, uprawiał malarstwo, grafikę, rzeźbę. Był także pedagogiem – prowadził szkołę malarstwa w Berlinie. Wystawiał swoje prace ze znaną grupą ekspresjonistów „Die Brücke”. Współzałożyciel Nowej Secesji. Po dojściu Hitlera do władzy ze względu na żydowskie pochodzenie nie mógł wystawiać swoich prac. W 1936 roku przeniósł się do Londynu, gdzie założył szkołę malarstwa. Zmarł w Londynie w 1944 roku:

* „Most w Darłównku”, 1925, olej, 69,2 × 90,2 cm. Repr. (Sroka 2016: 12).

Hans Uhl – urodził się w 1875 roku w Berlinie, architekt. W latach 1909–1922 mieszkał i tworzył w Poznaniu. Był członkiem Rady Miejskiej i członkiem Komisji Sztuki przy Nadburmistrzu Poznania. Z tego okresu pochodzi monumentalny budynek Ostbanku, obecnie Banku Zachodniego WBK S.A. przy pl. Wolności w Poznaniu oraz sześciokondygnacyjny, 100-pokojowy hotel Reichshof (obecnie Continental), z wielką piwiarnią na parterze, otwarty w grudniu 1910 roku:

* „Targ rybny w Darłównku”, olej/plótno, sygn. Uhl, 1929 rok 36,5 × 46,5 cm. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

Friedrich Karl Walther – (1905–1981), malarz i grafik niemiecki związany z Lipskiem i Monachium. Wiele podróżował. Z tych podróży pozostały liczne widoki odwiedzanych miejscowości. Uwieczniał place, zaułki, skwery, budowle czy ulice. Po wojnie osiadł w Monachium.

- * „Dziedziniec zamku książęcego w Darłowie”, akwaforta, 12 × 7,6 cm. Wydruk na papierze pocztówkowym w zakładzie drukarskim Franza Newigera w Darłowie, lata 20. XX wieku. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Dziedziniec zamkowy”, 20,5 × 14 cm, akwaforta, sygn. lata 20. XX wieku. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Zamek książęcy w Darłowie”, 14 × 21 cm, akwaforta, sygn. datowana na 1925. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Wejście do portu w DarłóWKu”, akwaforta, sygn. datowana na 1925. Zbiory prywatne.

Hans Wolfarth – rysownik, autor 49 widoków miast zamieszczonych na mapie Lubinusa.

Richard Zenke – urodził się 23.08.1901 roku w Darłowie, a zmarł 16.08.1980 roku w Hamm/Sieg w Niemczech. Malarz, rysownik, pedagog i badacz historii Pomorza, który pomimo krótkiego pobytu w mieście na trwałe wpisał się do kronik darłowskiej plastyki. Po zakończeniu II wojny światowej na stałe osiadł w Hamm/Sieg. Zajmował się nauczaniem i malowaniem. W portretach i pejzażach wielokrotnie wracał do motywów pomorskich, do postaci zapamiętanych z przeszłości, z Darłowa. Jego twórczość wyrosła z fascynacji malarstwem Caspara Davida Friedricha, Rembrandta oraz pracami impresjonistów. Stąd też obrazy Richarda Zenke zachwycają swoją sugestywnością, romantycznym nastrojem tajemniczości i smutku:

- * „Darłowo w średniowieczu”, kopia wg litografii D.E. Brandruppa z 1830 roku. Rysunek ołówkiem, 21,7 cm × 29,7 cm, 1920 rok. Podpis (autorski) pod rysunkiem: Rügenwalde von der Mittags Seite (um 1830). Nach der Natur Gezeichnet von D.E. Brandrupp. Copieren Richard Zenke. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Panorama Darłowa”, rysunek piórem, nie sygn., lata 20. XX wieku (Rose-now 1929).
- * „Zamek w Darłowie”, pastel, sygn. R. Zenke (UP 1924: 165).
- * „Darłowo. Zamek”, rysunek piórem, sygn. R.Z., rysunek (wykonany w pierwszej połowie lat 20. XX wieku) (UP 1924: 158).
- * „Darłowo. Ulica Wenedów”, rysunek czarną kredką, sygn. R. Zenke (UP 1924: 163).
- * „Darłowo. Kościół NMP”, rysunek piórem, sygn. R. Zenke (UP 1924: 155).
- * „Darłowo. Pomnik rybaka”, rysunek piórem, sygn. R.Z. (UP 1924: 159).
- * „Darłowo. Stare domy nad Wieprzą”, rysunek czarną kredką, sygn. R. Zenke (UP 1924: 171).
- * „Darłowo. Kościół św. Gertrudy”, rysunek czarną kredką, sygn. R.Z. (UP 1924: 162).

- * „Darłowo. Ulica Murarska” (ob. Młyńska), rysunek piórem, sygn. R.Z. (UP 1924: 167).
- * „Darłowo. W porcie handlowym”, rysunek piórem, sygn. R.Z. (UP 1924: 170).
- * „Darłówo. Wieczór nad mołem”, rysunek piórem, sygn. R.Z. (UP 1924: 181).
- * „Hanseschule”, rysunek piórem, nie sygn., lata 20. XX wieku (Rosenow 1933: 40).
- * bony wartości 5 pf, 10 pf, 50 pf, z 1920 roku sygn. R. Zenke. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * bon 50 pf, z 1921 roku, sygn. R. Zenke. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * bony: 10 pf, 25 pf, 50 pf, z 1921 roku sygn. R. Zenke. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.
- * „Port miejski w Darłowie”, olej/plótno, sygn. Zenke, 1923. Zbiory prywatne.

Ansichten der Stadt Rügenwalde bis 1945

Zusammenfassung

Rügenwalde (Darłowo) gehört zu den ältesten Städten Pommerns. Ihre Geschichte reicht bis ins frühe Mittelalter. Zur Zeit des Swenzengeschlechtes erhielt sie das Stadtrecht (1312). Die pommerschen Herzöge regierten hier bis nach dem Tode der letzten Greifen. Dann kam die Stadt zu Brandenburg. Die Bebauung des Ortes änderte sich unter ihren verschiedenen Besitzern. Über ihr Aussehen im Mittelalter schweigen die ikonografischen Quellen. Ihr Aussehen zur damaligen Zeit kennen wir nur dank eines hypotetischen rekonstruierten Planes aus dem 1500. Jh. Die älteste ikonografische Darstellung sehen wir auf der großen pommerschen Landkarte des Herzogtums die sog. „Lubinsche Landkarte“ von 1617. Die Ansicht der Stadt, nach einer Zeichnung von Hans Wolfahrt, hat der Kupferstecher und Herausgeber der Karte Nikolaus Geilkercker aus geführt.

Eine zweite ikonografische Quelle sind zwei Aquarelle aus dem Jahre 1670 wahrscheinlich von Gottlieb Samuel Pristaff. Weitere Ansichten der Stadt sind Kopien von Richard Zenke (1920) und M. Frick (1930) nach Lithografien D. Branddrupps (1830). Von Erich Bahr gibt es eine Bleistiftzeichnung der Gesamtansicht Rügenwaldes von 1878. Den Zyklus der Stadtansichten bis 1945 schließt eine Illustration von Heiner Bloss (1931) zum Artikel von Karl Rosenow „Der Kreis Schlawe während der Franzosenzeit 1806–1812“.

In Rügenwalde war schon seit der 2. Hälfte des XIX Jh. eine Gruppe von Herausgebern tätig, die Zeitungen, Bücher, Broschüren und vieles mehr über die Stadt verlegten, u. a. Artikel und Berichte aus Geschichte und Entwicklung der Stadt, unter den Autoren auch Karl Rosenow und Ludwig Böttger. Die Illustrationen und Grafiken zu den Texten stammten u. a. auch von Gaillard, der ca. 40 Zeichnung zu den Artikeln Böttgers anfertigte, davon 8 mit Ansichten Rügenwaldes.

Die grösste Aufmerksamkeit unter den Forschern der Vergangenheit besaß Richard Zenke. Er ist der bekannteste Autor von Stadtansichten zu Texten Karl Rosenows, herausgegeben in „Unser Pommerland“ (20 er Jahre des XX, Jh.). Er projektierte auch das „Notgeld“ mit Aussichten der Stadt und der Münde.

Die grösste Gruppe der Ansichten sind Bilder verbunden mit dem Thema Küste, also die Münde mit der Ostsee, Hafen, Fischerboote und die alte Zugbrücke. Gezeigt sind auch Bilder von Autoren, die die See anders zeigen, z. B. als gewaltiges Urelement, unbesiegbar und immer herausfordernd. Wir sehen auch verschiedene Szenen aus dem Leben, wie Fischer beim Netzefficken, Fischfang oder Verkauf von Fischen auf dem Fischmarkt im Hafen von Rügenwalde.

Zum Schluss der Präsentation der Bilder der Stadt, kurze biografische Angaben der Künstler mit einer Aufzeichnung ihrer Arbeiten verbunden mit der Stadt Rügenwalde.

TABLICA I

A – Scena powodzi z reliefu na korpusie ambony z kościoła Mariackiego w Darłowie.
Fot. J. Kowalczyk-Kontowska

B – Fragment obrazu z ołtarza kościoła pw. św. Stanisława Kostki w Cisowie z widokiem kościoła pw. św. Gertrudy w Darłowie. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska

TABLICA II

Gottlieb Samuel Pristaff, Widoki Darłowa (Chojecka 2013)

TABLICA III

A – Gaillard, Rysunek kościoła pw. św. Gertrudy w Darłowie (Böttger 1892)

B – Emil Rittmayer, Wnętrze kościoła św. Gertrudy w Darłowie.
Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

TABLICA IV

A – Otto Kuske, Rynek z kościołem. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

B – Paul Kuhfuss, Łodzie rybackie. Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

TABLICA V

A – Georg Lehmann-Fahrwasser, Port w Darłównu zimą.
Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

B – Arthur Segal, Most zwodzony w Darłównu (Sroka 2016)

TABLICA VI

A – Ernst Kolbe, Żaglówki w Darłównu.
Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

B – Hans Uhl, Targ rybny w Darłównu.
Zbiory: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Kościół Darłowa.

Funkcje i znaczenie średniowiecznej architektury sakralnej

JADWIGA KOWALCZYK-KONTOWSKA (Szczecinek)

Wstęp

W średniowieczu życie człowieka było nierozzerwalnie związane z religią, bardziej niż w jakiegokolwiek innej epoce historycznej. Religia wyznaczała rytm życia codziennego od narodzin aż do śmierci, kształtowała myślenie i funkcjonowanie. Wskazywała normy postępowania, dawała poczucie wsparcia w każdej chwili i każdej czynności życiowej, a przede wszystkim nadawała sens doczesności i obietnicę nieśmiertelności duszy. Średniowiecze wyróżniało się szczególną pobożnością i rozbudowaniem form życia religijnego. Na uwagę zasługuje kult świętych, w którym męczennicy za wiarę byli traktowani jako orędownicy Boga i mieli wpływ na sprawy dotyczące ludzkich losów, w tym bytu doczesnego. Święci sprawowali opiekę nad jednostkami, a także nad grupami społecznymi czy zawodowymi. Patroni czuwali nad losami miast czy państw.

W takiej społeczności niezwykle ważną rolę spełniał kościół, gdyż zapewniał możliwość systematycznego udziału w kulcie religijnym, a jego kształt i forma były wyrazem duchowości i pobożności mieszkańców. Wskazywały na znaczenie religii w życiu danej społeczności, także w sensie kulturalnym oraz gospodarczym. To właśnie forma architektoniczna i miejsce usytuowania wyróżniały kościół spośród innych zabudowań i określały wyjątkowy charakter jego funkcji. W miastach o licznych kościołach, kaplicach, zespołach klasztornych i rozwiniętej obsłudze duszpasterskiej, istniały lepsze warunki do formowania się religijności bardziej ugruntowanej i mającej większy wpływ na życie ludzkie¹.

¹ Por. <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/bylina.pdf> [dostęp: 28.08.2019].

Architektura sakralna w Darłowie kształtowała się od XIV do XVI wieku, służyła religii katolickiej, a największy jej rozkwit przypadł na XV wiek. Wszystkie obiekty sakralne powstały pod wpływem sztuki gotyckiej, ale prezentowały zróżnicowane formy stylowe. Różniły się także pod względem funkcji. Najstarszym przekazem ikonograficznym dotyczącym lokalizacji i formy architektury sakralnej Darłowa jest mapa Lubinusa – *Nova Illustrissimi Principatus Pomeraniae descriptio cum adjuncta principum Genealogià et Principum veris et potiorum Urbium imaginibus et Nobilium insignibus*, wydana w 1618 roku, wykonał przez Eilerta Lübena na zamówienie księcia szczecińskiego Filipa².

Największą rolę w przestrzeni miejskiej miał kościół farny p.w. Marii Panny. W średniowieczu ważną rolę w należącym do Hanzy Darłowie spełniał również nieistniejący obecnie kościół św. Mikołaja (patrona żeglarzy) usytuowany przed Nową Bramą.

W Darłowie, podobnie jak w większości średniowiecznych miast, istniały zespoły szpitalne z kaplicami, przeznaczone dla pielgrzymów, osób chorych i bezdomnych. Poza murami miasta, przed nieistniejącą dzisiaj Bramą Miejską zwaną Wieprzańską znajdował się szpital św. Jerzego oraz szpital i przytułek św. Ducha. Obu tym szpitalom służyła niewielka kaplica św. Jerzego. Wzmiankowany jest także szpital św. Gertrudy, który zapewne stanowił część osobnego zespołu i mógł być związany z cmentarzem oraz wyjątkową pod względem architektonicznym kaplicą św. Gertrudy.

Niewątpliwie szczególnie ważną rolę w duchowym życiu średniowiecznego miasta oraz w jego architektonicznym krajobrazie pełnił klasztor kartuzów „Domus Coronae Mariae-Marienkrone” z górującym nad jego zabudową kościołem.

Życie mieszkańców średniowiecznego Darłowa do 1540 roku, czyli do czasu wprowadzenia reformacji, wiązało się z pięcioma obiektami sakralnymi. Mieszkańcy zamku mieli własną kaplicę. Po wprowadzeniu na Pomorze protestantyzmu nastąpiła sekularyzacja klasztorów, dóbr parafialnych i biskupich. Stworzono kościół państwowy, którego biskupami w latach 1557–1637 byli przedstawiciele książąt pomorskich. W Darłowie rozwiązano klasztor kartuzów, w czasie wojny trzydziestoletniej rozebrano zakonną świątynię i zniknął z krajobrazu kościół p.w. św. Mikołaja.

Do dzisiaj pozostały tylko trzy średniowieczne świątynie, a ich dzieje, przemiany architektoniczne są świadectwem długiej historii miasta.

² Zob. <http://archeo.edu.pl/lubinus/>, także: <http://sedina.pl/wordpress/index.php/2012/01/30/mapa-lubinusa-do-pobrania-w-duzym-formacie/> [dostęp: 28.08.2019] oraz w zbiorach np. Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, Muzeum Regionalnego w Szczecinku, Zamku Książąt Pomorskich-Muzeum w Darłowie.

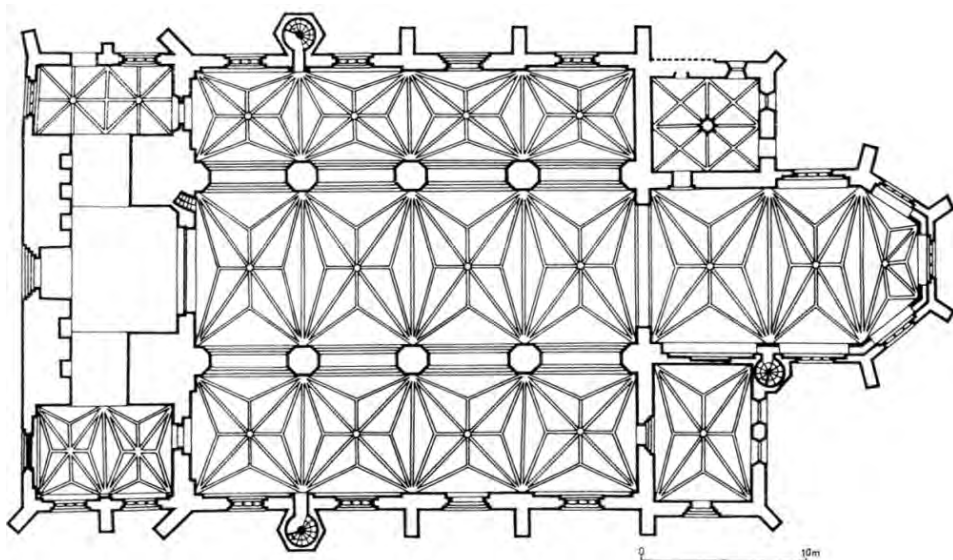
1. Kościół farny

Najstarszą i najważniejszą świątynią darłowską jest fara – kościół p.w. MB Częstochowskiej dawniej p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (Marienkirche) (Tabl. I: A). Jego okazała bryła zdecydowanie dominuje w strukturze średniowiecznej zabudowy miasta, a dzisiejszy wygląd został ukształtowany przez długą i złożoną historię, w tym cztery niezwykle groźne w skutkach pożary w latach 1587, 1624, 1669 i 1772. Ślady tych zdarzeń odczytać można w elewacjach naw, wieży, a także w artykulacji ścian wewnętrznych.

Początki parafii miejskiej nie są jasne. Przypuszcza się, że parafia darłowska została utworzona już na początku XIII wieku, a jej istnienie związane było ze wzmiankowanym w 1223 roku kościołem p.w. św. Wojciecha we wsi Bantow. Ta wieś w późniejszym okresie weszła w obręb miasta Darłowo (Spors 1983: 81). Najstarsza wzmianka dotycząca kościoła miejskiego pochodzi z 1301 roku, ale świątynia musiała istnieć wcześniej, służąc potrzebom religijnym mieszkańców w okresie budowania miasta po pierwszej jego lokacji z 1271 roku. Początkowo kościół darłowski był filią parafii w Cisowie, która powstała już około połowy XIII wieku, po włączeniu ziemi sławieńskiej do Księstwa Gdańskiego. W czwartej ćwierci XIII wieku oba kościoły znajdowały się pod patronatem biskupim (Spors 1983: 82). W 1317 roku wymieniony jest duchowny Lypen jako „rector ecclesiae” – rektor kościołów w Cisowie i Darłowie. Od 1321 roku świątynia darłowska wzmiankowana jest pod patronatem Najświętszej Maryi Panny. W tym roku biskup kamieński Konrad dał prawo patronatu nad nim rycerzom Piotrowi i Jaśko Święcom oraz ich synom (Heyden 1961: 131).

Nie znamy formy pierwszego kościoła, ale przypuszczalnie to na jego miejscu wzniesiono istniejącą do dzisiaj świątynię. Przyjmuje się, że budowę nowego kościoła farnego rozpoczęto około 1330 roku. Został ufundowany przez mieszczan pod patronatem książąt pomorskich. Budowano go etapami. Początkowo wzniesiono prezbiterium, następnie korpus nawowy i wieżę. Ten etap został zakończony najprawdopodobniej do końca XIV wieku. Kaplice przy wieży datowane są na XV wiek. Świątynię zbudowano z cegły w stylu wątku polskiego przy użyciu zendrówki. Ślady dekoracyjnego fryzu w formie rombów z tej mocno palonej cegły zachowały się we fragmentach elewacji zachodniej i północnej (Tabl. I: B). Ten sposób zdobienia elewacji był dość powszechny w architekturze sakralnej w 2. połowie XIV wieku i w XV wieku. Przykładem jest fasada kościoła farnego w Sławnie (por. Sroka 2000).

Kościół darłowski należy do grupy pięciu świątyń miejskich Pomorza Środkowego zrealizowanych w tym okresie w typie bazylikowym. Wszystkie: fara białogardzka, koszalińska, sławieńska i słupska są poświęcone Maryi Pannie, a zbudowane w formie trójnawowej bazyliki założonej na rzucie prostokąta z wyodrębnionym dwuprzęsłowym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, czteroprzęsłowym korpusem nawowym i masywną wieżą od zachodu (Ryc. 1). Podobny jest także podział ścian wewnętrznych, system podpór w formie oktogonálnych filarów, trójdzielny podział okien, a także detal architektoniczny – profile wielouskokowych portali czy profile arkad międzynawowych. Analogii do tej architektury należy szukać na obszarze Meklemburgii.

Ryc. 1. Rzut planu kościoła p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej (Mroczo, Arszyński, Włodarek 1995: fot. 60)

Bryła darłowskiego kościoła jest niezwykle urozmaicona. Korpus składa się z wysokiej nawy głównej nakrytej dwuspadowym dachem, do której od strony wschodniej przylega niższe, prostopadłościenne prezbiterium o wielopołaciowym dachu, od północy i wschodu – nawy boczne przykryte własnymi, pulpityowymi dachami. Korpus nawowy, także prezbiterium, opinają trzykondygnacyjne przypory, niższe w nawach bocznych. Od zachodu w korpus nawowy wtopiona jest czterokondygnacyjna wieża. Analogiczny sposób wbudowania wieży w korpus zaobserwować

można w kościołach parafialnych w Sławnie i Trzebiatowie, a także w XIII/XIV-wiecznych kościołach Meklemburgii (np. kościele św. Piotra i Pawła w Wołogoszczy)³ czy późniejszych, położonych dalej na wschód: w farze w Chojnicach, Pucku, Gniewie, Welawie. Wieża darłowskiego kościoła znalazła się w obrysie korpusu wtórnie, po tym jak kilka lub kilkanaście lat po ukończeniu budowy korpusu (koniec XIV wieku) nawy boczne przedłużono aż do zachodniej ściany wieży. Wraz ze ścianami szczytowymi naw tworzy elewację frontową kościoła.

Po północnej stronie prezbiterium znajduje się dwukondygnacyjna zakrystia z XV wieku (Tabl. II: A), a od strony południowej, dobudowana w następnym wieku, kaplica zwana w późniejszych latach kaplicą Schuttena na cześć burmistrza zasłużonego w czasie wojny trzydziestoletniej. Pomiędzy prezbiterium a kaplicą południową, a także między trzecim i czwartym przęsłem korpusu umieszczone są wieloboczne klatki schodowe, wiodące na wieżbę dachową. Do kościoła prowadzą trzy ostrołukowe, uskokowe portale, profilowane ceglanymi kształtkami. Główny jest umieszczony w fasadzie, a boczne na szerokości drugiego przęsła w obu nawach bocznych (Tabl. II: B).

Poszczególne nawy, o układzie przęseł typu *travè* przykrywają sklepienia gwiaździste 4-ramienne (Tabl. II: C), a zakrystię sklepienie żebrowe, czteroprzęsłowe wsparte na filarze ustawionym pośrodku pomieszczenia.

Kościół farny w Darłowie jest jedynym spośród środkowopomorskich bazylik, w którym podczas budowy prezbiterium, a w pewnym stopniu także i nawy, wykorzystano technikę „grubego muru”. Dwustrefowy podział wewnętrznych ścian prezbiterium z obiegającym je gankiem nie ma odniesienia w żadnej ze środkowopomorskich świątyń, podobnie jak opisane sklepienie kaplicy północnej czy artykulacja ścian nawy głównej, w której podział ściany południowej zdecydowanie różni się od północnej. Strefę pierwszą tworzą ostrołukowe arkady wydzielające nawę główną od bocznych, wsparte na trójuskokowych, ośmiobocznych filarach. Już w tej strefie widoczne są różnice, a dotyczą profilowania i sposobu opracowania naroży filarów (Tabl. II: D). Po stronie północnej są one gładkie, a po południowej profilowane kształtkami: wałkową i wklęsłymi. Wyraźne różnice występują w wyższych częściach ścian. Strona południowa jest trójstrefowa. W strefie drugiej ściana artykułowana jest ślepą galerią tryforialną z zamkniętymi odcinkowo niszami, wpisanymi w ostrołukowe blendy. W strefie trzeciej, wydzielonej wgłębianą listwą, podziały tworzą niskie przyscienne arkady przeprute oknami (Ryc. 2). Ściana północna

³ Zob. <https://www.wikiwand.com/pl/Gryfici> [dostęp: 28.08.2019].

jest dwustrefowa, podzielona wysokimi trójjuskowymi blendami z ostrołukowymi przeszkleniami w częściach górnych (Ryc. 3 i 4). Te różnice, podobnie jak zmiany na elewacjach oraz naw i wieży, świadczą o burzliwych losach darłowskiej świątyni.

Ryc. 2. Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie. Nawa główna – widok na prezbiterium. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska, 2012 rok

Poważny kryzys dosięgnął świątynię 4 lipca 1589 roku, kiedy to wybuchł pożar ogarniający część miasta i właśnie kościół farny. Zniszczeniu uległo zewnątrz i wypalone zostało jego średniowieczne wyposażenie. Odbudowa trwała kilkanaście lat. W tym czasie naprawiono zniszczoną część zewnętrznych murów świątyni, nadbudowano wieżę, a miedziane pokrycie na niej założono dopiero w 1599 roku (Boehmer 1900: 112).

W 1593 roku rozpoczęto budowę kaplicy w miejscu, które przez długi czas służyło za składowisko materiałów budowlanych, określane jako „kalkhaus”. Budowę kaplicy ukończono w 1619 roku. Według Boehmera (1900: 113) przez długi czas korzystali z niej mieszkańcy zamku w okresie budowy kaplicy zamkowej. W 1613 roku książę przekazał miastu kamienie z klasztoru Marientron z przeznaczeniem na umocnienie ogrodzenia kościoła oraz skierował 80 robotników dniówkowych do pomocy przy pracach (Boehmer 1900: 119).

Ryc. 3. Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie. Ściana południowa nawy głównej. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska, 2012 rok

Po pożarze na nowo wyposażono także wnętrze świątyni. Zbudowano nową ambonę, organy (1597), odnowiono chór i ozdobiono go obrazami Chrystusa Zbawiciela oraz portretami apostołów. W nawach zawieszono nowe świeczniki. Szczególnie cennym obiektem był ołtarz dekorowany rzeźbami, wykonany z fundacji Christopha Peuchlera. Obraz w ołtarzu oraz skrzydła boczne wykonał miejscowy artysta Johann Adolf Hackfurt (Boehmer 1900: 112–113). Po pożarze wyposażanie wnętrza zakończono w 1612 roku. W tym czasie ogrodzono także teren wokół świątyni.

Ryc. 4. Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie. Ściana północna nawy głównej. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska, 2012 rok

Dwanaście lat później, 11 listopada 1624 roku, wybuchł w mieście kolejny niezwykle groźny pożar, w którym spłonęło 566 budynków, w tym szkoła parafialna, dom pastora, ratusz. Spalił się także kościół. Zawaliło się zwieńczenie wieży, uszkodzony został dach korpusu nawowego i częściowo sklepienie. Stopiło się sześć dzwonów i zegar. Po raz drugi w dziejach świątyni zniszczeniu uległo całe wyposażenie wnętrza, w tym sprzęty i szaty liturgiczne. Dalszego zniszczenia kościoła dokonała burza, która rozszalała się w maju 1625 roku i spowodowała zawalenie się części konstrukcji sklepień naruszonych już pożarem. W odbudowę kościoła, tak jak wielu ważnych dla miasta obiektów, zaangażował się sam książę Bogusław XIV. Inicjował kolekty (czyli zbiórki pieniędzy na różne cele), pozyskiwał drewno i wapno. Ufundował też nowe organy zbudowane przez Pawła Fischera ze Stargardu. Akceptował plany odbudowy kościoła oraz polecał wykwalifikowanych rzeźbiarzy i odlewników dzwonów (giserów) (Boehmer 1900: 112–113). Prace porządkowe w kościele rozpoczęto już po 11 listopada, kiedy usunięto stopione dzwony. Zimą zainstalowano w chórze nowe okna, a 2 kwietnia 1625 roku kościół został ponownie otwarty, mimo że wymagał jeszcze wielu napraw. Remont świątyni wspomagały osoby prywatne: mieszczanie, właściciele statków, okoliczna

szlachta, także księżna Anna de Croy. Darłowo otrzymało wsparcie z Danii, od mieszkańców Stralsundu, od rajców koszalińskich, gdańskich, malborskich. Dziesięć tysięcy dachówek przekazał administrator kościoła w Koszalinie, gildia krawiecka pochodziła ze Słupska, a 2 tys. cegieł i 100 sztuk drewna od rajcy sławieńscy. Ambonę do kościoła podarowali bracia kapitan Nickolaus i Kaspar Below z miejscowości Zaleskie (Saleske), a Martin Maes (skarbnik z Bytowa) drzwi i okna do wieży oraz materiał budowlany (drewno i żelazo). Kilka lat później, 22 lutego 1629 roku, ufundował on trójkondygnacyjną koronę (świecznik), która przetrwała późniejsze pożary i jeszcze na początku XX wieku była ważną ozdobą kościoła. Z darów prywatnych pochodziła drewniana chrzcielnica, sprzęt liturgiczny. Gildie kupieckie ufundowały ławy, a wiele prywatnych osób złożyło się na wykonanie nowego połączanego kielicha. Trzy nowe dzwony do kościoła powstały w odlewni szczecińskiego gisera Christopha Köckeritza. W 1639 roku odbudowany po pożarze kościół został ponownie poświęcony przez biskupa (Superintendentę) Pegelowa (Boehmer 1900: 157).

Wiek XVII był dla Darłowa czasem upadku, pogłębianym przez klęski żywiołowe, a także skutki wojny trzydziestoletniej. Mimo podejmowanych wysiłków miasto nie mogło podnieść się gospodarczo, a wciąż nowe klęski znacznie je zubażały. W 1669 roku, 15 listopada, kolejny pożar zniszczył miasto oraz odbudowany i nowo wyposażony kościół. Jak pisze Boehmer (1900: 365), w wieżę kościoła uderzył najpierw piorun, a potem rozpętała się burza i wiatr. Wieża i kościół spłonęły całkowicie. Organy, ołtarz i wszystkie sprzęty zostały zniszczone w ciągu kilku godzin. Nie pozostał ani jeden drewniany element (Boehmer 1900: 365).

Kościół, podobnie jak w poprzednich latach, odbudowywano ze środków wielu instytucji i osób prywatnych. Elektor ofiarował drewno dębowe oraz 150 reichstalarów z kasy państwowej, książę de Croy podarował 100 reichstalarów, a księstwo kamieńskie 50. Prace remontowe prowadził na początku budowniczy Hans Heine, który później wszedł w konflikt z kościołem i na polecenie elektora dokończenie odbudowy polecono Victorowi de Port (Boehmer 1900: 366).

Kolejny kataklizm dotknął darłowski kościół Najświętszej Marii Panny w 1722 roku, kiedy to świątynia znów uległa spaleni. Tak jak poprzednio podjęto starania, by ją odbudować. Wspomina się, że w czasie tego pożaru zupełnie wypaliło się wnętrze i pozostały tylko mury zewnętrzne. W chwili pisania tego artykułu nie udało mi się dotrzeć do materiałów archiwalnych określających sposób odbudowy świątyni. Jedynie na podstawie czytelnych w elewacjach zmian, uzupełnień materiału ceglanego, przemieszanie zendrówek, przemurowań otworów okiennych można w przybliżeniu określić zakres wykonanego wówczas remontu. Na

pewno odbudowano wieżę i przykryto ją dachem namiotowym zwieńczonym niską drewnianą latarenką z barokowym cebulastym hełmem. Wyposażono także wnętrze. Zainstalowano nowe organy. Z tego czasu pochodzi istniejąca do dzisiaj niezwykle interesująca barokowa ambona o nieznanym pochodzeniu, ze scenami ze Starego i Nowego Testamentu, apostołami i podporą w formie anioła (Ryc. 5).

Ryc. 5. Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie. Barokowa ambona.
Fot. J. Kowalczyk-Kontowska, 2012 rok

W XIX wieku, na fali zainteresowań gotykiem jako stylem narodowym, a także pod wpływem koncepcji „czystego stylu” francuskiego historyka sztuki Viollet-le-Duca, w wielu kościołach przeprowadzano „regotyzację”, usuwając obce stylowo obiekty. Prace regotyzyjne przeprowadzono także w kościele Mariackim w Darłowie. W planach przygotowywanych od 1893 roku zakładano usunięcie starych empor, bo „wbudowane w główną nawę – były nieładne i silnie kontrastowały z gotyckimi formami kościoła oraz zastąpienia ich nowymi pasującymi do stylu kościoła” (Kalicki 2009: 190). Prace remontowe przeprowadzono w 1897 roku. Poza planowanym usunięciem „starych empor” i budowy nowej – południowej, czego dokonał mistrz ciesielski z Darłowa Papenfuss, oczyszczono z białych przemalowań i odnowiono ambonę, przywracając jej kolor naturalnego drewna i złocenia, wyremontowano ławy i prospekt organowy. Pod kierunkiem i nadzorem artysty Hansa Seelingera wymalowano wewnątrz świątyni. Według zapisu w „Kronice kościoła” pracowało tu wówczas 23 pochodzących z Darłowa malarzy (Kalicki 2009: 192, 194). Wykonano polichromię na łuku tęczowym z wyobrażeniem Chrystusa Króla w otoczeniu ewangelistów, wymalowano sklepienie prezbiterium „według starych wzorów sklepienia pomorskiej katedry”. W oknach zainstalowano witraże. Na nowe miejsce przeniesiono także srebrny ołtarz pozyskany w 1805 roku po zamknięciu kaplicy zamkowej. W prezbiterium ustawiono nowy ołtarz z obrazem Hausmanna „Chrystus uciszający burzę” w retabulum (Tabl. III: A). W tym czasie naprawiono górne partie elewacji kościoła i ozdobiło szerokim ceglany fryzem, umieszczonym pod gzymsem koronującym. Dobudowano klatkę schodową przy zakrystii, przemurowano półszczyt południowy przy wieży, przemurowano część przypór i zwieńczenie wieżyczek schodowych.

Parafia Najświętszej Maryi Panny była w okresie średniowiecza, a także w wiekach późniejszych podstawową jednostką integrującą społeczność miasta. W duchowieństwie ludzie widzieli możliwość duchowej opieki, a w zamian uposażali kościoły z własnych środków. Czynili legaty w zamian za sakramenty czy pochówek w kościele, fundowali kaplice, ołtarze i wikarie, zapisy testamentowe z wiarą, że w ten sposób mogą sobie zapewnić zbawienie. Do czasów zwycięstwa na Pomorzu reformacji w kościele Najświętszej Marii Panny w roku 1492 wzmiankowana jest wikaria Panny Marii i Trzech Króli oraz wikaria ołtarza św. Jakuba; z 1493 roku pochodzi informacja o wikarii ołtarza św. Marii Magdaleny oraz wikarii ołtarza Świętego Krzyża (1961: 133).

Wielką rolę w średniowiecznym Darłowie spełniało bractwo różańcowe oraz bractwo zrzeszające duchownych i ludzi świeckich zwane kalendariami, wzmiankowane w 1490 roku (Heyden 1961: 132). Głównym

celem ich działalności była opieka nad godną oprawą pochówków duchowieństwa.

O znaczeniu kościoła świadczy ofiarność książąt pomorskich, później elektorów brandenburskich, władz miasta, mieszkańców, a także okolicznej szlachty w czasie odbudowy świątyni po kolejnych pożarach. Z kościołem przez wieki związane były gildie rzemieślnicze.

Od 1654 roku fara spełnia nową funkcję. Z chwilą przeniesienia do kościoła pochówków króla Eryka, księżnych Elżbiety i Jadwigi oraz ich uroczystym pogrzebem zorganizowanym przez władze brandenburskie stała się nekropolią książęcą (Tabl. IV: A).

Ważną rolę spełniał także teren wokół kościoła. Pełnił on różnorakie funkcje. Oprócz miejsca modlitwy, obrzędów pogrzebowych, procesji, był miejscem azylu i do 1806 roku miejscem pochówków.

2. Kaplice szpitalne i cmentarne

W Darłowie, podobnie jak w większości średniowiecznych miast, szczególną rolę spełniały zespoły szpitalne przeznaczone dla osób chorych i bezdomnych, a także pielgrzymów. Miały one charakter kościelny, stąd poza pomieszczeniami dla chorych istniały przy nich kaplice obsługiwane przez szpitalnego kapelana i często znajdował się cmentarz.

W Europie i na Pomorzu rozwój tych instytucji nastąpił wraz z rozwijającymi się miastami, a dynamiczniej po wielkiej epidemii zwanej „czarną śmiercią”, która wybuchła w połowie XIV wieku. Szpitale średniowieczne miały służyć do odizolowania chorych w czasie epidemii, ale w większości spełniały funkcje bardziej społeczne niż medyczne. Były przytułkami, w których znajdowano schronienie, wsparcie, pożywienie, opiekę w czasie choroby, ale przede wszystkim opiekę duchową, dostęp do liturgii, a także gwarancję pogrzebu po śmierci. Zazwyczaj były fundowane przez radę miejską, fundacje charytatywne, czasami przez bogatych mieszczan, a wspierane datkami darczyńców. W duchowości tamtych wieków taka fundacja była spełnieniem chrześcijańskiego nakazu miłosierdzia, ale także dobrą transakcją, gdyż chorzy i mieszkańcy przytułków modlili się w intencji donatorów szpitala.

Do końca XIV wieku w obecnych granicach Pomorza powstało 45 kaplic wraz ze szpitalami. Otrzymywały one wezwania św. Ducha, św. Jerzego lub św. Gertrudy. Oczywiście odwoływano się także do innych patronów, jak np. św. Piotra w Pyrzycach. Wybór odpowiedniego świętego zapewniał lepsze wstawiennictwo i wyproszenie w ten sposób potrzebnych łask u Boga.

Szpitala św. Ducha pełniły najczęściej funkcje domów starców, przeznaczone były dla samotnych, ubogich i zniedołężniałych ludzi. Patron miał wspomagać oczyszczenie z grzechów, oświecenie umysłu, a także umacniać w znośności cierpienia. Szpitale pod tym wezwaniem istniały m.in. w: Trzebiatowie (1309), Chojnie (1310), Pyrzycach (1311), Słupsku (1311), Koszalinie (1319), Goleniowie (1334), Dąbiu (1346), Sławnie (1363), Kamieniu Pomorskim (1364), Stargardzie Szczecińskim (1364) i Świdwinie (1391). Łącznie było ich 40 (Wejman 2014: 163).

Najwięcej zespołów szpitalnych przyjęło św. Jerzego za patrona – męczennika, obrońcy chrześcijaństwa. Święty Jerzy jest patronem rycerzy, zakonów rycerskich, rzemieślników wyrabiających broń, jeźdźców, wędrowców, rolników, hodowców bydła i koni, ludzi chorych na dżumę, ukąszonych przez węża, gorączkujących i obrzuconych obelgami. Wierzono, że daje zdrowie, że w jego dniu właściwości lecznicze ma poranna rosa, a nocna kąpiel w rzece leczy choroby i przynosi zdrowie⁴. Kult św. Jerzego pojawił się w XII wieku podczas krucjat i bardzo szybko został rozpowszechniony w Europie. Już w pierwszej ćwierci XIII wieku było około 20 tys. szpitali pod wezwaniem tego świętego (Rosenow 1989: 725), a na Pomorzu pod koniec XIV wieku 70. Były one instytucjami zamkniętymi, przeznaczonymi głównie dla osób chorych na zakaźne choroby. Fundowały je zazwyczaj rady miejskie i one miały nad nimi patronat. Są wzmiankowane m.in. w: Szczecinie (1300), Trzebiatowie (1307), Gryfinie (1322), Gryficach (XIV wiek), Koszalinie (1333), Dąbiu (1346), Sławnie (1350), Stargardzie Szczecińskim (1356), Myśliborzu (Wejman 2014: 163).

W średniowieczu niezwykle kultem cieszyła się też św. Gertruda z Nivelles, patronka m.in. podróżujących i umierających. W okresie średniowiecza istniały w miastach gildie czy bractwa św. Gertrudy, do których zadań należało m.in. zapewnienie chrześcijańskiego pochówku ludziom zmarłym w trakcie podróży czy skazańcom. Zapewne też z ich inicjatywy erygowano szpitale dla podróżnych, zakładano cmentarze i budowano kaplice cmentarne właśnie pod wezwaniem św. Gertrudy. Obiekty te były wznoszone poza murami miast, przy traktach, w miejscach widocznych, by osoby w czasie wędrówki bez trudu znalazły w nich schronienie. Do końca XIV wieku na Pomorzu istniało 35 kaplic i kościołów p.w. św. Gertrudy, w tym w: Szczecinie (1308), Pyrzycach (1343), Trzebiatowie (1364), Kołobrzegu (1371), Koszalinie (1383) i Gryficach (1388) (Wejman 2014: 163). W XV wieku powstały następne, np. kaplica w Sławnie zbudowana w 1458 roku.

⁴ Muzeum Etnograficzne w Krakowie: <http://www.drzeworyty.pl/edukacja-swiete-gerzy-z-klasa.html> [dostęp: 28.08.2019].

Z zachowanych dokumentów i wzmianek historycznych wynika, że w Darłowie działały trzy takie zespoły obsługiwane przez dwie kaplice. Wszystkie były ulokowane poza murami miasta. Kaplica św. Jerzego otoczona niewielkim cmentarzem była związana z dwoma szpitalami – najstarszym św. Jerzego (Jürgena) usytuowanym przed nieistniejącą dzisiaj Bramą Miejską zwaną Wieprzańską, wzmiankowanym w 1396 roku, i szpitalem, a właściwie przytułkiem św. Ducha z początku XV wieku. Przepuszczalnie kaplica obsługiwana była przez duchownego pomocniczego z kościoła farnego. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z XV wieku, następna dotyczy przebudowy około 1500 roku i poświęceniu przez biskupa Martina Karitha 2 listopada 1502 roku (Rosenow 1989: 725).

Kaplica św. Jerzego jest niezwykle skromną, murowaną z cegły, otynkowaną budowlą (Tabl. IV: B). Została założona na planie wydłużonego prostokąta z trójbocznym zamknięciem od strony wschodniej. Jej bryłę wyróżnia bardzo niska, nieznacznie wyciągnięta ponad wysokość kalenicy kaplicy, wieża wbudowana od zachodu w korpus nawy. Ściany zewnętrzne wzmocnione są niskimi, sięgającymi niewiele ponad połowę wysokości ścian przyporami. Salowe wewnątrz przykrywa XIX-wieczny drewniany, dwuspadowy belkowy strop.

Architektura kaplicy p.w. św. Jerzego wskazuje na lokalny warsztat budowlany. W formie nawiązuje do wiejskich XV-wiecznych budowli sakralnych z okolic Darłowa. Sposób przykrycia wieży dwuspadowym dachem o kalenicy równoległej do kalenicy dachu nawy jest analogiczny jak w kościołach w Chudaczewie (Tabl. IV: C), Sławsku, Starym Krakowie czy nieistniejącym kościele w Kosierzewie (zob. Bastowska 2003: 216). Podobieństwo dotyczy także wykroju otworów drzwiowych i uskokowych portali. Wymienione kościoły są datowane na 2. połowę i koniec XV wieku, czyli podobnie jak kaplica św. Jerzego. Właśnie w tym czasie została ukształtowana bryła niezwykle skromnej świątyni. Nie jest ona identyczna jak w przywołanych obiektach. Różni się zdecydowanie niższą wieżą, niskimi jednokondygnacyjnymi przyporami sprawiającymi wrażenie nieukończonych, a także dłuższą, czteroosiową, ale niższą nawą. Jej forma o zredukowanym programie architektonicznym jest zapewne wynikiem możliwości finansowych fundatorów. W takim kształcie kaplica widnieje na mapie Lubinusa i przetrwała do naszych czasów.

Po reformacji „opuszczona i niemal zniszczona” kaplica została odnowiona w latach 1599–1602, głównie ze środków fundatorów (Boehmer 1900: 114). Nowe, szklone w ołoiu okna sfinansowała rada miasta, urzędnicy zamku, rodziny: Lichtevoigt z Darłowa, Podewilsów z Kręgu oraz miejscowe gildie i kilku bogatych mieszczan. W jednym z okien północnych znajdował się witraż z 1603 roku z wyobrażeniem herbu Lorenza

Adebara, radnego, następnie szambelana i burmistrza Darłowa. W tym czasie proboszczem był, powołany w 1600 roku, Johann Titelius, wcześniejszy kantor w Kołobrzegu. W 1623 roku zainstalowano dzwony przeniesione z kaplicy p.w. św. Gertrudy. W 1633 roku dzięki wsparciu rajców miejskich naprawiono dach i pokrycie dachowe, co upamiętnia malowana inskrypcja na wewnętrznej południowej ścianie świątyni (Tabl. IV: D). Nowy ołtarz powstał dopiero w 1674 roku jako darowizna ówczesnego burmistrza – Michaela Hosemanna i jego żony Marii Elisabeth Eichhorn. Oni byli także fundatorami wielu sprzętów liturgicznych (Boehmer 1900: 114).

3. Kościół p.w. św. Gertrudy

Niezwykłe ciekawą, wciąż budzącą zainteresowanie wielu badaczy, średniowieczną budowlą Darłowa jest obecny kościół p.w. św. Gertrudy. Został wzniesiony w stylu gotyckim na fundamencie z nieregularnego kamienia, wymurowany z cegły i oszarpowany uskokowymi przyporami. Powstał na planie centralnym – dwunastoboku złożonego z partii środkowej na rzucie regularnego sześcioboku i dwunastobocznego obejścia. Od strony południowo-zachodniej przylega do niego późniejsza, trapezoidalna zakrystia (Tabl. V: A). Pierwotnie był budowlą dwupoziomową z kryptą, z obejściem nakrytym dachem pulpitemowym i częścią środkową przykrytą osobnym, wysokim dachem z sygnaturką. Obecnie przykrywa go obszerny, wielopłaszczyznowy dach namiotowy, kryty gontem, „przygniatający” niskie ściany budowli. Jego zwieńczenie stanowi strzelista sygnaturka z wietrznikiem, kulą i krzyżem. Ściany zewnętrzne kościoła są niezwykle skromnie opracowane. Ich powierzchnia przepruta jest trzema ostrołukowymi, profilowanymi portalami i wysoko umieszczonymi oknami (Ryc. 6 i 7). O ile bryła świątyni jest skromnie opracowana, to bogactwem architektonicznych form zaskakuje jej wnętrze. Wysoka część środkowa przykryta sklepieniem gwiazdzystym, wsparta na sześciu filarach, otwiera się do obejścia wysokimi, ostrołukowymi arkadami (Tabl. V: B). Ponad nimi, w górnej partii ścian, w uskokowych otworach znajdują się okna (obecnie zamurowane), które niegdyś bezpośrednio doświetlały świątynię. Powierzchnię ścian pokrywają polichromie ze zrekonstruowaną postacią Madonny z Dzieciątkiem oraz współcześnie wykonanymi przedstawieniami św. Gertrudy i Apostołów na tle wici roślinnej (Tabl. V: C, D). Niższe dwunastoboczne obejście nakryte jest także sklepieniem gwiazdzystym o oryginalnym, niespotykanym rozwiązaniu. Przemiennie występują tu przęsła ośmiopolewe na rzutach prostokątów i sześciopolewe na rzutach trójkątów. Ściany obejścia zdobią od połowy wysokości jednouskokowe wnęki.

Ryc. 6. Kościół św. Gertrudy w Darłowie. Portal wschodni. Fot. K. Kontowski, 2018 rok

Niezwykle skromne źródła dotyczące tego obiektu nie pozwalają na określenie daty i okoliczności jego powstania ani pierwotnej funkcji. Czy powstał jako kaplica szpitalna, kaplica cmentarna czy jako kościół? Skąd wywodzi się jego forma architektoniczna? Nie znamy także fundatora, chociaż wielu badaczy chętnie przypisywało budowę kościoła Erykowi I – królowi Danii, Norwegii i Szwecji, łącząc ten fakt z jego pielgrzymką w 1424 roku do Ziemi Świętej.

Ryc. 7. Kościół św. Gertrudy w Darłowie. Elewacja południowa. Fot. K. Kontowski, 2018 rok

Najstarsza wzmianka o kaplicy św. Gertrudy pochodzi z 1497 roku i dotyczy powodzi, podczas której jeden ze statków wyrzucony przez fale został odnaleziony pod wzgórzem, gdzie później usytuowano kaplicę. Następne źródło to akta wizytacji kościelnej księcia Barnima z 1539 roku, w których wymienia się, że „na św. Gertrudę” przeznaczona była suma 57 florenów i 2 marki (Heyden 1961: 133). Kolejna informacja z roku 1620 dotyczy wpłaty do kasy św. Gertrudy 18 florenów, a dokumenty

z lat: 1676, 1748, 1771–1776 i 1911 zawierają informacje o dochodach wpływających z opłat za miejsca cmentarne, dzierżawę ławek i jałmużnę (Pierzyńska-Jelska 2004: 15). Najstarszy widok kaplicy pochodzi z mapy Pomorza wykonanej przez Lubinusa w 1618 roku. Przypuszcza się, że kaplicę p.w. św. Gertrudy uwieczniono w obrazie retabulum ołtarza głównego znajdującym się w kościele w Cisowie (Ryc. 8).

Ryc. 8. Kościół filialny w Cisowie. Ołtarz główny – fragment retabulum.
Fot. Jadwiga Kowalczyk-Kontowska, 2014 rok

W literaturze dotyczącej czasu powstania, genezy kaplicy św. Gertrudy i jej idei pojawiają się różne stanowiska badaczy. Według Kuglera kaplica nawiązuje do angielskich „Kościółów Świętego Grobu”, wzorowanych na kościele Świętego Grobu w Jerozolimie i na podstawie żeber sklepiennych określa czas jej powstania na XV wiek (Kugler 1840: 104). Ludwig Böttger (1889: 86) datuje budowlę na wiek XIV, a przybudówki na XVII i XVIII wiek. Zdaniem Boehmera (1900: 60) kaplica św. Gertrudy, podobnie jak kościół Najświętszej Marii Panny, wskazuje na XIV-wieczny sposób budowania i przypomina w swojej odrębności budowlę z Bornholmu i ze Szwecji. Georg Dehio (1906) określił czas powstania kaplicy na przełom XIV i XV wieku. Rosenow (1929: 4) twierdził, że kaplica powstała pod wpływem „architektury nordyckiej” i że „nordyckiego pochodzenia”

był również budowniczy, a jej powstanie należy prawdopodobnie przypisać Erykowi. Na nordyckie wpływy w ukształtowaniu kaplicy wskazywał także dr Anklam. Według A. Grzybковского (1973; 1997) wzorów formalnych dla darłowskiej kaplicy należy poszukiwać we wczesnogotyckiej architekturze angielskich zakonów rycerskich, których świątynie miały być naśladownictwem idei Świętego Grobu w Jerozolimie. Wskazuje na analogie z centralnymi budowlami templariuszy w Northampton – przed 1111 rokiem, Cambridge – około lat 1225–1230⁵ i Novum Templum w Londynie z lat 1161–1185, w których zakonnicy nie realizowali idei Świętego Grobu, a tylko adoptowali jego układ przestrzenny do swoich celów. Kościoły te charakteryzowały się wysoką częścią środkową podpartą sześcioma podporami, ale były rozbudowane o jednoprzestrzenny chór. Zatem święte dla chrześcijan budowle Ziemi Świętej stały się wzorem czysto formalnym promieniującym na Europę. Zaistniały także na Pomorzu, a związki architektury Nizy Nadbałtyckiego, od Stargardu po Królewiec, ze sztuką angielską są wykazane w wielu przypadkach. Darłowską kaplicę autor datuje, na podstawie cech stylowych detali architektonicznych, na 2. ćwierć lub połowę XIV wieku. Sugeruje także podobieństwo detalu kaplicy i fary miejskiej (Grzybowski 1997: 96). Inni badacze jako czas powstania kaplicy podają wiek XIV lub pierwszą połowę XV wieku oraz przywołują źródła historyczne z lat 1497, 1539 i 1620.

Jak wspomniałam, układ przestrzenny zastosowany w kaplicy darłowskiej był często spotykany w architekturze średniowiecznej Europy. Wśród odmian centralnych budowli z obejściem występują kaplice oraz kościoły na planie wieloboków i koła. Wymienić tu można XII-wieczne realizacje w Danii, na Bornholmie (Østerlarskirke)⁶ i w Szwecji (Hagby Church), w których część środkowa wsparta jest na czterech filarach. Przykłady XII-wiecznych budowli centralnych znane są także z terenu Niemiec. Interesująca jest tu dwunastoboczna kaplica w Drüggelter w gminie Möhnesee in Sauerland (Nadrenia), przypominająca bryłę kaplicy darłowskiej⁷.

Analogii do kaplicy św. Gertrudy można także upatrywać w dwupoziomowych karnerach. Były to budowle najczęściej centralne, dwukondygnacyjne, o niezależnych wejściach. Dolna kondygnacja stanowiła zawsze ossuarium, gdzie składano kości, a w górnej mieściło się sanktuarium. Budowle te występowały m.in. na terenie Dolnej Austrii, Nadrenii (Bastowska 2000: 37). Pochodną typu karnerów stały się kaplice cmentarne.

⁵ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Round_Church_Cambridge.jpg [dostęp: 28.08.2019].

⁶ <https://hiveminer.com/Tags/osterlars> [dostęp: 28.08.2019].

⁷ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Delecke-DrueggelterKapelle4-Asio.JPG> [dostęp: 28.08.2019].

Genezę darłowskiej kaplicy i jej funkcję w średniowiecznym mieście może przybliżyć postać jej patronki – św. Gertrudy – ksieni w Nivelles, urodzonej w 626 roku w południowym Brabancie. Jej kult w średniowieczu był bardzo rozpowszechniony, gdyż przypisywano jej wiele uzdrowień. We wczesnym oraz w późnym średniowieczu św. Gertruda była szczególnie czczona w Niderlandach oraz w północnych Niemczech jako święta pomagająca w potrzebie. Była patronką wędrowców, rycerstwa, a także ogrodników. Od czasu wielkiej zarazy w latach 1348–1350 była patronką zmarłych. W XIV wieku w Rostoku zbudowano na jej cześć kaplicę, a po przejściu epidemii dżumy w 1468 roku szpital (Pierzyńska-Jelska 2004: 25). W okresie średniowiecza kaplice p.w. św. Gertrudy były powszechne w całych północnych Niemczech. Powstawały na terenach Meklemburgii, Schleswig-Holsteinu, Brandenburgii, Saksonii, na Pomorzu. Pojawiły się również w północnej Europie, czego przykładem może być pochodząca z 2. połowy XV wieku, niezachowana kaplica św. Gertrudy w Visby (Szwecja)⁸.

Do czasów współczesnych, na terenie historycznego Pomorza, zachowały się: (1) dwunastoboczna kaplica św. Gertrudy w Wołogoszczy z 1420 roku, przykryta sklepieniem gwiazdzystym wspartym na jednym, środkowym filarze⁹, (2) ośmioboczna, jednoprzestrzenna kaplica w Koszalinie z 1383 roku¹⁰ oraz (3) kaplica w Darłowie.

Kaplice św. Gertrudy często budowano w obrębie szpitali. Przykładem może być poświęcona tej świętej budowla z 1363 roku w Gdańsku, określana jako „*eccl[es]ia sancte Gertrudis*”, gdzie już przed 1415 rokiem istniała gildia św. Gertrudy. Jej członkowie byli każdorazowo zarządcami fundacji leżącej poza murami miasta. Funkcjonował tam również szpital i cmentarz (Szarszewski, Zagierski 2010: 442).

W Darłowie także istniał szpital św. Gertrudy, wzmiankowany w 1406 roku (Heyden 1961: 133) i można domniemać, że stanowił część fundacji czy zespołu, przy którym funkcjonowała kaplica. Za tą tezę przemawia fakt jej usytuowania poza murami miasta, za Kamienną Bramą, na wyniesieniu, z którego mogła być widoczna nie tylko z drogi lądowej, ale także od strony morza. Z czasem wokół kaplicy powstał cmentarz. Chowano na nim zmarłych z biednych rodzin, służących, bezdomnych, skazańców, a także żołnierzy. Jak pisze Boehmer (1900: 217), jeszcze w XVII wieku cmentarz nie miał ogrodzenia, a jego utrzymaniem zajmowali się chłopci z Żukowa i Ruska. Informacja historyczna o istnieniu na początku XV wieku szpitala może być pomocna w określeniu czasu

⁸ <http://www.guteinfo.com/?id=1723> [dostęp: 28.08.2019].

⁹ <http://www.kirche-wolgast.de/index.php/kirchen/st-gertrud> [dostęp: 28.08.2019].

¹⁰ https://fotopolska.eu/Kaplica_sw._Gertrudy_Koszalin [dostęp: 28.08.2019].

powstania budowli, ale ta unikatowa na terenie Pomorza kaplica wymaga bardziej szczegółowych badań, tym bardziej że niewiele informacji odnosi się do jej późniejszych dziejów.

W okresie reformacji kaplica św. Gertrudy stała się kościołem protestanckim. Potwierdza to informacja o odłączeniu w połowie XVI wieku „skromnego majątku kościoła św. Gertrudy” od majątku parafii mariackiej (Boehmer 1900: 308). Według następnej informacji, zgodnie z rozporządzeniem parafii z 21 lutego 1620 roku, trzech duchowni z kościoła Mariackiego mieli na zmianę głosić niedzielne kazania w kościele św. Gertrudy, za co otrzymywali wynagrodzenie z kasy. Poza tym, według rejestrów prowadzonych od 1592 roku, w obu świątyniach istniała możliwość dziedziczenia wykupionych ław (Boehmer 1900: 305).

Tę historię poświadcza wyposażenie wnętrza. Zachowane zabytki dowodzą, że w wieku XVII i w wiekach następnych patronat nad kościołem św. Gertrudy sprawowało miasto, a uposażały go cechy rzemieślnicze. Przykładami są późnorenesansowe ławy z XVI/XVII wieku z wyobrażeniem ojców kościoła – św. Piotra i św. Pawła oraz reformatorów Lutra i Melanchtona (Tabl. VI: A), ławy zwane „anielskimi” z figurami aniołów trzymających narzędzia Męki Pańskiej, ławy z motywami bukietów kwiatowych, dwie późnorenesansowe empory szewskie z 1655 i 1670 roku z postaciami aniołów, motywami butów i tekstami z Ewangelii św. Mateusza (Tabl. VI: B, C), ława miejska z 1773 roku zdobiona herbami Darłowa oraz cechów kupców i browarników (Tabl. VI: D), a także barokowa empora z 1764 roku.

Niewiele wiadomo o pracach remontowych, jakie przeprowadzano w kościele w ciągu XVI, XVII i XVIII wieku. Przypuszczalnie, po wprowadzeniu protestantyzmu, kaplica św. Gertrudy, podobnie jak kaplica św. Jerzego, uległa zniszczeniu, może nawet w wyniku pożaru, i została odremontowana.

W literaturze dotyczącej historii kościoła św. Gertrudy wymieniany jest pożar świątyni w 1620 roku, w czasie którego miał spłonąć dach (Pierzyńska-Jelska 2004: 15), a na jego miejsce powstać nowy, istniejący do dzisiaj. Ta teza nie potwierdza się jednak w świetle badań dendrochronologicznych przeprowadzonych na elementach więźby dachowej w 1997 roku. Z analizy próbek wynika, że wybrane losowo fragmenty drewna pochodzą z drzew ściętych w 1586 roku, większość w 1587, a także w latach 1588, 1670 i 1671 (Jędryka 1997). Zatem należy sądzić, że kaplica mogła być remontowana około 1588 i 1671 roku. Przypuszczalnie, poza naprawą dachu, przemurowano także ściany zewnętrzne kaplicy. Świadczyć mogą o tym przemieszane wątki ceglane, chaotycznie wmurowane przepalone cegły i zendrówki widoczne w elewacjach, a odsłonięte w cza-

sie remontu przeprowadzonego w 2013 roku. Kolejny remont dachu kościoła przeprowadzono w 1779 roku (*Acta Consistorialia* 1779).

Ze względu na liczne pochówki w kaplicy św. Gertrudy w XVII i XVIII wieku dobudowano do jej bryły dwie kaplice grobowe. Do dzisiaj pozostała tylko jedna, poszerzona i przedłużona w XIX wieku, pełniąca obecnie funkcję zakrystii (Kalicki 2009: 219; Böttger 1889: 89).

W 1860 roku kościół był odnawiany. Pobielono ściany wewnętrzne i całe wnętrze wypełniono nowymi ławkami. W tym samym czasie zainstalowano w kościele organy ufundowane przez radcę handlowego, właściciela floty żeglugowej Edwarda A. Hemptenmachera (Kalicki 2009: 219) (Ryc. 9).

Ryc. 9. Kościół św. Gertrudy w Darłowie. Widok ogólny, ławy. Fot. K. Kontowski, 2018 rok

Na początku XX wieku kościół św. Gertrudy był w złym stanie technicznym i wymagał remontu. Przygotowywano go od 1908 roku, a projekt renowacji i kosztorys sporządził prof. Sackur z Wyższej Szkoły Technicznej w Gdańsku (*Danziger Technische Hochschule*). Ze względu na wysokie koszty prac i niewielkie zasoby finansowe kościoła pozyskano fundusze z subwencji państwowej i prowincjonalnej. Wiele mieszkańców Darłowa także wspierało renowację świątyni przez legaty czy zapisy testamentowe

w zamian za opiekę nad grobami rodziny. Szczególną ofiarnością wykazała się córka E.A. Hemptenmachera – Maria, żona konsula Johna, której dar „umożliwił renowację kościoła”. Zasypano wówczas podziemia (kryptę), obniżono poziom posadzki, wykuto w elewacjach owalne okienka, wymieniono pokrycie dachowe i wyremontowano XVII-wieczną dobudówkę – kaplicę grobową. W trakcie prac malarskich we wnętrzu kościoła odkryto fragmenty starej polichromii, ale ten fakt nie wpłynął na zmianę koncepcji i całe wnętrze zostało pobiałkowane. Wykonano nową polichromię ścienną jako tło dla „Ostatniej Wieczerzy” przedstawionej na ołtarzu. Na emporze zainstalowano nowy, neobarokowy prospekt dla ufundowanych wcześniej organów, wykonany według projektu prof. Sakura i zbudowano nową empore z symbolami czterech ewangelistów. Odrestaurowano również ambonę przeniesioną w 1805 roku z kaplicy zamkowej. Prace wykonywali malarze z pracowni prof. Kutschmana z Berlina. Polegały one na usunięciu warstw farby olejnej, oczyszczeniu złoceń i zabezpieczeniu struktury toczzonego przez owady drewna. Zakonserwowano także 19 epitafiów, które umieszczono na ścianach świątyni. Remont ukończono w 1912 roku (Kalicki 2009: 213–214, 218–219).

Kościół p.w. św. Gertrudy jest wysokiej klasy dziełem architektonicznym i jednym z najciekawszych gotyckich obiektów na terenie Pomorza. W świetle istniejących dokumentów źródłowych, a także na podstawie przeprowadzonej przez badaczy analizy form architektonicznych i czasu występowania na Pomorzu kaplic poświęconych św. Gertrudzie (od 1350 do 1500 roku), można jedynie powtórzyć, że darłowska kaplica, zamieniona w czasie reformacji na kościół, mogła być zrealizowana w końcu XIV wieku lub w 1. połowie XV wieku. Obecnie wraz z kaplicami w Koszalinie i Wołogoszczy stanowi wyjątkową grupę zachowanych budowli centralnych o unikatowych wartościach.

4. Kaplica zamkowa

Omawiając średniowieczne budowle sakralne Darłowa, nie można pominąć kaplicy zamkowej. Pierwszym pomieszczeniem przeznaczonym na cele kultu religijnego dla rodziny książęcej była niewielka, przykryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym salka na pierwszym piętrze wieży, nad przejazdem bramnym. Wśród sprzętów liturgicznych kaplicy znajdowała się m.in. złożona monstrancja i lichtarz подарowane przez księcia Eryka, które miał widzieć Thomas Kanzow (2005: 533, 560). Rezydujący na zamku książęta mieli własnego kapelana, ale zdarzało się, że posługę kapłańską spełniał duchowny z kościoła Mariackiego. W końcu

XVI wieku kapelanem zamkowym był Johannes Becke, który wcześniej sprawował urząd pastora w Iwięcinie (Müller 1912: 333).

W czasie remontu skrzydła wschodniego zamku, po pożarze w 1634 roku, kaplicę przeniesiono do większego, obszerniejszego pomieszczenia – dawnej gotyckiej Sali Rycerskiej. Prace rozpoczął książę Bogusław XIV, a po jego śmierci kontynuowała je i ukończyła żona – Elżbieta Holsztyńska. Wnętrze, niegdyś przesklepione, zostało przykryte renesansowym drewnianym, belkowym stropem, dekorowanym scenami Sądu Ostatecznego i przedstawieniami biblijnymi (Wislocki 2005: 163–164). W kaplicy umieszczono manierystyczny srebrny ołtarz wykonany w Augsburgu, będący fundacją księcia Filipa II, następnie Bogusława XIV i Elżbiety (Szymczak 2015: 43–44), manierystyczną amboną z rozbudowaną dekoracją rzeźbiarsko-malarską o biblijnych treściach (Romanik 2015: 57–73), ławy dla rodziny książęcej, a na ścianach zawieszono portrety Lutra i Melanchtona wykonane przez Lucasa Cranacha (Bruggemann 1784: 819). Kaplica została poświęcona 1 stycznia 1639 roku przez superintendenta (biskupa) Georga Pegelowa pod wezwaniem św. Elżbiety. W tym czasie ustanowiono kapelana zamkowego. Został nim Christian Bilang, dotychczasowy darłowski kantor. Po śmierci w 1653 roku ostatniej rezydentki z książęcej linii Gryfitów – księżnej Elżbiety kaplica wraz z zamkiem przeszła pod władanie Brandenburgii. Zamek utracił charakter rezydencji książęcej, a kaplica jeszcze do 1805 roku służyła mieszkańcom Darłowa. Po jej zamknięciu wyposażenie przeniesiono do innych darłowskich świątyń, w tym najcenniejsze: srebrny ołtarz do kościoła farnego, a ambonę do kościoła św. Gertrudy. Ostatnim pastorem był Christoph Dreist, który swój urząd w kaplicy zamkowej sprawował przez 25 lat.

5. Kościoły nieistniejące

5.1. Kościół p.w. św. Mikołaja

Kościół p.w. św. Mikołaja znamy jedynie z ryciny zamieszczonej na mapie Księstwa Pomorskiego, wykonanej przez Lubinusa. Był on usytuowany poza murami miasta, za Nową Bramą wiodącą w kierunku portu. Świątynia była zbudowana przypuszczalnie na planie prostokąta, nakryta dachem dwuspadowym z małą sygnaturką po stronie wschodniej. Od zachodu do bryły była dostawiona niska, nakryta ostrosłupowym dachem wieża. Nieznana jest data jego powstania, a pierwsza wzmianka pochodzi z 1491 roku (Heyden 1961: 133; Boehmer 1900: 60). W tym czasie Darłowo, przynależące do Hanzy, przeżywało gospodarczy rozkwit

i przypuszczalnie kościół był ufundowany przez mieszkańców miasta trudniących się handlem morskim i połowem ryb. Został zniszczony przypuszczalnie w czasie wojny trzydziestoletniej.

5.2. Kościół zakonny

Do naszych czasów nie przetrwał także kościół zakonu kartuzów pod wezwaniem św. Krzyża. Klasztor Marienkrone został ufundowany przez księżną Adelajdę, wdowę po Bogusławie V w 1394 roku, ale w Darłowie zakonnicy osiedlili się dopiero w 1407 roku (Boehmer 1900: 54). Kościół został ulokowany na zachód od wytyczonej murami granicy miasta (por. tekst Rączkowski, Małkowski, Wróblewska w tym tomie).

W obrębie otoczonego murem klasztoru, zgodnie z regułą zakonną, musiał znajdować się kościół, refektarz, zabudowania dla mnichów (cele nakryte wspólnym dachem), dom konwersów oraz zabudowania gospodarcze. Darłowska kartuzja według Boehmera (1900: 64) wzniesiona została z kamienia. Były to masywne obiekty przykryte ceramicznymi dachami. Część budynków klasztornych, w tym spichlerz urządzony w obiekcie, który prawdopodobnie w początkowym okresie funkcjonowania klasztoru pełnił funkcję kościoła, spłonęła w 1430 roku, ale do 1436 roku została odbudowana.

Niewiele wiadomo na temat formy i kształtu kościoła, który poświęcono 9 sierpnia 1407 roku. Z przekazów wynika, że materiał na budowę zakonnej świątyni został pozyskany w znacznej części ze Stralsundu (Słabig 2002: 73). Z tego też miasta pochodził budowniczy – Henryk. Nie zachował się opis bryły kościoła, a jedyny, przypuszczalnie umowny, widok znajduje się na mapie Lubinusa. Widnieje na niej świątynia założona najprawdopodobniej na planie prostokąta i przykryta dwuspadowym dachem. Od strony zachodniej miała prostopadłościenną, dość wysoką wieżę. Wiadomo, że już w 1410 roku w klasztorze znajdował się zegar wybijający godziny, co było niezwykle ważne dla mieszkańców miasta, bo odtąd czas człowieka wyznaczał nie tylko rytm natury i kalendarz liturgiczny. Zapewne zegar był zawieszony na kościelnej wieży.

Więcej informacji źródłowych dotyczy wyposażenia wnętrza. Wiadomo, że w kościele znajdowała się kamienna posadzka i liczne ołtarze, obrazy oraz rzeźby. Wymieniane są snycersko opracowane ławy mnichów, obrazy świętych i męczenników: św. św. Barbary i Katarzyny oraz Adoracja Trzech Króli czy połączany obraz Maryji z Dzieciątkiem w srebrnej oprawie.

Wśród drogocennych obiektów wspomina się złożone monstrancje i srebrne relikwiarze, m.in. z relikwiami Marii Magdaleny. Większość

stanowiły fundacje i to nie tylko mieszczan z Darłowa, a także osób z innych miejscowości. Świadczyły one o wielkiej roli, jaką klasztor kartuzów pełnił w średniowiecznej społeczności tego regionu. Obraz Chrystusa i Pieta były ofiarowane przez zegarmistrza Nicolausa Lilienfelda. Ołtarz Apostołów został ufundowany przez panią Wolf z Darłowa, jeden ołtarz św. Gertrudy był darowizną z 1436 roku rajcy Petera Schelle ze Sławna, drugi, tej samej świętej, był darem Waltera Oldacha – skarbnika z Gdańska. Mensy ołtarzowe były przykrywane obrusami z westfalskiego płótna haftowanego jedwabiem lub wyściełane szlachetnymi tkaninami (Boehmer 1900: 54).

Klasztor istniał do czasu wprowadzenia reformacji na Pomorzu. Z przyjęciem przez książąt pomorskich nowych zasad religii, co nastąpiło 13 grudnia 1534 roku w kaplicy św. Ducha w Trzebiatowie, wiąże się likwidacja zakonów, a ich dobra uległy sekularyzacji. Majątek darłowskich kartuzów, w tym wioski Korlino, Łącko i Naćmierz oraz klasztor, przejęła domena książęca, a grunty w Darłowie – rada miejska. Mimo likwidacji mnisi nie zostali usunięci z kartuzji i dalej mogli zamieszkiwać swoje cele. Ostatni zmarł w 1560 roku. Budynki popadały w ruinę i przypuszczalnie, jak kościół, systematycznie były rozbierane na potrzeby miasta, w tym odbudowę kościoła Mariackiego po pożarze w 1624 roku. Zupełnie je rozebrano po wojnie 30-letniej, kiedy Darłowo zubożone okupacją wojsk szwedzkich, zniszczone ogromnymi pożarami wciąż potrzebowało materiału do odbudowy swojej struktury. Pozostałości zabudowy klasztornej mogły istnieć nawet do XIX wieku, ale dzisiaj, kiedy już wszelkie ślady zostały zatarte, trudno odnaleźć świadectwo obecności kartuzów w Darłowie.

6. Świątynie darłowskie w XX wieku

Po zakończeniu II wojny światowej różnie toczyły się losy darłowskich świątyń. Kościół Najświętszej Maryi Panny został przejęty przez katolików 1 września 1945 roku. Od tego czasu posługę w świątyni pełnią duchowni zakonu franciszkańskiego, którzy wykazują niezwykłą troskę i dbałość o stan zarówno architektury, jak i wyposażenia. Wspierają prace badawcze i konserwatorskie, których celem jest przywrócenia historycznych walorów świątyni.

Do 1972 roku w kościele dokonywano tylko bieżących napraw, w tym w 1962 roku przebudowano ołtarz, remontowano więźbę wieży czy uruchomiono nieczynny od czasów wojny zegar. Wyremontowano także zakrystię i „skarbiec” – dawne pomieszczenie biblioteki parafii ewangelic-

kiej. Wymieniono wówczas ceglana podłogę, okna, drzwi, otynkowano i wymalowano wnętrze oraz naprawiono schody. W 1974 roku rozpoczęto poważny remont kościoła, połączony z regotyzacją wnętrza. W projekcie opracowanym przez Huberta Marchlewicza i Zbigniewa Sieńkowskiego zakładano m.in. remont kaplicy południowej i przeniesienie do niej z krypty za prezbiterium sarkofagów książęcych, tworząc w ten sposób mauzoleum książęce. Ponadto zakładano regotyzację prezbiterium, zdjęcie dolnej empory zachodniej, malowanie kościoła. W trakcie prowadzenia tych prac w prezbiterium odkryto niszę, która służyła do przechowywania Najświętszego Sakramentu Ołtarza, a na sklepieniach XVI-wieczne freski o motywach roślinno-kwiatowych. W kaplicy wschodniej zrekonstruowano kształtki w portalu, przeprowadzono konserwację ambony (1974–1978). Ważnym momentem w powojennej historii świątyni było obniżenie posadzki i odsłonięcie portalu z zakrystii do prezbiterium w 1987 roku, konserwacja witraży w prezbiterium w 1990 roku, wykonana przez Mazurkiewicza oraz wymiana posadzki. W tym czasie w kruchcie odkryto gotyckie okno, liczne wnęki i kości – ślady średniowiecznych pochówków. W latach następnych wymieniono pokrycie dachowe nad prezbiterium, montowano nowo fundowane witraże. Wokół kościoła powstało lapidarium jako ślad dawnego miejsca grzebalnego¹¹.

W gorszej sytuacji był kościół św. Gertrudy. Jeszcze pod koniec II wojny światowej odprawiano w nim nabożeństwa dla polskich robotników przymusowych, a tuż po jej zakończeniu dla pierwszych osadników (Dulewicz 2003: 42). Po utworzeniu parafii w kościele Mariackim kościół p.w. św. Gertrudy został opuszczony i zaczął popadać w ruinę. W 1956 roku odebrano go administracji kościelnej, by z czasem przekształcić w kaplicę cmentarną (Bastowska 2003: 232). Od 1958 roku rozpoczęto remont w zabytkowej kaplicy. Wykonano prace zabezpieczające, naprawiono okna i wmontowano nowe drzwi, ale z uwagi na wysoką rangę kościół wymagał pełnego zakresu prac budowlanych i konserwatorskich. Zostały one przeprowadzone w latach 1960–1961 przez Pracownię Konserwacji Zabytków w Gdańsku (Pierzyńska-Jelska 2004: 16–17).

W 1989 roku kaplicę zwrócono kościołowi katolickiemu, a parafię erygowano w 1990 roku. Wówczas rozpoczęto remont świątyni. W trakcie prac konserwatorskich w górnych partiach ścian i na sklepieniu zostały odsłonięte fragmenty polichromii. Na ich podstawie zrekonstruowano więc roślinną i wyobrażenie Matki Bożej na tronie (Madonny z Dzieciątkiem). Stały się one także podstawą współczesnych kompozycji z wyobrażeniami

¹¹ Kronika kościoła NMP w Darłowie za lata 1945–1991.

apostołów i św. Gertrudy¹². Kolejny remont, który pozwolił na prezentację architektury tego kościoła w jego historycznej formie, przeprowadzono w 2013 roku. Wyremontowano wówczas elewację, zdejmując tynki pochodzące z 1912 roku, naprawiono fundamenty, uzupełniono mury, portale, zabezpieczono powierzchnię gotyckich cegieł oraz naprawiono spoin. Dziś odsłonięte gotyckie elewacje, na których czytelne są przemurowania, zmiany kształtów otworów, nierówności spoin, świadczą o średniowiecznym pochodzeniu świątyni i pięknie gotyckiej architektury.

Kościół p.w. św. Jerzego był czynny do 1945 roku, a po zakończeniu II wojny światowej nie został przekazany administracji Kościoła katolickiego i przez wiele lat nie był używany. W latach 60. XX wieku przez krótki okres służył Kościołowi polskokatolickiemu. Następnie w kościele tym znajdował się magazyn muzealny dla obiektów Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. Na początku lat 80. XX wieku zaplanowano urządzenie w kościele p.w. św. Jerzego ekspozycji muzealnych zabytków darłowskich, bowiem Zamek Książąt Pomorskich, który od czasów przedwojennych jest siedzibą muzeum, był remontowany i muzealia nie mogły być wystawiane. Zatem „Salonem Wystawowym” dla niego stał się kościół. Jego przygotowanie powierzono Pracownikom Konserwacji Zabytków w Szczecinie, prowadzącym prace konserwatorskie w zamku. Wykonano wówczas niezbędne naprawy we wnętrzu, w tym położono nową, istniejącą do dzisiaj posadzkę. Otwarcie pierwszej wystawy zaplanowano na 13 grudnia 1981 roku (!!!). Do 1988 roku, czyli do czasu zakończenia remontu wnętrza zamkowych, w kościele p.w. św. Jerzego zorganizowano jeszcze kilka wystaw, w tym wystawę odebraną z konserwacji zamkowej ambony.

W 1989 roku władze miejskie przekazały kościół Parafii Matki Bożej Częstochowskiej, po czym przystąpiono do remontu. W trakcie prac naprawczych wnętrza odsłonięto na południowej ścianie fresk z inskrypcją z 1633 roku, który odnowiono w 1992 roku. Pierwszą mszę świętą odprawiono 26 listopada 1995 roku. W kościele posługę pełnił franciszkanin, dbając także o stan techniczny kościoła, a ten wciąż wymaga prac konserwatorskich. W 2007 roku przystąpiono do kolejnego remontu. Szczególnie zagrożone były zawilgocone ściany, które osuszono i założono opaskę drenarską. W tych latach wymieniono też pokrycie dachowe.

Podsumowanie

Architektura sakralna w Darłowie spełniała i wciąż spełnia niezwykle ważną rolę w społeczności miejskiej. W ciągu wieków zmieniły się

¹² Informacje pozyskane od ówczesnego proboszcza ks. Eugeniusza Gnibby.

funkcje pierwotnych kaplic p.w. św. Jerzego i św. Gertrudy, ale obecnie służą, podobnie jak kościół Mariacki, kultowi religijnemu. Tak jak w średniowieczu poza umożliwieniem uczestnictwa w liturgii czy sakramentach, są one miejscem integracji katolików. Gotyckie świątynie Darłowa stanowią symbol i jednocześnie wykładnię długiej historii miasta. Są świadkami czasów minionych i działalności poprzednich pokoleń, istotnym elementem w określeniu tożsamości i znaczenia miasta.

Bibliografia

Źródła

Kronika kościoła NMP w Darłowie za lata 1945–1991 [archiwum Parafii p.w. Matki Bożej Częstochowskiej w Darłowie].

Acta Consistorialia wegen Reparatur des Kirchendachs auf der Gertrud-Kirche zu Rügenwalde 1779 [Archiwum Państwowe w Koszalinie, sygn. 9175].

Opacowania

BASTOWSKA K. 2000. Architektura sakralna Pomorza Środkowego, [w:] *1000-letnie dziedzictwo chrześcijańskie Pomorza Środkowego. Katalog wystawy*, Koszalin: Muzeum w Koszalinie, 26–47.

BASTOWSKA K. 2003. Z dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego w latach 1945–1989, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. II, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja Dziedzictwo, 197–242.

BOEHMER F. 1900. *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung (1720)*, Stettin: Verlag von Paul Riekammer.

BÖTTGER L. 1889. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Regierungs-Bezirk Köslin*, Bd. 1: *Die Kreise Köslin und Kolberg-Korlin, Belgard und Schlawe*, Stettin: Léon Saunier's Buchhandlung.

DEHIO G. 1906. *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*, Bd. II, Berlin: Deutscher Kunstverlag.

DULEWICZ K. (red.) 2003. *Z pamiętnika pierwszego burmistrza Darłowa – Stanisława Dulewicza*, Darłowo Muzeum – Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie.

GRZYBKOWSKI A. 1973. Centralne kaplice gotyckie Pomorza Środkowego, [w:] *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Z. Świechowski (red.), Warszawa: PWN, 91–138.

GRZYBKOWSKI A. 1997. *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa: DIG.

HEYDEN H. (red.) 1961. *Protokolle der Pommerschen Kirchenvisitationen 1535–1539*, Köln/Graz: Böhlen.

JĘDRYKA W. 1997. Kiedy wzniesiono kaplicę św. Gertrudy, *Echo Darłowa* 8(157): 11.

KANZOW Th. 2005. *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, t. I, Szczecin: USIH, AP w Szczecinie.

KALICKI J. (red.) 2009. *Kronika Kościoła Mariackiego w Darłowie*, Koszalin: Muzeum w Koszalinie.

- KUGLER F. 1840. *Pommersche Kunstgeschichte: nach den erhaltenen Monumenten dargestellt*. Baltische Studien, Bd. 8,1. Stettin: Gesellschaft für Pommersche Geschichte.
- MROCZKO T., ARSZYŃSKI M., WŁODAREK A. (red.) 1995. *Architektura gotycka w Polsce. Katalog zabytków*, t. 2, Warszawa: IS PAN.
- MÜLLER E. 1912. *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, Bd. 2. Stettin: Léon Saunier's Buchhandlung.
- PIERZYŃSKA-JELSKA E. 2004. Późnogotycka kaplica p.w. św. Gertrudy w Darłowie, *Arteria. Rocznik Katedry Sztuki Wydziału Nauczycielskiego* 2: 14–27.
- ROMANIK H. 2015. Próba interpretacji symboliczno-biblijnej zabytkowej ambony z kaplicy zamkowej w Darłowie, [w:] *Darłowskie Zeszyty Naukowe*, t. 11, L. Walkiewicz (red.), Darłowo: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Darłowskiej, 57–74.
- ROSENOW K. 1929. *Das Stadtbild von Rügenwalde. Eine Ergänzung zur Stadtgeschichte*, Rügenwalde: Albert Mewes.
- ROSENOW K. 1989. Die St. Jürgen-Kapelle in Rügenwalde, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 725–726.
- SŁABIG A. 2002. Święta Góra i klasztor Marientron koło Darłowa, [w:] *Sławno i ziemia sławieńska. Historia i kultura*, t. I, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo Eco, 67–78.
- SPORS J. 1983. *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławieńsko-Słupskiego od XII do początku XIV wieku*, Słupsk: SSK „Pobrzeże”.
- SROKA J. 2000. *Sławno*. Sławno: Sławieński Dom Kultury.
- SZARSZEWSKI A., ZAGIERSKI M. 2010. Powstanie szpitali gdańskich a szpitalnictwo europejskie w średniowieczu, *Forum Medycyny Rodzinnej* 4(6): 438–447.
- SZYMCZAK D. 2015. Srebrny ołtarz darłowski – ocalone dziedzictwo Gryfitów, *Darłowskie Zeszyty Naukowe* 11: 43–56.
- WEJMAN G.K. 2014. Duchowieństwo diecezjalne i zakonne na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w XIV wieku, *Studia Gnesnensia* 28: 151–185.
- WALKIEWICZ L. 2010. Rola Rady Miejskiej w rozwoju Darłowa od początków XIV wieku. (Na tle dziejów ośrodka miejskiego), *Słupskie Studia Historyczne* 16: 19–49.
- WISŁOCKI M. 2005. *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*, Szczecin: Muzeum Narodowe Szczecin.

Kirchen in Rügenwalde. Funktion und Bedeutung der sakralen Architektur im Mittelalter

Zusammenfassung

Sakrale Architektur ist eine Einrichtung der Kirche, die das gesellschaftliche, kulturelle und auch wirtschaftliche Leben jeder Ortschaft mitbestimmt, ist aber auch der Ausdruck der Intellektualität der Einwohner. In Rügenwalde entwickelte sie sich im XIV bis XVI Jh., jedoch das größte Aufblühen war im XV Jh. Alle sakrale Bauten entstanden unter dem Einfluss der gotischen

Kunstrichtung, aber präsentierten verschiedene Stilformen. Erfüllten auch verschiedene Funktionen. Die Marienkirche hatte als Pfarrkirche die größte Bedeutung in der Stadt. Die ältesten Erwähnungen, dieses Gotteshaus betreffend, stammen aus 1301, 1317, 1321, aber Dokumente, die diese basilikaähnliche Kirche erwähnen, sind von Ende des XV Jh. Eine große Rolle erfüllte im Mittelalter die nicht mehr bestehende Michaelkirche vor dem Neuen Tor. Rügenwalde gehörte zur Hanse und weil der hl. Michael der Patron der Seeleute war, spielte die Kirche eine große Rolle, erwähnt 1491.

So wie in vielen anderen mittelalterlichen Städten befanden sich in Rügenwalde Hospitalobjekte für Pilger, Kranke und Obdachlose; meistens hinter den Stadtmauern. In Rügenwalde war vor dem Wippertor das Georgspital situiert, schon 1396 erwähnt; so wie das Heiliggeistheim für alte und sieche Menschen. Die Jürgenkapelle mit ihrer strengen massiven Form (15. Jh.), wurde um 1500 umgebaut und 1502 eingeweiht.

1406 wurde noch das Gertrudhospital erwähnt, wahrscheinlich befand es sich in der Nähe des Friedhofes, und die außergewöhnliche Gertrudkapelle mit architektonisch seltener Bauform auf einem zwölfseitigen Grundriss. Erbaut wurde sie hinter dem Steintor, erwähnt zum ersten Mal 1497. Die genaue Bauzeit und der Name des Stifters sind bis heute unbekannt, jedoch Bauform und erhaltene Analogie deuten auf die erste Hälfte des XV Jh. (Kapelle in Köslin – 1382, Wolgast – 1420).

Wichtig für das mittelalterliche Leben in der Stadt war das Kartäuser Kloster „Dominus Corone Mariae“ (Marienkron) mit seiner architektonischen Landschaft. Die Klosterkirche, die die Stadt überragte, wurde nach dem 30 jährigen Krieg abgerissen.

Das Leben der Bewohner in der mittelalterlichen Stadt Rügenwalde war mit fünf sakralen Bauten verbunden. Die Schlossbewohner besaßen ihre eigene Kapelle.

TABLICA I

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie:
A – widok ogólny od strony południowo-wschodniej. Fot. K. Kontowski, 2012 rok;
B – kaplica północna przy wieży, widok od strony północnej.
Fot. J. Kowalczyk-Kontowska, 2012 rok

TABLICA II

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie:
A – zakrystia, widok od strony północno-wschodniej; B – portal południowy;
C – sklepienia nawy głównej; D – sklepienia nawy południowej.
Fot. K. Kontowski (A), J.J. Kowalczyk-Kontowska (B, C, D), 2012 rok

TABLICA III

Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie – obraz Hausmanna
„Chrystus uciszający burzę”. Fot. K. Kontowski, 2012 rok

TABLICA IV

A – Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Darłowie sarkofagi książęce; B – Kościół p.w. św. Jerzego w Darłowie widok od strony południowej; C – Kościół filialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Chudaczewie; D – Kościół Św. Jerzego malowana inskrypcja fundacyjna 1633. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska, 2012 rok (A), K. Kontowski, 2018 rok (B, D), [https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Chudaczewo_\(C\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Chudaczewo_(C))

TABLICA V

A

B

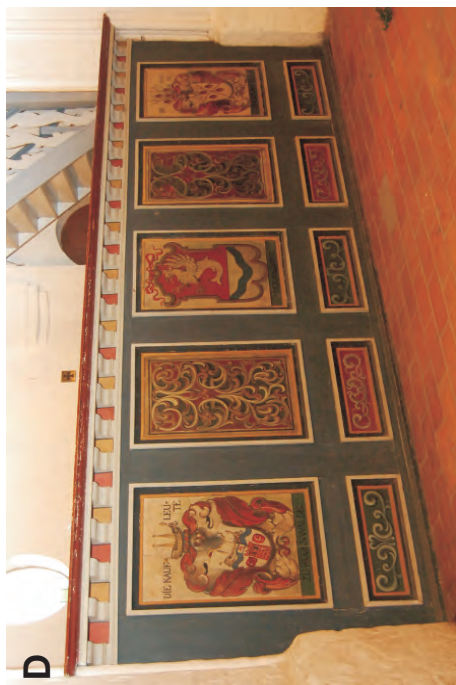
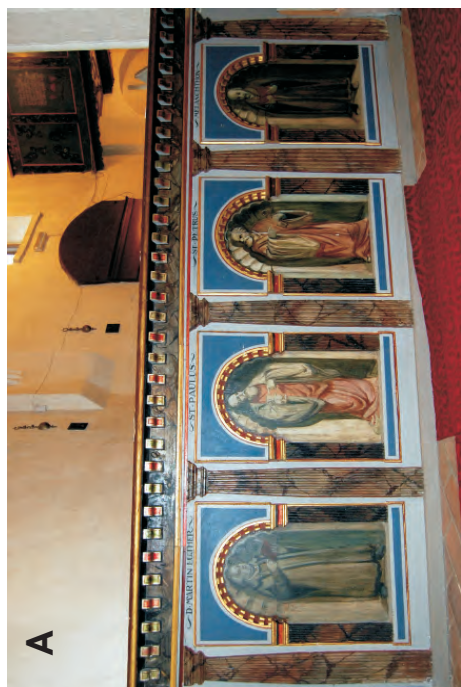
C

D

Kościół św. Gertrudy w Darłowie: A – widok od strony południowej; B – sklepienie; C, D – polichromia nawy głównej.
Fot. K. Kontowski – A (2018 rok), B, C, D (2013 rok)

TABLICA VI

Kościół św. Gertrudy w Darłowie: A – późnorenansowe ławy z XVI/XVII wieku; B, C – emporya cechu szewców z 1655 roku;

D – ławy cechów kupców i browarników. Foto. K. Kontowski 2018 rok

Oszklenie i witraże w zabytkowych kościołach Darłowa*

KRYSTYNA RYPNIEWSKA (Koszalin)

Wprowadzenie

Historia oszkleń i witraży darłowskich zabytkowych świątyń sięga średniowiecza i związana jest z wielowiekowymi dziejami budowlanymi trzech miejskich kościołów: parafialnego p.w. Matki Bożej Częstochowskiej, parafialnego p.w. św. Gertrudy oraz kościoła pomocniczego p.w. św. Jerzego (zob. tekst J. Kowalczyk-Kontowskiej w tym tomie). Dotąd przedmiotem uwagi badaczy z reguły pozostawała architektura tych budowli, a także elementy wyposażenia wnętrza. Poza zainteresowaniem dotychczasowych opracowań znajdowały się – i nadal są pomijane – wypełnienia okienne darłowskich kościołów. Nie zajmowano się historią ich oszkleń, ani historią witraży, które pełnią w świątyniach wyjątkową rolę. Brak badań archiwalnych, badań archeologicznych i architektonicznych uniemożliwiał pozyskanie jakichkolwiek informacji na temat oszkleń, zwłaszcza witraży, które nierozzerwalnie związane są z tymi kościołami i są ich ważnym elementem.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest zatem próba charakterystyki oszkleń średniowiecznego jako pierwotnego dla poszczególnych budowli, charakterystyka oszkleń i rodzaju błon szklanych w czasach nowożytnych oraz wypełnień okiennych w XIX i XX wieku.

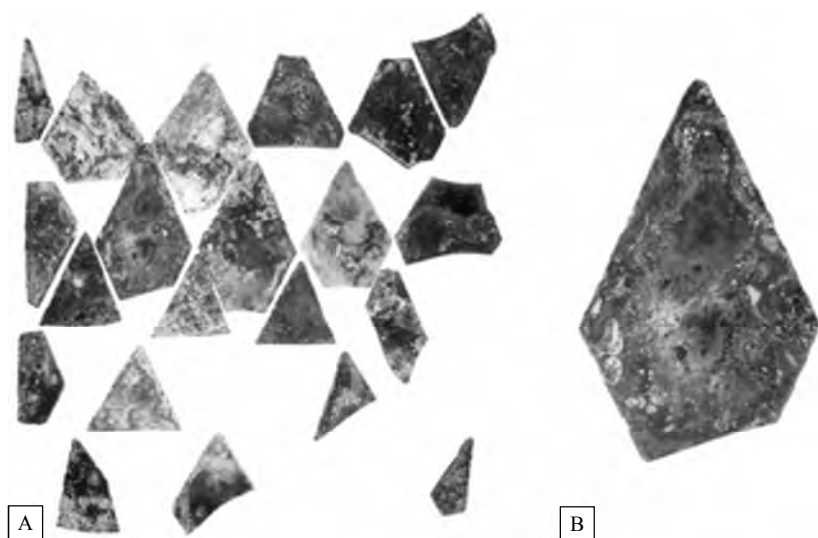
Historia pierwotnego oszkleń trzech darłowskich zabytkowych świątyń sięga średniowiecza i związana jest z czasem ich budowy. Jednak

* Artykuł jest kolejną publikacją w ramach projektu pt. „Witrażownictwo Pomorza Zachodniego/Hinterpommern” realizowanego pod patronatem Muzeum Narodowego w Szczecinie i Europejskiej Akademii Witrażownictwa w Mönchengladbach. Koordynatorem projektu jest dr Dariusz Kacprzak z Muzeum Narodowego w Szczecinie.

w kościele p.w. Matki Bożej Częstochowskiej, kaplicy św. Gertrudy i w kościele p.w. św. Jerzego, podobnie jak we wszystkich innych budowach sakralnych Pomorza Zachodniego, oszklenie i witraże średniowieczne nie przetrwały. Wyjątkiem na całym obecnym Pomorzu Zachodnim są jedynie – istniejące do dziś – niewielkie fragmenty średniowiecznych szybek witrażowych wmontowanych w późniejszą kompozycję, znajdujące się w kościele w Koszewku pod Stargardem (Hardow 1933–1934: 84). Przyczyny ich zniszczeń należy upatrywać – z jednej strony – w wojnie 30-letniej, jak i w reformacji. Zastąpiła ona średniowieczne witraże bezbarwnym oszkleniem okiennym, z jedynie małymi szybami gabineutowymi dającym większy dostęp światła wiernym czytającym pieśni ze śpiewników i modlitwy z modlitewników (Birecki 2018: 24).

Zatem dzisiaj wiedzę o kształcie średniowiecznych okien w świątyniach Darłowa, rodzaju oszklenia i o samym szkłe możemy jedynie opierać na analogiach do odnalezionych przez archeologów oryginalnych fragmentów wypełnień okiennych z XIV i XV wieku, przede wszystkim z obszaru Pomorza Zachodniego i Pomorza Gdańskiego. Informacje te przekazuje się nam głównie w materiałach archeologicznych pozyskiwanych z tego obszaru oraz w archiwaliach i materiałach ikonograficznych.

Dotychczasowe badania archeologiczne przeprowadzone na obszarze Pomorza Gdańskiego ujawniły pokaźny zbiór fragmentów średniowiecznych szkieł okiennych, pośród których zdecydowaną większość stanowią

Ryc. 1. Fragmenty szybek znalezione w krużgankach dawnego klasztoru Franciszkanów, 2. połowa XIV wieku/koniec XV wieku – Gdańsk (Darecka 2016)

szybki o kształcie romboidalnym. Przykładów takich dostarczają nam m.in. materiały archeologiczne pochodzące z Gdańska, z dawnego klasztoru Franciszkanów oraz dawnego klasztoru Dominikanów (Ryc. 1). Materiały te, a także ikonografia – w tym malarstwo średniowieczne z tamtejszych kościołów – dowodzą, iż w średniowiecznym Gdańsku oszklenie stanowiły przeważnie szybki w kształcie rombów o kolorze bladozielonym w różnych odcieniach, od chłodnych do ciepłych. Szybki oprawiano w olów w dwuteowe listwy o szerokości około 4–6 mm, a następnie osadzone błony szklane zabezpieczano poziomymi wiatrownicami (Darecka 2016: 60–61).

Drobna siatka szybek oprawionych w olówiane teowniki była niezwykle istotna dla kompozycji elewacji średniowiecznych budowli. Tworzyła dość jednolite, lekko „rozedrgane” i załamujące się światło płaszczyzny. Innym ciekawym zachowanym przykładem takiego rodzaju oszklenia jest romboidalna błona szklana odnaleziona niedawno w zamurowanym fragmencie średniowiecznego otworu okiennego kościoła p.w. Świętej Trójcy w Gdańsku.

Na Pomorzu Zachodnim, gdzie chrześcijaństwo przyjęto dość późno, upowszechnienie się szkła w otworach okiennych budowli sakralnych nastąpiło prawdopodobnie od XIII do XIV wieku. Sprzyjała temu trwająca akcja kolonizacyjna, w wyniku której powstawały liczne świątynie wznoszone w ośrodkach miejskich i wiejskich. Zapewne część z nich otrzymała przeszklenia już w tym czasie, inne w XV i XVI wieku (Majewski 2016: 243). Na podstawie materiału pozyskanego podczas badań archeologicznych prowadzonych na Pomorzu Zachodnim stwierdza się, że w okresie średniowiecza w oknach kościołów – podobnie jak na Pomorzu Gdańskim – używano przede wszystkim szkiełek romboidalnych oprawianych następnie w olówiane teowniki. Szybki o kształcie rombów były popularne szczególnie w Europie Północnej od XV do XVII wieku.

Przytoczone badania archeologiczne ujawniają także istnienie średniowiecznych szybek o kształcie kolistym, tzw. gomólek, jednak występujących zdecydowanie rzadziej w porównaniu z popularnymi szkiełkami romboidalnymi, co wykazała kwerenda w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Stargardzie i Muzeum Narodowym w Szczecinie. W wyniku badań prowadzonych w muzeum stargardzkim, o których wspomniałam, sporadyczne występowanie na naszym terenie charakterystycznych krażków wiąże się z rozdrobieniem materiału archeologicznego lub ich brakiem, ponieważ dotychczas na Pomorzu Zachodnim odkryto pojedynczy fragment gomółki jedynie w Białobokach (Majewski 2016: 246).

Oba rodzaje średniowiecznych szybek umieszczano w kwaterze i osadzano bezpośrednio w murze lub w drewnianej ramie i montowano

w murze na stałe. Przekaz taki daje nam np. zapis w średniowiecznym traktacie Teofila Prezbitera (benedyktyna) z początku XII wieku, który brzmi:

[...] aby wykonać zwyczajne okna, najpierw należy na drewnianej płycie wyznaczyć ich długość i szerokość, następnie wykreślić węzły lub coś innego wedle uznania, po wybraniu szkieł, które mają być użyte, przycina się szkła i dopasowuje do siebie, przymocowuje gwoździami, obwodzi ołowiem, lutuje z obu stron, osadza w drewniane ramy spojone kołkami i wprawia, gdzie się chce (Teofil Prezbyter 2009: 49).

1. Średniowieczne oszklenia w kościołach Darłowa

Na podstawie spostrzeżeń badaczy dotyczących oszklenia średniowiecznego można zatem przyjąć, iż w gotyckich kościołach Darłowa, tj. w kościele św. Gertrudy (niegdyś kaplicy cmentarnej) i kościele św. Jerzego (kaplicy szpitalnej) pierwotnie otwory okienne miały oszklenie romboidalne jako bardziej powszechne na obszarze Pomorza Zachodniego. Poświadczają to również przekazy ikonograficzne w gotyckim malarstwie z tego obszaru. Ciekawym przykładem jest z pewnością ołtarz z Chłopowa ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, przypisany Mistrzowi Pasji Chociwelskiej i warsztatowi kołobrzeskemu. W dwóch skrzydłach ołtarzowych ze sceną Zwiastowania NMP z końca XV wieku, pochodzących z kościoła w Chłopowie koło Choszczna, artysta uwiecznił okna właśnie z oszkleniem romboidalnym. Na zbliżeniach malowidła dobrze widoczne są drewniane okna zamocowane na stałe w murze: drewniane ramy, drewniany podział biforium oraz romboidalne błony szklane wzmocnione wiatrownicami. Kompozycję malarską cechuje wprawdzie dekoracyjność ujęcia, jednak nie jest ona sprzeczna z rzeczywistym studium przedmiotów, a to umożliwia czerpanie informacji o technice średniowiecznych oszkleń (Krzymuska-Fafius 1960) (Ryc. 2).

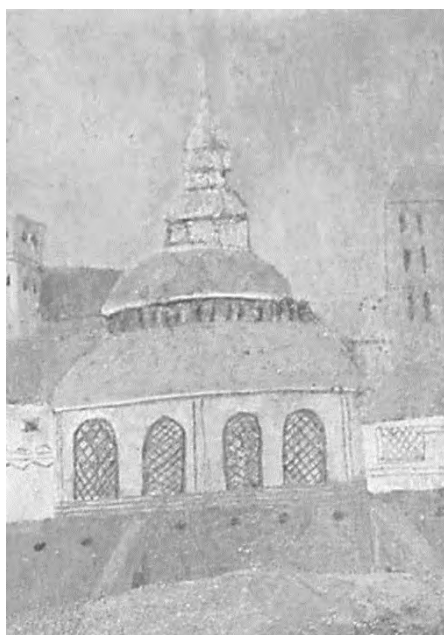
Innym przykładem ikonograficznym odnoszącym się wprost do darłowskiej kaplicy św. Gertrudy jest przedstawienie budowli z początku XVII wieku na obrazie znajdującym się obecnie w kościele p.w. św. Stanisława w Cisowie (Ryc. 3).

Widoczny jest tutaj stan budowli sprzed pożaru w 1620 roku. Mamy zatem bezpośredni przekaz ikonograficzny dotyczący romboidalnego, najpewniej pierwotnego oszklenia kościoła św. Gertrudy. Podobnie – biorąc pod uwagę przedstawiony wyżej materiał archeologiczny, jak i przykłady średniowiecznego malarstwa – zapewne wyglądało ówczesne oszklenie okien w kościele św. Jerzego.

Ryc. 2. Kościół w Chłopowie koło Choszczna, fragment skrzydła ołtarza, koniec XV wieku. Muzeum Narodowe w Szczecinie. Fot. K. Rypniewska

W przypadku wspomnianych dwóch niewielkich świątyń Darłowa można mówić niemal z pewnością o istniejącym w średniowieczu „zwykłym” oszkleniu romboidalnym. Rozpatrując farę miejską, tj. darłowski kościół Mariacki, można zakładać, iż w średniowieczu istniały tu witraże, np. w prezbiterium, być może w formie barwnych kwater witrażowych umieszczonych w romboidalnej błonie szklanej. Jednak w przeciwieństwie do zwykłych oszkleń nie znajdujemy analogii w materiale archeologicznym dotyczącym barwnych witraży far miejskich na Pomorzu Zachodnim. Nie natrafiamy również na ikonografię kościoła, która mogłaby być dla nas w tym zakresie wskazówką.

Ryc. 3. Cisowo, kościół p.w. św. Stanisława, fragment obrazu, początek XVII wieku.

Fot. K. Kontowski

2. Witraże nowożytnie w Darłowie

O ile o oszkleniu średniowiecznym – w związku z brakiem bezpośrednich przekazów, głównie pochodzących z badań archeologicznych, których nie prowadzono w tych obiektach – możemy snuć jedynie przypuszczenia, to o oszkleniu nowożytnym wiedzę czerpiemy z unikatowego zachowanego materiału dokumentacyjnego przedwojennego słupskiego artysty Rudolfa Hardowa. Wykonał on w latach 30. XX wieku ogromną pracę inwentaryzacyjną dotyczącą witraży gabinetowych na dawnym Pomorzu, czyli na obszarze Vor- und Hinterpommern. Rudolf Hardow, przedwojenny słupski rysownik i pedagog, uwiecznił w formie pisanej i rysunkowej około 800 witraży nowożytnych z XVI i XVII wieku, znajdujących się głównie w wiejskich kościołach dawnej prowincji Pomorze. Tę ogromną pracę inwentaryzacyjną wykonał w latach 1933–1934 na zlecenie ówczesnego Landesmuseum w Szczecinie. W wyniku żmudnej, zrealizowanej z niezwykle zaangażowaniem i poświęceniem dokumentacji powstały trzy obszerne tomy maszynopisu pod wspólnym tytułem *Die Glasmalerei in Pommern* oraz blisko 800 ilustracji, czyli barwnych tablic – rysunkowych kopii oryginalnych szybek, wykonanych na papierze

rze techniką tuszu i gwaszu w skali 1 : 1, wiernie oddających oryginał: jego kompozycję, scenę lub motyw przedstawienia, inskrypcje, kolorystykę. Trzytomowy opisowy katalog Hardowa szczęśliwie w całości przetrwał do dziś, jednak rysunkowe tablice z kopiami witraży w większości przepadły. Z kilkuset rysunków znane są nam dzisiaj zaledwie 62 karty, w tym 51 przechowywanych w zbiorach Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.

W katalogu opisowym Hardowa znalazły się też niezwykle interesujące informacje o oszkleniu nowożytnym z XVII i XVIII wieku, dotyczącym darłowskich kościołów: Mariackiego oraz dawnej kaplicy św. Jerzego, gdzie autor odnotował istnienie maleńkich witrażyków gabinetowych. W oknie kościoła Mariackiego po stronie północnej Hardow zastał wmontowaną w błonę szklaną prostokątną szybkę o wymiarach 12,5 cm wysokości i 9 cm szerokości, którą opisał następująco: „[...] jest przez barwne szkiełka tak obramowana, że powstał romb. Na szybcie umieszczony jest napis dekorowany ozdobami”. Napis odnosi się do cechu stolarzy i 11 okien kościelnych naprawionych z jego inicjatywy. Na witrażyku widnieje data 1723 rok. W tym właśnie roku cech stolarzy dostał trwałe ławy w kościele pod oknem od północy, a jego członkowie ufundowali nowe okna, bowiem stare były już wyraźnie uszkodzone. Maleńka szybka miała przypominać o tej właśnie fundacji. Dzisiaj nie natrafiamy niestety na jakikolwiek inny ślad tego witrażyka, nie wiemy, kiedy został usunięty z kościelnego okna.

W kaplicy p.w. św. Jerzego Hardow odnotował dwa witrażyki: w oknie od południa prostokątną szybą o wymiarach 11 cm wysokości i 8,5 cm szerokości z barwnym herbem szlacheckim rodu von Podewils, który dokładnie opisuje, oraz drugą – w oknie od północy, którą był ośmioboczny herb w owalu z inskrypcją brzmiącą: Lorenz Adebar, senator, 1609. Hardow wykazuje ponadto rozbieżność między herbem na szybie a inskrypcją i przypisuje jej wtórną kompozycję z resztek szkieł z różnych witrażyków, których w kościele pierwotnie było zapewne więcej (Hardow 1933–1934: 97).

Do naszych czasów darłowskie nowożytne witrażyki gabinetowe nie przetrwały. Na podstawie materiału źródłowego Rudolfa Hardowa stwierdzić można, iż w obu kościołach w okresie nowożytnym istniały – jako wypełnienie okien – błony szklane o podziale geometrycznym (np. romboidalne bądź wieloboczne) z witrażykami gabinetowymi. Oszklenie w kaplicy p.w. św. Gertrudy otrzymało, zapewne po pożarze z 1620 roku, podział o szybkach prostokątnych, co pokazuje XIX-wieczny przekaz ikonograficzny. Na obrazie E. Rittmeyera z końca XIX wieku widoczne jest jedno takie okno (Ryc. 4).

Ryc. 4. E. Rittmeyer, widok wnętrza kaplicy św. Gertrudy, fragment obrazu, koniec XIX wieku. Fot. K. Kontowski

3. Witraże z przełomu XIX i XX wieku

Nie przetrwały także późniejsze XIX-wieczne romboidalne oszklenia okienne wszystkich trzech kościołów. Taki właśnie podział powierzchni okien jest dobrze widoczny na zachowanych przedwojennych zdjęciach (Ryc. 5, 6). Romboidalny motyw wypełnień szklanych stosowany w XIX wieku związany był ze znaczącymi restauracjami gotyckich kościołów prowadzonymi w tamtym czasie i powszechnym wówczas nawiązaniem do średniowiecza, do gotyckiej architektury, a także więc do ówczesnych gotyckich romboidalnych oszkleń, o których była mowa.

Nie mamy informacji, kiedy dokładnie na przestrzeni dziewiętnastego stulecia błony romboidalne osadzone w oknach darłowskich świątyń. Próba wyjaśnienia tego zagadnienia wymaga bardzo wnikliwych badań archiwalnych, które z pewnością należy podjąć.

Ryc. 5. Darłowo, kaplica p.w. św. Gertrudy, wnętrze, widok ku wschodowi, początek XX wieku. Zdjęcie ze zbiorów autorki

Ryc. 6. Darłowo, kościół św. Jerzego, stan sprzed 1945 roku. Zbiory: archiwum WSOZ w Koszalinie

Dzisiaj wiadomo jedynie, iż zmiany oszkleń w zabytkowych kościołach Darłowa miały miejsce w końcu XIX wieku (kościół Mariacki) i na początku XX wieku oraz po 1945 roku (kościół Mariacki, św. Gertrudy i św. Jerzego). Podczas szeroko zakrojonych prac w kościele Mariackim, prowadzonych w końcu XIX wieku, a ściślej w 1897 roku, wykonano wspaniałą polichromię wnętrza, nowe empory, odnowiono ambonę, ołtarz główny i organy. O pracach tych donosi się w Kronice kościelnej prowadzonej w latach 1891–1926 (Leesch, Nebel 2009: 190–198). Wspomina się tam także krótko o witrażach: „Sklepienie harmonizuje w cudowny sposób z bogactwem kolorów pięknych okien naszego prezbiterium, które dopiero teraz, po otrzymaniu odpowiedniej oprawy malarskiej, uzyskują pełnię efektu”. Brak jednak innego zapisu, który wprost odnosiłby się do ich wykonania w tym czasie. Tak więc w Kronice, w której dokładnie omawia się wiele ówczesnych prac renowacyjnych, brak informacji o wykonywaniu nowych kościelnych okien. Cytowany wpis do Kroniki może jednak sugerować, iż w 1897 roku prezbiterialne witraże już istniały, a jedy-

Ryc. 7. Darłowo, kościół Mariacki, widok wnętrza po 1897 roku. Zdjęcie ze zbiorów J. Buziałkowskiego

nie ich urodę podkreśliły nowe polichromie. Trudno bowiem wyobrazić sobie zupełne pominięcie – spośród innych prac – ich wykonanie, choćby z powodu wysokiego kosztu realizacji witraży przy ograniczonych środkach finansowych parafii. Analizując stylistykę witraży oraz nowej polichromii, zauważam m.in. widoczne podobieństwa, co zresztą wynikało z typowego w końcu XIX wieku założenia artystycznego o nadaniu spójnego charakteru całości wnętrza, i nawiązania do średniowiecznej architektury budowli (Ryc. 7).

Ryc. 8. Darłowo, kościół Mariacki, widok na romboidalne oszklenie okien nawy, stan sprzed 1945 roku. Zdjęcie ze zbiorów J. Buziałkowskiego

I chociaż brak jednoznacznego przekazu archiwalnego na temat daty powstania przedwojennych oszkleń naw (oszklenie romboidalne) (Ryc. 8) oraz montażu witraży w prezbiterium, to można zakładać, iż powstały właśnie w tym czasie – w 1897 roku. Oprócz zamontowanych wówczas romboidalnych oszkleń okien naw bocznych także w oknie wschodnim wykonano witraż figuralny z wyobrażeniem Chrystusa oraz w pozostałych oknach prezbiterium witraże ornamentalne (Tabl. I: A, Tabl. I: B, Tabl. II: A).

W kronice darłowskiej, o której już wspomniałam, wśród wielu szczegółowych informacji o tamtym remoncie nie wymieniono ich wykonawcy. Brak takich zapisów, brak również sygnatur na zachowanych do dziś prezbiterialnych oknach skłania do przeprowadzenia żmudnych badań archiwalnych. Podjęta kwerenda w archiwum diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej nie przyniosła rezultatu, podobnie jak analiza obszernego tomu akt dotyczących Darłowa z lat 1889–1914, przechowywanych w Landsarchiv w Greifswaldzie. Zagadnienie autorstwa historycznych witraży kościoła pozostaje zatem nadal kwestią otwartą, podobnie jak kwestie: procesu ich powstania od wykonania projektów wstępnych po kartony, ich fundacji i nadzoru architektonicznego prowadzącego całość prac, w tym związku z projektem nowej polichromii, co np. ujawniły archiwalia dotyczące witraży katedry w Koszalinie (Rypniewska 2017: 12).

4. Witraże współczesne

W oknach obecnego kościoła Mariackiego (dawnej świątyni ewangelickiej) istnieją także witraże współczesne obrazujące zmiany o charakterze konfesyjnym, wprowadzane wraz z końcem II wojny światowej. Nowe witraże wypełniają okna naw bocznych świątyni i dzielą się na dwie grupy. Jedną z nich jest zespół witraży tzw. Franciszkańskich, od północnej strony kościoła, a drugą tzw. Miejskich, od południa. Wiąże się to z tematem przedstawień barwnych szklanych kompozycji. Witraże „franciszkańskie” przedstawiają: św. Franciszka i Klarę, franciszkanina Maksymiliana Kolbego oraz herb franciszkański. Witraże „miejskie” poświęcono: papieżowi Janowi Pawłowi II i Ottonowi z Bambergu. Wśród nich przedstawiono także herb Darłowa.

Wszystkie te kompozycje, opracowane według projektu Elżbiety Wasyłyk, realizowane były w pracowni witrażowej Krzysztofa Mazurkiewicza z Koszalina od 2003 roku. Pochodząca z Trzcianki artystka, absolwentka malarstwa w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Poznaniu, w swojej pracy artystycznej zajmuje się malarstwem sztalugowym, ściennym oraz witrażem, a witraże darłowskie są jedną z jej ważniejszych realizacji w tym zakresie. W warstwie ideowej każdy z witraży darłowskiego kościoła wypełniony jest głęboką symboliczną treścią, w warstwie formalnej świadomie odwołuje się do średniowiecza, ale także do nowych form sztuki Stanisława Wyspiańskiego (Tabl. II: B, Tabl. III).

Fundatorami barwnych szklanych kompozycji Elżbiety Wasyłyk były osoby prywatne, partia polityczna „Samoobrona” i miasto Darłowo, a okolicznościami fundacji m.in. uroczystości komunijne i obchody 700-lecia nadania praw miejskich.

Wyraźnie innym stylistycznie witrażem kościoła jest kompozycja ze św. Wojciechem, patronem diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej oraz patronem Polski i Czech, umieszczonym w kościelnym oknie w 2000 roku. Witraż powstał z fundacji czeskiego miasta Starý Hrozenkov – partnerskiej gminy Darłowa jako dar dla jego mieszkańców. Projekt witrażu do tego okna wykonała Miroslava Simova, a zrealizowała pracownia witrażowa Petera Hoplicka z Zabreh na Morawach.

Ryc. 9. Darłowo, kaplica św. Gertrudy, okna o podziale szybkami prostokątnymi, stan sprzed 1945 roku. Zdjęcie ze zbiorów J. Buziałkowskiego

Dzisiaj istniejące okno nawy bocznej z oszkleniem romboidalnym powstało współcześnie i jest nawiązaniem do przedwojennych wypełnień okiennych. Podobnie powojenne okna o podziale szybami rombowymi wypełniającymi błony szklane kościoła św. Jerzego powtarzają podział błony romboidalnej znanej ze zdjęć sprzed 1945 roku. Nowe oszklenie okien kaplicy p.w. św. Gertrudy z podziałem na szybki prostokątne i romboidalne to również nawiązanie do wcześniejszych form historycznych (Ryc. 9).

W tym kościele jedyny witraż przedstawiający Chrystusa w Emaus powstał w 1992 roku z fundacji dzieci komunijnych, co potwierdza sygnatura u dołu kompozycji (Tabl. IV).

Podsumowanie

W czasie wieków istnienia trzech darłowskich zabytkowych świątyń następowały zmiany nie tylko w architekturze budowli oraz w wyglądzie ich wnętrza, ale także zmieniał się charakter oszkleń otworów okiennych jako szczególnie narażonych na zniszczenie. Pierwotne tzw. zwykłe, zapewne romboidalne, błony szklane w okresie nowożytnym zastąpiono wypełnieniem powierzchni okna złożonym z geometrycznej siatki ołowianych szprosów, czasem z umieszczonymi w niej niewielkimi szklanymi gabinetowymi. W XIX wieku, sięgając do tradycji średniowiecza, przywrócono romboidalny podział zwykłych okien, wprowadzając jednocześnie duże barwne witraże wypełniające okna w całości, tak jak w przypadku prezbiterialnych okien kościoła Mariackiego. Po 1945 roku w dwóch darłowskich kościołach pojawiły się witraże współczesne. Dzisiaj w przestrzeniach kościelnych współistnieją witraże historyczne i współczesne, te wykonane przed II wojną światową w niemieckiej pracowni witrażowej oraz te powstałe po II wojnie w pracowniach polskiej i czeskiej. Wszystkie reprezentują kulturalno-historyczne odniesienia, są zapisem miejsca i lustrzanym odbiciem lokalnej społeczności z jej pozycją, religijnością, wrażliwością na sztukę i wyczuciem społecznym.

Bibliografia

- BIRECKI P. 2018. Witraż jako element kreacji przestrzeni architektonicznej kościołów ewangelickich w Prusach Zachodnich, [w:] *Witraże na Pomorzu Zachodnim. Sztuka witrażowa do 1945 roku*, K. Rypniewska (red.), Koszalin: Muzeum w Koszalinie, 24–31.
- DARECKA K. 2016. Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenie, okucia, Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska.

- HARDOW R. 1933–1934. *Die Glasmalerei in Pommern*, Bd. I–III [kopia maszynopisu, zbiory prywatne].
- KRZYMUSKA-FAFIUS Z. 1960. Ze studiów nad późnogotycką twórczością Pomorza Zachodniego. Część I. Warsztat Mistrza Pasji Chociwelskiej, *Materiały Zachodniopomorskie* 6: 391–416.
- LEESCH F.C., NEBEL G.A. 2009. *Kronika kościoła Mariackiego w Darłowie (1891–1926)*, A. Heinrich (opr.), Koszalin: Muzeum w Koszalinie.
- MAJEWSKI M. 2016. Szkło taflowe i witrażowe, [w:] *Archeologia Stargardu. Badania na obszarze d. kościoła augustiańskiego*, t. II(2), M. Majewski (red.), Stargard: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie, 243–251.
- RYPNIEWSKA K. 2017. Witraże koszalińskiej katedry w świetle źródeł archiwalnych, *Rocznik Koszaliński* 45: 9–24.
- TEOFIL PREZBITER 2009. *Diversarum Artium Scheda i inne średniowieczne zbiory przepisów o sztukach rozmaitych*, S. Kobiela (opr.), Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC.

Verglasung und Mosaikfenster in den altertümlichen (historischen) Kirchen Darłowo

Zusammenfassung

Die Geschichte der Verglasung und der Glasmalereien in den historischen Kirchen Darłows reicht bis ins Mittelalter und ist eng mit der jahrhundertelangen Baugeschichte der drei städtischen Kirchen verbunden: der Marienkirche, Gertrud- und Jürgenkapelle. Bis heute ist eigentlich nur über die Architektur der Bauten und die Ausstattung berichtet worden, ohne die Verglasung und die Glasmalereien zu beachten. Niemand interessierte sich für die Fenster, die doch für Gotteshäuser etwas Außergewöhnliches sind. Durch das Fehlen von Untersuchung, archivalen, archäologischen und architektonischen, haben wir keine Informationen zum Thema Verglasung und Vitragen, die ein wichtiges Element der Kirchen bilden.

Der Gegenstand dieser Arbeit ist der Versuch, eine Charakteristik der mittelalterlichen Glasmalereien zu bearbeiten und zwar für die Ausführung in alten Zeiten und die Verglasung im 19. und 20. Jh.

Im Artikel wird das Problem der Entstehung der Glasmalereien behandelt, auch die ikonografischen Darstellungen, die Stifter und die Gründe der Stiftung, ebenso die Autoren des Projektes und die Werkstätten, die diese Kunstwerke angefertigt haben. Ein wichtiger Punkt dieses Themas ist die Inventarisierungsliste des Stolper Künstlers Rudolf Hardow. Seine Arbeit ist von großer Bedeutung für die Untersuchung der Vitragen in Hinterpommern, wie auch für die gesamte Arbeit in dieser Richtung.

Ein anderes Problem ist die Darstellung der Glasmalereien als Elemente der architektonischen Ausstattung der Evangelischen Kirche, so wie die Änderungen der Verbildlichung des konfessionellen Charakters, der mit Ende des II. Weltkrieges eingeführt worden ist. Und endlich wird das rechtliche Problem der Vitragen geschützt werden, das Problem des immer noch zu wenig anerkannten Kulturgutes unserer Region.

TABLICA I

A

B

Darłowo, kościół Mariacki: A – witraż we wschodnim oknie prezbiterium, 1897 rok;

B – fragment witrażu we wschodnim oknie prezbiterium, 1897 rok.

Fot. J. Kowalczyk-Kontowska

TABLICA II

A

B

Darłowo, kościół Mariacki: A – witraż ornamentalny w prezbiterium, 1897 rok;
B – witraż ze św. Klarą, 2004 rok. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska

TABLICA III

Darłowo, kościół Mariacki, witraż z herbem Darłowa. Fot. J. Kowalczyk-Kontowska

TABLICA IV

Darłowo, kaplica św. Gertrudy, witraż ze sceną Chrystusa w Emaus, 1992 rok.
Fot. J. Kowalczyk-Kontowska

Zapiski o ludności Darłowa w dobie nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem drugiej połowy XVIII wieku

JÓZEF LINDMAJER (Słupsk)

1. Tytułem wstępu. Z dziejów miasta rezydencjalnego przed wielkim przełomem w dobie wojny 30-letniej (do 1653 roku)

W latach 1449–1459 na zamku darłowskim rezydował książę Eryk I Pomorski (syn władcy Pomorza księcia Warcisława VII), zdetronizowany król trzech państw skandynawskich (1412–1440). W czasie pobytu znacznie rozbudował i umocnił darłowską siedzibę. Ambitny i nadal władczy Eryk, dumny ze swojej królewskiej przeszłości, uczynił z zamku i miasta Darłowa rzeczywistą – chociaż swoiście symbolicznie rozumianą – stolicę Księstwa Pomorskiego. Z inicjatywy i po zabiegach Eryka I na darłowskim dworze w końcu 1451 roku odbył się ślub księżnej Zofii¹ z księciem Erykiem II, od 1457 roku jedynym władcą Księstwa Wołogoskiego.

Wkrótce po śmierci Eryka I (4 IV 1459 rok) jego bratanek Eryk II przybył do Darłowa. Tutaj zwołał w połowie czerwca 1459 roku pomorski sejm stanowy, który uchwalił desygnację Eryka II na władcę opustoszałego Księstwa Szczecińskiego i Słupskiego. Zamek darłowski obsadziła zbrojna załoga wierna nowemu panu. W czasie wojny pomorsko-branden-

¹ Dziecko księcia szczecińskiego Bogusława IX i Marii – córki księcia mazowieckiego Ziemowita IV. Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów* (wyd. I), Poznań 1968, s. 262 (tablica genealogiczna nr 3).

burskiej w 1464 roku książę Eryk II z rodziną przeniósł się do bezpieczniejszego Darłowa. Być może to tutaj (lub w Słupsku) – wcześniej, bo 3 czerwca 1454 roku – przyszedł na świat pierwszy syn książęcej pary, Eryka II i Zofii, Bogusław X, uchodzący za najwybitniejszego dynastę z pomorskiego rodu Gryfitów (1454–1523)². Tenże, gdy został władcą zjednoczonego Pomorza (od 1478 roku), powracał czasowo do siedziby darłowskiej podczas swoich podróży po wschodnich połaciach kraju³.

W okresie przemian religijnych doby reformacyjnej na Pomorzu Gryfitów (lata 20. i 30. XVI wieku) w zamku darłowskim były przechowywane różne drogocenne rzeczy przejmowane z obiektów kultu religijnego zlikwidowanej na tym terenie struktury kościoła katolickiego⁴.

Po śmierci księcia Eryka I (1459 rok) przez następne prawie 200 lat (do 1653 roku) zamek darłowski stał się siedzibą kolejnych wielu osóbistości książęcych dynastii pomorskiej, poczynając od księżnej Zofii (zmarłej w 1497 roku) i jej dzieci (Bogusław X). W schyłkowym okresie księstwa pomorskiego, od przełomu XVI/XVII wieku wręcz fatalnym dla dynastii, bywał w Darłowie książę Kazimierz VI (biskup kamieński), ale najczęściej rezydujący w Koszalinie (zmarł w 1605 roku)⁵. Dwaj inni synowie księcia Bogusława XIII – Bogusław XIV i Jerzy III⁶, przejęli we władanie okręg darłowski. Obaj też przenieśli się do Darłowa, organizując tu dwór na własne potrzeby. W mieście tym w 1615 roku doszło do zaślubin księcia Bogusława z Elżbietą, księżniczką szlezwicko-holsztyńską. Do Darłowa sprowadził ją książę szczeciński Filip II, starszy brat Bogusława. Książę Jerzy opuścił zamek darłowski i przeniósł się do pomieszczeń dawnego klasztoru w Bukowie Morskim, gdzie zmarł w 1617 roku. Książę Bogusław XIV nie zdążył nawet przejąć po bracie dóbr bukowskich, ani tym bardziej zabezpieczyć zaadaptowanej przez niego tamtejszej siedziby, pozostał bowiem w Darłowie jeszcze tylko do 1620 roku. W roku 1618 zmarł książę Filip panujący w Księstwie Szczecińskim, a w 1620 roku jego następca na tronie książęcym Franciszek I. Władza w tym księstwie przeszła w ręce Bogusława XIV (trzeciego syna Bogusława XIII), który przeniósł się do Szczecina. Tenże władca odstąpił za-

² Tamże, s. 84–85, 102–103; L. Walkiewicz, M. Żukowski, [w:] *Darłowo. Zarys dziejów*, Darłowo 2005, s. 94–95.

³ B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, pod red. G. Labudy, cz. I (1464/66–1648/57) (dalej: *Historia Pomorza*, II/I), Poznań 1976, s. 827.

⁴ Tamże, s. 811–812.

⁵ Syn księcia szczecińskiego Bogusława XIII (1603–1606).

⁶ Jerzy III według: Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego...*, tablica genealogiczna nr 5 (s. 264); Jerzy II według B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 987.

mek darłowski najmłodszemu ze swoich braci Ulrykowi, ale ten zmarł już w 1622 roku⁷.

Nadszedł wnet fatalny okres w dziejach Księstwa Pomorskiego, w tym dla Darłowa jako miasta zarówno rezydencjalnego, jak i liczącego się dotąd ośrodka gospodarczo-wytwórczego i handlowego w środkowo-wschodniej nadmorskiej części pomorskiego władztwa Gryfitów, schodzących właśnie z areny nadbałtyckiej historii po 500 latach panowania. Neutralność tego księstwa, ogłoszona w toku trwającej wojny (nazwanej później 30-letnią), nie została uszanowana. Od końca 1627 roku wszystkie ziemie Księstwa Pomorskiego znalazły się na łasce obcych potęg. Przez prawie trzy kolejne lata na całym terytorium państwa pomorskiego były rozlokowane inwazyjne wojska cesarskie (katolickie). Gdy te 30 listopada 1627 roku zajęły Kołobrzeg, w bezpośrednim niszczyielskim ich zasięgu znalazło się też Darłowo i pozostałe regiony książęcego Pomorza w dorzeczu Wieprzy, Grabowej oraz Słupi. Darłowo zostało obłożone kwaterunkami wojsk cesarskich (1627–1630), bowiem nie uzyskało od najęźdźców statusu miasta-rezydencji. Od takich obciążeń i strat wyłączono rozległe włości książęcej (państwowej) domeny darłowskiej. Życie pod dyktando armii cesarskiej to okres wręcz katastrofy ekonomicznej, jak i politycznej dla księstwa Bogusława XIV. To początek znacznie dłuższego (do 1643 roku) okresu bezwzględnej eksploatacji tego kraju przez obce wojska⁸.

Od połowy 1630 roku wojska cesarskie były sukcesywnie wypierane przez oddziały armii szwedzkiej. Wojska te po opanowaniu rejonu odrzańskiego ze Szczecinem zajęły Kołobrzeg po honorowej kapitulacji oddziałów cesarskich na początku marca 1631 roku⁹. Wymuszony siłą przez nowego zaborcę alians z władcą Pomorza (1630 rok) usankcjonował obsadzenie przez niego całego księstwa, które szybko znalazło się pod całkowitą jego kontrolą – włącznie z Darłowem i Ustką/Słupskiem. Ludność tych najdalszych wschodnich obszarów mimo znacznego wyniszczenia i dogłębnej wręcz pauperyzacji w latach kwaterowania wojsk cesarskich

⁷ Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego...* (passim i tablice genealogiczne nr 3 i 5); *Die Stadt Rügenwalde nach Dr. Gustaw Kratz*, [w:] A. Stoebbe, *Chronik der Stadtgemeinde Schlawe i. Pom.*, Schlawe 1898, s. 297; *Bilder aus Ostpommern*, Berlin 1931, s. 248; E. Müller, *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, II. Theil: *Der Regierungsbezirk Köslin*, Stettin 1912, s. 344.

⁸ H. Lesiński, W latach wojny trzydziestoletniej, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego. Cedynia 972 – Siekierki 1945*, praca zbiorowa pod red. B. Miśkiewicza, Poznań 1972, s. 187; B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 994–996.

⁹ H. Kroczyński, *Twierdza Kołobrzeg. Festung Kolberg*, Warszawa 2000, s. 7–9.

musiała w dalszym ciągu uiszczać świadczenia w gotówce i naturaliach¹⁰. Pogłębiającą się stagnację, przechodzącą w stan degradacji w sferze gospodarczej i demograficznej, potwierdziły losy Darłowa w tamtym okresie.

W dniu 10 marca 1637 roku zmarł bezpotomnie, schorowany już od dawna, książę Bogusław XIV. Na nim wygasła prawowita linia dynastii Gryfitów, książąt przez 500 lat sprawujących władzę na Pomorzu. Zamek szczeciński przestał być centralnym ośrodkiem rodzimej zwierzchności, a stał się tylko siedzibą szwedzkich namiestników. Sytuacja polityczna Pomorza okazała się krytyczna. Kraj pogrążał się do reszty w wyniszczającej wojnie. Do walki o sukcesję włączyła się Brandenburgia. W całym kraju bezkarnie grasowały wojska tego elektoratu obok formacji wojsk szwedzkich i cesarskich. Narastały symptomy anarchii, a częste i nadmierne kontrybucje, kontyngenty aprowizacyjne czy rabunki żołnierzy wzmagały nędzę i tak już zrujnowanej materialnie, a coraz mniej licznej ludności w miastach i na wsiach pomorskich. Szwedzi dysponowali największymi siłami wojska i to oni (po kolejnym wyparciu z Pomorza wojsk cesarskich) realizowali swoje plany polityczno-ustrojowe. Pomorze – z Darłowem – zachowując swoją nazwę, stało się właściwie nową prowincją Szwecji. Zaczęło być nią faktycznie (zwłaszcza od 1642 roku) jako część składowa królestwa Szwecji¹¹.

W 1641 roku po zawieszeniu broni na dobre ustały walki o Pomorze między Szwecją a Brandenburgią, ale po raz kolejny Szwecja musiała stawić czoła zbrojnemu najazdowi wojsk cesarskich, które w połowie 1643 roku wkroczyły na Pomorze i dotarły aż do Białogardu. W obawie przed ich dalszym pochodem na wschód Szwedzi ściągnęli posiłki celem zabezpieczenia zagrożonych miast, które im podlegały (m.in. Koszalina, Sławna, Darłowa i Słupska). Były to już ostatnie większe działania wojenne na terytorium pomorskim¹².

Trwające od 1644 roku rokowania państw – stron konfliktu 30-letniego – zakończyły się tzw. pokojem westfalskim podpisanym w sierpniu 1648 roku. Nie powiodła się podjęta przez Polskę próba odzyskania na drodze dyplomatycznej wschodniej części dawnego władztwa Gryfitów obejmującej ziemie słupską, sławieńską i darłowską. Ostatecznie o dalszych losach nieistniejącego już państwa pomorskiego – w tym o przyszłości Darłowa – zdecydowały Szwecja i Brandenburgia, które otrzy-

¹⁰ B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 997–1000.

¹¹ Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego...*, s. 250 i 254; B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 1010.

¹² Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego...*, s. 256; B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 1010; H. Lesiński, *W latach wojny trzydziestoletniej...*, s. 206.

mały do podziału schedę po władztwie Gryfitów, co zostało ujęte w osobnym zapisie ogólnego traktatu pokojowego. Darłowo znalazło się w większej części Pomorza położonej na wschód od Odry, która przypadła nowemu władcy – elektorowi brandenburskiemu Fryderykowi Wilhelmowi (1640–1688). Szczegółowy przebieg granicy między częścią szwedzką a brandenburską został wytyczony w terenie na mocy obopólnych szczegółowych ustaleń w 1653 roku (tzw. szczeciński reces graniczny).

Żona zmarłego Bogusława XIV, Elżbieta Holsztyńska, osiadła na zamku w Darłowie, gdzie przebywała do swojej śmierci w 1653 roku. Została uwikłana w jakże symboliczny zbieg zdarzeń ostatecznie wymazujących z kart historii 500-letnie dzieje odrębnego państwa Gryfitów. Księżna Elżbieta żyła w darłowskiej (zbiedniałej też) rezydencji przez lat kilkanaście, czerpiąc dochody na swoje utrzymanie i służbę dworską z dóbr domeny darłowskiej stanowiących jej rodowy apanaż (1637–1653). Nieodległy zamek w Słupsku był rezydencją ostatniej Gryfitki – siostry Bogusława XIV – księżnej Anny de Croy (1590–1660). Przez ostatnie kilka lat swego życia, przypadające na okres wojny szwedzko-polskiej 1655–1660, księżna zamieszkiwała w bardziej bezpiecznym Darłowie¹³. Oba zamki na rubieżach wschodnich państwa Gryfitów – w Darłowie i Słupsku – to nieliczne ocalałe budowle po pomorskiej dynastii.

Większa część terytorium dawnego państwa pomorskiego zagarniętego przez Brandenburgię, położona na wschód od Odry (aż po Darłowo i Słupsk), otrzymała w tym nowym kresowym państwie niemieckim tytułaturę: Elektorskie Księstwo Pomorza Tylnego – Churfürstliches Hinter-Pommersches Herzogthum; w skrócie Hinterpommern (Pomorze Tylne).

2. Zmienne warunki życia w mieście od czasu wojny 30-letniej do końca XVIII wieku

Ziemie pomorskie w wyniku wojny 30-letniej zostały bardzo poważnie zubożone. Gospodarka kraju popadła w ruinę. Niemal zamarły handel i rzemiosło, a także rolnictwo w opustoszałych w znacznym stopniu miastach i wsiach. Zaludnienie zmniejszyło się prawie o 1/3¹⁴. Zniszczenia materialne i straty ludnościowe były oczywiście zróżnicowane.

¹³ Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego...*, s. 250; *Die Stadt Rügenwalde...*, s. 297; Z. Szultka 2003b, [w:] *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815* (dalej: *Historia Pomorza*, II/3), Poznań 2003, s. 84, przypis 80; tenże, *Szkolnictwo wiejskie na Pomorzu Zachodnim od reformacji do początku XIX wieku*, Słupsk 2017, s. 102.

¹⁴ H. Lesiński, *W latach wojny trzydziestoletniej...*, s. 209.

Według szacunków Kołobrzeg – od 1653 roku „stoleczne miasto” dla brandenburskiej części Pomorza (Hinterpommern) – liczył w 1620 roku około 6 tys. mieszkańców. Niezwykle szybko, już po latach 1628 i 1629, w trakcie obecności okupacyjnych bezwzględnych wojsk cesarskich i wskutek głodu oraz zarazy, które nie ominęły tego największego miasta książęcego Pomorza na wschód od Odry, liczba ludności spadła do około 3,5 tys., to znaczy (opierając się na szacunkach) aż o ponad 42%. Niezwykle wolno postępowała regeneracja ubytków demograficznych dawniej biskupiego Koszalina, gdzie w 1625 roku mieszkało 3 tys. ludzi, a po 40 latach na poziomie zaledwie 1,5 tys.¹⁵. W krótkim okresie, naznaczonym okupacją Pomorza Gryfitów przez wojska cesarskie (1627–1630), zaludnienie Słupska spadło z około 4,5 tys. do około 3,3–3,4 tys. Epidemia w Słupsku, w latach 1630–1631, pochłonęła około 800 ofiar. Po ostrej zimie 1638–1639 i okresie głodu mieszkańców było jeszcze mniej (nawet po częściowej już regeneracji w kilku latach poprzednich), szacuje się, że jedynie 2,2 tys. Ocenia się, że w czasie wojny doby konfliktu 30-letniego, trwającego na Pomorzu w latach 1627–1643, liczba ludności Słupska zmalała o połowę¹⁶. Jeszcze w 1665 roku gród ten liczył tylko 2,8 tys. mieszkańców i do około 1700 roku ich liczba wzrosła do zaledwie około 3 tys.¹⁷.

Na podstawie rejestrów podatkowych z lat 1628 i 1631 Darłowa pod względem liczby mieszkańców nie zaliczało się do czołówki miast pomorskich. Daleko mu było oczywiście do Strzałowa (Stralsundu) i Szczecina, ale i do Kołobrzegu, Koszalina czy Słupska. Jednakże w rozwoju demograficznym Darłowa do tamtego okresu dał się zauważyć postęp. W początkach XVII wieku w hierarchii zaludnienia Darłowo (podobnie Sławno) znalazło się wyżej niż w pierwszej połowie XVI stulecia. Oba te miasta leżące w dorzeczu Wieprzy–Grabowej można zaliczyć, przed klęską zniszczeń i wyludnienia spowodowanych wojną 30-letnią, do miast średniej wielkości¹⁸.

Darłowo i Sławno to miasta w brandenburskiej części Pomorza, które poniosły największe straty materialne w zabudowie i zaludnieniu. W pierwszym grodzie dały się we znaki przemarsze, kwatunki oraz ciężary aprowizacyjne i kontrybucje, szczególnie wojsk cesarskich

¹⁵ Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska w XVII–XVIII wieku*, „Rocznik Koszaliński” 1979, s. 77; H. Lesiński, *Handel morski Kołobrzegu w XVII i XVIII wieku*, Szczecin 1982, s. 35 i 37; B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 925.

¹⁶ Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska...*, s. 83–84; B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 925.

¹⁷ Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska...*, s. 85.

¹⁸ B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 918–919.

(1628–1630). W okresie panowania szwedzkiego odnotowano epidemie i głód. Następstwa wojny 30-letniej dla ludności Darłowa były katastrofalne. Z około 3 tys. w 1624 roku (naznaczonym ponadto wielką klęską pożaru¹⁹) po wojnie mieszkało tu tylko 1,2 tys. ludzi²⁰. Miarą ówczesnej degradacji Darłowa mogą być następujące dane: w 1627 roku w stanie użytkowania znajdowało się zaledwie 36 domów i 77 bud (dawniej 229). Jeszcze w 1665 roku blisko 70% wszystkich parcel miejskich nie było zabudowanych. Kolejne dwa pożary, które ponownie spopieliły znaczną część miasta, wyraźnie zahamowały i tak powolne tempo odbudowy domostw przez zbiedniałych mieszkańców. Jeszcze w 1691 roku naliczono 122 puste działki budowlane²¹, a na 96 posesjach stały tylko prowizoryczne szopy czy ziemianki zamieszkałe przez najuboższą część ludności²².

Na Pomorzu pod koniec wojny brakowało 2/3 poprzednio mieszkającej tu ludności wiejskiej. W okręgu sławieńskim około 1645 roku spadek liczby chłopów wyniósł około 66%, w okręgu słupskim zaś w 1655 roku pustki osiągnęły poziom około 33%. Jedynie domena darłowska – częściowo ograbiona przez Szwedów w 1637 roku – pod koniec wojny nie notowała już żadnych zniszczeń ani ubytków osiedleńczych. Jeszcze w 1685 roku w 12 wsiach okręgu Sławno była obsadzona zaledwie 1/3 gospodarstw²³.

Na przełomie XVII i XVIII wieku Darłowo rozpoczął się efektywniejszy okres rozwoju gospodarczego i ludnościowego, charakteryzujący się także wznoszeniem trwalszej zabudowy mieszkalnej i racjonalizacją rozwoju przestrzennego. W 1720 roku odnotowano 77 niezabudowanych działek (*wüste Stellen*), a w 1740 roku już tylko 24. Wszystkie budynki w mieście – w liczbie 430 – były pokryte dachówką ceramiczną, nie odnotowano nieruchomości krytej trzcina lub gontem²⁴.

¹⁹ Spopielone zostało ponad 3/4 zabudowy miejskiej – łącznie około 500 nieruchomości, poważnie zniszczony został kościół parafialny. Mieszkańców zwolniono od płacenia podatków przez 6 lat. *Die Stadt Rügenwalde...*, s. 297.

²⁰ Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska...*, s. 77.

²¹ Tenże, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 156. Na przykład w Sławnie 111 pustych działek.

²² Tamże, s. 154–155.

²³ Tamże, s. 37; W. Froese, *Historia państw i narodów Morza Bałtyckiego*, Warszawa 2007, s. 176.

²⁴ *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, 2. Band: *Die Städte und Landgemeinden*, hrsg. M. Vollack, Husum 1989, s. 751. L.W. Brüggemann, *Beiträge zu der ausführlichen Beschreibung des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Bd. I, Stettin 1800, s. 401. W Sławnie w 1740 roku – 276 budynków krytych dachówką ceramiczną. Tamże.

W czasie wojny 7-letniej (1756–1763) Darłowo doznało (zwłaszcza w latach 1758–1761) częściowej dewastacji starej zabudowy wewnątrz murów i na terenach przy porcie. Jednakże miasto rozrastało się już poza obręb obwarowań, coraz bardziej zaniedbanych i niepotrzebnych. Tworzyło się z wolna pierwsze przedmieście przed ówczesną Bramą Wieprzańską (*Wipperthor*). W 1782 roku w mieście (licząc także nieliczne zabudowania przed Bramą Kamienną) znajdowało się 391 solidnych domostw i 21 pustych działek. Liczba budynków mieszkalnych zwiększyła się do 463 w 1798 roku²⁵.

3. Zaludnienie Darłowa w XVIII wieku

Odbudowaniu życia ekonomicznego Darłowa i szybszej regeneracji podstaw demograficznych sprzyjały nowe reguły ustroju miejskiego. Były one poddawane w coraz większym zakresie nadzorowi struktur państwa pruskiego utrwalającego podstawy absolutystycznej monarchii. Nadzór ten zapoczątkował pierwszy z władców linii brandenburskiej Hohenzollernów, który stał się panem Hinterpommern – księżę elektor Fryderyk Wilhelm (zmarły w 1688 roku). Za panowania jego wnuka Fryderyka Wilhelma I (1713–1740) Darłowo otrzymało w 1720 roku (po raz pierwszy w swojej historii) skodyfikowane prawo miejskie, tzw. reglement ratuszowy (*rathäusliche Reglement*), inaczej miejski regulamin ustrojowy (*Stadtverfassung*). Było to jakby sfinalizowanie postępującego od wielu lat procesu „upaństwowienia” darłowskiego, dotąd niezależnego od władzy panującego, miejskiego systemu i ustroju samorządowego²⁶. Zwłaszcza w sferze finansowej (wpływów do kasy miejskiej i wydatków) obowiązywała podległość wobec państwowego radcy podatkowego. Miasto zaczęło sprawniej funkcjonować chociażby z tej przyczyny, że część podatków miejskich nieodprowadzonych do kasy państwowej przeznaczana była na przykład na pokrycie kosztów odbudowy obiektów miejskich i poprawę stanu ochrony przeciwpożarowej, potrzebę czego potwierdził kolejny duży pożar Darłowa w 1722 roku²⁷.

Przez długie okresy pierwszej połowy XVIII wieku (zwłaszcza od przełomu lat 20. i 30.) Darłowo wykazywało regres demograficzny, bo nie inaczej można ocenić widoczną stabilność wielkości zaludnienia, której nie na-

²⁵ L.W. Brüggemann, *Beiträge zu der ausführlichen...*, s. 401; Ostpommersche Heimat. Beilage der „Zeitung für Ostpommern” (dalej: Ostpom. Heimat. Beilage...) 1939, Nr 4.

²⁶ Bliżej o tym (m.in.) Z. Szultka 2003e, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 729–731.

²⁷ Spłonęły wówczas 94 budynki mieszkalne, mocno zniszczony został kościół parafialny i ratusz. *Die Stadt Rügenwalde...*, s. 298.

Tabela 1. Liczba ludności cywilnej Darłowa w latach 1740–1802 w porównaniu z liczbą ludności cywilnej największych miast wschodniego regionu pomorskiego

Miasta	Rok													
	1740	1756	1762	1763	1768	1770	1772	1775	1776	1784	1786	1791	1794	1802
Darłowo	1973	1963	1697	1864	1879	1948	1870	2026	2048	2255	2257	2331	2347	2491
Ślupsk	2599	4110	3365	3345	3390	3547	3789	3262	3436	3744	4070	4068	4335	4334
Koszalin	2535	2384	2581	2480	2490	2665	2683	2720	2765	2888 ^x	3194	3052	3286	3247
Kołobrzeg	5027	5136	3849	3832	3755	3466	3994	4097	4365	4006	–	–	4319	4499
Śławno	1453	1351	1033	1015	1224	891	1470	1483	1574	1602	1628	1682	1702	1773

Uwagi: x – dane z 1780 r.; xx – dane z 1785 r.

Źródło: **dla Darłowa i Śławna:** J. Lindmajer, O ludności Śławna od połowy XVII do przełomu XVIII i XIX wieku. Wybrane zagadnienia, [w:] *Historia i kultura Ziemi Ślawieńskiej*, t. XII: *Miasto Śławno*, pod red. W. Rączkowskiego i J. Śroki, Śławno 2017, s. 67 (tab. 1). Tamże szczegółowy zapis tytułów podstawy zamieszczonej statystyki; **dla Ślupska:** Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Ślupska...*, s. 92–93 (tab. 5), 94–95; tenże, [w:] *Historia Ślupska*, praca zbiorowa pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981, s. 217 (tab. 4); **dla Koszalina:** H. Lesiński, A. Muszyński, [w:] *Dzieje Koszalina*, praca zbiorowa pod red. B. Drewniaka i H. Lesińskiego, Poznań 1967, s. 164 (tab. 11); *Dzieje Koszalina*, t. I: *do 1945 roku*, pod red. R. Gazińskiego i E. Włodarczyka, Koszalin 2016, s. 179 (tab. 1); **dla Kołobrzegu:** H. Lesiński, *W państwie brandenbursko-pruskim (1653–1806)*, [w:] *Dzieje Kołobrzegu (X–XX wiek)*, praca zbiorowa pod red. H. Lesińskiego, Poznań 1965, s. 95; tenże, *Handel morski Kołobrzegu...*, s. 38–39. Ponadto: APSzcz., RiS, Nr 687, s. 107–108, 155–156; Nr 688, s. 27–28; Nr 690, s. 2–3, 27, 50–51; Nr 695 (b.f. i ns.); Nr 697 (b.f. i ns.); Nr 699 (b.f. i ns.).

Tabela 2. Wskaźniki zaludnienia Darłowa (na tle porównawczym) w czterech okresach między 1740 a 1802 rokiem

Lata	Wyjściowe wskaźniki zaludnienia dla roku:	Miasto	Wskaźniki zaludnienia w latach				Wskaźnik zaludnienia w latach 1762 i 1802 (rok 1762 = 100,00)
			1756	1762	1775	1802	
1740–1756	1740 = 100,00	Darłowo	99,49	86,45	119,39	122,95	146,79
1756–1762	1756 = 100,00	Ślupsk	158,14	81,87	96,94	132,86	128,80
1762–1775	1762 = 100,00	Koszalin	94,04	108,26	105,39	119,38	125,80
1775–1802	1775 = 100,00	Kołobrzeg	102,17	74,94	106,44	109,81	116,89
		Śławno	92,98	76,46	143,56	119,55	171,64

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie statystyki zawartej w tab. 1.

naruszał niewiele znaczący przyrost naturalny, często o wartościach ujemnych. Liczbę ludności Darłowa w latach 1700 i 1740 ocenia się na około 2 tys.²⁸. Brak tendencji wzrostu ludnościowego między rokiem około 1700 a 1740 to utrwalanie się zaludnienia na granicy depopulacji. Taki stan trwał jeszcze przez następne 15–18 lat, chociaż nie był to okres naznaczony jakimiś klęskami żywiołowymi ani wydarzeniami wojennymi.

Właściwości przebiegu rozwoju demograficznego Darłowa w kilku okresach, poczynając od 1740 roku²⁹ do początku XIX wieku – na tle kilku miast regionu wschodniego pruskiego Pomorza – można przedstawić, śledząc i analizując podstawową statystykę zawartą w tabeli 1 oraz ujętą w formule wskaźnikowej (tab. 2). W 1756 roku mieszkało tam nawet nieco mniej mieszkańców niż w 1740 roku; wskaźnik wyniósł 99,49% (tab. 2). Podobny przebieg niekorzystnych zmian w bilansie demograficznym tamtego czasu, nawet o kilka procent intensywniejszy, zanotowały Sławno i Koszalin (tab. 2). W Kołobrzegu wzrost zaludnienia był w istocie minimalny (+ 2,2%), a w Słupsku zanotowano przyrost aż o blisko 60%.

Tabela 3. Ruch naturalny ludności Darłowa 1762/63–1790/1794

Rok Lata	Liczba zawartych małżeństw	Liczba urodzeń	Liczba zgonów	Przyrost naturalny	
				plus	minus
1762/63	37	72	88	–	16
1763/64	70	78	60	18	–
1770/71	12	64	50	14	–
1771/72	15	59	86	–	27
1772/73	17	59	74	–	15
1773/74	4	73	77	–	4
1775	17	74	55	19	–
1776	22	66	52	14	–
1783	14	87	69	18	–
1790–1794	91	431	419	12	–

Źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APSzcz.), Zespół: Rękopisy i spuścizny (dalej: RiS), Nr 687, s. 159–160; Nr 688, s. 43; Nr 690, s. 46–47; Nr 692, s. 120–121; Nr 693, s. 95–96; Nr 694, s. 114–115; Nr 699 (b.f. i ns.); Archiwum Państwowe w Koszalinie – Oddział w Słupsku (dalej: APKosz. – Oddz. Słupsk), Biblioteka, Nr 134; *Pommersche Archiv der Wissenschaften und des Geschmacks*, hrsg. J.Ph.A. Hahn und G.F. Pauli, Dritter Band, Stettin und Anklam 1784, s. 129–130; *Topographisch-Statistisch-Geographisches Wörterbuch der sämtlichen Preussischen Staaten*, Zehnter Theil, Halle 1801, s. 178–179.

²⁸ Według F. Boehmera, *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung (1720)*, Stettin 1900, s. 209; K. Rosenow, *Geschichte des Rügenwalder Handels*, Stolp 1939, s. 25. Tę wielkość przyjął też Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska...*, s. 94.

²⁹ Z tego roku, przyjętego tu jako podstawa wyjściowa, pochodzą pierwsze dokładne i wiarygodne dane o zaludnieniu miast Pomorza Pruskiego. Por. Z. Szultka 2003d, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 502.

Rok 1756 stanowi raczej tylko umowną – negatywnie odczytywaną – granicę i przełom w XVIII-wiecznych dziejach Darłowa jako organizmu miejskiego i w dziejach jego mieszkańców. Miasto znalazło się w wirze kolejnego wielkiego konfliktu zbrojnego, który znamy pod nazwą wojny 7-letniej (1756–1763) prowadzonej przez Prusy (wspomagane angielskimi dotacjami) z potężną koalicją, na czele z Rosją. W historii Darłowa, jak i całego pruskiego Pomorza, właśnie lokalne zmagania Prus z Rosją dały się temu miastu we znaki. Wojska rosyjskie kilkakrotnie przemierzały w niszczycielskich marszach (w obie strony) północny przybałtycki pas ziem pruskich, zmierzając pod Kołobrzeg (nie omijając Darłowa), inne zaś dalej – poza Odrę, ku Berlinowi. Darłowo doświadczyło skutków bezpośrednich działań wojennych prowadzonych przez kontyngenty armii carskiej, zwłaszcza w 1758 oraz na przełomie lat 1761 i 1762³⁰. Dla jej oddziałów lądowych maszerujących przez pruskie Pomorze (Hinterpommern) w stronę Kołobrzegu flota carska stojąca (m.in. w 1761 roku) na redzie portu darłowskiego zwoziła i wyladowywała na brzeg m.in. różne materiały aprowizacyjne, sprzęt wojskowy i amunicję, tworząc przejściowe składy i magazyny zaopatrzeniowe³¹, powodując okresowe zamieranie morskiej wymiany towarowej – regionalno-pomorskiej i międzynarodowej.

Nastąpił także ciąg dalszy – przynajmniej w czteroletnim okresie 1758–1762 – degradacji potencjału ludnościowego Darłowa. Zmniejszył się on do 1762 roku (włącznie) o około 15–16%, co w porównaniu ze Słupskiem (–22%), Sławnem (–30%) i Koszalinem (+8%) nie było wskaźnikiem najgorszym. W krótkim czasie to ostatnie miasto doświadczyło wręcz katastrofy demograficznej: licząc od roku 1756 do roku 1762 zmniejszyło ono swój stan zaludnienia (zaokrąglając, por. tab. 3) z 5140 do 3850, czyli o 33,5%³². W Słupsku na przykład straty wyniknęły wprost z bezpośrednich następstw wyniszczającej epidemii tyfusu, która w tym mieście w 1760 roku zabrała około 800 istnień ludzkich³³.

Kołobrzeg stracił wskutek zarazy i intensywnych działań wojennych³⁴ w latach 1756–1763 aż około 1300 mieszkańców³⁵. Ten ważny wówczas

³⁰ Tamże, s. 753–758 (passim); L. Walkiewicz, [w:] *Darłowo. Zarys dziejów...*, s. 142 (tamże błąd, bowiem rosyjska flota wojenna nie pojawiła się na redzie portu w Darłowie w 1716, lecz w 1761 roku). Por. też Z. Szopowski, *Małe porty Pomorza Zachodniego w okresie do drugiej wojny światowej*, Warszawa–Poznań 1962, s. 177.

³¹ *Die Stadt Rügenwalde...*, s. 298.

³² Obliczenia własne według danych w tabeli 3.

³³ Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska...*, s. 89.

³⁴ Kołobrzeg skapitulował 16 grudnia 1761 roku, ale wojska rosyjskie opuściły twierdę dopiero 9 sierpnia 1762 roku – H. Kroczyński, *Twierdza Kołobrzeg...*, s. 30.

³⁵ Porównaj dane z tabeli 3. U H. Lesińskiego (*Handel morski Kołobrzegu...*, s. 39) mamy ubytek o 1142 osoby, co wydaje się wielkością nieco zaniżoną.

ośrodek handlu morskiego na południowośrodkowym wybrzeżu Bałtyku, od ponad 100 lat zamieniony w twierdzę, do dawnej świetności gospodarstwa już nie powrócił³⁶.

W całym pruskim Pomorzu w okresie między rokiem 1756 i rokiem 1762 zmniejszył się stan zaludnienia z 370 tys. do 279 tys., czyli o 24,6%, a po następnych 20 latach – w 1782 roku – liczyło 462 tys. mieszkańców, czyli o 65,6% więcej³⁷. W latach wojny od 1756 do 1763 roku Słupsk stracił 22–23% (= 765 osób), a nie około 20% swojej ludności, Kołobrzeg zaś (wskaźnikowo) nie na poziomie 20%³⁸, ale w wysokości 34% (zawsze przyjmując stan z 1756 roku za 100%)³⁹.

W ciągu około 40 lat między rokiem 1762 i początkiem XIX wieku w procesie demograficznym Darłowa zaznaczała się tendencja (ogólnie oceniając) wznosząca. Tendencja progresywna uwidoczniła się najwyraźniej – i na tle porównawczym (por. tab. 2) – w latach 1762–1775, przekraczając wskaźniki (1762 rok = 100%) najwyraźniej Słupska, w mniejszym stopniu Kołobrzegu i Koszalina. Tylko w Sławnie – z najbliższej położonych większych miast wybranych do założeń porównawczych – zauważono w wyszczególnionym okresie najwyższe notowania w przyroście ludnościowym, lecz uzyskane z bardzo niskiego pułapu wyjściowego (zaledwie nieco ponad 1000 mieszkańców w 1762 roku). W dłuższym okresie – w latach 1775–1802 wskaźniki zaludnienia dla pięciu wybranych miast (tab. 2) uległy jakby spłaszczeniu. Najwyższy zapis wzrostu zaludnienia dla Słupska (o 33%) trzeba wyjaśnić, biorąc pod uwagę znaczne załamanie stabilnej, a nawet nieco wznoszącej się po wojnie 7-letniej linii przyrostu przypadającej na lata 1771–1775, spowodowane wielokrotnością powtarzającej się w tym mieście rozległej śmiertelnej epidemii wśród kobiet i dzieci płci żeńskiej⁴⁰. Wyraźnie zaznaczający się w tym mieście trend wzrostu zaludnienia, odnotowany zwłaszcza od przełomu lat 60. i 70. XVIII wieku, uległ zmianie. Między rokiem 1772 i rokiem 1775 absolutny ubytek mieszkańców z 3789 do 3262 przyniósł wielkość i wskaźnik rzędu blisko 530 osób, czyli 14%. Dopiero po tych doświadczeniach Słupsk na dobre – od około 1776–1777 roku – zaczął odbudowywać straty w zaludnieniu poniesione w okresie konfliktu siedmioletniego i epidemii. Proces ten trwał krótko – do początku lat 80. XVIII stulecia. Wówczas prze-

³⁶ H. Lesiński, *Handel morski Kołobrzegu...*, s. 38–39.

³⁷ Obliczenia własne na podstawie: J. Wiśniewski, *Przesłanki tworzenia się układu kapitalistycznego w rolnictwie zachodniopomorskim w w. XVIII*, „Kwartalnik Historyczny” 1954, Nr 4, s. 118.

³⁸ Obliczenia własne na podstawie wielkości statystycznych zawartych w tabeli 1.

³⁹ Jw.

⁴⁰ O tym Z. Szultka, *Rozwój zaludnienia Słupska...*, s. 94–95.

kroczył ponownie granicę 4 tys. mieszkańców. Utrzymywał się potem raczej stabilny potencjał w zaludnieniu przez prawie dekadę (około 1785–1792/1793), a przekroczył i utrwalił poziom 4,3 tys. mieszkańców przez kolejne dziesięciolecie na przełomie XVIII–XIX wieku. Podobne tendencje w zaludnieniu – i w tym samym czasie – można zaobserwować na przykładzie Kołobrzegu, który w końcu XVIII wieku wyprzedził pod tym względem nieznacznie Słupsk. Wzrost potencjału ludnościowego Koszalina – dawnego miasta biskupiego – było znacząco wolniejszy po wojnie siedmioletniej, wskutek czego od około 1785 roku ustabilizował się na poziomie 3,2–3,3 tys. (tab. 1).

Na tle wymienionych większych miast regionu proces demograficzny dla Darłowa kształtował głównie tylko nieznaczny, nadto wielce niestabilny, własny przyrost naturalny (por. tab. 3)⁴¹. To on decydował o ogólnym znikomym (raczej zrównoważonym) poziomie zaludnienia tego miasta aż do końca XVIII wieku. Doszłoby niewątpliwie do gwałtownej zapaści w i tak mizernym procesie wzrostu ludnościowego w Darłowie, gdyby to miasto doświadczyło traumatycznych wręcz zjawisk demograficznych – jak w Słupsku – wywołanych epidemiami. Dopiero od około 1798 roku zaznacza się nieco wyraźniejsze tempo wzrostu zaludnienia Darłowa, kształtowane też przede wszystkim wielkością własnego przyrostu naturalnego. W rezultacie miasto to w 1802 roku liczyło 2,5 tys. mieszkańców. Darłowo pod tym względem wyraźnie wyprzedzało Sławno, które w końcu XVIII oraz na przełomie XVIII i XIX wieku ustabilizowało swój stan demograficzny na poziomie 1,7–1,8 tys. (tab. 1). Dopiero po upływie 3/4 stulecia Darłowo oddało Sławnu pierwsze miejsce w powiecie pod względem wielkości zaludnienia.

4. O strukturze społeczno-zawodowej i demograficznej ludności Darłowa w drugiej połowie XVIII wieku

4.1. Wpisy do księgi mieszczańskiej (obywatelskiej)

W ruchach demograficznych Darłowa wręcz znikomą wartość dodaną miała – i to tylko w pojedynczych latach – migracja do tego miasta osób (głów rodzin lub samotnych) przyjmowanych na listę posiadaczy prawa obywatelskiego, bowiem byli to mężczyźni już zawodowo ukształtowani (np. rzemieślnicy mistrzowie), więc i niezależni materialnie.

⁴¹ Przypomnijmy, że np. w latach 1790–1794 nadwyżka w przyroście naturalnym dla tego miasta to zaledwie 12 osób (po 2,5 osoby rocznie).

W latach 1680–1700 średnio rocznie prawa miejskie w Darłowie uzyskiwało łącznie od 10 do 12 osób (z zewnątrz i spośród własnych mieszkańców). W 1699 roku było 268 mieszkańców mających pełnię praw obywatelskich (*Bürger*), w Sławnie 172, a w Słupsku tylko 260⁴². W 1762/1763 roku na listę obywatelską Darłowo przyjęło 18 osób, ale tyle samo zostało z niej skreślonych, w Sławnie odpowiednio: 29 i 8 (czyli plus 21), w Słupsku 21 i 23 (minus 2). W 1763/1764 roku w Darłowie wpisano 18 osób, skreślono 9 (bilans plus 9); w Słupsku odpowiednio: 29 i 14 (plus 15 osób)⁴³.

Tabela 4. Wzrost lub spadek liczby mieszkańców z listy księgi obywateli Darłowa w przykładowych latach: 1770/1771, 1771/1772, 1772/1773, 1773/1774 (na tle porównawczym)

Rok Miasto	Liczba osób wpisanych do księgi			Liczba osób skreślonych z księgi obywateli ^x	Bilans ruchu w liczbach	
	miejscowi	przybysze	ogółem		plus	minus
1770/1771						
Darłowo	6	1	7	11	–	4
Słupsk	10	8	18	12	6	–
Sławno	5	–	5	–	5	–
1771/1772						
Darłowo	9	4	13	5	8	–
Słupsk	11	9	20	3	17	–
Sławno	7	–	7	1	6	–
1772/1773						
Darłowo	5	9	14	3	11	–
Słupsk	7	3	10	7	3	–
Sławno	4	–	4	–	4	–
1773/1774						
Darłowo	7	5	12	2	10	–
Słupsk	12	3	15	4	11	–
Sławno	7	1	8	3	5	–

Uwaga: x – bez podania przyczyn.

Źródło: opracowanie własne na podstawie APSzcz., RiS, Nr 687, s. 109–111, 157–159; Nr 692, s. 85–86, 119–120; Nr 693, s. 62–63, 94–95; Nr 694, s. 81–82, 113–114; Nr 698 (b.f. i ns.).

Z pozyskanych fragmentarycznych i wykorzystanych przekazów źródłowych dla kolejnych lat wnoszę, że bilans procesu migracyjnego w żadnym wymiarze (poza wyjątkami; np. 1772/1773 rok plus 6 osób; tab. 4)

⁴² H. Lesiński, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 158–159. Liczba obywateli w Słupsku zmniejszyła się zdecydowanie przed i w trakcie wojny 30-letniej: z 312 w 1619 roku do 195 w 1639 roku; B. Wachowiak, [w:] *Historia Pomorza*, II/I, s. 925.

⁴³ APSzcz., RiS, Nr 688, s. 43 i 67; Nr 690, s. 46 i 70.

nie rekompensował ubytków ludnościowych w tej uprzywilejowanej warstwie mieszczańsko-obywatelskiej, wynikłych z emigracji i skreśleń z powodów zejść naturalnych (por. np. 1770/1771 rok; tab. 4)⁴⁴ ani też nie pokrywał ubytków będących następstwem często ujemnego salda ruchu naturalnego na przykładzie całej populacji Darłowa (por. zapisy w tab. 1).

W latach 1770/1771–1773/1774 (stanowiących podstawę chronologiczną dla danych w tab. 4) zasililo stan obywatelski Darłowa, wypromowanych spośród ludzi z tego miasta, ogółem 15 rzemieślników, 6 mieszczan-rolników i 6 kupców (ci ostatni tylko w 1773/1774 roku); osiedliło się i otrzymało prawa miejskie 10 rzemieślników, 7 mieszczan-rolników (6 w 1772/1773 roku) i 2 kupców (tylko w 1773/1774 roku)⁴⁵.

4.2. Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa (1763–1798)

Od roku 1763 do roku 1798 liczba stałych mieszkańców Darłowa wzrosła o 530 osób, co dało wskaźnik 28,43⁴⁶. Jednakże w grupie ówczesnych pracobiorców⁴⁷ wskaźnik ten uległ obniżeniu z około 15,5% do poniżej 12% (por. tab. 5). Proces pauperyzacji (w ówczesnych kryteriach) – mierzony liczbą i odsetkiem ludności zatrudnionej (lub uczącej się) u pracodawców – postępował znacznie wyraźniej w Sławnie. Potwierdzają to adekwatne do porównań obliczenia dla tego miasta. W odniesieniu do tej (zsumowanej) części mieszkańców Sławna wskaźnik wzrostu w latach 1766–1798 wyniósł aż 42,5%⁴⁸. Tymczasem w Darłowie przez większość drugiej połowy XVIII stulecia utrzymywał się nawet systematyczny trend spadku tych notowań. To w Sławnie, mieście wyraźnie mniejszym od Darłowa, kształtowały się w tamtym czasie lepsze warunki na usługowym rynku dla pracowników najemnych – ludzi, którzy nie spełniali miejskich kryteriów, aby otrzymać uprawnienia mieszkańca-obywatela. W Sławnie powoli, ale jednak, zwiększała się liczba zatrudnionych nie

⁴⁴ W tymże roku do księgi obywateli wpisano 6 mieszkańców Darłowa, a tylko jedną osobę z zewnątrz (*Fremde*). Skreślonych zostało 11 osób, co przyniosło (bilansując) utratę aż 10 mieszczan – obywateli (pracodawców).

⁴⁵ APSzcz., RiS, Nr 687, s. 109–110, 157–158; Nr 692, s. 85 i 119; Nr 693, s. 62 i 94; Nr 694, s. 81 i 113.

⁴⁶ Na przykład w Sławnie dla okresu 1766–1798 wskaźnik wyniósł 21,5. J. Lindmajer, *O ludności Sławna...*, s. 79.

⁴⁷ Byli to: czeladnicy, uczniowie/terminatorzy, parobcy/dniówkarze, dziewczki/służące.

⁴⁸ J. Lindmajer, *O ludności Sławna...*, s. 79.

tylko w prostych zawodach dniówkarzy i dziewczek (służących), ale i w istniejących cechach rzemieślniczych, do których przyjmowano sukcesywnie więcej czeladników bądź uczniów. To oni w perspektywie procesu inicjacji zawodowej mogli liczyć na uprawnienia mistrzowskie, czyli na uzyskanie tym samym statusu obywatela miasta i możliwość założenia rodziny.

Tabela 5. Liczba i wskaźniki ludności na statusie pracobiorców w stosunku do ogółu mieszkańców Darłowa między 1763 a 1798 rokiem

Rok	Ogólna liczba mieszkańców	Zatrudnieni jako:					% ogółu ludności miasta
		czeladnicy	uczniowie-terminatorzy	parobcy (dniówkarze)	dziewki służące	razem	
1763	1864	23	33	65	172	293	15,70
1768	1879	40	34	89	90	253	13,46
1771	1952	20	17	55	136	228	11,68
1773	1880	24	21	53	132	230	12,23
1776	2048	27	28	36	131	222	10,84
1798	2394	34	26	70	152	282	11,78

Źródło: dane liczbowe z tab. 6. Wielkości: razem i procentowe – obliczenia własne.

Tabela 6. Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa cywilnej ludności Darłowa w latach 1762–1798

Rok	Ludność cywilna ogółem	W tym							
		mężczyźni	kobiety	dzieci (do 14. roku życia włącznie)		czeladnicy	uczniowie-terminatorzy	parobcy	dziewki służebne
				synowie	córki				
1762	1697	321	450	317	395	12	20	42	140
1763	1864	338	478	324	431	23	33	65	172
1768	1879	372	468	360	426	40	34	89	90
1770	1948	379	510	415	406	21	18	59	140
1771	1952	362	537	402	423	20	17	55	136
1772	1870	366	543	323	417	20	16	54	131
1773	1880	375	531	326	418	24	21	53	132
1775	2026	407	534	381	476	28	27	40	133
1776	2048	409	534	399	484	27	28	36	131
1798a	2394	469	623	450	570	34	26	70	152

Uwaga: a – identyczne dane jak dla roku 1798 u L.W. Brüggemanna są dla roku 1797, w: *Topographisch...*, s. 178.

Źródło: APSz., RiS, Nr 687, s. 99, 155–156; Nr 688, s. 27–28; Nr 690, s. 26–27; Nr 692, s. 112, 117; Nr 694, s. 111; Nr 695 (b.f. i ns.); Nr 697 (b.f. i ns.); Nr 698 (b.f. i ns.); Nr 699 (b.f. i ns.); APKosz. – Oddz. Słupsk, Biblioteka nr 134; L. Brüggemann, *Beiträge zu der ausführlichen...*, s. 400.

W darłowskich korporacjach rzemieślniczych odczuwalne były zahamowanie i symptomy stagnacji rozwojowo-produkcyjnej⁴⁹ widziane przez pryzmat ograniczonego dostępu do nauki samodzielnego zawodu, potwierdzają to zapisy (tab. 6) o liczbie czeladników i uczniów-terminatorów. Ciekawe, że raczej stabilnie kształtowała się wielkość zatrudnionych w rodzinach obywatelsko-mieszczańskich Darłowa. Zaliczyliśmy ich do zawodowych kategorii służebnych – parobcy/dniówkarze oraz dziewczki/służące – chociaż rodzin o lepszym statusie materialnym przybywało i były one zapewne coraz liczniejsze (tab. 6, rubryki „mężczyźni”, „kobiety”, „dzieci”), a w większości o charakterze nie tylko rzemieślniczym, lecz i handlowo-kramarskim⁵⁰.

5. O początkach osadnictwa ludności żydowskiej w Darłowie (około 1728/1750–1808/1812)

5.1. Tło ogólne (ustawodawstwo) i pierwsi Żydzi w Darłowie do około połowy XVIII wieku

Tuż po wojnie 30-letniej do nowego pana i władcy brandenburskiej części Pomorza (Hinterpommern), gdzie leżało Darłowo, zaczęły napływać od rodzimych kupców chrześcijańskich z miast tej prowincji skargi na działalność handlową prowadzoną przez Żydów z Polski (np. bydłem, jedwabiem, wełną); ślali je m.in. mieszczenie z Kołobrzegu, Trzebiatowa, Białogardu, Szczecinka i Darłowa. Elektor brandenburski kierował się początkowo wyraźnie zmysłem interesów państwa. Pomijał więc milczeniem potrzeby miejskich środowisk gospodarczych Pomorza i przychylił się do stanowisk oraz opinii miejscowej szlachty, która popierała (jak za czasów książęcych) handel uprawiany przez Żydów, także z ziem polskich. Co więcej, elektor w 1663 roku zapewnił – w specjalnym rozporządzeniu (*verfügt*) – wszystkim przebywającym Żydom z Polski prawo do handlu i wolność w poruszaniu się po terytorium brandenbur-

⁴⁹ Chociażby wskutek wzrostu konkurencyjności rzemiosła w wielu wsiach na zapleczu miasta – zwłaszcza położonych w obrębie domeny darłowskiej – które nie były uzależnione od nabywania wszystkich niezbędnych produktów rzemiosła miejskiego, a także za przyczyną okresowych dostaw użytecznych towarów do portu darłowskiego – jako głównie ośrodka docelowego pośrednictwa w imporcie drogą morską, np. ze Szczecina przez Kołobrzeg, w mniejszym stopniu z Gdańska bądź z Ustki/Słupska.

⁵⁰ Uwagi z analizy i kontekstów porównawczych o tych właściwościach oraz znamionach strukturalnych ludności Darłowa i Sławna: J. Lindmajer, *O ludności Sławna...*, s. 78 (tab. 4), s. 79 (tab. 5).

skiego Pomorza⁵¹. Z czasem Wielki Elektor zaostrzył kontrolę państwa nad tą ludnością. Wprowadził zasady ścisłej reglamentacji w ich rozmieszczaniu (osadnictwie żydowskim) według pewnego schematu. Zaistniał obowiązek wykupienia przez Żydów koncesji ochronnych (listów ochronnych – *Schutzbrief*) za prawo zamieszkiwania w miastach. Ochrona państwowa i prawo stałego pobytu kosztowały wówczas rocznie 4 talarzy Rzeszy (tzw. *Schutzgeld*). W dużych miastach – tzw. bezpośrednich – mogło osiedlić się najwyżej dwóch Żydów (głów rodzin), a w pozostałych, jak Darłowo – po jednym⁵².

Te działania władz zahamowały dotychczasowy napływ ludności żydowskiej na brandenburskie Pomorze. Żydów z Polski wydalono, liczba pozostałych – po uiszczeniu opłat licencyjnych za pobyt stały – została przez elektora ograniczona na tym terytorium do zaledwie 50. Nie koniec na tym, elektor w 1682 roku wypędził z obszaru Hinterpommern wszystkich wyznawców religii mojżeszowej⁵³.

Brak obecności Żydów na terenie brandenburskiego Pomorza nie trwał długo. Po śmierci Wielkiego Elektora (1688 rok) nastąpił blisko 60-letni okres – do 1750 roku – kształtowania i wprowadzania w życie przez kolejnych władców Brandenburgii/Prus ujednoliconego ustawodawstwa państwowego dotyczącego osadnictwa wyznawców religii mojżeszowej. Według edyktu z 1694 roku elektora Fryderyka III (od 1701 roku króla Fryderyka I) w miastach bezpośrednich Hinterpommern mogło osiedlić się najwyżej po dwóch bogatych Żydów „ochronnych” (*„geschützen”*) – głów rodzin (*Hauswirte*) – mających majątek w kwocie przynajmniej 500 talarów⁵⁴. W takim limicie mieściło się zatem Darłowo (?), ale nie mamy potwierdzenia, że już wtedy (w ostatnich latach XVII wieku) osiedlił się w tym mieście przynajmniej jeden koncesjonowany Żyd (w nawiązaniu do tego por. niżej). Nasza wiedza na ten temat jest wielce niepewna, gdy chodzi o Sławno. Było ono wprawdzie wyraźnie mniejsze ludnościowo od Darłowa, ale otoczone murami (*mit einer Ringmauer umgebenenen Mediat-Stadt*), więc mogło przyjąć ustawowo tylko jednego Żyda. W miasteczkach otwartych (Sianów), w osiedlach bez praw miejskich, we wsiach oraz w miastach prywatnych (np. Polanów) przebywanie Żydów na stałe było jeszcze zabronione⁵⁵.

⁵¹ K. Rosenow, *Der Neustettiner Synagogenbrand*, Ostpom. Heimat. Beilage... 1939, Nr 9; Z. Szultka 2003c, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 223.

⁵² K. Rosenow, *Der Neustettiner Synagogenbrand*...

⁵³ Z. Szultka 2003c, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 42, 224–225; H. Lesiński, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 179.

⁵⁴ K. Rosenow, *Der Neustettiner Synagogenbrand*...

⁵⁵ Tamże; tenże, *Geschichte der Juden in Pommern*, „Pommersche Bauernkalender” 1936, s. 46.

Z dużą dozą pewności zakładam, że jeszcze przez wiele lat po edykcie z 1694 roku nie uzyskał zezwolenia (koncesji) i nie osiadł w Darłowie ani jeden Żyd. Jest to mało prawdopodobne, biorąc pod uwagę np. dostępne w literaturze przedmiotu zapisy (niezbyt precyzyjne) wskazujące na obecność w Darłowie Żydów osiadłych na stałe dopiero w końcu lat 20. lub na początku lat 30. XVIII wieku (por. niżej, tab. 7). Można to uprawdopodobnić, przytaczając i te dane. Od około 1688 roku (data śmierci Fryderyka Wilhelma) w miastach elektorskich Pomorza (Hinterpommern) – tzw. bezpośrednich, do których zaliczało się Darłowo – mogło mieszkać zaledwie 15 bogatych rodzin żydowskich mających (główni żywiciiele) wykupione uprawnienia do osiedlenia się na stałe i samodzielnego uprawiania dozwolonych prawnie (przez władcę) zawodów. W 1702 roku takie koncesje na brandenbursko/pruskim Hinterpommern miało 30 Żydów, w 1705 – 46, w 1716 – 96, a w 1728 – 65⁵⁶.

Tabela 7. Liczba Żydów w Darłowie (A) i posiadanych przez nich domów (B) na tle porównawczym w wybranych latach od 1728 do 1776/1777 roku

Miasto	Rok																	
	1728		1765		1768		1771		1772		1773		1774		1775		1777	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Darłowo	2	?	3	?	4	4	5	4	5	5	5	2	5	2	5	2	5	2
Słupsk	2	?	6	?	6	6	6	?	6	5	6	4	6	4	6	4	6	3
Sławno	2	?	2	?	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	4	2
Koszalin	2	?	4	?	3	2	3	2	3	2	3	2	3	2	2	2	4	2

Źródło: W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden im Pommern*, Rostock 2004, s. 36–37 (lata 1728 i 1765); APSzcz., RiS, Nr 695: *Geheimes-Finantz Buch...* pro Anno 1768 (b.f. i ns.); Nr 687: *Historischer-Büchlein...* de Anno 1770 bis 1771, s. 112, 160; Nr 692: *Historischer-Büchlein...* 1771/2, s. 87, 121; Nr 693: *Historischer-Büchlein...* 1772/3, s. 64, 96; Nr 694: *Historischer-Büchlein...* 1773/4, s. 83, 115; Nr 699: *Geheimes-Finantz Buch...* pro Anno 1775 (b.f. i ns.); APKosz. – Oddz. Słupsk, Biblioteka, Nr 134: *Historischer-Büchlein...* de Anno 1776/7.

Jeszcze na początku XVIII wieku (1702–1703) do Darłowa nadal docierali w swoich peregrynacjach zawodowych wędrowni żydowscy handlarze z północnej Polski. W obawie przed konkurencją miejscowe władze – jak dawniej wzorem innych miast tego regionu pomorskiego, np. Kołobrzegu, Słupska, Koszalina, Sławna, Bobolic – zabiegały o interwencję i protekcję zwierzchniej administracji państwowej nie tylko prowincji, lecz i u samego władcy⁵⁷. Podejmowane interwencje w latach panowania króla Fryderyka Wilhelma I (1713–1740) nie dotyczyły wszystkich bez

⁵⁶ Z. Szultka 2003a, [w:] *Historia Pomorza*, II/3, s. 42.

⁵⁷ H. Lesiński, [w:] tamże, s. 179.

wyjątku wyznawców religii mojżeszowej na Pomorzu. Żydzi pojawiający się w Darłowie jako handlarze/kupcy, którzy legalnie przekroczyli pruską granicę państwową, ale nie mieli odpowiedniej koncesji osiedleńczej, byli ledwie tolerowani. Mogli przebywać i działać w obrębie miejskim w ciągu dnia, a przed zachodem słońca musieli opuścić granice municypalne i przenieść się poza zasięg jurysdykcji magistratu⁵⁸.

Żydzi, którzy osiedlali się w Brandenburgii/Prusach, zostali całkowicie oddani w ręce absolutystycznego państwa terytorialnego. O ich statusie prawnym w tym państwie od początku decydowały korzyści fiskalne, o które z wielką dokładnością dbał cały system władzy politycznej – od elektora/króla poczynając przez wszystkie szczeble administracji państwowej do samorządowej (zwłaszcza tych ubezwłasnowolnionych coraz bardziej, bo uzależnionych od państwa struktury zarządów miejskich).

W starym systemie prawnym państwa brandenbursko-pruskiego/pruskiego dotyczącym Żydów do początku XIX wieku pojedynczy ich przedstawiciele mieli możliwość osiedlenia się na stałe i wejścia na drogę awansu materialno-społecznego jedynie wtedy, gdy udało im się zgromadzić duży majątek w gotówce, a ponadto uprawiać jeden z uznanych zawodów w rzemiośle bądź w handlu i płacić należne stąd podatki.

Zapewne w obawie przed utrwaleniem się stałej obecności wyznawców religii mojżeszowej i ich adaptacją w chrześcijańskich środowiskach miejskich w 1719 roku wyszedł wyraźny zakaz, że nawet Żydzi na statusie ochronnym nie mogli kupować dla siebie domów, a jedynie przebywać w wynajmowanych mieszkaniach (*nur zur Miete wohnen*). System kontroli państwowej dotyczący reglamentacji i rozmieszczenia ludności żydowskiej także na Pomorzu został zaostrożony. Od 1721 roku na miasta, w których przebywał na stałe choćby jeden Żyd, ponad przyznany limit (2 lub 1 koncesja; np. Darłowo) mogła zostać nałożona wysoka kara finansowa (*100 Dukaten Strafe*) uiszczana państwu ze środków własnych danej gminy miejskiej⁵⁹.

Wnoszę (jako supozycję), że wśród koncesjonowanych Żydów na terenie Hinterpommern w pierwszych latach XVIII wieku (1705, 1716 rok; por. wyżej) byli już ludzie tej nacji z pozwoleniem na stałe przebywanie w Darłowie, w 1728 roku zaś na pewno dwie rodziny (por. tab. 7). Najwięcej Żydów spośród miast pruskiego Pomorza zamieszkiwało w tamtym okresie w Stargardzie, odgrywającym do 1723 roku rolę właściwego centrum polityczno-administracyjnego tej dzielnicy⁶⁰.

⁵⁸ F. Boehmer, *Geschichte der Stadt Rügenwalde...*, s. 289–290.

⁵⁹ K. Rosenow, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 46; tenże, *Der Neustettiner Synagogenbrand...*

⁶⁰ W 1706 roku 10 Żydów (rodzin), w 1728 roku – 9. W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 37.

Zgodnie z kolejną decyzją władcy Prus, z 1728 roku, na terenie Hinterpommern było tolerowanych z prawem zamieszkania tylko 65 Żydów (rodzin) na statusie ochronnym (*Schutzjuden Familien toleriert*). Od 1725 roku mogli oni kupować domy lub mieszkania, ale tylko za specjalnym królewskim pozwoleniem. Decyzja o tym znalazła swoje potwierdzenie w nowej dla całego państwa, ujednoliconej i rozbudowanej, ustawie dotyczącej Żydów z 29 listopada 1730 roku (*General-Privilegium*)⁶¹. Zawarto w niej także konkrety i uściślenia (usankcjonowane prawnie decyzją panującego) dotyczące zakresu handlu żydowskiego i nazw towarów będących jego przedmiotem, zasad udzielania pożyczek (*Geldverleih*), prowadzenie obrotu wekslowego. Ostatecznie został zlikwidowany proceder żydowskiego handlu obwoźnego i domokrażnego. Żydzi nie mogli uprawiać zawodu (rękodzielnictwa) w rzemiosłach uważanych za mieszczańskie (*bürgerliches Handwerk*)⁶².

Zwieńczeniem polityki państwa pruskiego względem ludności żydowskiej już przebywającej na terytorium wszystkich jego prowincji, najbardziej dotąd rozbudowaną podstawą prawną do nadzorowania przebiegu trwającego sukcesywnie żydowskiego osadnictwa, stał się nowy zrewidowany dekret – generalne rozporządzenie (*Generalreglement*) króla Fryderyka II z 17 kwietnia 1750 roku. Nastąpiła jakby formalna legitymizacja stałego pobytu wyznawców religii mojżeszowej w państwie pruskim (więc na terytorium jego prowincji pomorskiej; w Darłowie). Dotyczyło to tych wszystkich Żydów, którzy byli bogaci, spełniali narzucane im wciąż ciężkie, wręcz restrykcyjne, warunki prawne, zasady i rozliczne odmienne obowiązki czy obciążenia finansowe, jakimi nie była obarczona ludność chrześcijańska: względem panującego, bezpośrednich struktur administracji państwowej i przedstawicielstw władz samorządowych w miastach. Dekretem z 17 kwietnia 1750 roku wprowadzony został podział wyznawców judaizmu mieszkających w Królestwie Pruskim na sześć kategorii o „różnej intensywności ochrony”, ułożonych według opracowanego kryterium w konstrukcji hierarchicznej. **Do pierwszej kategorii** należała najbogatsza, ale nieliczna elita żydowska mieszkająca w zasadzie tylko w Berlinie, na polu ekonomicznym zrównana już ustawowo z kupcami chrześcijańskimi, z możliwością kupienia praw obywatelskich. Zaliczani **do drugiej grupy** byli określani mianem „zwykajnych Żydów uprzywilejowanych”, koncesjonowanych (*ordentliche Schutzjuden*)⁶³. **Trze-**

⁶¹ K. Rosenow, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 46; tenże, *Der Neustettiner Synagogenbrand...*

⁶² Wymienia je np. K. Rosenow (tamże).

⁶³ W tabeli 8, rubryka 2.

cią grupę stanowili „nadzwyczajni Żydzi uprzywilejowani” (*ausserordentliche Schutzjuden*)⁶⁴. W **czwartej grupie** mieścili się wszyscy zatrudnieni w żydowskiej administracji publicznej (wspólnoty wyznaniowej; por. tab. 8 rubryka 7)⁶⁵. **Do piątej** zaliczono Żydów, którzy byli jedynie tolerowani⁶⁶. W **szóstej grupie** znaleźli się służący⁶⁷.

W dokumencie generalnym z 1750 roku sprecyzowano (m.in.) reguły, według których Żydzi mogli być osiedlani, określono, czym wolno było im się trudnić zawodowo (zarobkowo), w jakiej wysokości wносить opłaty protekcyjne oraz regulować nałożone na nich podatki i wywiązywać się z innych świadczeń względem państwa. To rozporządzenie obowiązywało do 1812 roku⁶⁸.

Poza kwotą za status ochronny Żydzi koncesjonowani (z drugiej grupy) płacili rocznie podatki; m.in. za zwolnienie od przymusu odbywania służby wojskowej tzw. podatek rekrucki (*Rekruten-Geld; Rekruten Steuern*)⁶⁹.

Ludność żydowska mogła mieszkać jedynie w miastach. Fryderyk II nie tolerował jej na wsi. Biedniejsi Żydzi, o majątku poniżej 100 talarów i bez stałego miejsca zamieszkania, zostali wydalen. Pozostać mogli tylko ci (koncesjonowani z drugiej grupy), którzy dysponowali kapitałem w wysokości co najmniej 1000 talarów⁷⁰. Była to kwota najniższa, ale niezbędna do wydatkowania celem kontynuacji i utrzymania nadal prawnie gwarantowanej pokoleniowej obecności Żydów w linii męskiej konkretnej rodziny, ponieważ opłata za status ochronny miała charakter i ważność dożywotnią, a nie dziedziczną. Przyznanie najstarszemu synowi uprawnienia do statusu ochronnego (protegowanego Żyda) (tab. 8 rubryka 4), z prawem do dalszego zamieszkiwania, było zawarowane udowodnieniem posiadania majątku w wysokości przynajmniej 1000 talarów. Dla drugiego syna kwota ta wynosiła 2000 talarów⁷¹.

⁶⁴ To m.in. lekarze, malarze, miedziorytnicy (rytownicy), wytwórcy pieczęci, także nauczyciele (por. niżej – przykład ze Słupska).

⁶⁵ To głównie rabini, kantorzy, żydowscy rzeźnicy, należący do bractwa pogrzebowego.

⁶⁶ Na przykład wszyscy synowie nadzwyczajnych Żydów uprzywilejowanych, tj. rodzice z trzeciej grupy.

⁶⁷ Więcej objaśnień zob.: F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 259–260.

⁶⁸ Tamże, s. 158.

⁶⁹ W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 35.

⁷⁰ Z.H. Nowak, *Dzieje Żydów w Prusach Królewskich do roku 1772. Charakterystyka, [w:] Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 143.

⁷¹ W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 35–36.

Zgodnie ze statutem Fryderyka II (1750 rok) Żydzi w Prusach zostali podzieleni na dwie kategorie: „zwyczajnych” i protegowanych przez państwo oraz na „nadzwyczajnych” i tylko tolerowanych⁷². To uogólnione stwierdzenie niewiele wyjaśnia bez konfrontacji i doprecyzowania w łączności z szerokim spektrum zamieszczonej pełnej listy kategoryzacji Żydów w Prusach na sześć grup (por. wyżej).

Najistotniejsze było wprowadzenie do praktyki polityki osadniczej w Prusach (według dokumentu z 1750 roku) pojęcia Żyda „koncesjonowanego” (*Schutzjude*). Miał on jednak ograniczone prawo przebywania w mieście, wolno mu było zajmować się zarobkowo określonymi dziedzinami z branży handlowej i rzemiosła⁷³. Tylko dwoje dzieci mogło dziedziczyć (o czym nadmienilem; por. wyżej) po „uprzywilejowanym ojcu” (koncesjonowanym) status ochronny po wykazaniu się majątkiem znacznej wysokości⁷⁴.

5.2. Społeczność żydowska w Darłowie w drugiej połowie XVIII wieku

Wśród mieszkańców Darłowa nie istniało jeszcze do połowy XVIII wieku zróżnicowanie narodowościowo-etniczne i religijne. Jednorodność pod tym względem – naznaczona konkretnie niemieckością i luteranским protestantyzmem – utrwalała się systematycznie, szybko i skutecznie od czasu odgórných zmian zainicjowanych religijną rewolucją luteranską w latach 20. i 30. XVI wieku. Swoisty monolit narodowościowo-religijny niemieckości Darłowa, w znacznym rozmiarze ukształtowany na podbudowie o rodowodzie pomorskim, zaczęła z wolna naruszać ludność żydowska – znikoma mniejszość jeszcze do końca XVIII wieku.

Dostrzegam rozbieżności w przedmiotowej historycznej literaturze fachowej dotyczące czasu osiedlenia się w Darłowie pierwszego Żyda pod protekcją i ochroną prawną (*Schutz-Jude*) i to jeszcze przed obowiązywaniem skodyfikowanych w jedną całość przepisów w fryderycjańskim sta-

⁷² Z.H. Nowak, *Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Emancypacja – Asymilacja – Antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, zbiór studiów pod red. Z.H. Nowaka, Toruń 1992, s. 10. Tamże (m.in.) o podstawowych obciążeniach finansowych Żydów „zwyczajnych” czy ograniczeniach w wykonywaniu przez nich zawodu.

⁷³ J. Wojtowicz, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, pod red. G. Labudy, cz. II (*Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*), Poznań 1984, s. 645.

⁷⁴ F. Battenberg, *Żydzi w Europie...*, s. 259.

tucie generalnym z kwietnia 1750 roku. Ze statystyki wynika (tab. 7), że w 1728 roku mieszkało w tym mieście dwóch Żydów o takim statusie. Zatem podaję w wątpliwość informację, że pierwszym Żydem osiadłym w Darłowie w 1732 roku „wydaje się” (*scheint*) niejaki Gottschalk Wolff, który wówczas wniósł niewielką w istocie opłatę szarwarkową (*Scharwerksgeld*), bo w wysokości 4 groszy⁷⁵.

Zawarta w tabeli 7 statystyka odzwierciedla obecność w Darłowie – i dla porównania w trzech dalszych miastach regionu – jednej kategorii Żydów o wykupionych i nabytych podstawowych, specyficznych dla tej nacji, koncesjach i innych (ogólnych) prawno-publicznych. Ta grupa znajdowała się na drugim miejscu według (wspomnianej) hierarchii sześciostopniowej. Zaliczono do niej „zwyczajnych Żydów uprzywilejowanych” (*ordentliche Schutzjuden*). Tylko Żydzi tej kategorii (z rodzinami) zamieszkiwali w Darłowie co najmniej do końca lat 70. XVIII stulecia. Podobnie było w Sławnie. W obu tych miastach w tamtym okresie nie odnotowywano Żydów trzeciej grupy – tzw. nadzwyczajnych (*Extraordinari*), określonych też jako „nadzwyczajni Żydzi uprzywilejowani”. Żydzi tak zaszeregowani nie mieli np. możliwości dziedziczenia swojego statusu. Z reguły wykonywali specyficzne, oryginalne (rzadkie) zawody (por. wyżej, przypis 64). Niektórzy, lepiej wykształceni, byli czynni i opłacani w tzw. służbie publicznej według potrzeb (religijnych, świeckich) w grupie swoich pobratymców (tab. 8 rubryka 7). Na przykład Słupsku w latach 1770/1771–1776/1777 mieszkał Żyd „nadzwyczajny” będący nauczycielem (*Schulmeister*). Żydzi tej kategorii zamieszkiwali w latach 1768–1775 w kilku innych miastach wschodniego Hinterpommern⁷⁶.

W tabeli 8 ujęci zostali wszyscy Żydzi przebywający w Darłowie na stałe. Zaliczali się oni – według istniejącej kategoryzacji ujętej w reglemencie z 1750 roku – do pięciu grup: od drugiej do szóstej włącznie, czyli z wyjątkiem grupy pierwszej, tj. Żydów zaliczanych do nielicznej elity najbogatszych, w większości mieszkających w Berlinie.

⁷⁵ F. Boehmer, *Geschichte der Stadt Rügenwalde...*, s. 290. Kwota 4 groszy (zapewne tzw. dobrych groszy) to 1/6 ówczesnego talaru Rzeszy (I. Ihnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku* (wyd. II), Warszawa 2003, s. 93). Nie wiadomo, czy była to wtedy jednorazowa wpłata, czy rodzaj obowiązkowego (żydowskiego) podatku okresowego (np. rocznego), niezależnie od podatku rekruckiego, poza oczywiście płaceniem „normalnych” podatków od dochodowej działalności gospodarczej (itp.).

⁷⁶ Między innymi w Koszalinie, Bobolicach, Sianowie (po jednym), nawet w Polanowie (1772 rok). W Koszalinie w 1777 roku odnotowano dwóch Żydów z tej grupy. Ponadto tolerowani byli w Szczecinku i Polczynie (po trzech: 1771, 1772, 1773 rok). APSzcz., RiS, Nr 687, s. 112 i 160; Nr 692, s. 87 i 121; Nr 693, s. 64 i 96; APKosz. – Oddz. Słupsk, Biblioteka Nr 134: *Historischer Büchlein... pro Anno 1776/7* (b.f. i ns.); tabela 8.

Tabela 8. Zróżnicowanie strukturalno-społeczne ludności żydowskiej* w Darłowie (na tle porównawczym) w latach 1768 (a), 1772 (b) i 1775 (c)

Miasto	Liczba Żydów zwyczaj- nych uprzywilejowanych (na statusie ochronnym: Schutz-Juden) ^{xx}			Liczba wdów			Dzieci dziedziczące status ochronny		Liczba innych dzieci			Liczba osób w służbie publicznej			Liczba ich dzieci			Liczba osób w służbie prywatnej			Liczba nadzwyczajnych Żydów uprzywilejowa- nych (extraordinarium) ^{xxx}			Liczba ich dzieci			Liczba wszystkich kobiet			Ogółem: Żydów, kobiet, dzieci, osób w służbie publicznej i prywatnej			
	2		3	4		5		6			7			8			9			10			11			12			13				
	a	b		a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c						
Darłowo	3	4	5	–	–	–	1	–	–	14	12	13	–	–	–	–	9	7	9	–	–	–	–	–	–	–	–	4	5	5	31	29	32
Słupsk	2	6	5	1	–	–	3	–	–	13	17	10	–	–	–	–	15	11	13	–	1	–	–	–	–	–	–	6	7	4	40	42	32
Ślawno	2	2	2	–	–	–	–	–	–	4	4	4	–	–	–	–	3	7	8	–	–	–	–	–	–	–	2	2	2	11	15	16	
Koszalin	3	1	3	1	2	–	–	1	–	21	21	21	–	1	1	–	3	4	6	6	6	1	–	–	2	–	5	5	4	39	40	40	

Uwaga: x – według kategorii zawartej w generalnym reglemencie z 1750 r.; xx – „ordentliche Schutzjuden”; xxx – „ausserordentliche Schutzjuden”.

Źródło: opracowane na podstawie APSzcz., RiS, Nr 695 (1768 r.); Nr 697 (1772 r.); Nr 699 (1775 r.). Por. też F. Battenberg, *Żydzi w Europie...*, s. 259-260.

Kształtująca się w Darłowie zorganizowana społeczność żydowska utrzymywała swoją liczebność przez trzy dekady 1768–1798 w granicach 25–30 osób, co ująłem w zestawieniach tabeli 9, łącznie ze Słupskiem, Sławnem i Koszalinem. Przebieg początkowego rozwoju gminy żydowskiej w Darłowie został oceniony jako stabilna zmienność naznaczona dość wyraźnym procesem regresu liczebnego od końca lat 70. do połowy lat 90. XVIII wieku. U progu XIX stulecia liczba Żydów w tym mieście dorównywała wielkości tej grupy etniczno-religijnej żyjącej w Sławnie. Większe skupiska wyznawców religii mojżeszowej zamieszkały w Słupsku i Koszalinie.

Tabela 9. Liczba wszystkich Żydów w Darłowie (na tle porównawczym) w latach 1768–1798

Rok	Liczba Żydów w:			
	Darłowie	Słupsku	Sławnie	Koszalinie
1768	31	41	11	39
1772	29	42	15	40
1775	32	42	16	40
1782	22	40	18	47
1783	21	33	19	49
1794	29	39	13	47
1798	24	40	25	47
Uśredniona cecha rozwojowa	stabilna zmienność (+/-)	stabilność	tendencja wzrostowa	powolny wzrost

Źródło: dane z tab. 8 (1768, 1772, 1775); K. Rosenow, [w:] *Ostpom. Heimat. Beilage...* 1939, Nr 8 (1782, 1794); *Pommersche Archiv der Wissenschaften...*, s. 129 (1783); *Annalen der Preussischen Staat-swirtschaft und Statistik*, Zweyter Bandes vierter Heft, Halle und Leipzig 1805, s. 378, 379, 381; L.W. Brüggemann, *Beiträge zu der ausführlichen...*, s. 392; *Die Stadt Rügenwalde...*, s. 298.

Inne (dodane) wartości potrzebne do celów porównawczych podczas analizy stanu liczebnego Żydów (tab. 9) bądź cech ich struktury społeczno-zawodowej w miastach na pruskim Pomorzu (wliczając Darłowo) można przyjąć, wiedząc, że np. w okresie (mniej więcej) 1705–1765 jedna rodzina żydowska liczyła średnio (i tylko) 3–4 osoby⁷⁷. Dla Darłowa oraz dla lat 1768, 1772, 1775 przyjęto wskaźnik 4 osoby w żydowskiej rodzinie. Z porównania wartości tego wskaźnika z ogółem mieszkających w Darłowie Żydów (tab. 9) wynika, że w wybranych trzech latach bezpośrednio spowinowaceni i żyjący w rodzinach to – w kolejności lat 16, 20 i 20 osób, co stanowiło odpowiedni: 52%, 69% i 62,5% tej mniejszości etniczno-wyznaniowej⁷⁸.

⁷⁷ W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 37.

⁷⁸ Obliczenia własne na podstawie statystyki zawartej w tabelach 8 i 9.

W statucie generalnym z 1750 roku znalazł się zapis, że w miastach zamieszkałych przez pięć żydowskich rodzin tylko jedna z nich mogła kupić dom⁷⁹. Ale zdarzały się nagminne, zapewne niekaralne i tolerowane, odstępstwa od tego wymogu weryfikowanego przez zmieniające się miejskie uwarunkowanie gospodarcze oraz indywidualne i grupowe potrzeby życiowe tworzących się małych jeszcze społeczności – gmin żydowskich. Mamy z tym do czynienia także w miastach na obszarze Hinterpommern, potwierdzone na przykładzie Darłowa, Słupska, Sławna i Koszalina (por. tab. 7). Oprócz zamieszkiwania w domach własnościowych niektóre żydowskie rodziny korzystały z domów wynajmowanych pod zastaw (*pfandweise Häuser*)⁸⁰.

Żydzi, którzy w Darłowie weszli w posiadanie własnych domów, to z pewnością ludzie majątni i niezadowolający się mieszkalną nieruchomością przeciętnej wielkości. Niektórzy dysponowali domem ponad potrzeby własnej rodziny i służby, wykorzystywanym na sale religijne, z odrębnym pomieszczeniem na tzw. salę modlitwy (*Betsaal*) dla wszystkich współwyznawców z gminy⁸¹. Być może już wówczas w większym domu⁸² należącym do Żyda jeden z pokoi służył jako prywatna szkoła religijna.

Powiększająca się od przełomu XVIII i XIX wieku żydowska społeczność w Darłowie również doświadczyła ważnych pozytywnych zmian w swym dotychczasowym położeniu prawnopublicznym. Klęska Prus w wojnie z Francją napoleońską w latach 1806–1807 zapoczątkowała zasadniczą epokę demontażu podstaw absolutystycznego ustroju tego państwa. Zwróćmy uwagę tylko na dwa dokonania pruskich reformatorów z początku XIX wieku. Ordynacja miejska z 19 listopada 1808 roku przywracała niezależny samorząd w miastach. Także Żydzi darłowscy mogli odtąd korzystać z pełnej swobody pracy i zarobkowania. Zostali zaliczeni do obywateli miejskich, ale jeszcze z ograniczonymi prawami politycznymi, a nawet samorządowymi. Z datą 11 marca 1812 roku ukażała się pruska ustawa emancypacyjna króla Fryderyka Wilhelma III –

⁷⁹ W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern...*, s. 40.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Z czasem, zwłaszcza już po 1812 roku, gdy szybciej wzrastała liczebność gmin żydowskich, również na Pomorzu (w Darłowie też) przeradzały się one w większe bożnice (*Gottesdienstliche Versammlungshaus der Juden*). Takich placówek bądź filii odrębnych synagog z rabinatem było np. w 1825 roku aż 19 na 23 miasta w rejencji koszalińskiej. „Jahrbuch der Provinz Pommern für das Jahr 1825”, Stettin 1828, s. 26.

⁸² Przykładowo na liście katastralnej nieruchomości Białogardu z lat 1800–1804 jest zapisany dom koncesjonowanego Żyda Joachima Ephraima o wartości 2 tys. talarów, co zaliczało go do elity tamtejszych właścicieli. APSzcz., Akta miasta Białogard, Nr 164 (b.f.).

„edykt w sprawie obywatelskiej sytuacji Żydów”⁸³. Edykt ten nie zapewnił jednak jeszcze pełnego równouprawnienia. Zniósł przynajmniej – uwłaczającą przecież – „opiekę nad Żydami” i uczynił z nich obywateli państwa z prawem swobodnego osiedlania się i niezależnego wykonywania rzemiosła oraz kupowania ziemi.

Bibliografia

I. Archiwalia rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Szczecinie:

Zespół: Rękopisy i Spuścizny, Nr: 687, 688, 690, 692, 693, 694, 695, 697, 698, 699.

Akta miasta Białogard, Nr 164.

Archiwum Państwowe w Koszalinie – Oddział Słupsk.

Biblioteka Nr 134: Historisches Büchlein... de Anno 1776/7.

II. Źródła drukowane

Annalen der Preussischen Staatswirtschaft und Statistik, *Zweyter Bandes, vierter Heft Halle und Leipzig 1805*.

IHNATOWICZ I., BIEMAT A. 2003. *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (wyd. II).

„Jahrbuch der Provinz Pommern für das Jahr 1825”, Stettin 1828.

Ostpommersche Heimat. Beilage der „Zeitung für Ostpommern” 1939, Nr 4.

Pommersche Archiv der Wissenschaften und des Geschmacks, hrsg. J.Ph.A. Hahn und G. Auli, Dritter Band, Stettin und Anklam 1784.

Topographisch-Statistisch-Geographisches Wörterbuch der sämtlichen Preussischen Staten, *Zehnter Theil, Halle 1801*.

III. Opracowania

BATTENBERG F. 2008. *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.

Bilder aus Ostpommern 1931. Berlin: Das Archiv. Verlags-Gesellschaft für Städtebau.

BOEHMER F. 1900. *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung (1720)*, Stettin: Verlag von Paul Niekammer.

BORAS Z. 1968. *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie (wyd. I).

BRÜGGEMANN L.W. 1800. *Beiträge zu der ausführlichen Beschreibung des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Bd. I, Stettin: H.G. Effenbart.

FROESE W. 2007. *Historia państw i narodów Morza Bałtyckiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

GAZIŃSKI R., WŁODARCZYK E. (red.) 2016. *Dzieje Koszalina*, t. 1: *do 1945 roku*, Koszalin: Koszalińska Biblioteka Publiczna im. Joachima Lelewela.

⁸³ *Edikt über die bürgerlichen Verhältnisse der Juden*.

- KRATZ G. 1898. Die Stadt Rügenwalde, [w:] A. Stoebbe, *Chronik der Stadtgemeinden Schlawe i. Pom.*, Schlawe: Druck Moldenhauer & Sohn, 292–300.
- KROCYŃSKI H. 2000. *Twierdza Kołobrzeg. Festung Kolberg*, Warszawa: Wydawnictwo Barwa i Broń.
- LESIŃSKI H. (red.) 1965. *Dzieje Kołobrzegu (X–XX wiek)*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- LESIŃSKI H. 1972. W latach wojny trzydziestoletniej, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego. Cedyńia 972 – Siekierki 1945*, B. Miśkiewicz (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 171–209.
- LESIŃSKI H. 1982. *Handel morski Kołobrzegu w XVII i XVIII wieku*, Szczecin: Wydawnictwa Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie.
- LESIŃSKI H. 2003. Kryzys gospodarczy i społeczny w miastach oraz próby jego przezwyciężenia, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 151–172.
- LESIŃSKI H., MUSZYŃSKI A. 1967. *Pod rządami władców Brandenburgii i Prus (1653–1807)*, [w:] *Dzieje Koszalina*, B. Drewniak, H. Lesiński (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 131–174.
- LINDMAJER J. 2017. O ludności Sławna od połowy XVII do przełomu XVIII i XIX wieku. Wybrane zagadnienia, [w:] *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, t. XII: *Miasto Sławno*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 65–86.
- MÜLLER E. 1912. *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, Th. II: *Der Regierungsbezirk Köslin*, Stettin: Verlang von Leon Sannier.
- NOWAK Z.H. 1991. Dzieje Żydów w Prusach Królewskich do roku 1772. Charakterystyka, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*, A. Link-Lenczowski, T. Polański (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 136–143.
- NOWAK Z.H. 1992. Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku, [w:] *Emancypacja – Asymilacja – Antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, Z.H. Nowak (red.), Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 7–16.
- ROSENOW K. 1936. Geschichte der Juden in Pommern, *Pommersche Bauerkalender* 1936.
- ROSENOW K. 1939a. *Geschichte des Rügenwalder Handels*, Stolp: Druck der Delmanzosen Buchdruck.
- ROSENOW K. 1939b. Der Neustettiner Synagogenbrand, *Ostpommersche Heimat. Beilage der „Zeitung für Ostpommern”* 9.
- SZOPOWSKI Z. 1962. *Małe porty Pomorza Zachodniego w okresie do drugiej wojny światowej*, Warszawa–Poznań: PWN.
- SZULTKA Z. 1979. Rozwój zaludnienia Słupska w XVII–XVIII wieku, *Rocznik Koszaliński* 15: 77–101.
- SZULTKA Z. 1981. W państwie brandenbursko-pruskim (1648–1806), [w:] *Historia Słupska*, S. Gierszewski (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 184–252.
- SZULTKA Z. 2003a. Rozwój demograficzny w drugiej połowie XVII i początkach XVIII wieku, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 33–57.
- SZULTKA Z. 2003b. Wieś zachodniopomorska w dobie kryzysu i stagnacji, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 58–150.
- SZULTKA Z. 2003c. Stosunki społeczne i polityczne w miastach do początku XVIII wieku, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 217–233.

- SZULTKA Z. 2003d. Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa ludności Pomorza Pruskiego w XVIII i początkach XIX wieku, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 467–510.
- SZULTKA Z. 2003e. Przemiany w ustroju, rozplanowaniu i zabudowie miast, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 729–748.
- SZULTKA Z. 2017. *Szkolnictwo wiejskie na Pomorzu Zachodnim od reformacji do początku XIX wieku*, Słupsk: Akademia Pomorska.
- VOLLACK M. (hrsg.) 1989. *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, Husum: Husum Druck- und Verlagsgesellschaft.
- WACHOWIAK B. 1976. *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464–1648). Odrodzenie się i upadek państwa pomorskiego*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. I: *1464/66–1648/57*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 651–1058.
- WALKIEWICZ L., ŻUKOWSKI M. 2005. *Darłowo. Zarys dziejów*, Darłowo: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Darłowskiej.
- WILHELMUS W. 2004. *Geschichte der Juden in Pommern*, Rostock: Ingo Koch Verlag.
- WIŚNIEWSKI J. 1954. Przesłanki tworzenia się układu kapitalistycznego w rolnictwie zachodniopomorskim w w. XVIII, *Kwartalnik Historyczny* 4: 116–136.
- WOJTOWICZ J. 1984. Ustrój i administracja, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *do roku 1815*, cz. II: *Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*, G. Labuda (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 628–645.

Notizen über die Bevölkerung der Stadt Darłowo in der Neuzeit – besonders in der 2. Hälfte des 18. Jh.

Zusammenfassung

Die Thematik dieses Artikels umfasst 5 Kapitel und 9 Tabellen. In 4 Kapiteln werden Probleme von Eigenschaft und den Verlauf der Bevölkerungsentwicklung im 18. Jh. mit analytischer Untersuchung von Merkmalen in der 2. Hälfte des Jahrhunderts dargestellt.

Das 1. Kapitel umfasst die verschiedenen chronologischen und sachlichen Hauptgrundlagen der Entwicklung während der Zeit nach dem 30 jährigen Kriege (bis 1653) über ca. 200 Jahre (Hälfte 15. bis Anfang 17. Jh.). In Punkt 1 wird die anfangs wichtige Bedeutung des Herzogsschlusses zu Rügenwalde, Residenz der herrschenden Herren, gezeigt; in Punkt 2 wird die politische Degradierung dieses Ortes, verbunden auch mit dem Ende der Greifendynastie dargestellt. Dieses war auch der Grund des Rückgangs der wirtschaftlichen Bedeutung Rügenwaldes, stärker noch nach dem 30 jährigen Krieg (nach 1627) und durch den demografischen Rückfall.

Kapitel 2 trägt den Titel „Wechselnde Lebensverhältnisse in der Stadt ab Anfang des 30 jährigen Krieges bis Ende des 18. Jh.“. Es ist eine Art Einführung in die verschiedenen Verhältnisse (wirtschaftliche, politische, menschliche) die auf die Veränderungen im Bevölkernugsbestand hinweisen.

Kapitel 3 ist titulierte „Die Bevölkerung Rügenwaldes im 18. Jahrhundert“. Es enthält statistisches Material in 3 Tabellen und ist wie eine ausgebaute Analyse, mit einer überzeugenden vergleichenden Charakteristik für einige hinterpommersche Städte: Schlawe, Stolp, Köslin, manchmal auch Kolberg. Die Angaben der Tabellen haben einen gemeinsamen Titel: „Die Zivilbevölkerung Rügenwaldes von 1740–1802 im Vergleich mit den größten Städten der östlichen pommerschen Region“. Es sind Beispiele aus 16 Jahren, in dem 15 Jahresuntersuchungen in der 2. Hälfte des 18. Jh. (1756). Tabelle 2 enthält „Angaben zur Bevölkerung Rügenwaldes (vergleichsweise) in 4 Abschnitten zwischen 1740–1802“ – die Größe der Bevölkerung in Prozenten im Zeitraum von 60 Jahren und mit Vergleichen der Jahre 1756, 1762, 1775, 1802. Angaben auch zur demografischen Statistik nach dem 7 jährigen Krieg (1756–1762). In dem früher genannten Zeitraum betrug das Wachstum der Bevölkerung 148,8%, niedriger als in Schlawe, aber höher als in Stolp, Köslin, Kolberg. In Tabelle 3 sind statistische Aufzeichnungen „Größe des natürlichen Bevölkerungs- zu wachses Rügenwaldes von 1762–1794“.

Der Titel des Kapitel 4 lautet „Die gesellschaftliche berufliche und demografische Struktur der Bevölkerung Rügenwaldes in der 2. Hälfte des 18. Jh.“. Beiliegend sind 3 Tabellen; in der 4. befinden sich Beispiel (aus den Jahren 1770/71–1773/74) kleinere Eintragungen im Einwohnerverzeichnis der Stadt, die die mäßige Migration von außen auf beruflicher Basis bestätigen. Sie hatte keinen größeren Einfluss auf die Besiedelung. Tabelle 5 enthält „Zahlen und Hinweise im Rahmen des Arbeitnchmerstatus im Vergleich mit der Gesamtzahl der Einwohner Rügenwaldes zwischen 1763 und 1798“.

Diese Zahlen bestätigt die Statistik der Tabelle 6: „Demografische und gesellschaftlich- berufliche Struktur der Einwohner Rügenwaldes in den Jahren 1762–1798“ (Aufzeichnungen aus 10 Jahren).

Kapitel 4 zeigt die „Anfänge der Ansiedlung jüdischer Bevölkerung in Rügenwalde (um 1728/1750–1808?1812“. Sie enthält 2 Teile: %1) – „Der allgemeine Hintergrund (Gesetzgebung) und erste Juden in Rügenwalde bis Mitte des 18. Jh.“, (5.2) – „Die Gemeinschaft der Juden in Rügenwalde in der 2. Hälfte des 18. Jh.“. Das Thema wurde mit 3 Tabellen (7, 8, 9) bereichert. Tabelle 7 „Anzahl der Juden in Rügenwalde (A) und ihre Häuser (B) im Vergleich von 1728 bis 1776/1777“. Vergleiche mit identischen Statistiken für Stolp, Schlawe, Köslin.

Tabelle 8 handelt von „Unterschiede in der sozialen Struktur der jüdischen Bevölkerung Rügenwaldes (Vergleich mit 1768a, 1772b, 1775c)“. Aus der Analyse des Materials geht hervor, dass in Rügenwalde nur eine Kategorie von Juden bekannt war. Diese Juden wurden einer zweiten Gruppe zugeordnet: „ordentliche Schutzjuden“. Diese ethnische jüdische Gruppe zählte von 30–25 Personen in den Jahren 1768–1798. Es geht aus Tabelle 9 hervor im Vergleich mit Stolp, Schlawe Köslin.

Karl Wilhelm Rosenow

i jego związki z muzeum w Darłowie

RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań)

Karl Wilhelm Rosenow odgrywał rolę szczególną wśród osób związanych nierozdzielnie z historią Darłowa. Swoim życiem i wieloletnią działalnością połączył „niemiecki” i „polski” rozdział w dziejach miasta, co jednak nie było chyba jego w pełni przemyślanym zamierzeniem¹.

Urodził się 17 stycznia 1873 roku w Szczecinku (wówczas Neustettin) w rodzinie o tradycjach kupieckich, która jeszcze w czasach średniowiecza przeniosła się z Turyngii przez Meklemburgię na Pomorze². Po przedwczesnej śmierci ojca opiekę nad jego wychowaniem przejął dziadek, który mieszkał w majątku Myślecin (Louisenhof) w okolicy Barwicy (Bärwalde). Od roku 1890 do 1893 Rosenow uczył się w Królewskim Pruskim Protestantckim Seminarium Nauczycielskim (*Königlich Preußische Evangelische Schullehrer-Seminar*) w Drawsku Pomorskim (wówczas Dramburg). Egzamininy końcowe zdał 17 maja 1895 roku przed komisją w seminarium nauczycielskim w Bytowie, a 25 lipca tegoż roku otrzymał oficjalne zatwierdzenie wydane przez Urząd Szkolny (*Schulamt*) w Koszalinie. Pierwszą posadę nauczycielską objął w szkole ludowej w Polnem koło Szczecinka (Pöhlen), ale jeszcze w 1895 roku przeniósł się do szkoły miejskiej w Darłowie. Jako wicedyrektor tej szkoły przeszedł w 1933 roku na emeryturę (por. Framke 1986; Rosenow 1933a).

¹ O historii Darłowa por.: Vollack 1986; 1989; szczególnie: Rosenow C. 1989; Żukowski 1991; Mielczarski, Sroka, Żukowski 2009; Pierzyńska-Jelska 2004; Walkiewicz, Żukowski 2005.

² Podstawowe informacje o życiu i działalności Karla Rosenowa zawarte są w artykułach: Rosenow C. 1986; Pahlow 1986; Łysiak 2002. Jego krótki biogram opracował J. Hinz (1996: 260). W ramach cyklu „Zamkowych spotkań z historią” 15 kwietnia 2014 roku Jan Górski wygłosił wykład w Muzeum – Zamku Książąt Pomorskich w Darłowie pt. „Karl Rosenow – czas i ludzie”.

Całą swoją energię i wolny czas w latach pracy nauczycielskiej przeznaczał na badania regionalne oraz podróże po Pomorzu, Meklemburgii, Brandenburgii i Poznańskim, zbierając m.in. materiały etnograficzne (por. Rosenow 1924a, 1924b, 1938a, 1938b). W 1897 roku założył w Darłowie Bibliotekę Ludową (*Volksbibliothek*), której głównym celem było propagowanie historii lokalnej. Kierował nią przez kolejne 20 lat, gromadząc księgozbiór liczący około 1600 tomów³.

Przełomem w aktywności społecznej Rosenowa była prośba skierowana przez radę miejską Darłowa, aby przygotował monografię dedykowaną historii miasta z okazji 600-lecia lokacji, która przypadła 21 marca 1912 roku (Rosenow 1912). W następnych latach Rosenow opublikował około 20 książek i broszur poświęconych historii Darłowa i okolic (por. Rosenow 1925, 1927a, 1927b, 1928, 1929a, 1929b, 1930a, 1931a, 1932a, 1932b, 1932c, 1933b, 1938, 1939; Gohrbandt 1933), a także około 300 (dłuższych lub krótszych) artykułów prasowych, drukowanych w gazetach, czasopismach i publikacjach okolicznościowych⁴. Musimy pamiętać, że Rosenow był *de facto* samoukiem i zajmował się historią z zamiłowania i pasji, niekiedy bardziej zbierając czy zapisując lokalną tradycję, niż prowadząc krytyczne analizy. Jednak trudno odmówić wartości poznawczych tym opracowaniom, zwłaszcza teraz, kiedy tyle źródeł, z których korzystał Rosenow, uznawanych jest za zaginione lub zniszczone. Wymiana ludności na ziemiach, które zostały przekazane Polsce w 1945 roku, spowodowała, że przerwany został ich naturalny rozwój etnograficzny, a dopiero ostatnie dekady przyniosły wzrost zainteresowania szeroko rozumianą kulturą materialną i niematerialną⁵. Jego dorobek naukowy zasługuje bez wątpienia na zebranie w jednej publikacji i osobne omówienie (por. Ott 2003).

Już przed I wojną światową Rosenow rozpoczął zbieranie pamiątek związanych z dziejami Darłowa i okolicy, gromadząc je początkowo w swoim domu, później w ewangelickim domu parafialnym, a następnie w pomieszczeniach Stowarzyszenia Kobiet. Tam 4 listopada 1923 roku,

³ Wkrótce po zakończeniu działań wojennych władze polskie przystąpiły do organizowania nowej biblioteki miejskiej, która gromadziła polską literaturę. Po wielu miesiącach starań biblioteka została otwarta w październiku 1947 roku, a w pełni rozpoczęła działalność w początku 1948 roku. Nowo zgromadzony księgozbiór liczył wówczas mniej niż tysiąc tomów (por. Skrzypek 2001).

⁴ Część z nich została przedrukowana w latach powojennych (por. Rosenow K. 1989a).

⁵ Przejawem takiego zainteresowania jest opracowanie J. Sroki (2009), który wykorzystał przedwojenne publikacje Karla Rosenowa, Helmuta Kräfta czy Ernsta Koglina. Warto zwrócić uwagę na wcześniejszą pracę Stanisława Świrki (1986); por. też Jerzewska, Sroka 2008.

przy wsparciu władz miejskich, udało mu się zorganizować pierwszą wystawę, co traktowane jest jako moment rozpoczęcia działalności Muzeum Regionalnego (*Kreisheimatmuseum*) w Darłowie. W 1929 roku zarząd nad dawnym zamkiem książęcym w Darłowie przejęły władze powiatowe w Sławnie (Schlawe), które rozpoczęły prace remontowe. Wkrótce odrestaurowano 25 pomieszczeń o łącznej powierzchni 1500 m². Oficjalne otwarcie muzeum w dawnych salach Zamku Książąt Pomorskich miało miejsce w lipcu 1930 roku, a Rosenow był jego organizatorem, dyrektorem (*Museumsleiter*) i przewodnikiem, nadając muzeum wyjątkowy charakter⁶.

Swoje zainteresowania historią regionalną łączył owocnie z zaangażowaniem w działalność lokalnych organizacji i wydawnictw⁷. Publikował na łamach szczecińskiego czasopisma „Unser Pommerland”, które ukazywało się w latach 1912–1937, a także w prasie lokalnej, m.in. w „Aus der Heimat. Ernstes und heiteres aus Vergangenheit und Gegenwart”, dodatku do „Neue Hinterpommersche Zeitung”⁸. W uznaniu zasług dla upamiętnienia i ochrony kultury regionalnej rada miejska Darłowa nadała mu 17 stycznia 1933 roku z okazji 60. urodzin tytuł *Kreisheimatpfleger* (Anonim 1933). Dziesięć lat później, w styczniu 1943 roku, został honorowym członkiem *Akademie für Landesforschung* (Akademii Krajoznawczej), a uniwersytet w Greifswaldzie przyjął go, również jako honorowego członka, do *Landeskundliche Forschungsstelle. Abteilung Geschichte*. Wspomniane uroczystości miały miejsce na zamku darłowskim. Były to już ostatnie miesiące w miarę spokojnej pracy Rosenowa w Darłowie. W ostatnich tygodniach wojny podejmował starania, by ochronić zbiory muzeum przed rozgrabieniem i odmówił wyjazdu w styczniu 1945 roku z innymi niemieckimi uchodźcami.

Wojska radzieckie wkroczyły do Darłowa 5 marca 1945 roku. Wkrótce po zajęciu miasta nastąpiły aresztowania ludności niemieckiej. Rosenow

⁶ Karl Rosenow przygotował pierwszy przewodnik po muzeum zamkowym (1931b); por.: Rosenow K. 1989b; Skrzypek 2000; Żukowski 2003. Najobszerniejsze opracowanie dziejów darłowskiego muzeum zawiera artykuł Jerzego Buziałkowskiego (2013). Por. Skrzypek 1994, 1997; Migdalski 2017; Horoszko 2001, 2005.

⁷ W 1824 roku w Szczecinie powołano do życia Towarzystwo Pomorskiej Historii i Starożytności (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde*). Rozpoczęło ono wydawanie czasopisma „Baltische Studien”, na łamach którego publikowane były wyniki badań, przede wszystkim członków tego towarzystwa. Ukazywało się ono od roku 1832 do 1896 jako *Alte Folge* oraz od roku 1897 do 1940 jako *Neue Folge*. Było to wówczas najbardziej prężne towarzystwo naukowe na Pomorzu (por. Stępiński 1998; Szultka 2001; Szukała 1994).

⁸ Na łamach prasy lokalnej ukazało się kilka artykułu opisujących organizację muzeum, a także sprawozdania z bieżącej działalności (por. Rosenow 1930b, 1930c, 1931c, 1931d, 1931e, 1932d) i inne.

przebywał od 28 marca do 18 czerwca 1945 roku w obozie przejściowym w Sulechówku (Klein Soltikow), a następnie w Sulechowie (Gross Soltikow). Dzięki staraniom tymczasowego burmistrza niemieckiego Gustava Leopolda Rosenow został zwolniony i powrócił do Darłowa, gdzie rozpoczął przygotowania do nowego roku szkolnego (Rosenow K. 1986, 2017; por. też Wojtaszak 2001). Jak wspominał po latach, jego

[...] pierwszym zadaniem było przywrócenie do porządku budynku szkoły miejskiej. Olbrzymia góra ławek, tablic, szafek i innych szkolnych sprzętów piętrzyła się na dziedzińcu. Dzięki temu, iż miałem wystarczająco dużo siły roboczej i pociągowej, robota ku powszechnemu zadowoleniu 1 sierpnia 1945 roku była już skończona. Okazało się jednak, że funkcjonować miała tam nie szkoła niemiecka, co ja i inni zakładaliśmy, lecz polska szkoła powszechna (Rosenow 2017: 8).

Dnia 1 września 1945 roku stanowisko dyrektora muzeum objęła Amelia Łączyńska, zatrudniona także we władzach powiatu sławieńskiego, a ówczesny burmistrz Stanisław Dulewicz powierzył Rosenowowi odpowiedzialne zadanie:

Wszystkie spisy inwentarzowe były spalone, podarte lub zaginęły. Na wpół zwęglone resztki jednego z takich spisów znaleziono na schodach. Z panią Łączyńską porozumiewaliśmy się z łatwością, gdyż mówiła ona biegle po niemiecku, francusku oraz angielsku. [...] W trakcie nowej inwentaryzacji należało wybrać i odrzucić wszystko to, co mogło wśród Polaków wzbudzić zgorszenie, naruszyć ich dumę narodową, jak to sami określali. Bardzo trudne do skatalogowania były znaleziska archeologiczne, do których wielką wagę przykładali polscy badacze prehistorii (Rosenow 2017: 8).

Warto podkreślić, że muzeum w Darłowie, oprócz innych placówek w Szczecinie, Koszalinie, Białogardzie i Słupsku, przetrwało okres zawieruchy wojennej w stosunkowo najmniej zniszczonej formie (Migalski 2017: 269).

W 1921 roku Rosenow opublikował książeczkę pt. „Sagen des Kreises Schlawe” („Legendsy ziemi sławieńskiego”) (Rosenow 1921, 1924c), w której opisał rzekome tajemne przejście istniejące w zamku w czasach króla Eryka. Wzbudzało to zainteresowanie powojennych władz polskich. Innym powodem zmartwień dla Rosenowa był fakt, że miał on znaczną kolekcję znaczków pocztowych (około 18 tys. znaczków, około 10 tys. dubletów). Całą kolekcję chciał zagrabzić pewien Polak, niejaki Piotrowski. Groźbą i szantażem wywierał wpływ na Rosenowa, który nie chciał oddać wspomnianej kolekcji i dlatego został aresztowany. Mimo bicia, poniżania i przetrzymywania w ciemnym pomieszczeniu Rosenow się nie ugiął.

Kiedy w złej kondycji zdrowotnej powrócił do swego mieszkania po sześciu tygodniach okazało się, że zostało ono w tym czasie wielokrotnie ograbione. Oprócz tego typu grabieży ludności cywilnej podobny problem dotyczył rozkradania kolekcji przechowywanych w dawnych niemieckich instytucjach kulturalnych i był już podnoszony przez świadków tamtych wydarzeń. Aleksander Stafiński (Romaniuk 2005), archeolog amator, pisał w liście, z 30 marca 1946 roku, do profesora Józefa Kostrzewskiego w Poznaniu, że wędrując po Pomorzu Zachodnim w minionym roku miał „możność przekonać się naocznie, że 70% zbiorów tutejszych muzeów regionalnych został rozkradzionych przez ludność napływową” (Migdalski 2017: 270–271). Muzeum w Darłowie z tych trudności wyszło stosunkowo mało poszkodowane, choć brak środków finansowych, niekiedy obojętność nowych władz oraz niedostatek fachowej kadry, stanowiły powszechny problem czasów powojennych.

Dzięki wsparciu Amelii Łączyńskiej Rosenow powrócił do pracy w muzeum, porządkując tamtejsze zbiory biblioteczne (Rosenow 2017: 14). Jak pisał w swoich wspomnieniach,

[...] pierwszego października 1946 r. pani Łączyńska objęła posadę w Gdańsku. Jej następcą okazał się być dawniejszy tłumacz, pan Tarnowski. Studiował kiedyś orientalne języki i mówił płynnie w siedmiu językach. [...] Ja musiałem jeszcze tylko przygotować dokładny inwentarz wszystkich w międzyczasie doprowadzonych do ładu pomieszczeń muzeum. 30 lipca oznajmiono mnie i państwu Moczall, że nasza praca w muzeum dobiegła końca. Ukazał się mianowicie dekret, który głosił, że wszystkim Polakom, którzy wciąż zatrudniają Niemców, będzie grozić kara grzywny w wysokości do 30 000 złotych (Rosenow 2017: 14).

W ten sposób w wyniku politycznych decyzji Rosenow został zmuszony do opuszczenia terytorium Polski. W jego wspomnieniach moment ten rysował się następująco:

Moje dzieło w darłowskim muzeum dobiegło końca. Muzeum zostało zaś urządzone na nowo. Okolicznościom tym swojego uznania nie mogły odmówić także polskie władze. Na ile było to możliwe, ocaliłem od zniszczenia dobra kultury pomorskiej Niemczyzny. Moja pensja była nędzna, tak że musiałem sprzedać praktycznie wszystko, co jeszcze posiadałem, aby utrzymać się przy życiu. Na ostatku musiałem spieniężyć nawet obrączki ślubne mojej żony i moją. Bogu dzięki, że udało nam się je wcześniej ukryć. W wieku 74 lat nie byłem już w stanie dłużej pracować fizycznie. W Darłowie przeżyłem i przepracowałem 52 lata mojego życia. Chciałbym pożyć jeszcze na tyle długo, aby móc oglądać jak mój wkład w rozwój kulturalny i gospodarczy naszej Małej Ojczyzny przynosi owoce. To nie miało jednak nastąpić. Szóstego lipca 1947

roku wybiła godzina ostatecznego rozstania. Wszystko musiałem zostawić za sobą, także moje pisma dotyczące Darłowa, jak i niezliczoną ilość dotychczas nieopublikowanych prac. Zabrałem ze sobą tylko wspomnienia oraz pewność, że jako Pomorzanie i Niemiec zawsze pozostałem wierny swoim rodakom (Rosenow 2017: 14–15).

Wraz z innymi niemieckimi mieszkańcami Darłowa Rosenow został zmuszony do opuszczenia miasta. Zgromadzeni w punkcie zbórnym, okradani przez polskich i rosyjskich żołnierzy przez kilka dni podróżowali w bardzo trudnych warunkach do niemieckiego miasta Forst, dokąd dotarli 13 lipca 1947 roku. Po dwóch tygodniach spędzonych w obozie przejściowym, w sierpniu 1947 roku małżeństwo Rosenow zamieszkało w miejscowości Friedland w brytyjskiej strefie okupacyjnej (Rosenow 1992). Po osiedleniu się w zachodnich Niemczech Rosenow utrzymywał kontakt z dawnymi mieszkańcami Darłowa, angażując się także w działalność ziomkostwa (*Pommersche Landsmannschaft*) oraz ponownie rozpoczynając swoje badania naukowe. Od 1948 roku współpracował z redakcjami czasopism „Pommern-Brief”, „Ut Schloug”, a także z „Pommersche Zeitung”. W 1955 roku został członkiem nowo założonego *Gesellschaft für Pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst e.V.* Z czasem przeniósł się do wioski Ostheim koło Butzbach, gdzie także prowadził badania i pisał o jej przeszłości.

Pozostawił po sobie pamiętnik, który podzielony został na trzy części. Zaczął go spisywać 7 października 1946 roku i prowadził na bieżąco do momentu wysiedlenia z Darłowa, obejmując wspomnieniami okres od końca XIX wieku⁹. Już pół wieku temu tekst ten wzbudzał zainteresowanie historyków. Pozostaje mieć nadzieję, że kiedyś ujrzy światło dzienne w całości i w przekładzie na język polski¹⁰.

Pracowite życie Karla Rosenowa zakończyło się 21 marca 1958 roku w miejscowości Laubach am Vogelsberg w Hesji, po przeżyciu 85 lat. Został pochowany na cmentarzu w Ostheim¹¹. Po jednym z najbardziej zasłużonych badaczy dziejów Darłowa i okolic pozostał wielki dorobek naukowy i organizacyjny, który z pewnością zasługuje na monograficzne omówienie.

⁹ Kopia jednego z fragmentów tego pamiętnika miała trafić do zbiorów Instytutu Zachodniego w Poznaniu.

¹⁰ Dobrym przykładem starań o lepsze poznanie historii regionalnej byłoby wydanie przedruku niemieckiego oryginału i polskiego przekładu tego pamiętnika; miejsce przechowywania tego tekstu jest obecnie nieznane. Według informacji dra Jarosława Matysia-ka, dyrektora archiwum PAN w Poznaniu oraz dra Bogumiła Rudawskiego z archiwum Instytutu Zachodniego tekst pamiętnika Karla Rosenowa nie trafił po śmierci prof. Z. Dulczewskiego do tych instytucji.

¹¹ Zainteresowania przeszłością Darłowa kontynuował jego syn Carlheinz Rosenow, który w latach 1966–1992 wydawał w Rottenburgu rocznik „Aus der Heimat Rügenwalde”.

Bibliografia

- ANONIM 1933. Zum 60. Geburtstage Karl Rosenow, *Aus der Heimat* 2: 2.
- BUZIAŁKOWSKI J. 2013. 80 lat Muzeum na zamku w Darłowie (1930–2010), [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. 11: *Ośrodki miejskie*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Darłowo–Sławno: Fundacja Dziedzictwo, 301–356.
- DULCZEWSKI Z. 1959. Materiały do historii Darłowa 1894–1947 (Pamiętnik b. dyrektora muzeum w Darłowie K. Rosenowa), *Przegląd Zachodni* 3–4: 404–409.
- FRAMKE E. 1986. Die Rügenwalder Schulen, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 1: *Der Kreis als Ganzes*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 362–371.
- GOHRBANDT E. 1933. [rec. Rosenow 1931], *Baltische Studien*, N.F., Bd. 35 (1933): 379.
- HINZ J. 1996. *Pommern – Lexikon. Geographie. Geschichte. Kultur*, Augsburg: Bechtermünz.
- HOROSZKO G. (red.) 2001. *Przewodnik po muzeach zachodniopomorskich*, Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- HOROSZKO G. (red.) 2005. *Przewodnik po muzeach i izbach regionalnych Pomorza Zachodniego*, Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- JERZEWSKA B., SROKA J. (red.) 2008. „*Mein Schicksal ist nur eines unter vielen Millionen*”. *Erinnerungen ehemaliger Bewohner des Kreises Schlawe*, Sławno: Fundacja Dziedzictwo.
- ŁYSIAK W. 2002. Karl Rosenow – wielki regionalista, badacz i miłośnik Ziemi Sławieńskiej, [w:] *Sławno i Ziemia Sławieńska – historia i kultura*, t. I, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 49–57.
- MIELCZARSKI Z., SROKA J., ŻUKOWSKI M. 2009. *Ziemia sławieńska: Ilustrowany przewodnik turystyczny*, Gdynia: Wydawnictwo Region.
- MIGDAŁSKI P. 2017. Fragmenty dziejów muzeum drawskiego po 1945 roku. Przyczynek do losów muzealnictwa i dziedzictwa pomorskiego po II wojnie światowej, [w:] *Drawsko Pomorskie i okolice poprzez wieki. Studia i szkice. Odsłona druga*, E. Krasucki (red.), Drawsko Pomorskie: Stowarzyszenie Przyjaciół Drawska Meander, 267–284.
- OTT M. 2003. Bibliographie der Schriften von Karl Rosenow, [w:] *Das Rügenwalder Amt. Geschichte – Bewohner. Materialien zur pommerschen Familien- und Ortsgeschichte*, H. 1, H. Bürger, E. Helm, H. Kuritz, M. Ott, C. Rosenow, K. Rosenow, F. Spring (hrsg.), Lübeck: Pommerscher Greif e.V., 167–180.
- PAHLOW E. 1986. Karl Rosenow. Sein literarisches Erbe, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 1: *Der Kreis als Ganzes*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 453–455.
- PIERZYŃSKA-JELSKA E. 2004. Późnogotycka kaplica pw. św. Gertrudy w Darłowie, *Arteria. Rocznik Katedry Sztuki Wydziału Nauczycielskiego Politechniki Radomskiej* 2: 14–27.
- ROMANIUK Z. 2005. Aleksander Józef Stafiński, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwałski*, z. 3, A. Dobroński (red.), Białystok: PTH Oddział w Białymstoku, 149–152.
- ROSENOW C. 1986. Karl Rosenow, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 1: *Der Kreis als Ganzes*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 450–453.
- ROSENOW C. 1989. Rügenwalde and der Ostsee – Kleine Geschichte der Heimatstadt, [w:] *Der Kreis Schlawe*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 687–698.

- ROSENOW K. 1912. *Rügenwalde. Zur 600-jährigen Jubelfeier der alten Hansestadt am 21. Mai 1912*, Rügenwalde: Selbstverlag.
- ROSENOW K. 1921. *Sagen des Kreises Schlawe*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1924a. *Unheimliche Mächte. Zur feuchten Kugel* (Ernstes und Heiteres aus Rügenwaldemünde), Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1924b. *Zanower Schwänke: Ein fröhliches Buch*, Rügenwalde: Albert Mewes – [Leipzig]: [O. Klemm] (= *Heimatkunde des Kreises Schlawe*. Bd. 2).
- ROSENOW K. 1924c. *Sagen des Kreises Schlawe*, Rügenwalde: A. Mewes [2. wydanie].
- ROSENOW K. 1925. *Herzogschloß und Fürstengruft: Rügenwalder Bau- und Kunstdenkmäler*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1927a. *Der Kreis Schlawe unter Friedrich dem Grossen*, Schlawe: Nationale Druckerei- und Verlag.
- ROSENOW K. 1927b. *Geschichte der Bäckerinnung zu Rügenwalde 1527–1927*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1928. *Rügenwalde. Führer durch Stadt und Amt*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1929a. *Geschichte des Rügenwalder Ackerbürger-Vereins*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1929b. *Am Vietzker See: Ein Landschaftsbild aus d. Rügenwalder Amt*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1930a. *Das Stadtbild von Rügenwalde: Eine Ergänzung zur Stadtgeschichte*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1930b. Rückblick auf die Innungsausstellung im Kreisheimatmuseum, *Aus der Heimat* 3: 1–12.
- ROSENOW K. 1930c. Kreisheimatmuseum, *Aus der Heimat* 1: 4.
- ROSENOW K. 1931a. *Rützenhagen im Rügenwalder Amt. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Bauernstandes*, Rügenwalde: A. Mewes Nachf.
- ROSENOW K. 1931b. *Kleiner Führer durch das Kreisheimatmuseum im Herzogsschloß zu Rügenwalde (Ostsee)*, Rügenwalde: A. Mewes Nachf.
- ROSENOW K. 1931c. Das Kreisheimatmuseum im Herzogschloß zu Rügenwalde, *Aus der Heimat* 7: 1–4.
- ROSENOW K. 1931d. Das Kreisheimatmuseum im Herzogschloß zu Rügenwalde, *Aus der Heimat* 8: 1–4.
- ROSENOW K. 1931e. Jahresbericht des Kreisheimatmuseums Rügenwalde, *Aus der Heimat* 2: 1–3.
- ROSENOW K. 1932a. *Die Feldmark von Rügenwalde. Eine Ergänzung zur Stadtgeschichte*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1932b. *Dörsenthin im Rügenwalder Amt: Geschichte des Dorfes und des Freischulzenhofes*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1932c. *Geschichte des Rügenwalder Ackerbürger-Vereins*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1932d. Jahresbericht des Kreisheimatmuseums Rügenwalde, *Aus der Heimat* 2: 3–4.
- ROSENOW K. 1933a. *Geschichte der Rügenwalder Lateinschule: Eine Denkschrift zu ihrem 600 jähr. Jubiläum*, Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1933b. *Die Quellen der Heimatkunde für den Kreis Schlawe* [Stolp i. Pomm.]: K. Knorr.
- ROSENOW K. 1938a. *Sagen und Erzählungen aus dem Kreise Schlawe*, Bd. 1: *In und um Rügenwalde*, Arbeitsgemeinschaft f. Heimat und Volkskunde (hrsg.), Rügenwalde: A. Mewes.

- ROSENOW K. 1938b. *Sagen und Erzählungen aus dem Kreise Schlawe*, Bd. 2: *In und um Schlawe*, Arbeitsgemeinschaft f. Heimat und Volkskunde (hrsg.), Rügenwalde: A. Mewes.
- ROSENOW K. 1938c. *Rügenwalder Musikleben in vergangenen Tagen*, Stolp/Pom.: [Delmanzow].
- ROSENOW K. 1939. *Geschichte des Rügenwalder Handels*, [Rügenwalde]: [Korporation d. Kaufmannschaft].
- ROSENOW K. 1986. Karl Rosenow als „Museumsleiter“ unter polnischer Herrschaft, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 1: *Der Kreis als Ganzes*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 642–647.
- ROSENOW K. 1989a, *Das Herzogsschloß zu Rügenwalde – Seine Geschichte*, w: *Der Kreis Schlawe – Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 698–712.
- ROSENOW K. 1989b. *Die St. Jürgen-Kapelle*, [w:] *Der Kreis Schlawe – Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, M. Vollack (hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 725–726.
- ROSENOW K. 1992. Ausweisungstransport im Juli 1947 aus dem Kreis Schlawe, [w:] *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neisse. Eine Dokumentation*, Bd. 2, Augsburg: Weltbild-Verlag, 850–854.
- ROSENOW K. 2017. Karl Rosenow jako „kierownik muzeum” pod polskim kierownictwem, [tłum. M. Matejek], *Darłowskie Zeszyty Muzealne* 1: 7–16.
- SKRZYPEK I. 1994. Powstanie zbiorów muzealnych na Pomorzu, *Muzealnictwo* 36: 5–10.
- SKRZYPEK I. 1997. Z historii muzealnictwa środkowopomorskiego, *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 21: 40–52.
- SKRZYPEK I. 2000. Z dziejów zamku w Darłowie, *Muzealnictwo* 42: 102–106.
- SKRZYPEK I. 2001. Zarys dziejów kolekcjonerstwa i powstanie muzeów w prowincji pomorskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku, *Stargardia* 1: 119–154.
- SROKA J. (red.) 2009. *Legends powiatu sławieńskiego. Darłowo – Malechowo – Polanów – Postomino – Sławno – Sianów*, Sławno: Wydawnictwo Margraf.
- STĘPIŃSKI W. 1998. Czasopiśmiennictwo historyczne Pomorza Zachodniego od drugiej połowy XIX wieku po czasy współczesne, *Zapiski Historyczne* 63(2): 43–84.
- SZUKAŁA M. 1994. Materiały źródłowe do historii Pomorskiego Towarzystwa Historyczno-Archeologicznego w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie (1824–1942), *Przegląd Zachodniopomorski* 38(2): 141–153.
- SZULTKA Z. 2001. Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde in Stettin a kwestia początków badań nad słowiańszczyzną i kaszubszczyzną, [w:] *VI konferencja Kaszubsko-Pomorska. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska onomastyka i toponomastyka na przestrzeni dziejów*, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 153–173.
- ŚWIRKO S. 1986. *W krainie Gryfitów. Podania, legendy i baśnie Pomorza Zachodniego*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- VOLLACK M. (hrsg.) 1986. *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 1: *Der Kreis als Ganzes*, Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft.
- VOLLACK M. (hrsg.) 1989. *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft.
- WALKIEWICZ L., ŻUKOWSKI M. 2005. *Darłowo. Zarys dziejów*, Darłowo: Darłowski Ośrodek Kultury.

- WOJTASZAK A. (oprac.) 2001. *Administracja polska a Armia Czerwona na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1948. Materiały interwencyjne Biura Łącznika Wojewody Szczecińskiego do Władz Wojskowych Polskich i Radzieckich w zbiorach Archiwum Państwowego*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- ŻUKOWSKI M. 1991. *Darłowo – dzieje miasta i kościoła Mariackiego*, Darłowo: Nakł. OO. Franciszkanów.
- ŻUKOWSKI M. 2003. Organizacja i działalność Muzeum w Darłowie w latach 1930–2002, *Zeszyty Sławieńskie* 1: 15–35.

Karl Wilhelm Rosenow und seine Beziehung zum Museum in Darłowo (Rügenwalde)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Karl Rosenow hat in der Geschichte der Stadt und ihrer Umgebung eine ganz besondere Rolle gespielt. Mehr als ein halbes Jahrhundert lang arbeitete er unermüdlich, sammelte Erinnerungsstücke aus der Vergangenheit, organisierte eine Volksbibliothek, lehrte in der Schule und forschte vor allem an der Regionalgeschichte. Dank seiner Beharrlichkeit und seines Fleißes entstand eines der ersten professionellen Regionalmuseen in Pommern. Er ist Autor zahlreicher Artikel, die in der lokalen Presse, wissenschaftlichen Zeitschriften und Büchern veröffentlicht wurden. Seine wissenschaftlichen Leistungen sind bis heute wertvoll und schwer zu überschätzen. Zweifellos verdient er es, in Darłowo (Rügenwalde) gedacht zu werden, und seine wissenschaftlichen Leistungen zu sammeln und ins Polnische zu übersetzen.

Tłumaczenie na język niemiecki Autora

Dendroflora terenów zieleni Darłowa

ZBIGNIEW SOBISZ, KRZYSZTOF STRZAŁKOWSKI,
EWA SZMYT (Słupsk)

Wstęp

W strukturze przestrzennej miasta Darłowa istotną rolę odgrywają tereny zieleni. W Darłowie to przede wszystkim parki miejskie na placu Króla Eryka, park miejski przy ul. Morskiej wzdłuż rzeki Wieprzy, między Darłowem a Darłówkiem Wschodnim, oraz park miejski przy ul. Chopina. Inną grupę funkcjonalną stanowią tereny zieleni powstałe na miejscu wyburzonych fortyfikacji i murów obronnych – aleje wzdłuż ulicy Traugutta i ulicy Zielonej. Parki leśne w Darłównu Wschodnim i Zachodnim stanowią obiekty o charakterze turystycznym i wypoczynkowym.

Z analizy przedmiotowej wynika, że miasto Darłowo charakteryzuje się bardzo niskim wskaźnikiem wypełnienia terenów zurbanizowanych terenami zieleni urządzonej. Stan i jakość środowiska miejskiego oraz mikroklimat stanowią najważniejszą funkcję przyrodniczą w ustalaniu zieleni miejskiej i przyulicznej, a struktura własnościowa gruntów nie powinna stanowić ograniczeń (Szafranko 2012).

Wymieniona funkcja dotyczy szczególnie otoczenia starego miasta z kompleksem zamkowym, zmiany użytkowania i zagospodarowania terenów wzdłuż koryta rzeki Wieprzy od granic administracyjnych na południu przez centrum miasta aż do Darłówna, w którym tereny zieleni w strefie nadmorskiej, obok funkcji ochronnych, winny być przystosowane i odpowiednio zagospodarowane na potrzeby rekreacyjne (Wiraszka i in. 2004).

Pierwsza data florystyczna z Darłowa pochodzi z 1829 roku. Przy alejach i wokół ogrodzenia na cmentarzu komunalnym w 1829 roku posadzono 315 drzew ozdobnych, głównie lip, klonów i kasztanowców (Kontowski 2013). Kolejne informacje pochodzą z początku XX wieku. Dotyczą

one flory nadmorskiej Darłówka (Holzfuß 1924). Ważnych danych o florze dostarcza zielnik z lat 1930–1943 ze zbiorów Muzeum w Darłowie (Misiiewicz 1977). Obecnie zbiory te są przechowywane w Herbarium Zakładu Botaniki i Ochrony Przyrody (SLTC) Akademii Pomorskiej w Słupsku. Kolejne informacje są zawarte w późniejszej pracy o pasie zieleni wzdłuż rzeki Wieprzy (Kownas, Sienicka 1965).

Celem opracowania jest ustalenie listy taksonów dendroflory terenów zieleni miasta Darłowo z uwzględnieniem statusu ich ochrony prawnej, grup geograficzno-historycznych i form życiowych.

1. Materiał i metody

W pracy przedstawiamy stan zachowania terenów zieleni w Darłowie, gdzie badania prowadziliśmy w latach 2017–2018. Nazewnictwo roślin naczyniowych podaliśmy za Mirkiem i in. (2002). Nomenklatura odmian i form botanicznych oraz mieszańców jest zgodna z dziełem Senty i Dolatowskiego (2002).

Status ochronny gatunków przyjęliśmy za rozporządzeniem ministra środowiska¹, gdzie: OC to gatunek objęty całkowitą ochroną prawną, a OCz – gatunek objęty częściową ochroną prawną.

Klasyfikację form życiowych przedstawioną przez C. Raunkiaera w 1905 roku ustaliliśmy według Zarzyckiego i in. (2002). Podział geograficzno-historyczny flory prezentowany w niniejszej pracy jest oparty na koncepcji przedstawionej w pracach Chmiela (1993), Zająca i in. (1998) oraz Tokarskiej-Guzik i in. (2012). Każdy gatunek zaszeregowaliśmy do jednej z poniżej podanych grup:

- 1) spontaneofity – gatunki rodzime miejscowego pochodzenia:
 - a) spontaneofity niesynantropijne (Sp) – gatunki rodzime występujące prawie wyłącznie na siedliskach naturalnych i półnaturalnych,
 - b) spontaneofity półsynantropijne (Sp/Ap) – gatunki rodzime występujące z dużą częstością także w układach półnaturalnych i antropogenicznych, lecz nie tracące związku z naturalnymi siedliskami,
 - c) spontaneofity synantropijne = apofity (Ap) – gatunki rodzime występujące wyłącznie lub prawie wyłącznie na siedliskach półnaturalnych i antropogenicznych, a ich związek z autogenicznymi zbiorowiskami jest często trudny do ustalenia;

¹ Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 października 2014 roku w sprawie ochrony gatunkowej roślin (Dz.U. RP, poz. 1409).

2) antropofity – taksony, które powstały na danym terenie (*antropophyta antropogena*), przywędrowały (*antropophyta adventiva*) lub przetrwały tam dzięki człowiekowi (*antropophyta resistentia*):

- a) metafity – gatunki obcego pochodzenia, trwale zdomowione,
- b) kenofity (Ken) – gatunki, które przybyły lub powstały dzięki człowiekowi po odkryciu Ameryki,
- c) diafity (D) – gatunki obce, pojawiające się tylko okresowo bez świadomego udziału człowieka (agrestofemeroфity) lub przejściowo dziczejące z uprawy (ergazjoefemeroфity).

W diagnozie zasięgowej gatunków trwale zdomowionych na badanym obszarze i terenach sąsiednich uwzględniliśmy zasięg pierwotny i wtórny, a w przypadku diafitów tylko ich zasięg pierwotny. Informacje o zasięgach czerpaliśmy z opracowań Meusela i in. (1992) oraz Zając M. i Zając A. (2009).

Tabela 1. Wykaz i charakterystyka terenów zieleni na terenie miasta Darłowo

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
1.	Stary cmentarz komunalny	Dawny cmentarz ewangelicki powstał na początku XIX wieku, rozbudowany na początku XX wieku, zlokalizowany między ul. Cmentarną a ul. Tynieckiego, o powierzchni 3,47 ha. Nekropolia w dzisiejszym kształcie pochodzi z 1806 roku. Jest założeniem kwaterowo-alejowym i do 1945 roku była cmentarzem ewangelickim. Na cmentarzu są liczne upamiętnienia i rzeźby. W kwaterach III i IX zachowały się dwie historyczne kaplice grobowe rodzin: Bahnów z roku 1829 roku i Bayerów z 1854 roku (Ryc. 1). Na terenie cmentarza ustawiono kapliczki ze stacjami drogi krzyżowej, a przy kościele św. Gertrudy stanęła drewniana rzeźba patronki świątyni (Ryc. 2). Aleje cmentarne obsadzone są dwurzędowymi alejami: lipy drobnolistnej (<i>Tilia cordata</i>), buka pospolitego (<i>Fagus sylvatica</i>), kasztanowca pospolitego (<i>Aesculus hippocastanum</i>) i klonu jaworu (<i>Acer pseudoplatanus</i>) (Tabl. I: A). Starych drzew jest tu niewiele. Zwracają uwagę ładne okazy świerka pospolitego (<i>Picea abies</i>), świerka białego odm. stożkowatej (<i>Picea glauca</i> 'Conica') i dębu szypułkowego (<i>Quercus robur</i>). Na jednej z kwater rośnie klon pospolity odm. kulistej (<i>Acer platanoides</i> 'Globosum') i jesion wyniosły odm. zwisającej (<i>Fraxinus excelsior</i> 'Pendula'). Uwagę zwraca okazały buk pospolity odm. zwisającej (<i>Fagus sylvatica</i> 'Pendula') rosnący przy kaplicy p.w. św. Gertrudy. Na terenie całego cmentarza w kwaterach między nagrobkami sadzone są młode okazy liściastych odmian uprawnych (kultywarów), m.in.: brzoza brodawkowata odm. Younga (<i>Betula pendula</i> 'Youngii'), głóg pośredni odm. pełnokwiatowa pełnoróżowa (<i>Crataegus</i> × <i>media</i> 'Rubra Plena'), krzewuszką cudowną odm. purpurową (<i>Weigela florida</i> 'Foliis Purpureis').
2.	Plac Króla Eryka	Park, podobnie jak stary cmentarz komunalny, znajduje się na dawnym Przedmieściu Słupskim (<i>Stolpmünder Vorstadt</i>), na wzgórzu, które od czasów średniowiecza do zakończenia II wojny światowej określane było mianem Kopfberg. Obecnie ul. Tynieckiego dzieli to wzniesienie na dwie części: za-

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
		chodnią zajmuje plac Króla Eryka, a wschodnią stary cmentarz komunalny. W parku znajduje się granitowy głaz z zamocowaną tablicą upamiętniającą 600-lecie zawarcia unii kalmarskiej, która dała podwaliny panowania króla Eryka w Danii, Szwecji i Norwegii (Ryc. 3). W parku przeważają liściaste gatunki drzew, a najliczniej występują buki pospolite, robinie białe, klony jawory oraz kasztanowce pospolite. Z krzewów rosną: śnieguliczka biała (<i>Symphoricarpos albus</i>), jaśminowiec wonny (<i>Philadelphus coronarius</i>), ognik szkarłatny (<i>Pyracantha coccinea</i>), bez czarny (<i>Sambucus nigra</i>). Po kilku pniach drzew wspina się bluszcz pospolity (<i>Hedera helix</i>). Roślin iglastych jest niewiele. Rosną tu głównie świerk pospolity (<i>Picea abies</i>) oraz sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>). Do najcenniejszych należą: robinia biała odm. kulista (<i>Robinia pseudoacacia</i> 'Umbraculifera'), wiąz górski (<i>Ulmus glabra</i>) i buk pospolity odm. zwisająca (<i>Fagus sylvatica</i> 'Pendula').
3.	Zieleniec przy kościele Mariackim	Kościół Mariacki z XIV wieku obecnie jest sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej Matki Jedności. Od XIV wieku do świątyni przylegał cmentarz. Na jego terenie ostatnie pochówki odbywały się do 1842 roku, jednak ze względów sanitarnych na początku XIX wieku wytyczono nowy cmentarz na wzniesieniu Kopfberg. Z dawnej przykościelnej nekropolii do naszych czasów nie zachowały się żadne czytelne ślady. Pozostał jedynie dąb zwany Dębem Lutra, posadzony 1 listopada 1817 roku na pamiątkę obchodów 300-lecia reformacji (Tabl. I: B). 29 maja 1999 roku dawny cmentarz stał się lapidarium, w którym znajdują się elementy nagrobkowe z wyposażenia dawnych cmentarzy ewangelickich w gminach: Barwice, Postomino, Szczecinek i z kirkutu w Rusku (gm. Darłowo). Inicjatorem i pomysłodawcą lapidarium (Ryc. 4) był proboszcz i gwardian parafii darłowskiej – ojciec Janusz Jędryszek (Kontowski 2013). Przeważają tu drzewa liściaste, m.in.: lipa drobnolistna (<i>Tilia cordata</i>), dąb czerwony (<i>Quercus rubra</i>), jarzab pospolity (<i>Sorbus aucuparia</i>), wiąz górski (<i>Ulmus glabra</i>), topola czarna odm. włoska (<i>Populus nigra</i> 'Italica'). Roślin iglastych jest niewiele. Rośnie tu cis pospolity (<i>Taxus baccata</i>), jodły pospolite i jednobarwne (<i>Abies alba</i>, <i>A. concolor</i>), sosny pospolite i czarna (<i>Pinus sylvestris</i>, <i>P. nigra</i>) oraz świerki pospolite i kłujące (<i>Picea abies</i>, <i>P. pungens</i>). Do rzadziej sadzonych elementów dendroflory należą: choina kanadyjska (<i>Tsuga canadensis</i>), parczelina trójlistkowa (<i>Ptelea trifoliata</i>), surmia bignoniowa (<i>Catalpa bignonioides</i>), karagana syberyjska odm. zwisająca (<i>Robinia pseudoacacia</i> 'Pendula').
4.	Zieleniec przy kościele p.w. św. Jerzego	Jeden z trzech zachowanych średniowiecznych kościołów w Darłowie (Ryc. 5). Wybudowany w XV wieku jako kościół szpitalny został poświęcony w 1502 roku przez biskupa Martina Karitha (Anklam 1924). Znajdował się poza murami miasta, nad rzeką Wieprzą, na terenie dawnego Przedmieścia Wieprzańskiego (<i>Wippervorstadt</i>). Obecnie kościół św. Jerzego należy do zakonu franciszkanów i jest filialnym kościołem Matki Bożej Częstochowskiej. Wokół kościoła i przylegającego dawnego szpitala św. Ducha dominuje drzewostan liściasty. Rosną tu m.in.: kasztanowiec pospolity (<i>Aesculus hippocastanum</i>), brzoza brodawkowata (<i>Betula pendula</i>), robinia biała (<i>Robinia pseudoacacia</i>). Warstwę krzewów reprezentują: bukszpan wiecznie zielony (<i>Buxus sempervirens</i>), ligustr pospolity (<i>Ligustrum vulgare</i>), forsycja pośrednia (<i>Forsythia × intermedia</i>), róża wielokwiatowa (<i>Rosa multiflora</i>). Są tu także okazy dendroflory iglastej, m.in.: świerk pospolity (<i>Picea abies</i>), świerk kłujący odm. sina (<i>Picea pungens</i> 'Glauca'), cyprysik nutkajski (<i>Chamaecyparis nootkatensis</i>).

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
5.	Zieleniec na Wyspie Młyńskiej	Historia tego miejsca zaczyna się w 2. połowie XIV wieku. <i>Był to okres panowania księcia Bogusława V i Elżbiety, córki Kazimierza Wielkiego. Książę w roku 1352 zakupił od Elisabeth Bahr i jej syna Petera za 1500 marek wyspę wraz z młynem, z myślą o budowie na niej warowni (Rosenow 1989). Wyspa jest położona między Wieprzą a Kanalem Młyńskim. Lata 1352–1372 to czas szybko postępujących prac budowlanych. W ciągu tego dwudziestolecia wybudowano na wyspie zamek (Ryc. 6), który w swym głównym zarysie przetrwał do dziś (Hinz 1996). W 1779 roku na wyspie założono arboretum, które zostało zniszczone po wielkim pożarze. Plac po pożarze obsadzono żywopłotem z jałowca pospolitego (<i>Juniperus communis</i>) i podzielono go na dziewięć kwater (trzy obsadzono krzewami, a sześć przeznaczono na warzywa i ziola). W 1922 roku podczas wykopów uszkodzono żywopłot jałowcowy i uzupełniono go płotem z chrustu. Z lat 1930–1943 zachowały się arkusze zielnikowe z ogrodu zamkowego w Darłowie (Misiewicz 1977). Arkusze zielnikowe w liczbie około 1000 kart przechowywane były w zbiorach muzeum zamkowego (Rosenow 1986). Na wyspie dominuje drzewostan liściasty, m.in.: olsza czarna (<i>Alnus glutinosa</i>), klon jawor (<i>Acer pseudoplatanus</i>), buk pospolity odm. czerwono-listna (<i>Fagus sylvatica</i> 'Purpurea'), dąb szypułkowy (<i>Quercus robur</i>), lipa szerokolistna (<i>Tilia platyphyllos</i>). Drzewostan iglasty reprezentują: sosny pospolita, górska i czarna (<i>Pinus sylvestris</i>, <i>P. mugo</i>, <i>P. nigra</i>), modrzew europejski (<i>Larix decidua</i>) oraz świerki pospolity i serbski (<i>Picea abies</i>, <i>P. omorika</i>). Uzupełnieniem warstwy drzew jest warstwa krzewów zbudowana z: laurowiśni wschodniej (<i>Prunus laurocerasus</i>), złotlinu chińskiego (<i>Kerria japonica</i>), śnieguliczki białej (<i>Symphoricarpos albus</i>) i tawuły japońskiej (<i>Spiraea japonica</i>). Po pniach kilku drzew pnie się bluszcz pospolity (<i>Hedera helix</i>).</i>
6.	Park Fryderyka Chopina	W 1878 roku przebudowano średniowieczny układ miasta. Wyburzono częściowo mury i obwarowania miejskie z Bramą Nową włącznie (Kontowski 2014). Zasypano również fosy, ale zachowano częściowo wał ziemny systemu bastionowego (Kuczkowski 2014). Na terenie tego ziemnego obwałowania (Tabl. II: A) znajduje się park miejski z zachowanym ciągiem spacerowym (Świnicka, Świnicka 1975). Znajduje się on za Zespołem Szkół Morskich. Wał ziemny obsadzono szpalerami: grabowym (u podstawy wału wzdłuż ogrodzenia z boiskiem szkolnym ZSM) i bukowym (na wierzcholinie wału). Na wierzcholinie obserwowaliśmy kilka okazów wiązu polnego z naroślami korkowymi (<i>Ulmus minor</i> var. <i>suberosa</i>), rzadko spotykanego we florze parków pomorskich. Zachowany jest starodrzew liściasty: lipy drobnolistne (<i>Tilia cordata</i>), klony jawory i pospolite (<i>Acer pseudoplatanus</i>, <i>A. platanoides</i>) oraz jarząbki pospolite (<i>Sorbus aucuparia</i>). Wzdłuż ogrodzenia od zespołu szkół uwagę zwracają głogi odgiętoździałkowy i pośredni odm. pełnokwiatowa różowa (<i>Crataegus rhipidophylla</i>, <i>C. × media</i> 'Rubra Plena'). Na zboczu wału rośnie wiele krzewów, m.in.: żylistek szorstki (<i>Deutzia scabra</i>), jaśminowiec wonny (<i>Philadelphus coronarius</i>), róża pomarszczona (<i>Rosa rugosa</i>).
7.	Zieleniec przy ul. Marii Curie-Skłodowskiej	Na mapie topograficznej Meßtischblätter (arkusz Rügenwalde) z 1891 roku ten fragment zieleni znajduje się poza murami miejskimi. Widoczna jest aleja prowadząca do dzisiejszej ul. Powstańców Warszawskich. Obecnie jest to trzyczęściowa aleja lip drobnolistnych (<i>Tilia cordata</i>) (Tabl. II: B). Obecnie wzdłuż chodnika posadzono żywopłot z karagany syberyjskiej (<i>Caragana arborescens</i>). W drzewostanie dominują jesion wyniosły (<i>Fraxinus excelsior</i>), robinia biała (<i>Robinia pseudoacacia</i>) i młode okazy sosny pospolitej (<i>Pinus</i>

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
		<i>sylvestris</i>). Pod okapem drzew zanotowano krzewy leszczyny pospolitej (<i>Corylus avellana</i>) i bzu czarnego (<i>Sambucus nigra</i>).
8.	Zieleniec przy budynku Straży Granicznej	Zieleniec położony w otoczeniu dawnej szkoły gospodarstwa wiejskiego (Kluszczyńska i in. 2007). Obecnie przy budynku Straży Granicznej (Ryc. 7) rośnie drzewostan mieszany, tj.: świerk kłujący i pospolity (<i>Picea pungens</i> , <i>P. abies</i>), modrzew europejski (<i>Larix decidua</i>), grab pospolity (<i>Carpinus betulus</i>), brzoza brodawkowata (<i>Betula pendula</i>), lipa drobnolistna (<i>Tilia cordata</i>) i kasztanowiec pospolity (<i>Aesculus hippocastanum</i>). Uzupełnieniem warstwy drzew są krzewy: sumaka otcowca (<i>Rhus typhina</i>), tawuły japońskiej (<i>Spiraea japonica</i>), głogu pośredniego odm. pełnokwiatowa szkarłatna (<i>Crataegus</i> × <i>media</i> 'Paul's Scarlet'). Na polanie przylegającej do parkingu posadzono ozdobne krzewy wierzby płaczącej odm. argentyńska (<i>Salix</i> × <i>sepulcralis</i> 'Erythroflexuosa') i całolistnej (<i>S. integra</i> 'Hakuro Nishiki').
9.	Park u zbiegu ul. Morskiej i ul. Conrada	Park miejski o powierzchni 4 ha istnieje od początku XX wieku jako park Roedersa (Miluniec i in. 2011). Został wpisany do rejestru zabytków 22.09.1959 roku pod numerem A204. Pierwotnie rosły tu wierzby, olsze i topole, stąd można z pewnością określić występowanie tu łągu wierzbowo-topolowego (<i>Salici-Populetum</i>). O dendroflorze parku, zdominowanej przez drzewa krajowe, pisali Kowans i Sienicka (1965). Z początku XX wieku pochodzą m.in. okazałe buki pospolite (<i>Fagus sylvatica</i>) i kasztanowce pospolite (<i>Aesculus hippocastanum</i>) rosnące wzdłuż promenady przy ul. Morskiej (Tabl. III: A). Młodsze nasadzenia notowaliśmy przy ul. Conrada: olsze czarne (<i>Alnus glutinosa</i>), brzozy brodawkowate i omszone (<i>Betula pendula</i> , <i>B. pubescens</i>), klony jawory i pospolite (<i>Acer pseudoplatanus</i> , <i>A. platanoides</i>) oraz jesiony wyniosłe (<i>Fraxinus excelsior</i>). W parku znajduje się staw z wysepką. W toni wodnej rośnie osoka aloesowata (<i>Stratiotes aloides</i>) i chroniony grążel żółty (<i>Nuphar lutea</i>). W warstwie drzew notowaliśmy ponadto: dęby bezszypułkowy, szypułkowy i czerwony (<i>Quercus petraea</i> , <i>Q. robur</i> , <i>Q. rubra</i>), modrzewie europejski i japoński (<i>Larix europaea</i> , <i>L. kaempferi</i>), wiązły górski, polny i szypułkowy (<i>Ulmus glabra</i> , <i>U. minor</i> , <i>U. laevis</i>). Ostatni z wiązów miał pokaźne przypory ze względu na silne uwilgotnienie podłoża. W części parku od strony ul. Flisackiej obserwowaliśmy kilka klonów polnych (<i>Acer campestre</i>), których pnie były porośnięte bluszczem pospolitym (<i>Hedera helix</i>).
10.	Park Nadmorski w Darłównu Zachodnim	Granicę parku od północy wyznacza pas wydmy białej, od południa al. Parkowa i ul. Helska. Dominuje drzewostan sosnowy: sosna pospolita, Banksa i czarna (<i>Pinus sylvestris</i> , <i>P. banksiana</i> , <i>P. nigra</i>) z udziałem nasadzeń liściastych: klonów jaworu i pospolitego (<i>Acer pseudoplatanus</i> , <i>P. platanoides</i>), brzozy brodawkowatej (<i>Betula pendula</i>), robinii białej (<i>Robinia pseudoacacia</i>), buka pospolitego (<i>Fagus sylvatica</i>) i jarząbu pospolitego (<i>Sorbus aucuparia</i>). Pod okapem drzew w warstwie krzewów rosną: pęcherznica kaliniolistna (<i>Physocarpus opulifolius</i>), leszczyna pospolita (<i>Corylus avellana</i>), jaśminowiec wonny (<i>Philadelphus coronarius</i>), kruszyna pospolita (<i>Frangula alnus</i>). Od strony al. Parkowej odnotowaliśmy zwiększony udział roślin ekspansywnych, tj. czeremchy amerykańskiej (<i>Prunus serotina</i>) i rdestowca sachalińskiego (<i>Reynoutria sachalinensis</i>).
11.	Ogród dendrologiczny przy OW „Róża Wiatrów”	W bezpośrednim sąsiedztwie parku Nadmorskiego Zachodniego przy ul. Muchy znajduje się kompleks wypoczynkowy „Róża Wiatrów”. Na jego terenie na szczególną uwagę zasługuje ogród dendrologiczny – mało znany obiekt przy-

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
		rodniczy, którego walory warto poznać (Tabl. III: B). Rosną tu drzewa reprezentujące grupy zasięgowe, do których zaliczyliśmy taksony rzadko występujące w dendroflorze parków i ogrodów Pomorza. Do najliczniejszej grupy należą gatunki pochodzenia boreoamerykańskiego, tj.: brzoza papierowa (<i>Betula papyrifera</i>), tulipanowiec amerykański (<i>Liriodendron tulipifera</i>), cypryśnik błotny (<i>Taxodium distichum</i>), dąb czerwony (<i>Quercus rubra</i>), orzech szary (<i>Juglans cinerea</i>), jesion pensylwański (<i>Fraxinus pennsylvanica</i>), sosna wejmutka (<i>Pinus strobus</i>), platan klonolistny (<i>Platanus × hispanica</i> 'Acerifolia'). Do grupy zasięgowej wschodnioazjatyckiej należą: miłorząb dwuklapowy (<i>Ginkgo biloba</i>), lilak węgierski (<i>Syringa josikaea</i>), hortensja bukietowa (<i>Hydrangea paniculata</i>), glicynia kwiecista (<i>Wisteria floribunda</i>), żywotnikowiec japoński (<i>Thujaopsis dolabrata</i>). W grupie centralnoazjatyckiej znajdują się: paulownia cesarska (<i>Paulownia tomentosa</i>), jodła koreańska (<i>Abies koreana</i>), metasekwoja chińska (<i>Metasequoia glyptostroboides</i>). W grupie kaukaskiej występuje laurowiśnia wschodnia (<i>Laurocerasus officinalis</i>). Ozdobą ogrodu jest bardzo rzadko sadzona na Pomorzu wolemia szlachetna (<i>Wollemia nobilis</i>), którą Międzynarodowa Unia Ochrony Przyrody umieściła na czerwonej liście i uznała za gatunek krytycznie zagrożony (IUCN 2019).
12.	Park Nadmorski w Darłównu Wschodnim	Park rozciąga się od wydmy białej na północy do ul. Słowiańskiej na południu. W drzewostanie parku dominują drzewa liściaste: buk pospolity (<i>Fagus sylvatica</i>), kasztanowiec pospolity (<i>Aesculus hippocastanum</i>), klon jawor i pospolity (<i>Acer pseudoplatanus</i>, <i>P. platanoides</i>), brzoza brodawkowata (<i>Betula pendula</i>), dąb szypułkowy (<i>Quercus robur</i>), wiązy polny i górski (<i>Ulmus minor</i>, <i>U. glabra</i>), lipy drobnolistna i szerokolistna (<i>Tilia cordata</i>, <i>T. platyphyllos</i>). Uzupełnieniem drzewostanu liściastego jest dendroflora iglasta: sosna pospolita (<i>Pinus sylvestris</i>), świerk pospolity (<i>Picea abies</i>), cyprysiki groszkowy i nutkajski (<i>Chamaecyparis pisifera</i>, <i>Ch. nootkatensis</i>), jałowiec płozący (<i>Juniperus horizontalis</i>). W warstwie krzewów zanotowaliśmy: tawlinę jarzębolistną (<i>Sorbaria sorbifolia</i>), różę dziką (<i>Rosa canina</i>), śnieguliczkę białą (<i>Symphoricarpos albus</i>), lawendę wąskolistną (<i>Lavandula angustifolia</i>) i chronionego rokitnika pospolitego (<i>Hippophaë rhamnoides</i>). W części parku, szczególnie od strony ul. Kąpielowej, występuje inwazyjny niecierpek gruczołowaty (<i>Impatiens glandulifera</i>).
13.	Zieleniec na placu Marszałka Piłsudskiego	Zieleniec znajduje się u zbiegu al. Wojska Polskiego i ul. Żeromskiego. Na placu usytuowane są trzy upamiętnienia: 1. Pomnik Zwycięstwa odsłonięty w 1960 roku. Na cokole pomnika wyryty jest fragment z roty Marii Konopnickiej „Nie rzucim ziemi skąd nasz ród”. 2. Tablice wmurowane w 2010 roku w 65. rocznicę zakończenia II wojny światowej, poświęcone komбатantom wszystkich frontów i formacji wojskowych oraz byłym więźniom politycznym, których prochy spoczywają na cmentarzach ziemi darłowskiej. 3. Tablica na granitowym obelisku z napisem „Pionierom Ziemi Darłowskiej” odsłonięta 7 marca 2002 roku. Trzon zieleni stanowią tu krzewy, m.in.: jałowiec płozący (<i>Juniperus horizontalis</i>), kalina koralowa (<i>Viburnum opulus</i>), laurowiśnia wschodnia (<i>Laurocerasus officinalis</i>), tawuła japońska (<i>Spiraea japonica</i>), pięciornik krzewiasty (<i>Potentilla fruticosa</i>), berberys pospolity (<i>Berberis vulgaris</i>), róża wielokwiatowa (<i>Rosa multiflora</i>), trzmielina Fortune'a (<i>Euonymus fortunei</i>), żylistek szorstki (<i>Deutzia scabra</i>). Oprawę placu tworzą następujące drzewa: kaszta-

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
		nowce krwisty i pospolity (<i>Aesculus pavia</i> , <i>A. hippocastanum</i>), świerk kłujący (<i>Picea pungens</i>) oraz dąb szypułkowy (<i>Quercus robur</i>).
14.	Skwer Generała Władysława Sikorskiego, ul. Wojska Polskiego	Na skwerze znajduje się obelisk z 1985 roku z dwiema tablicami: 1. „Bojownikom o wolność i demokrację 1945–1949”. 2. „Miasto i gmina Darłowo w 60. rocznicę zakończenia II wojny światowej. Pamięci deportowanym w latach 1939–1956. Bohaterskim żołnierzom walczącym”. Drzewostan skweru (Tabl. IV: A) stanowią w zasadzie drzewa rodzimego pochodzenia: buk pospolity (<i>Fagus sylvatica</i>), klon jawor (<i>Acer pseudoplatanus</i>), lipy drobnolistna i szerokolistna (<i>Tilia cordata</i> , <i>T. platyphyllos</i>), modrzew europejski (<i>Larix decidua</i>), dąb szypułkowy (<i>Quercus robur</i>), brzoza brodawkowata (<i>Betula pendula</i>), cyprysiki groszkowy i nutkajski (<i>Chamaecyparis pisifera</i> , <i>Ch. nootkatensis</i>), żywotnik zachodni (<i>Thuja occidentalis</i>). Jedynie dąb czerwony (<i>Quercus rubra</i>) i kasztanowiec pospolity (<i>Aesculus hippocastanum</i>) to taksyony obcego pochodzenia.
15.	Dawny klasztor kartuzów	Początki darłowskiej kartuzji sięgają 29 listopada 1394 roku, kiedy to księżna Adelheid, wdowa po Bogusławie V, wraz z pasierbem Wartisławem VII oraz synami Bogusławem VIII i Barnimem V przekazała zakonowi wsie Korlino i Łącko, a następnie Nacmierz (Grotefend 1924). Bogusław VIII dodał wieś Redichowo leżącą pod Sławnem (Popielas-Szultka 2002). Kartuzi zdecydowali się osiedlić w Darłowie 1 maja 1407 roku. Klasztor Korona Marii (<i>Marienkron</i>) został zatwierdzony w 1412 roku przez kapitułę generalną w Ahrensböck pod Lubeką, która nadała mu imię <i>Corona beatae virginis Mariae</i> (Korona błogosławionej Maryi Dziewicy). Darłowski klasztor kartuzów wybudowano w pobliżu Grabowej Strugi, w miejscu gdzie obecnie znajduje się tartak i ogródki działkowe przy ul. Długiej. W 1534 roku na Pomorzu zapanował luteranizm, co przesądziło o losie klasztoru. W 1560 roku zmarł Henning, ostatni kartuski mnich. Rada miejska zameldowała wówczas, że „wspólnota kartuzów została całkowicie rozwiązana”. Podupadające zabudowania i ogród klasztorny przekazano ubogim (Ślabig 2002). Na silnie uwilgotnionym terenie dominuje dendroflora liściasta: brzoza brodawkowata i omszona (<i>Betula pendula</i> , <i>B. pubescens</i>), wierzby szara, uszata i krucha (<i>Salix cinerea</i> , <i>S. aurita</i> , <i>S. fragilis</i>), klon pospolity (<i>Acer platanoides</i>), bez czarny (<i>Sambucus nigra</i>). Wśród krzewów zanotowano: róże dziką i pomarszczoną (<i>Rosa canina</i> , <i>R. rugosa</i>), głóg jednoszyjkowy (<i>Crataegus monogyna</i>), trzmielinę pospolitą (<i>Euonymus europaeus</i>), malinę właściwą (<i>Rubus idaeus</i>). Na uwagę zasługuje obecność kielisznika nadobnego (<i>Calystegia pulchra</i>), rzadko notowanego na Niżu Polskim, który występuje głównie w północnej i zachodniej części kraju, oraz skrzypu zimowego (<i>Equisetum hyemale</i>) nieczęstego składnika pomorskiej flory.
16.	Nowy cmentarz komunalny	Zlokalizowany jest na obrzeżu wschodniej części miasta przy ul. F. Chopina (Tabl. IV: B). Cmentarz został zaprojektowany na planie trapezu o powierzchni 4 ha, z czego 2,4 ha przewidziano na pola grzebalne znajdujące się w 22 kwaterach. Cmentarz jest czynny od 2007 roku (Kontowski 2013). Od głównego wejścia po prawej stronie betonowego ogrodzenia zanotowaliśmy szpaler lip drobnolistnych (<i>Tilia cordata</i>). Z innych drzew liściastych występują: robinia biała (<i>Robinia pseudoacacia</i>), lipa szerokolistna (<i>Tilia platyphyllos</i>), dąb szypułkowy odm. stożkowata (<i>Quercus robur</i> 'Fastigiata'). W kwaterach posadzono krzewy i krzewinki mieszane: jałowiec pospolity (<i>Juniperus communis</i>), bukszpan wieczniezielony (<i>Buxus sempervirens</i>),

Lp.	Nazwa obiektu	Charakterystyka obiektu
		mahonia pospolita (<i>Mahonia aquifolium</i>), wrzós pospolity (<i>Calluna vulgaris</i>), wrzosec czerwony (<i>Erica carnea</i>), róża wielokwiatowa (<i>Rosa multiflora</i>), hortensja bukietowa (<i>Hydrangea paniculata</i>). Dendroflorę iglastą reprezentują świerki pospolite (<i>Picea abies</i>) oraz cyprysiki groszkowy, Lawsona i nutkajski (<i>Chamaecyparis pisifera</i> , <i>Ch. lawsoniana</i> , <i>Ch. nootkatensis</i>).
17.	Zadrzewienia przyuliczne	Zieleń miejską kształtują towarzyszące układom ulicznym ciągi zieleni wysokiej: aleje i szpalery, jednorodne i mieszane. Gatunki drzew najczęściej je tworzące to: lipa drobnolistna (<i>Tilia cordata</i>), kasztanowiec pospolity (<i>Aesculus hippocastanum</i>), jesion wyniosły (<i>Fraxinus excelsior</i>) oraz jarząb pospolity i jarząb szwedzki (<i>Sorbus aucuparia</i> , <i>S. intermedia</i>). Do ciekawszych, najlepiej utrzymanych ciągów zieleni wysokiej należą: aleja lip drobnolistnych przy ul. Traugutta i ul. Zielonej (Tabl. V: A), szpaler kasztanowców pospolitych u zbiegu ul. Morskiej i ul. Sportowej oraz przy ul. Wojska Polskiego. Na uwagę zasługują pojedyncze drzewa w pasach drogowych: klon srebrzysty (<i>Acer saccharinum</i>) (Tabl. V: B) przy ul. Conrada, oliwnik wąskolistny (<i>Eleagnus angustifolia</i>) przy ul. Chopina (Tabl. VI: A) oraz kalina koralowa (<i>Viburnum opulus</i>) przy ul. Tynieckiego (Tabl. VI: B). Aleje i szpalery są korytarzami ekologicznymi, jednak bioróżnorodność tych obiektów jest zagrożona ze względu na udział kenofitów. Należy do nich posadzona w pasach drogowych dendroflora inwazyjna, m.in.: dąb czerwony (<i>Quercus rubra</i>), klon jesionolistny (<i>Acer negundo</i>), modrzew japoński (<i>Larix leptolepis</i>), róża pomarszczona (<i>Rosa rugosa</i>) (Zając i in. 1998; Tokarska-Guzik i in. 2012).

Ryc. 1. Kaplica grobowa rodziny Bayerów. Fot. Z. Sobisz

Ryc. 2. Rzeźba przedstawiająca św. Gertrudę, patronkę kościoła pod Jej wezwaniem.
Fot. Z. Sobisz

Ryc. 3. Plac Króla Eryka. Fot. Z. Sobisz

Ryc. 4. Lapidarium przy kościele Mariackim. Fot. Z. Sobisz

Ryc. 5. Kościół p.w. św. Jerzego. Fot. Z. Sobisz

Ryc. 6. Zamek Książąt Pomorskich. Fot. Z. Sobisz

Ryc. 7. Budynek straży granicznej. Fot. Z. Sobisz

3. Wyniki

W trakcie inwentaryzacji zidentyfikowaliśmy 205 taksonów drzew, krzewów i krzewinek (Tab. 2). Należą one do 97 rodzajów i 45 rodzin. Liczba gatunków w poszczególnych rodzinach waha się od 1 do 41. Najbogatsze w gatunki są następujące rodziny: różowate (*Rosaceae*) – 41, sosnowate (*Pinaceae*) – 18, sosnowate wierzbowate (*Salicaceae*) – 15 i cyprysowate (*Cupressaceae*) – 12. Do rodzin reprezentowanych przez jeden gatunek zaliczyliśmy: toinowate (*Apocynaceae*), ostrokrzewowate (*Aquifoliaceae*), araukariowate (*Araucariaceae*), bignoniovate (*Bignoniaceae*), omżynowate (*Buddlejaceae*), miłorzębowate (*Ginkgoaceae*), wargowe (*Lamiaceae*), gazewnikowate (*Loranthaceae*), morwowate (*Moraceae*), piwoniovate (*Paeoniaceae*), platanowate (*Platanaceae*), rutowate (*Rutaceae*), trędownikowate (*Scrophulariaceae*) i tamaryszkowate (*Tamaricaceae*). Zmienność liczby gatunków w rodzajach wynosi od jednego do jedenastu. Najliczniej reprezentowane rodzaje w dendroflorze terenów zieleni to: wierzba (*Salix*) – 11 taksonów i klon (*Acer*) – 9 taksonów. Dużą liczbą gatunków odznaczają się następujące rodzaje: tawuła (*Spiraea*) i wiał (*Ulmus*) – po 6 taksonów oraz sosna (*Pinus*), świerk (*Picea*) i śliwa (*Prunus*) – po 5 taksonów.

Największą liczbę taksonów (77) zanotowaliśmy przy ośrodku wypoczynkowym „Róża Wiatrów” w Darłównu Zachodnim oraz wzdłuż ciągów komunikacyjnych (72). Stosunkowo wysoką liczbą taksonów charakteryzuje się też stary cmentarz komunalny (54) i zieleniec przy kościele Mariackim (45), najmniejszą zaś nowy cmentarz komunalny, skwer Generała Sikorskiego i zieleniec przy ul. Curie-Skłodowskiej (odpowiednio: 14, 12 i 10).

Pięć gatunków jest objętych ochroną prawną, z czego ochroną ścisłą (OC) jarzab szwedzki (*Sorbus intermedia*), a ochroną częściową (OCz): rokitnik zwyczajny (*Hippophaë rhamnoides*), wiciokrzew pomorski (*Lonicera periclymenum*), sosna górska (*Pinus mugo*) i cis pospolity (*Taxus baccata*). Jarzab szwedzki jest jednocześnie gatunkiem wymierającym na Pomorzu Zachodnim (Żukowski, Jackowiak 1995).

Taksony wchodzące w skład dendroflory terenów zieleni wykazują szeroką zmienność pod względem częstości występowania (Tab. 3). Przyjmując podział na cztery stopnie częstości o wzrastającym zakresie, zauważamy, że prawie 90% to rośliny rzadkie i bardzo rzadkie, natomiast 1% występuje bardzo często i pospolicie. Do rzadkich zaliczyliśmy następujące taksony: cypryśnik błotny (*Taxodium distichum*), klon polny (*Acer campestre*), miłorząb dwukłapowy (*Ginkgo biloba*), metasekwoja chińska (*Metasequoia glyptostroboides*), tulipanowiec amerykański (*Liriodendron*

Tabela 2. Wykaz taksonów dendroflory terenów zieleni miasta Darłowo

	Klasa częstości	Status ochronny/RG	Forma życiowa	Grupa geograficzno- -historyczna	Grupa zasięgowa	Stary cmentarz komunalny	Park Plac króla Bryka	Zieleniec przy kościele Mariackim	Zieleniec przy Kościele św. Jerzego	Zieleniec na Wyspie Młynskiej	Park ul. Chopina	Zieleniec ul. Curie- -Skłodowskiej	Zieleniec przy Straży Granicznej	Park ul. Morska/Conrada	Park Nadmorski Zachodni	Ogród Dendrologiczny przy OW Róża Wiatrów	Park Nadmorski Wschodni	Zieleniec Plac Marszałka Piłsudskiego	Skwer Generała Sikorskiego	Dawny Klasztor Kartuzów	Nowy cmentarz komunalny	Zadzwienia przyluczne	Razem
Liczba taksonów w poszczególnych parkach																							
Aceraceae																							
<i>Acer campestre</i> L.	I	RG	F-1	Ap	M-E									+									1
<i>Acer negundo</i> L.	I		F-1	Ken	AM	+																+	2
<i>Acer platanoides</i> L.	II		F-1	Ap	E						+			+			+			+		+	6
<i>Acer platanoides</i> L. 'Globosum'	I		F-1	D	E	+										+						+	3
<i>Acer pseudoplatanus</i> L.	III		F-1	Ap	E	+	+			+	+			+			+		+			+	9
<i>Acer pseudoplatanus</i> L. 'Atropurpureum'	I		F-1	D	E	+								+									2
<i>Acer pseudoplatanus</i> L. 'Leopoldii'	I	RG	F-1	D	E																	+	1
<i>Acer rubrum</i> L.	I		F-1	D	AM											+							1
<i>Acer saccharinum</i> L.	I		F-1	D	AM																	+	1
Anacardiaceae																							
<i>Cotinus coggyria</i> Scop.	I		F-2	D	OAS											+							1
<i>Rhus typhina</i> L.	I		F-2	Ken	AM								+			+						+	3
Apocynaceae																							
<i>Vinca minor</i> L.	II		Ch	Sp	E		+	+															4
Aquifoliaceae																							
<i>Ilex aquifolium</i> L.	I		F-2	D	E											+							1

Araliaceae													
<i>Hedera helix</i> L.	III		Ch	Ap	M-sOZ	+	+	+	+	+	+	+	9
Araucariaceae													
<i>Wollemia nobilis</i> W.G. Jones, K.D. Hill & J.M. Allen	I	RG	F-1	D	ZAS						+		1
Berberidaceae													
<i>Berberis julianae</i> C.K. Schneid.	I		F-2	D	OAS		+				+		2
<i>Berberis thunbergii</i> DC	I		F-2	D	OAS		+				+		3
<i>Berberis vulgaris</i> L.	I		F-2	Sp/Ap	E		+				+		3
<i>Berberis vulgaris</i> L. 'Atropurpureum'	I		F-2	D	E						+		1
<i>Mahonia aquifolium</i> (Pursh) Nutt.	I		F-2	Ken	AM		+				+	+	3
Betulaceae													
<i>Alnus glutinosa</i> (L.) Gaertn.	II		F-1	Sp	ES			+					4
<i>Alnus incana</i> (L.) Moench	I		F-1	Sp	E			+					1
<i>Betula papyrifera</i> Marsh.	I	RG	F-1	Ken	AM					+			1
<i>Betula pendula</i> Roth	III		F-1	Ap	ES		+		+	+	+	+	9
<i>Betula pendula</i> Roth 'Youngii'	II		F-1	D	ES	+	+		+				5
<i>Betula pubescens</i> Ehrh subsp. <i>pubescens</i>	I		F-1	Sp	ES				+				1
Bignoniaceae													
<i>Catalpa bignonioides</i> Walter	I		F-1	D	AM		+				+		2
Buddlejaceae													
<i>Buddleja davidii</i> Franch.	I		F-2	D	OAS						+		1
Buxaceae													
<i>Buxus sempervirens</i> L.	II		F-2	D	M-E	+	+	+			+	+	5
<i>Pachysandra terminalis</i> Siebold. & Zucc.	I		H	D	OAS	+					+		2

	Klasa częstości	Status ochronny/RG	Forma życiowa	Grupa geograficzno-historyczna	Grupa zasięgowa	54	18	45	17	25	27	10	19	40	28	77	27	20	12	23	14	72	Razem
Liczba taksonów w poszczególnych parkach																							
Caprifoliaceae																							
<i>Lonicera caprifolium</i> L.	I		F-2	Ken	M-P-IT										+								1
<i>Lonicera periclymenum</i> L.	I	OCz	F-2	Sp	sOZ	+								+		+							3
<i>Lonicera xylosteum</i> L.	I		F-2	Sp/Ap	ES									+								+	1
<i>Sambucus nigra</i> L.	III		F-2	Ap	E	+		+				+		+			+				+		8
<i>Sambucus racemosa</i> L.	III		F-2	Ken	E											+							1
<i>Symphoricarpos albus</i> (L.) S.F. Blake	III		F-2	Ken	AM		+			+		+		+			+					+	9
<i>Symphoricarpos orbiculatus</i> Moench	I	RG	F-2	D	AM				+														1
<i>Viburnum lantana</i> L.	I		F-2	Ken	M-E											+							1
<i>Viburnum opulus</i> L.	I		F-2	Sp	ES											+	+	+				+	4
<i>Weigela florida</i> (Bunge) A. DC.	I		F-2	D	OAS	+										+						+	3
Celastraceae																							
<i>Euonymus europaeus</i> L.	III		F-2	Ap	E	+					+					+		+		+		+	7
<i>Euonymus fortunei</i> (Turez.) Hand.-Mazz.	I		F-2	D	OAS											+		+					2
Cornaceae																							
<i>Cornus alba</i> L.	I		F-2	D	ES			+														+	2
<i>Cornus mas</i> L.	I		F-2	D	E											+							1
<i>Cornus sanguinea</i> L. subsp. <i>sanguinea</i>	I		F-2	Sp/Ap	M-E											+							1

Corylaceae														
<i>Carpinus betulus</i> L.	I		F-1	Sp	E									3
<i>Corylus avellana</i> L.	I		F-2	Sp	E									2
<i>Corylus avellana</i> L. 'Fuscorubra'	I		F-2	D	E									1
Cupressaceae														
<i>Chamaecyparis laussoniana</i> (A. Murray) Parl.	II		F-2	D	AM	+								5
<i>Chamaecyparis nootkatensis</i> (D. Don.) Spach	III		F-2	D	AM	+								8
<i>Chamaecyparis pisifera</i> (Siebold & Zucc.) Endl.	III		F-2	D	OAS	+								7
<i>Chamaecyparis pisifera</i> (Siebold & Zucc.) Endl. 'Filifera'	I		F-2	D	OAS	+								2
<i>Juniperus communis</i> L. subsp. <i>communis</i>	I		F-2	Ap	CB	+								3
<i>Juniperus horizontalis</i> Moench	I		F-2	D	AM									1
<i>Juniperus sabina</i> L.	I		F-2	D	E									2
<i>Juniperus virginiana</i> L. 'Skyrocket'	I		F-2	D	AM									2
<i>Thuja occidentalis</i> L.	I		F-2	Ken	AM	+								3
<i>Thuja occidentalis</i> L. 'Smaragd'	I		F-2	D	AM	+								2
<i>Thuja plicata</i> Donn ex D. Don	I		F-2	Ken	AM									1
<i>Thujaopsis dolabrata</i> L. f. Siebold & Zucc.	I		F-2	D	OAS									1
Eleagnaceae														
<i>Eleagnus angustifolia</i> L.	I		F-2	D	ZAS									2
<i>Hippophaë rhamnoides</i> L.	1	OCz	F-2	D	E-IT									2
Ericaceae														
<i>Calluna vulgaris</i> (L.) Hull	I		Ch	Sp	sOZ	+								3
<i>Pieris japonica</i> (Thunb. ex Murray) D. Don ex G. Don	I		F-2	D	OAS									1

	Klasa częstości	Status ochronny/RG	Forma życiowa	Grupa geograficzno- historyczna	Grupa zasięgowa	Stary cmentarz komunalny	Park Plac Króla Fryka	Zieleniec przy kościele Marciakim	Zieleniec przy kościele św. derzego	Zieleniec na Wyspie Młynskiej	Park ul. Chopina	Zieleniec ul. Curie- Skłodowskiej	Zieleniec przy Straży Granicznej	Park ul. Morska/Conrada	Park Nadmorski Zachodni	Ogród Dendrologiczny przy OW Róża Wiatrów	Park Nadmorski	Wschodni	Zieleniec Plac Marszał- ka Piłsudskiego	Skwer Generała Sikorskiego	Dawny Klasztor Kartuzów	Nowy cmentarz komunalny	Zadzwienia przuliczne	Razem
<i>Rhododendron cataulbiense</i> Mich.	I		F-2	D	AM	+		+						+										3
<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	I		Ch	Sp	ES																			2
<i>Vaccinium vitis-idaea</i> L.	1		Ch	Sp	ES																			1
Fabaceae																								
<i>Caragana arborescens</i> Lam.	I		F-2	D	OAS							+												1
<i>Caragana arborescens</i> Lam. 'Pendula'	I		F-2	D	OAS			+																1
<i>Laburnum anagyroides</i> Medik.	I		F-2	D	E			+															+	2
<i>Robinia pseudoacacia</i> L.	III		F-1	Ken	AM		+		+			+			+							+		7
<i>Robinia pseudoacacia</i> L. 'Umbraculifera'	I		F-1	Ken	AM		+																+	2
<i>Sarothamnus scoparius</i> (L.) W.D.J. Koch	I		Ch	Ken	soZ	+																	+	2
<i>Wisteria floribunda</i> (Willd.) DC.	I		Ch	D	OAS											+								1
Fagaceae																								
<i>Fagus sylvatica</i> L. subsp. <i>sylvatica</i>	III		F-1	Sp/Ap	soZ	+	+				+			+	+		+	+		+			+	8
<i>Fagus sylvatica</i> L. 'Fastigiata'	I		F-1	D	soZ																		+	1
<i>Fagus sylvatica</i> L. 'Pendula'	I		F-1	D	soZ		+																	1
<i>Fagus sylvatica</i> L. 'Purpurea'	I		F-1	D	AM					+				+									+	3
<i>Quercus petraea</i> (Matt.) Liebl.	II		F-1	Sp	E					+				+	+								+	4
<i>Quercus robur</i> L.	III		F-1	Sp	E	+	+	+		+				+	+				+					9
<i>Quercus robur</i> L. 'Fastigiata'	I		F-1	D	E																			1
<i>Quercus rubra</i> L.	II		F-1	Ken	AM			+			+			+		+				+			+	6

Ginkgoaceae													
<i>Ginkgo biloba</i> L.	I	RG	F-1	D	OAS							+	1
Grossulariaceae													
<i>Ribes nigrum</i> L.	I		F-2	Sp	ES						+		1
<i>Ribes rubrum</i> L.	I		F-2	Ken	CB						+		1
<i>Ribes uva-crispa</i> L. subsp. <i>uva-crispa</i>	I		F-2	Ken	sOZ			+					1
Hippocastanaceae													
<i>Aesculus xcarnea</i> Hayne.	I	RG	F-1	D	AM							+	2
<i>Aesculus hippocastanum</i> L.	IV		F-1	D	M-E	+	+		+	+	+	+	11
Hydrangeaceae													
<i>Hydrangea macrophylla</i> (Thunb. Ex Murray) Ser	I		F-2	D	OAS	+					+		3
<i>Hydrangea paniculata</i> Siebold	I		F-2	D	OAS	+					+		2
Juglandaceae													
<i>Juglans cinerea</i> L.	I		F-1	Ken	AM						+		1
<i>Juglans regia</i> L.	I		F-1	Ken	AM			+	+				3
Lamiaceae													
<i>Lavandula angustifolia</i> Mill.	I		F-2	D	M						+		1
Loranthaceae													
<i>Viscum album</i> L. subsp. <i>album</i>	I		Ch	Ap	ES			+					2
Magnoliaceae													
<i>Liriodendron tulipifera</i> L.	I	RG	F-1	D	AM						+		1
<i>Magnolia acuminata</i> (L.) L.	I		F-1	D	AM	+							1
<i>Magnolia kobus</i> DC.	I		F-2	D	sOZ	+					+		2
Moraceae													
<i>Morus alba</i> L.	I		F-1	D	OAS								1
Oleaceae													
<i>Forsythia xintermedia</i> Zabel	III		F-2	D	OAS	+		+	+		+		7
<i>Fraxinus excelsior</i> L.	III		F-1	Ap	E	+		+	+	+		+	7

	Klasa częstości	Status ochronny/RG	Forma życiowa	Grupa geograficzno- historyczna	Grupa zasięgowa	Stary cmentarz komunalny	Park Plac Króla Fryka	Zieleniec przy kościele Marciakim	Zieleniec przy kościele św. derzego	Zieleniec na Wyspie Młynskiej	Park ul. Chopina	Zieleniec ul. Curie- Skłodowskiej	Zieleniec przy Straży Granicznej	Park ul. Morska/Conrada	Park Nadmorski Zachodni	Ogród Dendrologiczny przy OW Róża Wiatrów	Park Nadmorski	Wschodni	Zieleniec Plac Marszał- ka Piłsudskiego	Skwer Generała Sikorskiego	Dawny Klasztor Kartuzów	Nowy cmentarz komunalny	Zadzwewienia przuliczne	Razem
<i>Fraxinus excelsior</i> L. 'Pendula'	I		F-1	Sp	E	+																	1	1
<i>Fraxinus pennsylvanica</i> Marshall	I		F-1	Ken	AM											+								1
<i>Ligustrum vulgare</i> L.	I		F-2	D	E	+			+														+	3
<i>Syringa josikaea</i> J. Jacq. ex Rchb.	I	RG	F-2	D	OAS	+										+								2
<i>Syringa vulgaris</i> L.	I		F-2	Ken	E	+																	+	2
Paeoniaceae																								
<i>Paeonia suffruticosa</i> Haworth	I		F-2	D	OAS	+																+		2
Philadelphaceae																								
<i>Deutzia scabra</i> Thunb.	I		F-2	D	OAS						+								+					3
<i>Philadelphus coronarius</i> L.	II		F-2	D	M-E	+	+	+						+										4
Pinaceae																								
<i>Abies alba</i> Mill.	I		F-1	D	E			+														+		3
<i>Abies concolor</i> (Gordon et Glend.) Landl. ex Hildebr.	I		F-1	D	AM			+																1
<i>Abies koreana</i> E.H. Wilson	I		F-1	D	ZAS											+			+					1
<i>Larix decidua</i> Mill.	III		F-1	D	E			+								+				+			+	7
<i>Larix kaempferi</i> (Lamb.) Carrière	I		F-1	Ken	OAS																		+	3
<i>Larix kaempferi</i> (Lamb.) Carrière 'Pendula'	I		F-1	Ken	OAS											+								1
<i>Pinus banksiana</i> Lamb.	I		F-1	Ken	AM									+										1
<i>Pinus mugo</i> Turra	I	OCz	F-1	D	ES			+								+								3
<i>Pinus nigra</i> J. F. Arnold	II		F-1	D	M-E			+		+					+	+							+	5

	Klasa częstości	Status ochronny/RG	Forma życiowa	Grupa geograficzno- historyczna	Grupa zasięgowa	Stary cmentarz komunalny	Park Plac króla Fryka	Zieleniec przy kościele Mariackim	Zieleniec przy Kościele św. derzego	Zieleniec na Wyspie Młynskiej	Park ul. Chopina	Zieleniec ul. Curie- Skłodowskiej	Zieleniec przy Straży Granicznej	Park ul. Morska/Conrada	Park Nadmorski Zachodni	Ogród Dendrologiczny przy OW Róża Wiatrow	Park Nadmorski Wschodni	Zieleniec Plac Marszał- ka Piłsudskiego	Skwer Generała Sikorskiego	Dawny Klasztor Kartuzów	Nowy cmentarz komunalny	Zadzwienia przywuliczne	Razem
<i>Malus domestica</i> Borkh.	I		F-1	Ken	ES															+		2	
<i>Padus avium</i> Mill.	I		F-1	Sp	ES				+													1	
<i>Padus serotina</i> (Ehrh.) Borkh.	I		F-1	Ken	AM															+		2	
<i>Potentilla fruticosa</i> L.	I		F-1	D	AM													+				1	
<i>Pyracantha coccinea</i> M. Roem.	I		F-2	D	M-E											+						1	
<i>Physocarpus opulifolius</i> (L.) Maxim.	I		F-2	Ken	AM	+										+						2	
<i>Prunus cerasifera</i> Ehrh.	I		F-2	Ken	KAUK				+													1	
<i>Prunus cerasifera</i> Ehrh. 'Pissardii'	I		F-2	Ken	KAUK			+														1	
<i>Prunus domestica</i> L. subsp. <i>domestica</i>	I		F-2	Ken	ES															+		1	
<i>Prunus domestica</i> L. subsp. <i>syriaca</i>	I		F-2	D	ES				+											+	+	3	
<i>Prunus spinosa</i> L.	I		F-2	Ap	M-E									+							+	2	
<i>Pyrus communis</i> L.	I		F-1	Ap	E															+		1	
<i>Rosa canina</i> L.	I		F-2	Ap	M-E-IT	+					+					+				+		3	
<i>Rosa multiflora</i> Thunb.	II		F-2	Ken	OAS	+		+	+									+			+	6	
<i>Rosa rubiginosa</i> L.	I		F-2	Ap	M-E												+					1	
<i>Rosa rugosa</i> Thunb.	II		F-2	Ken	OAS			+			+					+				+	+	5	
<i>Rubus caesius</i> L.	I		Ch	Sp	ES-IT						+									+		3	
<i>Rubus idaeus</i> L.	II		Ch	Sp	CB	+					+									+		4	
<i>Sorbaria sorbifolia</i> (L.) A. Braun.	I		F-2	Ken	ZAS	+											+					2	
<i>Sorbus aria</i> (L.) Crantz	I		F-1	D	ME																+	1	

	Klasa częstości	Status ochrony/RG	Forma życiowa	Grupa geograficzno- historyczna	Grupa zasięgowa	Stary cmentarz komunalny	Park Plac Króla Fryka	Zieleniec przy kościele Mariackim	Zieleniec przy kościele św. Józefa	Zieleniec na Wyspie Młynskiej	Park ul. Chopina	Zieleniec ul. Curie- Skłodowskiej	Zieleniec przy Straży Granicznej	Park ul. Morska/Conrada	Park Nadmorski Zachodni	Ogród Dendrologiczny przy OW Róża Wiatrów	Park Nadmorski Wschodni	Zieleniec Plac Marszał- ka Piłsudskiego	Skwer Generała Sikorskiego	Dawny Klasztor Kartuzów	Nowy cmentarz komunalny	Zadzwienia przynależne	Razem
Scrophulariaceae																							
<i>Paulownia tomentosa</i> (Thunb. ex Murr.)	I	RG	F-2	D	ZAS											+							1
Solanaceae																							
<i>Lycium barbarum</i> L.	I		F-2	Ken	M-E- OAS	+																	1
<i>Solanum dulcamara</i> L.	I		Ch	Sp/Ap	M-ES-IT									+									1
Tamariceae																							
<i>Tamarix tetrandra</i> Pall. ex M. Bieb.	I		F-2	D	E	+										+							2
Taxaceae																							
<i>Taxus baccata</i> L.	I	OCz	F-2	D	E	+	+									+							3
<i>Taxus baccata</i> L. 'Dovastiana'	I		F-2	D	E											+							1
Taxodiaceae																							
<i>Metasequoia glyptostroboides</i> Hu et W.C. Cheng	I	RG	F-1	D	ZAS											+							1
<i>Taxodium distichum</i> (L.) Rich.	I	RG	F-1	D	AM											+							1
Tiliaceae																							
<i>Tilia cordata</i> Mill.	IV		F-1	Ap	E	+	+	+			+	+	+		+	+	+		+		+		12
<i>Tilia 'Euchlora'</i>	I		F-1	D	E											+							1
<i>Tilia platyphyllos</i> Scop.	II		F-1	Ap	E					+		+							+		+		5
<i>Tilia tomentosa</i> Moench	I		F-1	D	E																	+	1

Ulmaceae														
<i>Ulmus</i> 'Camperdownii'	I	F-2	D	E	+									1
<i>Ulmus glabra</i> Huds.	II	F-1	Ap	E	+		+				+			5
<i>Ulmus laevis</i> Pall.	I	F-1	Ap	E					+					1
<i>Ulmus minor</i> Mill. emend. Richens	I	F-2	Ap	E							+			2
<i>Ulmus minor</i> Mill. emend. Richens var. <i>suberosa</i> (Moench) Soó	I	RG	Ap	E			+							2
<i>Ulmus minor</i> 'Wredei'	I	F-2	D	E								+		2
Vitaceae														
<i>Parthenocissus inserta</i> (A. Kern.) Fritsch	I	F-2	Ken	AM							+			1
<i>Parthenocissus quinquefolia</i> (L.) Planch. in A. & C. DC.	I	F-2	Ken	AM								+		1
<i>Vitis vinifera</i> L. subsp. <i>vinifera</i>	I	F-2	D	M-E			+							1

Objaśnienia do tabeli 2

Kolumna 2 Klasy częstości

- I – bardzo rzadki (< 5%),
- II – rzadki (6–25%),
- III – częsty (26–50%),
- IV – bardzo częsty (51–75%).

Kolumna 3 Ochrona prawna (rozporządzenie ministra środowiska, 2014)

- !! – gatunek objęty ścisłą ochroną prawną,
- ! – gatunek objęty częściową ochroną prawną,
- RG – gatunek rzadki w regionie.

Kolumna 4 Forma życiowa: C – chamefity niezdrewniałe, Ch – chamefity zdrewniałe, G – geofity, H – hemikryptofity, Hel – helofity, Hyd – hydrofity M – megafanerofity, N – nanofanerofity, T – terofity.

Kolumna 5 Status geograficzno-historyczny: Ap – spontaneoofity synantropijne (apofity), AR – archeofity, D – diafity, Ken – kenofity Sp – spontaneoofity niesynantropijne, Sp/Ap – spontaneoofity półsynantropijne.

Kolumna 6 Grupa zasięgowa: AM – amerykańska, CB – cyrkumborealna, E – środkowoeuropejska, ES – euroszyberyjska, IT – irano-turańska, KAUk – kaukaska, KOSM – kosmopolityczna, M – śródziemnomorska, OAS – wschodnioazjatycka, P – pontyjsko-pannońska, sOZ – subatlantycka, ZAS – centralnoazjatycka.

tulipifera) i wołemia szlachetna (*Wollemia nobilis*). Za bardzo częste uznaliśmy: lipę drobnolistną (*Tilia cordata*), sosnę pospolitą (*Pinus sylvestris*), cyprysika nutkajskiego (*Chamaecyparis nootkatensis*), buka pospolitego (*Fagus sylvatica*), kasztanowca pospolitego (*Aesculus hippocastanum*), brzozę brodawkowatą (*Betula pendula*) i klon jawor (*Acer pseudoplatanus*).

Tabela 3. Skala częstości występowania gatunków w dendroflorze terenów zieleni miasta Darłowo

Klasa częstości	Liczba taksonów	[%]
I	166	81,0
II	18	8,8
III	19	9,2
IV	2	1,0
Łącznie	205	100

Objaśnienia: I – bardzo rzadki (< 5%), II – rzadki (6–25%), III – częsty (26–50%), IV – bardzo częsty (51–75%).

Tabela 4. Udział form życiowych w dendroflorze terenów zieleni miasta Darłowo

Forma życiowa	Liczba taksonów	[%]
F-1	89	40,0
F-2	109	53,2
Ch	13	6,3
H	1	0,5
Łącznie	205	100

Objaśnienia: F-1 – mega- i mezofanerofity, F-2 – mikro- i nanofanerofity, Ch – chamefity, H – hemikryptofity.

Udział czterech grup życiowych odzwierciedla typowe dla grup zieleni wysokiej proporcje między fanerofitami, chamefitami i hemikryptofitami (Tab. 4). Zdecydowanie dominują mikro- i nanofanerofity (198 taksonów).

W dendroflorze terenów zieleni zdecydowanie dominują antropofity (70%), a 30% należy do gatunków rodzimych (Tab. 5). Do diafitów zaliczyliśmy 104 gatunki dziczejących z uprawy (ergazjofitów), pojawiających się okresowo w badanych obiektach lub celowo sadzonych. Z grupy spontaneo- fitów 30 taksonów obserwowaliśmy też poza zbiorowiskami naturalnymi i seminaturalnymi, zaliczyliśmy je więc do apofitów. Zwraca uwagę

Tabela 5. Udział grup geograficzno-historycznych w dendroflorze terenów zieleni miasta Darłowo

Grupa geograficzno-historyczna	Liczba taksonów	[%]
Ap	30	14,6
D	104	50,7
Ken	42	20,5
Sp	23	11,3
Sp/Ap	6	2,9
Łącznie	205	100

Objaśnienia: Ap – spontaneofity synantropijne (apofity), D – diafity, Ken – kenofity, Sp – spontaneofity niesynantropijne, Sp/Ap – spontaneofity półsynantropijne.

Tabela 6. Udział grup zasięgowych w dendroflorze terenów zieleni miasta Darłowo

Grupa zasięgowa	Liczba taksonów	[%]
E	49	23,9
AM	43	20,9
OAS	32	15,7
ES	28	13,6
M-E	13	6,3
ZAS	10	4,9
sOZ	9	4,4
CB	5	2,4
KAUK	3	1,5
M-ES-IT	4	1,9
M	2	1,0
M-E-IT	3	1,5
ES-IT	2	1,0
M-P-IT	1	0,5
M-E-OAS	1	0,5
Łącznie	205	100

Objaśnienia: CB – cyrkumborealna, ES – eurosyberyjska, E – środkowoeuropejska, sOZ – subatlantycka, P – pontyjsko-pannońska, OAS – wschodnioazjatycka, ZAS – centralnoazjatycka, M – śródziemnomorska, IT – irano-turańska, AM – amerykańska, KAUK – kaukaska.

relatywnie duża liczba kenofitów (42) – gatunków przybyłych do Polski po odkryciu Ameryki w 1492 roku. W tej grupie do rzadkich należą: brzoza papierowa (*Betula papyrifera*), perukowiec podolski (*Cotinus coggyria*), jesion pensylwański (*Fraxinus pennsylvanica*), orzech szary (*Juglans*

cinerea), modrzew japoński (*Larix kaempferi*) i wiciokrzew przewiercień (*Lonicera caprifolium*). Często występujące kenofity w parkach badanego terenu to: dąb czerwony (*Quercus rubra*), robinia akacjowa (*Robinia pseudacacia*), śnieguliczka biała (*Symphoricarpos albus*), lilak pospolity (*Syringa vulgaris*) i żywotnik zachodni (*Thuja occidentalis*).

Ze spektrum geograficznego antropofitów wynika, iż powiązane są one z 19 grupami geograficzno-genetycznymi (Tab. 6). Przeważają wśród nich gatunki związane pierwotnie z regionem środkowoeuropejskim i boreoamerykańskim (łącznie 44,8%). Mniejszy jest udział taksonów wschodnioazjatyckich (15,7%) i eurosyberyjskich (13,6%). Odnotowano znikomy udział taksonów subatlantyckich (4,4%) oraz kaukaskich i śródziemnomorsko-irano-turańskich (po 1,5%).

Zakończenie

Według klasyfikacji miejskiej zieleni wysokiej (Pokorski, Siwiec 1998) do terenów zieleni otwartej należą parki i zieleńce na placach Króla Eryka i Marszałka Józefa Piłsudskiego, skwerze Generała Władysława Sikorskiego, u zbiegu ulic ul. Morskiej i ul. Conrada oraz zieleńce w różnych częściach miasta. Tereny zieleni specjalnego przeznaczenia w Darłowie to zadrzewienia przyuliczne, zieleń cmentarzy komunalnych, ogród przy budynku Straży Granicznej oraz ogród dendrologiczny przy OW „Róża Wiatrów” w Darłównu Zachodnim. Zieleń wysoka towarzyszy różnym obiektom użyteczności publicznej, m.in. muzeum, terenom przykościelnym i dawnym przyklasztornym. Terenami zieleni wypoczynkowo-wycieczkowej i turystycznej są leśne Parki Nadmorskie w Darłównu Wschodnim i Darłównu Zachodnim.

Na terenie miasta Darłowa w latach 2017–2018 prowadziliśmy inwentaryzację przyrodniczą 17 parków i zieleńców oraz zadrzewień przyulicznych. Zidentyfikowano wówczas 205 taksonów drzew, krzewów i krzewinek. Należą one do 97 rodzajów i 45 rodzin. Największą liczbę taksonów (77) zanotowaliśmy przy ośrodku wypoczynkowym „Róża Wiatrów” w Darłównu Zachodnim oraz wzdłuż ciągów komunikacyjnych (72). Stosunkowo niewielką liczbą taksonów charakteryzuje się też stary cmentarz komunalny (54) i zieleńiec przy kościele Mariackim (45), najmniejszą zaś nowy cmentarz komunalny, skwer Generała Sikorskiego i zieleńiec przy ul. Marii Curie-Skłodowskiej (odpowiednio: 14, 12 i 10).

Ochroną prawną jest objętych 5 gatunków, z czego ścisłą jarząb szwedzki (*Sorbus intermedia*), a częściową: rokitnik zwyczajny (*Hippophaë*

rhamnoides), wiciokrzew pomorski (*Lonicera periclymenum*), sosna górska (*Pinus mugo*) i cis pospolity (*Taxus baccata*).

Wśród gatunków pospolitych za bardzo częste uznaliśmy: lipę drobnolistną (*Tilia cordata*), sosnę pospolitą (*Pinus sylvestris*), cyprysika nutkajskiego (*Chamaecyparis nootkatensis*), buka pospolitego (*Fagus sylvatica*), kasztanowca pospolitego (*Aesculus hippocastanum*), brzozę brodawkowatą (*Betula pendula*) i klon jawor (*Acer pseudoplatanus*). Do rzadkich zaliczyliśmy następujące taksony: cypryśnik błotny (*Taxodium distichum*), klon polny (*Acer campestre*), miłorząb dwuklapowy (*Ginkgo biloba*), metasekwoja chińska (*Metasequoia glyptostroboides*), tulipano-wiec amerykański (*Liriodendron tulipifera*) i wolemia szlachetna (*Wollemia nobilis*).

W ostatnich latach na miejskich terenach zieleni obserwuje się duży udział kenofitów – gatunków przybyłych do Polski po odkryciu Ameryki w 1492 roku. W Darłowie do rzadkich należą: brzoza papierowa (*Betula papyrifera*), perukowiec podolski (*Cotinus coggyria*), jesion pensylwański (*Fraxinus pennsylvanica*), orzech szary (*Juglans cinerea*), modrzew japoński (*Larix kaempferi*) i wiciokrzew przewiercień (*Lonicera caprifolium*).

Bibliografia

- ANKLAM K. 1924. Rügenwalder Bau- und Kunstdenkmäler, *Unser Pommerland* 9(4/5): 154–157.
- CHMIEL J. 1993. *Flora roślin naczyniowych wschodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego i jej antropogeniczne przeobrażenia w wieku XIX i XX: Atlas rozmieszczenia roślin*, cz. 2, Poznań: Sorus.
- GROTEFEND O. 1924. Das Kartäuserkloster bei Rügenwalde, *Unser Pommerland* 9(4/5): 157–168.
- HINZ J. 1996. *Pommern. Lexikon. Geografie-Geschichte-Kultur*, Augsburg: Bechtermünz Verlag.
- HOLZFÜß E. 1924. Aus der Pflanzen- und Vogelwelt des Rügenwalder Amtes, *Unser Pommerland* 9(4/5): 132–138.
- IUCN 2019. The IUCN Red List of Threatened Species. Version 2018-2. Wikipedia [online]. Tryb dostępu: <http://www.iucnredlist.org> [dostęp: 4.01.2019].
- KLUSZCZYŃSKA J., KLUSZCZYŃSKI Z., SZKUDNIEWSKI A., URBANIAK T. 2007. *Dawny powiat Sławno. Frühere Kreis Schlawe*, Słupsk: Wyd. Grawipol.
- KONTOWSKI K. 2013. Cmentarze i miejsca pamięci o zmarłych w Darłowie, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. XI: *Ośrodki miejskie*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja Dziedzictwo, 357–377.
- KONTOWSKI K. 2014. *Dirlov-Rügenwalde-Darłowo. Miasto nad Bałtykiem. Katalog wystawy*, Darłowo: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich.

- KOWNAS S., SIENICKA A. 1965. *Parki, zabytkowe drzewa i rezerwy województwa koszalińskiego*, Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- KUCZKOWSKI A. 2014. *Ziemia sławieńska – kraina skarbów. Przewodnik archeologiczny*. Zeszyt I: 5–59, Muzeum w Darłowie.
- MEUSEL H., JÄGER E., BRÄUTIGAM S., KNAPP H.-D., RAUSCHERT S., WEINERT E. 1992. *Vergleichende Chorologie der Zentraleuropäischen*, Flora. Bd. 3, Jena: Gustav Fischer Verlag.
- MILUNIEC R., WRZOSEK J., KRUCZYŃSKI M. 2011. *Program ochrony środowiska dla powiatu sławieńskiego na lata 2011–2014 z perspektywą do 2018 r.* Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr XVII/IV/72/11 Rady Powiatu w Sławnie, z dnia 25 listopada 2011 r. Starostwo Powiatowe w Sławnie, Szczecin [maszynopis].
- MIREK Z., PIĘKOŚ-MIRKOWA H., ZAJĄC A., ZAJĄC M. 2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist. Biodiversity of Poland*. Vol. 1, Kraków: W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences.
- MISIEWICZ J. 1977. Nieznane zbiory zielnikowe flory Pomorza zachowane w Muzeum w Darłowie, [w:] *Ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego Pomorza Środkowego*, E.R. Śpiewakowski, M. Kalfus (red.), Słupsk: WSP w Słupsku, 195–226.
- POKORSKI J., SIWIEC M. 1998. *Kształtowanie terenów zieleni*, Warszawa: WSiP.
- POPIELAS-SZULTKA B. 2002. Die Kartäuser von Rügenwalde in der Gesellschaft Pommerns, [w:] *Bücher, Bibliotheken und Schriftkultur der Kartäuser. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski*, S. Lorenz (red.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- ROSENOW K. 1986. Das Kreisheimatmuseum im Schloß zu Rügenwalde, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. I: *Der Kreis als ganzes*, M. Vollack (red.), Husum: Druck- und Verlagsgesellschaft, 282–289.
- ROSENOW K. 1989. Das Herzogschloß zu Rügenwalde, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II: *Die Städte und Landgemeinden*, M. Vollack (red.), Husum: Druck- und Verlagsgesellschaft, 698–712.
- SENETA W., DOLATOWSKI J. 2003. *Dendrologia*, Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- ŚLABIG A. 2002. Święta Góra i klasztor Marienkron koło Darłowa. Historia i kultura, [w:] *Sławno i Ziemia Sławieńska*, t. 1, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo Eco, 67–78.
- SZAFRANKO E. 2012. Wpływ zieleni przyulicznej na kształtowanie krajobrazu miejskiego. Analiza kryteriów doboru roślin, *Czasopismo techniczne. Architektura* R. 109, 6-A, z. 19, 179–188.
- ŚWINICKA H., ŚWINICKA A. 1975. *Ewidencja parków i ogrodów na terenie województwa koszalińskiego. Park miejski w Darłowie*, Koszalin: Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Koszalinie [maszynopis].
- TOKARSKA-GUZIŁ B., DAJDOK Z., ZAJĄC M., ZAJĄC A., URBISZ A., DANIELEWICZ W., HOŁDYŃSKI C. 2012. *Rośliny obcego pochodzenia w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem gatunków inwazyjnych*, Warszawa: Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska.
- WIRASZKA P., ZIMNICKA-PLUSKOTA M., MIZIOŁEK Z., POŁCZYŃSKA E. 2004. *Waloryzacja przyrodnicza miasta Sławno. Operat generalny*, Szczecin: Biuro Konserwacji Przyrody w Szczecinie [maszynopis].
- ZAJĄC M., ZAJĄC A. 2009. *Elementy geograficzne rodzimej flory Polski*, Kraków: Pracownia Chorologii Komputerowej IB UJ.
- ZAJĄC A., ZAJĄC M., TOKARSKA-GUZIŁ B. 1998. *Kenophytes in the flora of Poland: status and origin*. *Phytocoenosis* 10 (N.S.). Suppl. Cartogr. Geobot., 9: 107–116.

- ZARZYCKI K., TRZCIŃSKA-TACIK H., RÓŻAŃSKI W., SZELAĞ Z., WOŁEK J., KORZENIAK U. 2002. *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*, Kraków: W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Science.
- ŻUKOWSKI W., JACKOWIAK B. 1995. Lista roślin naczyniowych ginących i zagrożonych na Pomorzu Zachodnim i w Wielkopolsce, [w:] *Ginące i zagrożone rośliny naczyniowe Pomorza Zachodniego i Wielkopolski*, W. Żukowski, B. Jackowiak (red.), Poznań: Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, 9–92.

Baumflora in den Grünanlagen von Darłowo

Zusammenfassung

Zu den klassifizierten Grünanlagen mit Baumflora der Stadt Darłowo gehören: der Park an der Morska Str., die Anlagen in Ost- und Westteil von Bad Darłówko und die in verschiedenen Teilen der Ortes. Spezielle Grünanlagen bildet die Strassenbepflanzung, die Bepflanzung der Friedhöfe und des Bereiches des früheren Karthäuser Klosters. Wir finden sie auch neben der Kirche und auf dem Gelände des Ferienobjektes „Róża Wiatrów“.

Auf dem Gebiet der Stadt Darłowo wurden 2017–2018 siebzehn Naturparks, Grünanlagen und Strassenbepflanzungen inventarisiert. Man identifizierte 205 Baumeinheiten und Sträucher, die zu 97 Arten und 45 Familien gehören, in denen sich von 1 bis 41 Arten befinden. Die zahlreichsten Familien sind Rosaceae (41), Pinaceae (18), Salicaceae (15), Cupressaceae (12) und Caprifoliaceae (10 Einheiten). Auf dem Gelände des Ferienobjektes „Róża Wiatrów“ notierten wir 77 Tuxonome, auf dem alten Friedhof 54. Dies sind Objekte mit der größten Anzahl von verschiedenen Arten, die wenigsten in der Anlage an der Curie-Skłodowskiej Str. (10) und auf dem Wojska Polskiego Platz (12). Rechtlich geschützt sind 5 Arten, davon sehr streng die Schwedische Eberesche (*Sorbus intermedia*), und teilweise: der Gemeine Sanddorn (*Hippophae rhamnoides*), das Pommersche Geißblatt (*Lonicera periclymenum*), die Bergkiefer (*Pinus mugo*) und die Gemeine Eibe (*Taxus baccata*).

Zu den populärsten und häufigsten Arten in den Grünanlagen gehören; Die Einfache Hainbuche (*Caprinus betulus*), der Gemeine Nussbaum (*Corylus avelland*), die Gemeine Buche (*Fagus sylvatica*), die pospolite Fichte (*Picea abies*), die Stieleiche (*Quercus robur*), und der Holunder (*Sambucus nigra*); seltener sind: der Feldahorn (*Acer Campestre*), der Goldfruchtbann (*Ginkgo biloba*), der amerikanische Tulpenbaum (*Liriodendron tulipifera*), die Goldfruchtbaum (*Metasequoia glyptostroboides*), die Paulownia (*Paulownia tomentosa*) und die Wollemia (*Wolemia nobiles*).

In den letzten Jahren konnte man in den städtischen Grünanlagen den Zuwachs von Kenofiten beobachten – es sind Gewächse, die nach der Entdeckung Amerikas (1492) nach Darłowo gebracht worden sind. Zu den seltenen Gewächsen gehören: die Papierbirke (*Betula papyrifera*), der Podolische Perückenbaum (*Lotinus coggia*), die Pensilvanische Esche (*Fraxinus pennsylvanica*), der Grune Nussbaum (*Juglans cinerea*), die Japanische Lärche (*Larix kaempferi*) und das Gartengeißblatt (*Lonicera caprifolium*).

TABLICA I

A – Aleja lipowa na cmentarzu komunalnym. Fot. Z. Sobisz

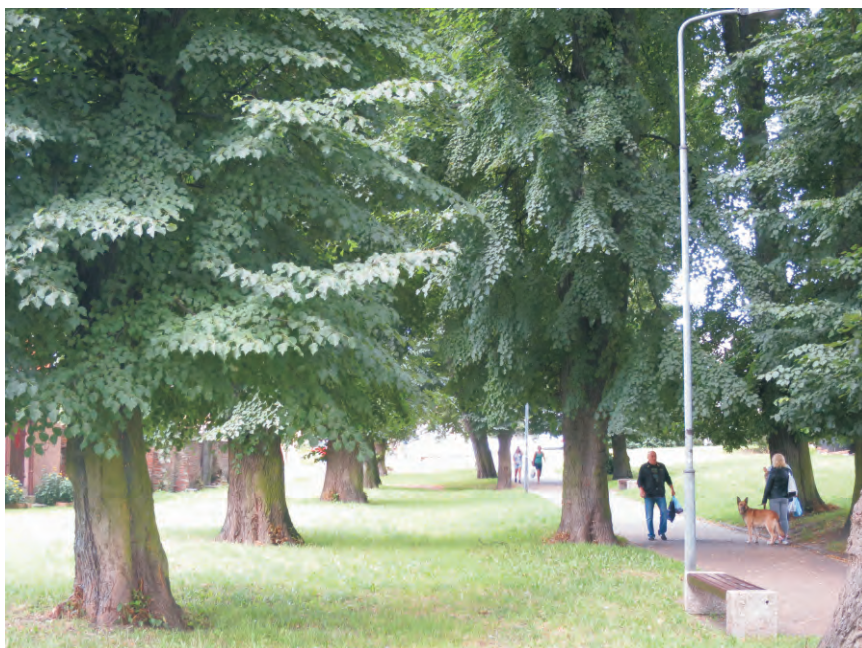

B – Dąb Lutra przy kościele Mariackim. Fot. Z. Sobisz

TABLICA II

A – Wejście na wał ziemny w parku przy ul. F. Chopina. Fot. Z. Sobisz

B – Trzyrzędowa aleja lipowa przy ul. M. Curie-Skłodowskiej. Fot. Z. Sobisz

TABLICA III

A – Promenada w Parku Miejskim przy ul. Morskiej. Fot. Z. Sobisz

B – Polana w ogrodzie dendrologicznym w Darłównie Zachodnim. Fot. Z. Sobisz

TABLICA IV

A – Skwer Generała W. Sikorskiego. Fot. Z. Sobisz

B – Nowy cmentarz komunalny. Fot. Z. Sobisz

TABLICA V

A – Aleja lipowa przy ul. Zielonej. Fot. Z. Sobisz

B – Klon srebrzysty (*Acer saccharinum*). Fot. Z. Sobisz

TABLICA VI

A – Oliwnik wąskolistny (*Eleagnus angustifolia*). Fot. Z. Sobisz

B – Kalina koralowa (*Viburnum opulus*). Fot. Z. Sobisz

Zestawienie publikacji w serii Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań)

Działalność fundacji i stowarzyszeń lokalnych, regionalnych warunkowana jest aktywnością miejscowych środowisk, a może nawet bardziej jednostek. Z tego względu często jest tak, że ta lokalna aktywność nie jest silnie zakorzeniona, jest próbą 'wytworzenia nowej tożsamości', zwłaszcza na terenach tzw. ziem odzyskanych. Działalność Fundacji Dziedzictwo jest taką formą aktywności, która opiera się na indywidualnych inicjatywach, zmaganiach z lokalnymi władzami i zderzania się z pasywnością lokalnych społeczności (władz, nauczycieli) (por. Wróblewska 2008; Rączkowski, Sroka 2013). W konsekwencji nigdy nie wiadomo, kiedy takie organizacje zintensyfikują swoją działalność, a kiedy zawieszają. Często pozostawione same sobie z trudem walczą o przetrwanie (por. Sroka, Rączkowski 2017). W Sławnie, Darłowie, Polanowie czy Sianowie, czyli w tradycyjnych ośrodkach miejskich ziemi sławieńskiej, brak wystarczającego potencjału pozwalającego ze spokojem myśleć o przyszłości. Chyba daleko jest nam jeszcze do stworzenia takiego społeczeństwa obywatelskiego, w którym lokalni liderzy byłiby traktowani jako partnerzy w realizacji istotnych zadań rozwojowych małych społeczności. W tym względzie postać Karla Rosenowa z Darłowa i warunki, w jakich działał, mogą być wzorcem do naśladowania (por. Łysiak 2002; Witkowski w tym tomie).

Fundacja Dziedzictwo powstała w 1991 roku i powoli zbliża się do wieku średniego. Jak długo będzie jeszcze działać? Tego zapewne nikt nie wie. Jedną z form jej aktywności jest organizowanie popularnonaukowych konferencji poświęconych problemom dziedzictwa kulturowego. Mają one służyć lokalnej społeczności w budowaniu podstaw nowej tożsamości, zrozumienia świata, w którym obecnie żyją. Owocem każdej z konferencji

jest publikacja w serii Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej. W celu ułatwienia dostępu do tych publikacji wszystkie umieszczone są w Internecie*. Nie dotyczy to tylko tomu I, gdyż powstał on w trochę innym kontekście (por. Sroka, Rączkowski 2003: 9).

Istotnym elementem tego pola działań Fundacji jest angażowanie zarówno lokalnych aktywistów, jak i przedstawicieli środowiska naukowego z różnych ośrodków akademickich w kraju. I to jest bardzo ważne i cenne, zwłaszcza obecnie, gdy polityka naukowa w kraju dyskredytuje wszelkie działania na poziomie lokalnym, regionalnym (por. Migdalski, Iwańczak 2017). Należy docenić właśnie udział tych badaczy w inicjatywach Fundacji.

Dotychczas Fundacja wydała 12 tomów (z uwzględnieniem tomu I pod redakcją W. Łysiaka) w latach 2002–2017. Poniżej znajduje się zestawienie wszystkich tekstów uszeregowanych w porządku alfabetycznym według autorów. Daje to wyobrażenie, jak wiele zostało już zrobione w badaniach regionalnych ziemi sławieńskiej (a oczywiście zestawienie to nie obejmuje innych inicjatyw publikacyjnych). Niech to zestawienie będzie podsumowaniem dotychczasowych działań i zachętą do dalszych.

Bibliografia

- ŁYSIAK W. 2002. Karl Rosenow – wielki regionalista, badacz i miłośnik Ziemi Sławieńskiej, [w:] *Sławno i Ziemia Sławieńska. Historia i Kultura*, t. I, W. Łysiak (red.), Poznań: Wydawnictwo „Eco”, 49–57.
- MIGDALSKI P., IWAŃCZAK W. 2017. O towarzystwach regionalnych i ich problemach, [w:] *Regionalne towarzystwa historyczne w Polsce w epoce globalizacji*, P. Migdalski, W. Iwańczak (red.), Chojna–Wodzisław Śląski: Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita”, Wydawnictwo Templum, 5–20.
- RĄCZKOWSKI W., SROKA J. 2013. Stracone złudzenia? 20 lat zmagania z rzeczywistością – kalendarium Fundacji „Dziedzictwo”, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. 11: *Ośrodki miejskie*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Darłowo–Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 15–43.
- SROKA J., RĄCZKOWSKI W. 2003. Wypełnić pustkę – przywracanie wymazanego dziedzictwa kulturowego – kilka uwag wprowadzenia, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. 2, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 7–9.
- SROKA J., RĄCZKOWSKI W. 2017. Fundacja Dziedzictwo w Sławnie – nadzieje i rozczarowania, czyli... życie jak to życie, [w:] *Regionalne towarzystwa historyczne w Polsce w epoce globalizacji*, P. Migdalski, W. Iwańczak (red.), Chojna–Wodzisław Śląski: Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita”, Wydawnictwo Templum, 73–91.
- WRÓBLEWSKA L. 2008. „Sobota na grodzisku” ... kłopotliwy podarunek?, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. 7: *Gmina Sławno*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 327–340.

* <http://www.archeo.edu.pl/dziedzictwo/publikacje.htm> [dostęp: 23.08.2019].

ANEKS

Zestawienie publikacji z lat 2002–2017

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Andrzejewska Danuta	Dziś i jutro gminy Malechowo	IV	Gmina Malechowo	2005
Banaszek Łukasz, Rączkowski Włodzimierz	Archeologia w lesie. O identyfikacji stanowisk archeologicznych w gminie Polanów (i nie tylko)	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Banaszek Łukasz, Wróblewska Lidia	Teledetekcja archeologicznych krajobrazów ziemi sławieńskiej	XI	Ośrodki miejskie	2013
Barek Radosław	Budownictwo ryglowe na Pomorzu – tradycja i współczesność. Realizacja projektu edukacyjnego w Łącku	III	Gmina Postomino	2004
Barz Siegfried	Okolice Sianowa w twórczości malarzy niemieckich okresu międzywojennego	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Bastowska Krystyna	Z dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego w latach 1945–1989	II		2003
Bergman Hans Georg	Schlawe – Sławno. Dwa miasta, jedno miejsce	I		2002
Bonowska Magdalena	Dawny folklor Ziemi Sławieńskiej	I		2002
Bryl Joanna	Uwagi o kilku obrazach Güntera Machemehla	II		2003
Bryl Joanna	Karl Schmidt-Rottluff i jego kontakty ze Sławnem	I		2002
Buziałkowski Jerzy	80 lat Muzeum na zamku w Darłowie (1930–2010)	XI	Ośrodki miejskie	2013
Celka Zbigniew, Sajkiewicz Radosław	Walory florystyczne okolic Sławna	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Celka Zbigniew, Sobisz Zbigniew, Morka Dorota	Herbarium sławieńskie – wstępne informacje o unikatowym odkryciu	II		2003
Chłudziński Andrzej	Nazwy osobowe burmistrzów Sławna do 1864 roku	II		2003
Chłudziński Andrzej	Nazwy miejscowe gminy Malechowo	IV	Gmina Malechowo	2005

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Chludziński Andrzej	Nazwy mieszkańców gminy Postomino w <i>Liber beneficiorum Domus Corone Marie prope Rugenwold</i> (1406–1528)	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Chludziński Andrzej	Nazwy miejscowe gminy Darłowo	VI	Gmina Darłowo	2007
Chludziński Andrzej	Nazwy miejscowe gminy Sławno	VII	Gmina Sławno	2008
Chludziński Andrzej	Nazwy miejscowe Gminy i Miasta Sianów	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Chludziński Andrzej	Nazwy miejscowe miasta i gminy Polanów (wybór)	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Chludziński Andrzej	Nazwy miast powiatu sławieńskiego	XI	Ośrodki miejskie	2013
Chludziński Andrzej	Nazwy miejscowe gminy Postomino	III	Gmina Postomino	2004
Chochuł Krzysztof	Powiat sławieński w zasobach Archiwum Państwowego, Oddział w Słupsku	VII	Gmina Sławno	2008
Chochuł Krzysztof	Polanów i okolice w zasobie Archiwum Państwowego w Koszalinie Oddział w Słupsku	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Chojecka Joanna	Źródła archiwalne do dziejów gminy Sianów	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Chojecka Joanna	Gottlieb Samuel Pristaff i jego widoki miast pomorskich	XI	Ośrodki miejskie	2013
Ciesielski Mirosław, Wawrzyniak Piotr	Rozwój osadnictwa w rejonie wsi Dzierżęcin, pow. sławieński, w późnym okresie przedrzymskim, w okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów	III	Gmina Postomino	2004
Deren Sebastian	Legenda Hansa Lange	III	Gmina Postomino	2004
Deren Sebastian Karol	Gmina Żydowska w Sławnie w latach 30-tych XX wieku	I		2002
Dębowski Andrzej	Gmina Sianów na Szlaku Cysterskim	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Drapała Adam	Jarosławiec – od wioski rybackiej do kurortu	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Dropko Artur	Życie gospodarcze Polanowa w latach 1918–1945	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Drzazga Tomasz	Z dziejów wsi Rusinowo. Historia niemieckich osadników	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Drzazga Tomasz	Jezioro przymorskie Kopań	VI	Gmina Darłowo	2007
Florek Elżbieta	Zagospodarowanie turystyczne gminy Postomino na tle walorów przyrodniczo-krajobrazowych i kulturowych	III	Gmina Postomino	2004
Florek Elżbieta	Wzrost potencjału turystycznego gminy Sławno w aspekcie wykorzystania cennych obszarów przyrodniczo-krajobrazowych i kulturowych	VII	Gmina Sławno	2008

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Florek Elżbieta	Walory przyrodniczo-krajobrazowe i kulturowe gminy Sławno	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Florek Waław	Krajobraz gminy Postomino jako wynik ewolucji środowiska	III	Gmina Postomino	2004
Florek Waław	Krajobraz gminy Darłowo jako wynik ewolucji środowiska	VI	Gmina Darłowo	2007
Florek Waław	Rzeźba i zasoby środowiska abiotycznego gminy Sławno	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Florek Waław	Rzeźba terenu gminy Polanów na tle budowy geologicznej i morfogenezy krajobrazu	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Florek Waław	Naturalne krajobrazy ziemi sławieńskiej w kontekście geologicznej historii Pomorza	XI	Ośrodki miejskie	2013
Florek Waław, Jonczak Jerzy, Princ Celestyna	Denudacja odpływowa w dolinie Wieprzy	VII	Gmina Sławno	2008
Galek Zbigniew	Dziś i jutro Ziemi Postomińskiej	III	Gmina Postomino	2004
Galek Zbigniew	Przyjazna Ziemia Postomska – przedmowa	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Górska Ewa, Antczak Jacek	Awifauna łęgowa gminy Sławno, jej zagrożenia i ochrona	VII	Gmina Sławno	2008
Gwiazdowska Ewa	Obraz dworów Ziemi Sławieńskiej w albumach Alexandra Dunckera (1860–1865)	II		2003
Gwiazdowska Ewa	Czar wakacji i smak codzienności – gmina Postomino w ikonografii	III	Gmina Postomino	2004
Gwiazdowska Ewa	Pomorska sielanka – obraz gminy Malechowo utrwalony ręką fotografów i grafików	IV	Gmina Malechowo	2005
Gwiazdowska Ewa	Krajobraz naturalny i kulturowy gminy wiejskiej Darłowo udokumentowanej w ikonografii archiwalnej	VI	Gmina Darłowo	2007
Gwiazdowska Ewa	Za górami, za lasami... fabryka. Gmina Sianów w dawnej kartografii i ikonografii	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Gwiazdowska Ewa	Pośród pól i lasów nad środkowym biegiem Wieprzy. Gmina wiejska Sławno na dawnych mapach i widokach	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Gwiazdowska Ewa	Na dachu Pomorza – dawna kartografia i ikonografia gminy Polanów	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Gwiazdowska Ewa	Rozwój urbanistyczny Sławna w świetle planów miasta od czasów nowożytnych po współczesność	XI	Ośrodki miejskie	2013

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Gwiazdowska Ewa	Architektura i urbanistyka dawnego Sławna w świetle źródeł ikonograficznych z czasu od XVII do połowy XX wieku	XII	Miasto Sławno	2017
Gwiazdowska Ewa	Czy dawny obraz Sławna znany jest tylko z mapy Lubinusa?	I		2002
Hejger Maciej	Wysiedlenie ludności niemieckiej z Ziemi Sławieńskiej po II wojnie światowej	I		2002
Jankowski Aleksander	Zabytkowe konstrukcje drewniane w datowaniu budowli monumentalnych – jeszcze jedna glosa w kwestii genezy i historycznego rozwarstwienia struktury architektonicznej kościoła w Bukowie Morskim	VI	Gmina Darłowo	2007
Jankowski Marek	Koncepcja programowo-przestrzenna Rynku Staromiejskiego w Polanowie	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Janowicz Kazimiera	Nasze drogi do Sianowa	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Jełowicki Arkadiusz	Wybrane przykłady zachowania dawnych majątków na Ziemi Sławieńskiej	I		2002
Jędruszczak Paweł	Z dziejów wsi Królewó	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Kabaciński Jacek, Rączkowski Włodzimierz	Zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego w gminie Darłowo	VI	Gmina Darłowo	2007
Kabaciński Jacek, Terberger Thomas, Ilkiewicz Jolanta	Archeologiczne badania późnomezolitycznego osadnictwa w Dąbkach	VI	Gmina Darłowo	2007
Kasprowicz Tomasz	Stałość w zmienności – osadnictwo z przełomu er w Warszawie	II		2003
Kochanowska Janina	Wczesna twórczość rzeźbiarska Fritza Theilmanna w pomorskim Sławnie	XII	Miasto Sławno	2017
Konarski Bernard	Fabryka zapalek w Sianowie	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Kontowski Konstanty	Postomińskie cmentarze	III	Gmina Postomino	2004
Kontowski Konstanty	Cmentarze gminy Darłowo	VI	Gmina Darłowo	2007
Kontowski Konstanty	Cmentarze gminy Sławno	VII	Gmina Sławno	2008
Kontowski Konstanty	Cmentarze gminy Polanów	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Kontowski Konstanty	Cmentarze i miejsca pamięci o zmarłych w Darłowie	XI	Ośrodki miejskie	2013
Kontowski Konstanty	Cmentarze, pomniki i miejsca pamięci o zmarłych w Sławnie	XII	Miasto Sławno	2017

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Kontowski Konstanty	Cmentarze Ziemi Sławieńskiej	I		2002
Kowalczyk Aleksandra	Wioski tematyczne – kierunek rozwoju polskiej wsi po roku 1989	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Kowalczyk-Kontow- ska Jadwiga	XIX-wieczne kościoły gminy Darłowo	VI	Gmina Darłowo	2007
Kowalczyk-Kontow- ska Jadwiga, Kon- towski Konstanty	Cmentarze gminy Malechowo	IV	Gmina Malechowo	2005
Kowalczyk-Kontow- ska Jadwiga, Kontowski Konstanty	Staniewice – historia i współczesność	V	Studia nad dzie- jami wsi	2006
Kraft Helmunt	Wspomnienia duszpasterza z Mazowa (Meitzow), powiat Sławno	V	Studia nad dzie- jami wsi	2006
Krause Constanze	Die Pfälzer Kolonisation im Allge- meinen sowie die Pfälzer Kolonistendörfer Wilhelmine (Wilkowice und Coccejen- dorf (Radosław Sławieński) und deren archivische Überlieferung im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz	V	Studia nad dzie- jami wsi	2006
Kubicki Dominik	Mędzy zabytkowością dzieła sztuki a dojrzałością wyrażanej tradycji wiary	I		2002
Kuc Michał Adam	Z dziejów wsi Pieńkowo i Pieńkówko do roku 1945	V	Studia nad dzie- jami wsi	2006
Lindmajer Józef	Prasa w powiecie sławieńskim do II wojny światowej. Fakty i rozważania	XI	Ośrodki miejskie	2013
Lindmajer Józef	O ludności Sławna od płowy XVII do przełomu XVIII i XIX wieku. Wybrane zagadnienia	XII	Miasto Sławno	2017
Lux Jürgen	Die Entstehung der Stadt Pollnow vor 700 Jahren mit einer Darstellung der Besitzverhältnisse des Schlosses und der Stadt vom Mittelalter bis zu Neuzeit	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Łysiak Wojciech	Karl Rosenow – wielki regionalista, badacz i miłośnik Ziemi Sławieńskiej	I		2002
Michalski Łukasz	Średniowieczne posiadłości Borków w ziemi sławieńskiej i białogardzkiej w kontekście udziału rodu w życiu poli- tycznym Pomorza Słupskiego do po- czątku XV wieku	IV	Gmina Malechowo	2005
Michałowska Agniesz- ka, Rymon-Lipińska Justyna	Flora zbiorowisk naturalnych i półna- turalnych Wrześnickiego Kompleksu Osadniczego	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Mielczarski Zbigniew	Dzieje poligonu w Wicku Morskim	III	Gmina Postomino	2004
Mielczarski Zbigniew	Karsino – niewielka wieś, ale duża wielkością swoich mieszkańców	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Mielczarski Zbigniew	Korlino – w cieniu tajemniczego klasztoru i zakonnych habitów	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Nowak Bronisław	Rycerstwo okolic Darłowa do początku XV wieku	VI	Gmina Darłowo	2007
Ober Marek	Pamiętka z Tuluzy – o średniowiecznej architekturze kościoła w Malechowie	IV	Gmina Malechowo	2005
Ober Marek	Gotyckie kościoły wiejskie okolic Darłowa	VI	Gmina Darłowo	2007
Ott Margret	Die Geschichte des Zeitungswesens im Kreis Schlawe	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Parpart Uwe	Von der Schwalm nach Ristow: auf Spurensuche und Spurensicherung Motive, Erfahrungen, Erkenntnisse	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Pawlik Agnieszka, Piszczyk Maciej, Nowak-Szwarc Katarzyna	Rośliny siedlisk synantropijnych Wrześnickiego Kompleksu Osadniczego	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Pencarski Kacper	Problemy społeczne i gospodarcze Darłowa i Sławna w latach 1918–1945	XI	Ośrodki miejskie	2013
Pencarski Kacper	Transport w Sławnie w latach 1918–1939	XII	Miasto Sławno	2017
Plit Joanna	Przestrzenne zmiany użytkowania gruntów na ziemi sławieńskiej w ciągu ostatnich 400 lat	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Plit Joanna	Przestrzenne zmiany zasięgu lasów i gospodarowania w lasach gminy Polanów w ciągu ostatnich 400 lat	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Popielas-Szultka Barbara	Posiadłości ziemskie klasztoru bukowski na ziemiach Sławieńskiej i Darłowskiej	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Poprawska Jolanta	Dzierżęcín – wiekowe dziedzictwo rodu Vanselow	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Raszeja Elżbieta	Krajobraz kulturowy wsi Staniewice i Nosalin	III	Gmina Postomino	2004
Raszeja Elżbieta	Krajobraz kulturowy – relikty przeszłości czy żywe dziedzictwo? Wnioski z badań na terenie wsi Sławsko i Wrześnica	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Rączkowski Włodzimierz	Diether-Dennies von Kleist. Archeolog amator a nauka i ochrona dziedzictwa archeologicznego w Niemczech w okresie międzywojennym	I		2002
Rączkowski Włodzimierz	Historyczne przestrzenie miasta we współczesnym kontekście – spojrzenie ... z dystansu	XII	Miasto Sławno	2017
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Wypełnić pustkę – przywracanie wymazanego dziedzictwa kulturowego – kilka uwag wprowadzenia	II		2003
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Małych ojczyzn czar – budowanie tożsamości kulturowej Ziemi Sławieńskiej	III	Gmina Postomino	2004
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Potencjał natury i kultury: przywracanie szansy?	IV	Gmina Malechowo	2005
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Z dziejów wsi Ziemi Sławieńskiej – w stronę historii lokalnej	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Dylematy: kultura czy gospodarka, zrównoważony czy żywiołowy rozwój?	VI	Gmina Darłowo	2007
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Paradoksy bogactwa (nie?)szczęśliwej gminy: wady zaletami czy zalety wadami?	VII	Gmina Sławno	2008
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Granice kulturowe? O waloryzacji przeszłości	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	O krajobrazach różnie postrzeganych	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Pamięć w krajobrazie? O tradycji i niefrasobliwości	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Ośrodki miejskie ziemi sławieńskiej – czynnik kulturotwórczy?	XI	Ośrodki miejskie	2013
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Stracone złudzenia? 20 lat zmagania z rzeczywistością – kalendarium Fundacji „Dziedzictwo”	XI	Ośrodki miejskie	2013
Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan	Historia jako konfrontacja: czy odrabiamy lekcje?	XII	Miasto Sławno	2017
Romanik Henryk	Kontynuacje literackie, duszpasterskie i społeczne – doświadczenie artystyczne z albumem poetyckim „Koniec świata w Iwiciu”	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Rypniewska Krystyna	Z historii przedwojennej posiadłości w Osiekach	II		2003
Rypniewska Krystyna	Witraże przedwojennego Sławna	XII	Miasto Sławno	2017
Sadowska Margareta	Zachowane wartości kulturowe wsi Marszewo bazą w jej rozwoju	V	Studia nad dziejami wsi	2006

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Sadowska Margareta	Z historii wsi Pieszcz	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Sadowska Margareta	Czasy świetności a złowróżbna legenda – rzecz o wsi Złakowo	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Sadowska Margareta	Z historii wioski rybackiej i nadmorskiego kąpieliska w Dąbkach	VI	Gmina Darłowo	2007
Sadowska Margareta	Wspomnienie o Edwardzie Puplu (1911–1991)	VII	Gmina Sławno	2008
Schoebel Martin	Die archivische Überlieferung der Städte und Gemeinden des Landkreises Schlawa in Landesarchiv Greifswald	XI	Ośrodki miejskie	2013
Sellheim Isabel	Der Bildhauer Wilhelm Gross – Schöpfer der Stefan-Büste in Stolp	II		2003
Siemiński Tomasz	Święta Góra w Polanowie	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Siemiński Tomasz	Święta Góra w Polanowie. Obraz mitu	I		2002
Sirker-Wicklaus Gerlinde	Schule und Gesellschaft im Marsower Kirchspiel im 19. Jahrhundert	V	Studia nad dziejami wsi	2006
Siwiński Wojciech	Sytuacja aprowizacyjna ludności powiatu sławieńskiego w pierwszych miesiącach polskiej administracji w 1945 roku	XI	Ośrodki miejskie	2013
Skrzypek Ignacy	Z najdawniejszych dziejów gminy Postomino	III	Gmina Postomino	2004
Skrzypek Ignacy	Archeologia gminy Malechowo	IV	Gmina Malechowo	2005
Skrzypek Ignacy	Najdawniejsze dzieje gminy Sławno	VII	Gmina Sławno	2008
Skrzypek Ignacy	Osadnictwo archeologiczne gminy Sianów	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Skrzypek Ignacy	Z pradziejów gminy Polanów	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Skrzypek Ignacy	Badania archeologiczne na terenie Sławna	XII	Miasto Sławno	2017
Skrzypek Ignacy	Groby Olbrzymów koło Borkowa	I		2002
Skrzypiec Krzysztof	Sławno w zasobie Archiwum Państwowego w Koszalinie Oddział w Słupsku	XII	Miasto Sławno	2017
Słabig Arkadiusz	Święta Góra i klasztor Marientron koło Darłowa	I		2002
Sobisz Zbigniew	Parki dworskie gminy Malechowo	IV	Gmina Malechowo	2005
Sobisz Zbigniew	Flora naczyniowa parków dworskich i cmentarzy gminy Darłowo	VI	Gmina Darłowo	2007
Sobisz Zbigniew	Parki gminy Sławno	VII	Gmina Sławno	2008
Sobisz Zbigniew	Flora parków podworskich gminy Sianów	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Sobisz Zbigniew	Parki dworskie gminy Polanów. Część 1	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Sobisz Zbigniew	Flora naczyniowa alei i szpalerów gminy Sławno	XI	Ośrodki miejskie	2013
Sobisz Zbigniew	Dendroflora terenów zieleni Sławna	XII	Miasto Sławno	2017
Sobisz Zbigniew, Celka Zbigniew	Parki dworskie gminy Postomino	III	Gmina Postomino	2004
Sobisz Zbigniew, Morka Dorota, Celka Zbigniew	Materiały do flory Ogrodu Botanicznego w Sławnie	II		2003
Soja Henryk	Wiejskie budownictwo powiatu sławieńskiego	I		2002
Stefanowski Wojciech	Kilka słów o gminie Sławno	VII	Gmina Sławno	2008
Steggewentz Derk	Moje wspomnienia	I		2002
Steggewentz Derk	Erinnerungen an Borkowo	IV	Gmina Malechowo	2005
Stylski Wojciech	Z dziejów wsi Sierakowo	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Suhr Wolfram	Diedrich Suhr – Architekt und Seine Bauten in Schlawe in Pommern, 1921–1929	VII	Gmina Sławno	2008
Szalewska Elżbieta	Siedziby dworskie i architektura pałaców Ziemi Postomińskiej	III	Gmina Postomino	2004
Szalewska Elżbieta	Krajobraz wsi nizinnych na Pomorzu Środkowym	I		2002
Szczepaniak-Kroll Agnieszka	Czarownice w Sławnie i okolicach w XVI–XVII wieku	I		2002
Tota Artur	Kurhany we wsi Żydowo – ocalony za- bytek	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Walkiewicz Leszek	Tajne obiekty militarne z czasów II wojny światowej w Darłowie i okolicach	II		2003
Walkiewicz Leszek	Domena Darłowska	VI	Gmina Darłowo	2007
Wawrzyniak Piotr	Czy można ‘zrewolucjonizować’ historię Sławna? Archeologia o początkach miasta	II		2003
Wawrzyniak Piotr	Umocnienia miejskie Sławna	I		2002
Wątroba Ryszard	Sianów i okolica dziś	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Wątroba Ryszard	Honorowi Obywatele Gminy i Miasta Sianowa	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Wesołowska Sylwia	Z dziejów szkolnictwa na Ziemi Sławieńskiej	II		2003

Nawisko i imię Autora(-ów)	Tytuł artykułu	Tom	Podtytuł tomu	Rok wydania
Wesołowska Sylwia	Z dziejów szkolnictwa na Ziemi Postomińskiej	III	Gmina Postomino	2004
Wesołowska Sylwia	Z dziejów szkolnictwa w gminie Malechowo do 1945 roku	IV	Gmina Malechowo	2005
Wesołowska Sylwia	Z dziejów szkolnictwa w Gminie i Mieście Sianów do 1945 roku	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Wesołowska Sylwia	Szkolnictwo w Sławnie do 1945 roku. Próba podsumowania	XII	Miasto Sławno	2017
Wesołowska Sylwia	Dzieje progimnazjum w Sławnie	I		2002
Westhäusler Inge	Eventin von März 1945 bis August 1946	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Wierzbicki Jacek	Grobowiec megalityczny z Borkowa, stan. 1, gm. Malechowo, woj. zachodniopomorskie. Jedyny grób korytarzowy na ziemiach polskich?	IV	Gmina Malechowo	2005
Witek Gerhard	Karl Schmidt-Rottluff in Jershöft (1920–1931)	III	Gmina Postomino	2004
Witek Maria, Witek Waldemar	Idea projektu „Żywy skansen Słowino” jako przykład ochrony krajobrazu kulturowego	VI	Gmina Darłowo	2007
Witek Maria, Witek Waldemar	Budownictwo administracji leśnej w gminie Sławno	VII	Gmina Sławno	2008
Witek Maria, Witek Waldemar	Tradycyjne (ryglowe) budownictwo wiejskie w gminie Sianów	VIII	Gmina i Miasto Sianów	2009
Witek Maria, Witek Waldemar	Typologia wiejskich układów przestrzennych w gminie Sławno	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Witek Maria, Witek Waldemar	Zespoły folwarczne w krajobrazie kulturowym gminy Polanów	X	Miasto i gmina Polanów	2010
Witek Maria, Witek Waldemar	Zabudowa ryglowa w przestrzeni miast powiatu sławieńskiego	XI	Ośrodki miejskie	2013
Wróblewska Lidia	„Sobota na grodzisku”... kłopotliwy podarunek?	VII	Gmina Sławno	2008
Zapłata Rafał	„Między miejscami”. Studia nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym w rejonie Wrześnicy, gmina Sławno	IX	Krajobrazy okolic Sławna	2009
Żmuda Michał	Wstępna inwentaryzacja fauny okolic Sławna	VII	Gmina Sławno	2008
Żukowski Marek	Powstanie i organizacja władzy ludowej w Sławnie w latach 1945–1946	I		2002
Żukowski Marek	„Oczyszczanie” szeregów Polskiej Partii Socjalistycznej na terenie powiatu sławieńskiego	II		2003
Żurawski Stefan	Rady narodowe Ziemi Polanowskiej w latach 1945–1978	X	Miasto i gmina Polanów	2010

Indeks osób i nazw osobowych

- Abicht M.J. 93
Adebar Lorenz 217
Adelajda (księżna) 70
Albergati Niccolo 69, 73
Aleksander VI (papież) 75
Aleksandra (księżniczka) 67, 71
Alstede Eberhard 71
Amblard d'Entremont (biskup) 73
Andrzejewska Danuta 303
Aniszewska Jolanta 125
Anklam 157, 175, 197, 236, 272
Antczak Jacek 305
Arszyński M. 182
- Bahn 31, 35, 144, 146, 172, 271
Bahr Elisabeth 273
Bahr Erich 14, 154, 164, 165, 170, 177
Bahr Peter 273
Bakker Arnd 73
Bale Mikołaj 73
Banaszek Łukasz 96, 303
Bandemer Claus 69
Bandemer Julius 32
Bantzyn Jan 74
Barek Radosław 303
Barnim 142, 195
Barnim V 276
Barran F.R. 127
Barthold F.W. 63
Bartłomiej (ojciec) 72, 79
Barz Siegfried 303
Bastowska Krystyna 192, 197, 205, 303
Battenberg F. 248, 249, 251
Bayer 271, 277
Becker F. 56
Becker Paul A. 151, 171
- Becowe Henning 73
Bednarek J. 26
Below Kaspar 187
Below Nickolaus 187
Berg Friedrich 31
Bergman Hans Georg 303
Berlyn Jakub 71
Bernard (brat) 75
Bertelt Gertrude 72
Bertelt Jakub 71
Bertelt Nitze 72
Bertram 76
Bielecka E. 153
Biemat A. 250
Bieńkowska W. 26
Bilang Christian 202
Bindemann Fleische 56
Birecki P. 212
Bismarck 141
Blanche z Artois 71
Blasendorff Carl Friedrich 56
Bliese 30
Bloss Heiner 14, 150, 156, 159, 165, 171, 177
Bluhm Ernst 58
Blum Bernhard 30
Blume Henryk 79
Boehmer F. 86, 125, 126, 128, 129, 131, 147, 148, 184, 185
Bogusław IX 67, 68, 71, 77, 79, 227
Bogusław X 139, 144, 228
Bogusław XIII 228
Bogusław XIV 7, 67, 186, 202, 228, 229, 230, 231
Bonness Carl Ludwig 56
Bonness Robert 30

- Bonowska Magdalena 303
Boras Z. 227, 228, 229, 230, 231
Borchard 144
Boylin Jan 76
Bönke Friedrich Wilhelm Lebrecht 32
Böttger L. 127, 140, 156, 172, 178, 196, 200
Braasch O. 93
Brandhoff Karl 30
Brandhoff Lotsenruderer 29
Brandhoff Oberlotse 29
Brandrupp D. 154, 171, 172, 176
Brandt F. 58
Brochocka A. 161
Brugehane Agata 76
Brugehane Małgorzata 76
Brugehane Mikołaj 76
Bruggentreddersche 76
Brüggemann L.W. 202, 233, 234, 242, 252
Bryl Joanna 303
Buschen Tilse 76
Busse 58
Buziałkowski Jerzy 160, 168, 171, 220, 221, 223, 261, 303
Büttner Georg 28, 164
- Cange du Ch. 70
Catrianni L. 93
Celka Zbigniew 303, 311
Ceruentyn Henryk 70
Champion T. 9
Chinnow Franz 30
Chlebowski B. 8
Chlistowski W. 21, 22
Chludziński Andrzej 303, 304
Chłopicki J. 143
Chmiel J. 270
Chochuł Krzysztof 304
Chojcka J. 15, 21, 75, 304
Chojcka Joanna 152, 175, 304
Chopin Fryderyk 142, 269, 273, 276, 277, 282, 284, 286, 288, 290, 292
Christoph B. 127, 185, 187, 202
Ciesielski Mirosław 304
Clukow Jan 76
Coleme 77
Conrad 66, 274, 277, 282, 284, 286, 288, 290, 292, 297
- Cowley D.C. 93, 96
Cranach Lucas 150, 202
Crow P. 98
Crutchley S. 96
Curie-Skłodowska Maria 140, 273, 282, 284, 286, 288, 290, 292, 294, 297, 300
Czaplewski P. 88
Czarenstorp Herman 71
Czymmeke Piotr 73
- Dahlbergh Erik 126, 132
Darecka K. 212, 213
Davst David Carl Friedrich 60
de Croy (książę) 187, 231
de Croy Anna 187
de Hoya Jan 78
de Niden Jan 78
de Pons Raimond 70
de Port V. 187
de Sundis Henryk 69, 77
de Water Piotr 72
Dębowski Andrzej 304
Dębski K. 109
Dehio G. 196
Delleske Eduard 31
Deren Sebastian Karol 304
Detloui Piotr 71
Deuel L. 93
Díaz-Andreu M. 9
Dolatowski J. 270
Dolleske 31
Domańska E. 9
Dorre Henryk 77
Drapała Adam 304
Dreist Christoph 202
Dropko Artur 304
Drzazga Tomasz 304
Dubberke Richard 32
Duda Andrzej 12
Dulczewski Z. 264
Dulewicz K. 205
Dulewicz Stanisław 262
Dumke Carl 57
Dürrer 150
- Eddeler Merten
Eddeler Merten 74

- Eichhorn Maria Elisabeth 193
Eigenwill R. 66
Ellingsen Herbord 78
Ellingsen Jan 78
Elżbieta (księżna) 67, 75, 76, 77, 202, 228, 231
Engler Hellmuth 31
Engler Johann 31
Engler K. 171, 167
Ephraim Joachim 253
Erb A. 130
Erdmann 30
Ernest z Braunschweig-Grubenagen 67, 70
Ertmar (konwers) 73
Ertmund 76
Eryk I (król) 7, 67, 77, 141, 151, 158, 171, 190, 194, 197, 201, 227, 228, 262, 269, 271, 278, 282, 284, 286, 288, 290, 292, 296
Eryk II 227, 228
Eugeniusz (papież) 71
- Fabricius Friedrich 31
Fabricius Paul 30
Falkenstein von 126, 135, 136
Filip (przeor) 78
Filip II 149, 180, 202, 228
Filonowicz P. 108
Fischer P. 168
Florek Elżbieta 304, 305
Florek Wacław 5, 87, 107, 108, 109, 115, 116, 118, 120, 305
Framke E. 259
Franciszek I 228
Frick M. 154, 155, 168, 171, 172, 177
Froese W. 233
Fröhlich 31
Fryderyk II 248
Fryderyk III 244, 253
Fryderyk Wilhelm (elektor) 233, 234
Fryderyk Wilhelm I 234, 244, 245
Fryderyk Wilhelm III 244, 253
Fürbinger Alfred 166, 172
Fürstin Elisabeth 142, 144
- Gaedtke August 30
Gaedtke Franz 30
Gaillard 156, 172, 178
- Galek Zbigniew 305
Gatz Ferdinand Heinrich 32
Gaulke Franz David Julius 32
Gautsch K. 66, 80
Gaziński R. 18, 19, 20, 21, 235
Geilkercken Nicolaus 149
Gerth 38
Gerth Ernst 31
Getzkowen Albert 70
Ghize Jan 73
Gillmann 32
Gillmann Michael Ernst 32
Gilly David 109, 112, 115, 117, 188, 122, 124
Gledenstede Jan 76
Gohrbandt E. 260
Gottlob Emil 175
Górska Ewa 305
Götzke Karl Gottfried Heinrich 32
Graf R. 116
Graue Jan 79
Gregorz (przeor) 71
Grotefend Hermann 65
Grotefend Otto 65, 68
Grotesend Otto 157
Grottger A. 143
Gruter Jan 70
Gryfici 183
Grzelak J. 149
Grzybkowski A. 195
Gut P. 18, 19, 20, 21
Gutman Jan 76
Gutsche E. 159, 171
Gühle Karol 161, 172
Gwiazdowska Ewa 5, 86, 100, 112, 117, 125, 147, 305, 306
- Hackfurt J.A. 185
Hahn Clementine 155, 161, 172
Hakkebard Mikołaj 79
Halfridder Gerta 74
Halfridder Jan 74
Hardow R. 212, 216, 217, 225
Harnisch Gottlieb 56
Hartman (konwers) 72
Hartung (rektor) 71
Hartwicus (przeor) 78
Hartwig Carl Ludwig 50

- Hasenvoet Albert 78
Hasenvoet Metten 78
Hasse Bernhard 30
Hausmann 189
Havemann Anne 34
Havemann J. 34, 127
Havemann Kasper 34
Heidegger M. 99
Heidemann Johann Julius Heinrich 32
Heine Hans 187
Hejger Maciej 306
Helenowska-Peschke M. 93
Hempel M. 140
Hemptenmacher Edward A. 200, 201
Henning 58, 70, 71, 73, 276
Henning (kucharz) 76
Henryk (budowniczy) 203
Herman Krolow 76
Herrfahrdt 32
Hesse R. 97
Heyden H. 181, 189, 195, 198, 202
Hildebrandt-Radke I. 115
Hilgheman Jan 73
Hilgheman Mechtilda 73
Hindenburg 141
Hinz J. 259, 273
Hitler A. 141, 143, 175
Hohenzollern 22, 234
Holbein 150
Holk Ghese 76
Holk Hans 78
Holk Wincenty 78
Holk Wobben 78
Holsztyńska Elżbieta 202, 231
Holz Albert 30
Holzfuß E. 270
Hoogeweg 83
Hoplicka Peter 223
Horoszko G. 261
Hosemann Michael 193
Huber A.M. 88

Ihnatowicz I. 250
Ilkiewicz J. 10, 306
Innocenty VIII (papież) 74
Iwańczak W. 13, 302
Izajasz 161

Jackowiak B. 294
Jadwiga, córka Henryka 67
Jaffke Bernhard 32
Jahnke Gottlieb 56
Jakub (brat) 69, 72
Jakub (mnich) 72
Jan (brat) 72, 77, 78
Jan (donat) 69, 74
Jan (mnich) 71, 72
Jan Paweł II 222
Jankowski Aleksander 306
Jankowski Marek 306
Jankowski W. 113
Janowicz Kazimiera 306
Jansen F. 65
Jaromij J. 118
Jędruszczak Paweł 306
Jelowicki Arkadiusz 306
Jerzewska B. 4, 260
Jerzy (przeor) 69
Jerzy II 228
Jerzy III 228
Jeske 144
Jędryka W. 199
Jędryszek Janusz 272
Joachim (donat) 47, 75
Joanna I (królowa Francji) 74
John E. 144
John Maria 160, 172, 201
Jonczak Jerzy 305
Jones D. M. 90
Junge Helene 32
Junge Klara 32

Kabaciński J. 10, 306
Kacprzak Dariusz 211
Kadell Erich 157, 165, 172, 173
Kalicki J. 64, 161, 189, 200, 201
Kalikst III (papież) 75
Kaniecki A. 107, 116
Kanzow T. 201
Karith Hans 72
Karith Martin 192, 272
Karsten Jacob Ch. 161
Kasper (kapłan) 70
Kasprowicz Tomasz 306
Kazimierz (syn Eryka II) 67
Kazimierz VI (biskup) 228

- Kazimierz Wielki 273
Keilhack K. 139
Ketelh Laffrentz 75
Ketlist Arnold 71
Ketlist Henryk 71
Ketlist Hintze 71
Kieselbach Emanuel 58
Kissner Dorothea Louise 57
Kissner Maria Bertha 57
Klemens (pleban) 70
Klempin 65
Klunder Stefan 74
Kluszczyńska J. 274
Knop Ferdinand 58
Knötzelein 57
Kobyliński Z. 89
Kochanowska Janina 306
Koel Henryk 75
Koglin Bruno 159, 173
Koglin Ernst 260
Kohls Friedrich Ferdinand August 32
Kokajl Ž. 97
Kokemester Piotr 71
Kolbe Ernst 167, 173
Kolbe Maksymilian 222
Kolenda J. 93
Kołodziej E. 26
Konarski Bernard 306
Kończak T. 115
Kondracki J. 108
Konias A. 86, 112–114
Konrad (biskup) 181
Konrad (margrabia) 7
Kontowski K. 126, 128, 147, 149, 151, 153,
159, 194, 195, 200, 216, 218, 269, 272,
273, 276, 306, 307
Kope Mikołaj 70
Kopernik M. 142, 144
Korejwo M. 27
Koslyn Kerstian 78
Kostrzewski Józef 263
Kowalczyk Aleksandra 307
Kowalczyk-Kontowska Jadwiga 72, 98, 179,
184, 185, 186, 188, 196, 211, 307
Kownas S. 270
Köckeritz Christoph 187
Kraatz Leopold 139
Kramp Hermann Friedrich 32
Kratz 39
Kratz 39
Kratz G. 229
Krause Constanze 307
Kräft Helmut 260, 307
Kroczyński H. 229, 237
Krolow Jakob Immanuel 34
Krummel Jurgen 69
Krzymuska-Fafius Z. 214
Kubicki Dominik 307
Kuc Michał Adam 307
Kuczkowski A. 10, 273
Kugler F. 196
Kuhfuss Paul 165, 173
Kunde Carl David 56
Kunde Ludwig David 56
Kunow Euert 69
Kusanke Johann 32
Kuske Otto 166, 173, 174
Kusslyn Jan 76
Kutschman 201
Kühl Johannes Gottlieb 32
Lambert (mnich) 73
Langhe Claus 76
Langhe Jakub 77
Lau Hans Joachim 168, 174
Lawrence C.H. 63
Leesch F.C. 64, 220
Lehmann-Fahrwasser Georg 166, 174
Lemcke H. v. 65–69, 72–74, 76, 81, 83
Lemmeke Mikołaj 70
Lenzysche 73
Leonard (ojciec) 79
Leopold Gustav 262
Lepel Ghert 72
Lepel Małgorzata 72
Lepel Stanisław 72
Lesiński H. 229–232, 235, 237, 238, 240,
244, 245
Leśkiewicz R. 26
Leue Jan 70
Lichtevogt 192
Lilienfeld Nicolaus 204
Lindmajer Józef 10, 118, 227, 235, 241,
243, 307
Liskow August 30

- Liskow Meta 31
Liskow Wilhelm 30
Lorek D. 86, 112, 136
Lubinus (Lübben) Eilhardus 109–112, 115–117, 122, 124, 149–152, 176, 180, 192, 196, 202, 203, 306
Luck Franz 31
Luninghesche 77
Luter 199, 202, 272
Lux Jürgen 307
Lüttswager Friedrich Ferdinand 58
Lüttswager Otto 58
Lypen 181
- Łączyńska Amelia 262, 263
Łuczak A. 102
Łysiak W. 13, 259, 301, 302, 307
- Machemehl Günter 166, 174, 303
Maciej (konwers) 71
Madsen Hugo 31
Maes Martin 187
Majewski Marek 87, 107
Majewski M. 213
Malchow 31
Małgorzata (ze Słupska) 77
Małkowski Wiesław 83, 92, 93, 203
Manke Karl 31
March Martin 34
Marchlewicz Hubert 205
Marcin (wikariusz) 78
Marcin V (papież) 71
Marek (sołtys) 76
Maria (córka księcia mazowieckiego) 67, 71
Maria (księżna) 71
Maria Magdalena 189, 203
Mast Jan 77
Mateusz (mnich) 76
Mattes (brat) 78
Matusiak K. 126
Matysiak Jarosław 264
Mayer-Pyritz Immanuel 162, 163, 167, 174
Mazurkiewicz Krzysztof 205, 222
Mazurowski R. 94
Medem Ludwig Karl von 64, 65
Medyńska-Gulij B. 107, 112, 116
Melanchton 199, 202
Meszwerder Mikołaj 76
- Metzener Mikołaj 78
Meusel H. 271
Michaelis von 47
Michał (burmistrz) 76
Michałowska Agnieszka 307
Michalski Łukasz 303
Mickiewicz Adam 143
Mielcke 39
Mielczarski Z. 259, 308
Mielk Heinrich 57
Mierow Johann Gottlieb 57
Migdalski P. 13, 261, 263, 302
Mikołaj (kardynał) 73
Mikołaj (brat) 78
Mikołaj V (papież) 72
Mikulski Z. 109
Milahn Ferdinand 31
Mildes 72
Miluniec R. 274
Mirek Z. 270
Misiewicz J. 270, 273
Misiewicz K. 89
Moldenhauer Jan 71
Molitoris Jan 73
Mollan Gottfried 39
Mollau August 30
Moniuszko S. 142
Morka Dorota 303, 311
Motkin D. 86
Möller Peter 164, 174
Mroczo T. 182
Muchow Rudolf 156, 175
Muszyński A. 235
Müffling F.K.F. v. 112
Müller E. 202, 229
- Nachfolger Franz Pirwitz 30
Nadaczna E. 120
Namiel Natalia 87, 107
Nebel G.A. 64, 220
Neczal Mikołaj 76
Nelke Hermann 30
Netzel Mikołaj 71
Nickel 78
Nowak Bronisław 308
Nowak Z. H. 248, 249
Nowak-Szwarc Katarzyna 308
Nowożycki B. 26

- Ober Marek 308
Oelrichs Johann Carl Conrad 66, 67
Oldach Elżbieta 77
Oldach Kunne 72
Oldach Walter 72, 204
Oldach Wolteri 72
Oldach Wolterus 77
Opitz R. 96
Ormiński H. 101
Oswin J. 90
Ott M. 260, 308
Otto (margrabia) 7
Otto z Bambergu 222
- Pagel Helmuth 30
Pagel Johann 58
Pagel Karl 30
Pahlow E. 259
Panstorp Mikołaj 75
Papenfuss 189
Papenfuss Martin 32
Parchem Jan 77
Parkentyn Henryk 79
Parnow 31
Parnow Richard 31
Parpart Uwe 308
Parten Martin 58
Pasewalt 31
Pauly Nagelschmidt 59
Paweł (przeor) 76
Paweł II (papież) 74
Pawelke 31
Pawleta M. 8
Pawlik Agnieszka 308
Pegelow Georg 187, 202
Perlbach 7
Pencarski Kacper 10, 17, 115, 308
Peuchler Christoph 185
Piastowie 12
Pierzyńska-Jelska E. 196, 198, 199, 205, 259
Pigłás M. 94
Piłsudski Józef 275, 282, 284, 286, 288, 290, 292, 296
Piotr (brat) 79
Piotr (donat) 74
Piotr (przeor) 75
Piotrowski 262
- Piszczek Maciej 308
Pius II (papież) 75
Plate Jan 75
Plater Emilia 143
Plath Christian 57
Plaue Henryk 74
Plaw Henning 72
Plit J. 115, 116, 308
Podewils 192, 217
Pokorski J. 296
Popielas-Szultka B. 12, 276, 308
Poprawska Jolanta 308
Pressir Bartłomiej 72
Pretzel Ferdinand 30
Priebe 38
Princ Celestyna 305
Pristaff Gottlieb Samuel 152, 175, 177, 304
Prümers Rodgero 65
Pruuesank Lemmeke 76
Przybycin J. 113
- Radacki R. 86, 133
Rades Franz 31
Raske Karl Wilhelm 32
Raszeja Elżbieta 308
Ratzmann 31
Ratzmann Hermann 31
Raunkiaer C. 270
Rączkowski Włodzimierz 7, 12, 83, 93, 94, 98, 126, 203, 235, 301–303, 306, 309
Reben Marcin 78
Reymer Claus 79
Richert 30
Richert Otto 31
Riensberg 57
Riensberg Johann Friedrich 38
Riensberg Johann Friedrich 38
Rittmeyer Emil 160, 175, 217, 218
Roeders 144, 274
Rogghenpan Jakub 75
Rogghenpan Michał 72
Romanik H. 202, 309
Romelowe Jan 78
Rosen Friedrich 56
Rosenow C. 259, 264
Rosenow Karl 13, 83, 116, 126, 128, 130, 137–139, 143, 144, 149, 150, 156–158, 161, 163, 173, 176–178, 191, 192, 196,

- 236, 244, 246, 247, 252, 259–264, 268,
273, 301, 307
Rudawski Bogumił 264
Rudolf (brat) 74
Rutzen 31
Rymar Edward 64, 65, 68, 69
Rymon-Lipińska Justyna 307
Rypniewska Krystyna 211, 215, 222, 309
- Sabell Henry 74
Sackur 200, 201
Sadowska Margareta 309, 310
Sajkiewicz Radosław 301
Sartoris Jan 77
Sartoris Małgorzata 77
Sartoris Mikołaj 77
Schadorff 59
Scharping Albert 31
Scheil Martin 57
Schelle Peter 204
Scherersche Tilze 73
Scheue Piotr 78
Schiele 58
Schiremundes Katarzyna 77
Schmettau F.W.C. von 109–112, 115–117,
121, 122
Schmiedeberg Franz 30
Schmiedeberg Friedrich 31
Schoebel Martin 310
Schöttgen Johann Christian 66, 67
Schulenburg-Kehnert F.W. v. 111
Schulz August 30
Schulz Gottfried 56
Schulz Joachim 39
Schumaker Jan 79
Schutten 183
Schwarz 59
Schwarz Karl 30
Schwarz Peter 58
Schwarze A.J. 39
Schweder Martin Heinrich Friedrich 58
Schweder Wittwe 57
Schwerdtfeger Wilhelm 32
Scollar I. 86
Seelinger Hans 189
Segal Arthur 167, 175
Sellheim Isabel 310
- Seneta W. 270
Seweryn (przeor) 75
Siebert 31
Sielaff David 56
Sielaff Heinrich David 57
Sielaff Joachim 47
Sielaff Johann 57
Siemiński Tomasz 310
Sienicka A. 270, 274
Sieńkowski Zbigniew 205
Sikorski Andrzej 95
Sikorski Władysław 276, 282, 284, 286,
288, 290, 292, 294, 297
Simova Miroslava 223
Simson P. 72, 77
Sirker-Wicklaus Gerlinde 310
Siwiec M. 296
Siwiński Wojciech 310
Skrzypek Ignacy 10, 260, 261, 310
Skrzypiec Krzysztof 310
Skwierawska M. 118
Slef Elżbieta 75
Slef Jan 75
Sluter Henning 70
Sluter Tybbe 70
Slutowe Sanna 77
Ślabig Arkadiusz 83, 85, 203, 276, 310
Smarzowe Jakub 71
Smelink Clawes 76
Smid Claus 72
Sobisz Zbigniew 269, 277–280, 303, 310,
311
Soja Henryk 311
Solarska A. 65
Solecki Grzegorz 126, 137
Sowiński Józef 140, 143
Spors J. 181
Sroka Jan 7, 14, 126, 127, 154, 157, 166,
170, 174, 175, 181, 259, 260, 301, 302,
309
Stafiński Aleksander 263
Standring R.A. 93
Steen Jan 78
Stefan (mnich) 71
Stefanowski W. 12, 311
Steggewentz Derk 311
Stelmach M. 111, 112

- Stępiński W. 261
 Stichelbaut B. 93
 Strellyn Hermen 74
 Strelow Ernst 58
 Strelow Marcin 70
 Streuelow Jan 75
 Streuelowe Hintze 74
 Streuelowe Mette 74
 Struuink Piotr 70
 Strzałkowski Krzysztof 269
 Stulmaker Gerard 74
 Stuue Jan 72
 Stylski Wojciech 311
 Suhr Wolfram 311
 Sukowe Tidericus 77
 Suleke Mikołaj 71
 Swake Konrad 77
 Swantes (brat) 73
 Swarte Herman 78
 Swuchow Tomasz 78
 Sykstus IV (papież) 75
 Szadkowski A. 96
 Szafranko E. 269
 Szalewska Elżbieta 311
 Szarszewski A. 198
 Szczepaniak-Kroll Agnieszka 311
 Szmyt Ewa 269
 Szopowski Z. 116, 118, 165, 237
 Szukała M. 18–21, 261
 Szultka Z. 231–238, 244, 245, 261
 Szymanowski Karol 142
 Szymczak D. 202

 Śliwiński B. 64
 św. Barbara 203
 św. Elżbieta 7, 202
 św. Franciszek 222
 św. Gertruda 8, 22, 33, 45, 49–52, 131, 136, 139–141, 147, 151, 155–160, 171, 175, 176, 180, 190, 191, 193–202, 204–207, 209, 211, 212, 214, 217–220, 223–225, 271, 278
 św. Jakub 189
 św. Jerzy 22, 45, 48, 53, 55, 72, 131, 138, 140, 147, 150, 156, 180, 190–192, 199, 206, 207, 211, 212, 214, 217, 219, 220, 224, 272, 279, 282, 284, 286, 288, 290, 292
 św. Katarzyna 203
 św. Klara 222
 św. Mateusz 199
 św. Mikołaj 131, 147, 180, 202
 św. Paweł 183, 199
 św. Piotr 183, 190, 199
 św. Stanisław 151, 156, 214, 216
 św. Wojciech 181, 223
 Święca Jaśko 181
 Święca Piotr 181
 Święcowie 125, 147
 Świnicka A. 273
 Świnicka H. 273
 Świrko S. 260

 Tarnowski 263
 Tegheler Merten 74
 Teich 32
 Tenghele Hans 73
 Tenghele Małgorzata 73
 Teodoryk (przeor) 75
 Teofil Prezbiter 214
 Terberger T. 10, 306
 Thailarand z Perigeux 70
 Thieme U. 160
 Tidericus (donat) 75
 Tietz 30
 Timm Julius Edmund 32
 Titelius Johann 193
 Tokarska-Guzik B. 277
 Topolski Jerzy 13
 Tota Artur 311
 Trabant J. 144
 Tramborg Gustav 30
 Tramborg Hugo 30
 Traugutt 138, 281
 Tribsch 57
 Tydeman (brat) 74
 Tyniecki Damian 136, 143, 271, 277

 Uhl Hans 168, 175
 Uhlmann Louis 31
 Ulecht 57
 Ulryk (książę) 7, 229

 van dem Bernde Berndt 69
 van deme Bernde Tilse 79

- van der Linden Hermen 76
Vanselow 308
Vanselow David 58
Vehlhauer Johann Wilhelm 34
Vehlow Carl 57
Vehlow Carl Friedrich 60
Viollet-le-Duca 189
Vlesca 76
Vogelke Jan 77
Völker Gustav Heinrich 59
Völker Martin 58
Vringhuuische 70
Vritzen Elzbieta 76
- Wachowiak B. 228–230, 232, 240
Wagner 58
Walewski W. 8
Walkiewicz L. 116, 147, 152, 153, 164, 228, 237, 259, 311
Walther Friedrich Karl 163, 165, 176
Warcisław VII 227
Warsow 32
Wartenberg H. 23–26
Wasyłyk Elzbieta 222
Wawrzyniak Piotr 304, 311
Wątroba Ryszard 311
Wehrmann Martin 67
Weidenbach A.J. 65
Wejman G.K. 191
Welant Mikołaj 76
Wend Hincze 77
Wend Katarzyna 77
Wendt E. 66
Wendt Franz 31
Went Ludeke 73
Went Teodoryk 74
Werdermann Otto 77
Were Jan 74
Werner Johann 58
Weneri Jan 69
Wesołowska Sylwia 311, 312
Westhäusler Inge 312
Westual Claus 71
Westual Henryk 75
Westual Jan 79
Wieniawski Henryk 142
Wierzbiński Jacek 312
- Wigura 143
Wilhelm 32
Wilhelm August 30
Wilhelm Raske Karl 32
Wilhelmus W. 245, 246, 248, 252, 253
Wilson D. 93
Wilson E.H. 288
Wiraszka P. 269
Wisław II 7, 13, 15, 147
Wislocki M. 202
Wiśniewski J. 238
Witek Gerhard 312
Witek Maria 312
Witek Waldemar 312
Witkowski Rafał 10, 13, 63, 65, 83, 259, 301
Wittwe 56
Wittwe Gottlieb Albrecht 56
Włodarczyk E. 235
Włodarek A. 182
Włodarski Z. 65
Wojtaszak A. 262
Wojtowicz J. 249
Wolf 204
Wolfarth Hans 149, 176, 177
Wolff Gottschalk 250
Wrede Kurt 127
Wróblewska Lidia 12, 83, 203, 301, 303, 312
Wuczech Mikołaj 74
Wulff Claus 74
Wunder Tischler 56
Wustranze Egghert 76
Wustranze Hezekiel 76
Wyspiański Stanisław 136, 140, 141, 144, 222
- Ysermengher Henryk 79
- Zabelli Henryk 74
Zagierski M. 198
Zajac A. 270, 271, 277
Zajac M. 270, 271, 277
Zantze Henning 73
Zapłata Rafał 312
Zarzycki K. 270
Zasse Claus 70

-
- Zeleghe Jan 74
Zenke Richard 154, 156–159, 163, 166, 171,
176–178
Ziemer Karl Otto August Ferdinand 32
Ziemowit IV Mazowiecki 67, 71, 227
Zofia (księżna) 70, 77, 227, 228
Zuwe Hans 75
Zwartekop Mikołaj 71
Zybertowicz A. 9
- Żeromski Stefan 136, 138, 140, 144, 275
Żmuda Michał 312
Żuk L. 94
Żukowski M. 116, 147, 152, 153, 164, 228,
259, 261, 312
Żukowski W. 294
Żurawski Stefan 312
Żwirko 143

Lista adresowa autorów

Wacław Florek

Instytut Geografii i Studiów Regionalnych
Akademia Pomorska
ul. Arciszewskiego 22A
76-200 Słupsk
e-mail: wacflor@gmail.com

Ewa Gwiazdowska

Muzeum Narodowe w Szczecinie
ul. Staromłyńska 27
70-561 Szczecin
e-mail: e.gwiazdowska@muzeum.szczecin.pl

Konstanty Kontowski

Muzeum – Zamek Książąt Pomorskich
ul. Zamkowa 4
76-150 Darłowo
e-mail: kontowskik@wp.pl

Jadwiga Kowalczyk-Kontowska

Muzeum Regionalne
ul. Szkolna 1
79-400 Szczecinek
e-mail: jkontowska@vp.pl

Józef Lindmajer

ul. 3 Maja 35/10
76-200 Słupsk

Marek Majewski

Instytut Geografii i Studiów Regionalnych
Akademia Pomorska
ul. Arciszewskiego 22A
76-200 Słupsk
e-mail: marek.majewski@apsl.edu.pl

Wiesław Małkowski

Zakład Badań Nieinwazyjnych
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: wmalkowski@op.pl

Natalia Namiel

e-mail: natalia.namiel@gmail.com

Kacper Pencarski

Zakład Archiwistyki i Studiów Regionalnych
Instytut Historii i Politologii
Akademia Pomorska
ul. Arciszewskiego 22A
76-200 Słupsk
e-mail: kacperpencarski@gmail.com

Włodzimierz Rączkowski

Instytut Archeologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
e-mail: wlodekra@amu.edu.pl

Krystyna Rypniewska

Muzeum w Koszalinie
ul. Młyńska 37-39
75-420 Koszalin
e-mail: krypniewska@gmail.com

Zbigniew Sobisz

Instytut Biologii i Ochrony Środowiska
Akademia Pomorska
ul. Arciszewskiego 22B
76-200 Słupsk
e-mail: zbigniew_sobisz@op.pl

Jan Sroka

Fundacja "Dziedzictwo"
ul. Mielczarskiego 7/5
76-100 Sławno
e-mail: margraf2@gmail.com

Krzysztof Strzałkowski

Instytut Biologii i Ochrony Środowiska
Akademia Pomorska
ul. Arciszewskiego 22B
76-200 Słupsk
e-mail: kstrzalkowski@vp.pl

Ewa Szmyt

Instytut Biologii i Ochrony Środowiska
Akademia Pomorska
ul. Arciszewskiego 22B
76-200 Słupsk
e-mail: ewaszmyt@interia.pl

Rafał Witkowski

Instytut Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
e-mail: rwitkows@amu.edu.pl

Lidia Wróblewska

e-mail: vidac@wp.pl

Fundacja „Dziedzictwo” powstała w 1991 roku w Sławnie. Jej celem jest szeroko rozumiana ochrona zabytków archeologicznych ziemi sławieńskiej, a także ochrona krajobrazu kulturowego, którego częścią jest dziedzictwo archeologiczne. Działalność Fundacji polega na finansowaniu i organizacyjnym wspieraniu badań naukowych, publikowaniu i upowszechnianiu wyników tych badań, wspomaganiu działalności konserwatorskiej, współpracy z władzami lokalnymi w aktywnej ochronie dziedzictwa kulturowego i włączaniu go w życie społeczne mieszkańców, prowadzeniu działalności popularyzującej zabytki i krajobraz kulturowy oraz uczestnictwo w procesie wychowania dzieci i młodzieży z położeniem nacisku na kształtowanie świadomości historycznej i szacunku dla świadectw przeszłości.

Od 2002 roku Fundacja wydaje serię pn. „Historia i kultura ziemi sławieńskiej” podejmującą problematykę procesów historycznych, kulturowych i przyrodniczych kształtujących przeszłe i współczesne oblicze ziemi sławieńskiej. Wszystkie publikacje Fundacji Dziedzictwo dostępne są na stronie: www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

* * *

Fundacja „Dziedzictwo”
ul. Mielczarskiego 7/5, 76-100 Sławno
www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

ISBN: 978-83-947670-7-5

